

अनुक्रमिका.

१	सु. ७-भ.
"	२ सुं. भाष्यावस्था.
"	३ सुं. कुहरतनु शिक्षण.
"	४ सु. अश्रेष्ठ निशाण अने भाष्यकाणनी श्रुतासा
"	५ सुं. पितातुं भरखु
"	६ सुं. पिताना भरखु पंथीनी दासत.
"	७ सुं. डणवणी, तथा जनोद.
"	८ सुं. मानु मृत्युं.
"	९ सुं. उद्योग शीभवानो आरंभ.
"	१० सुं. वायवानो तथा गान भेणववानो शोभ.
"	११ सुं. दुजर शीभवाना प्रेयतुं
"	१२ सुं. जे मित्रोनी दहाणी.
"	१३ सुं. कृ त्वाशी गयो
"	१४ सुं. गाननी वृद्धिना उपाय.
"	१५ सुं. मदाभायो साये ओणभासु.
"	१६ सुं. जगोणी शीभवानो आरंभ.
"	१७ सुं. आर्य अमाजभां नोकरी तथा असादण्णाए तरे प्रयासु.
"	१८ सुं. नाचक-त्रिणक
"	१९ सुं. जणलपुर, आरसना पदाड, नभेदानो धोम.
"	२० सुं. असादण्णाए पढोय्या.
"	२१ सुं. प्रयागभां भकरस कासि.
"	२२ सुं. प्रयागनी परपुरणु ववातो.
"	२३ सुं. आशु नवीनचंद्राय
"	२४ सुं. अथा तरे प्रयासु
"	२५ सुं. आसा.

૨૬ મું.	આમાની નવાંજીવો	૯૮
૨૭ મું.	બરતપુર અને ઘણાં	૧૦૬
૨૮ મું.	અબમેર અને પુલકર	૧૧૧
૨૯ મું.	અલવર, તાડી અને દિલ્હી-ર	૧૧૪
૩૦ મું.	રિપરિચ્યુયલિ (પ્રેતાવાહાન) અશ્વિવાસ, શાહી બનાવવાનો ઉદ્દેશ્ય અને મિયેપેચિકની મુશ્કેલી	૧૧૫
૩૧ મું.	દિગનાબવન અને મધુચંદ્ર	૧૧૬
૩૨ મું.	રામભદ્રાસ અને અનાયાત્રમ.	૧૨૨
૩૩ મું.	દિલ્હીનો રાજસ્ય યગ (દરબાર)	૧૨૩
૩૪ મું.	દિમાલયપર જવું.	૧૩૪
૩૫ મું.	ચિતોડ ...	૧૩૬
૩૬ મું.	આપુ તથા જૈનના દહેરાં.	૧૪૨
૩૭ મું.	લાહોર. ...	૧૪૫
૩૮ મું.	અમરતસર. ...	૧૫૨
૩૯ મું.	દિમાલય ઓળંગીને ટીબેટથી ચીન, જાપાન તરફ જવાનો-વિચાર. ...	૧૫૮
૪૦ મું.	હું દિમાલય તરફ ચાલ્યો. ...	૧૫૯
૪૧ મું.	સિમલાની પોલિસે મને ટીબેટ જવા દીધો નહિ.	૧૬૫
૪૨ મું.	મારો ઉદ્યોગ. ...	૧૭૦
૪૩ મું.	રામભદ્રાસ અને હું પૃથ્વીની-મુસાફરીએ નીકળ્યા.	૧૭૨
૪૪ મું.	હું બાપુ નવીનચંદ્રને માટે જમીન ખરીદવા દિમાલય ઉપર ગયો અને ત્યાંની લાતો. ...	૧૮૦
૪૫ મું.	દુઆગ્રેથી ચાલતો ખંડવાની તરફ ગામ વસાવવા નીકળ્યો. ...	૧૮૮
૪૬ મું.	બમનગામ વસાવવાની કહાણી. ...	૧૯૦
૪૭ મું.	બમનગામમાં મારો ઉદ્યોગ. ...	૧૯૪
૪૮ મું.	મારી મહુ, ઇન્દોર, રતલામ, જાવેરા અને ઉજ્જૈનની મુસાફરી, ...	૧૯૭
૪૯ મું.	લાલમામની પરચુકીનો. ...	૧૯૯
૫૦ મું.	ઓંકારની યાત્રા અને મારી કુસુમપર આસક્તિ.	૨૦૨

प्रकरण	५१	मुं. खासभासभा अक्षर मने इगवा आवी.	...	२६
"	५२	मु. आरवा कंपनी, तेभां भारो संबंध अने अने हुं आपरे जमीनदार थयो.....	...	२७
"	५३	मुं. जमीनदारना जागीरानी उदाष्टी...	...	२९
"	५४	मुं. इलकता	२९
"	५५	मु. जानरस अथवा दाही.	...	२२
"	५६	मु. सभनी	२२
"	५७	मु. दानपुर	२३
"	५८	मु. हमे दिभासयनी धर्म शाणा उपर गया.	...	२३
"	५९	मु. लाहोरथी खासभास जवुं अने गाननी व्यवस्था तगासनी.	...	२३
"	६०	मु. गामभां भारो उबोग	...	२३८
"	६१	मुं. मुण्डभां पाछे आव्यो तेवेणाने इरदार.	...	२४०
"	६२	मु. अभदावाह.	...	२४५
"	६३	मु. कडी	२४०
"	६४	मु. भारी जमीनपर.	...	२५१
"	६५	मु. इरी अभदावाहभां.	...	२५२
"	६६	मु. वडाहना शियाळगवना पायेत्मवभां.	...	२५४
"	६७	मु. काडिआवाडनी मुभाइरी.	...	२५६
"	६८	मु. इरी भारी जमीनपर	२६०
"	६९	मु. मसुरी	२६१
"	७०	मु. मसुरीपर मदाय देवे-इनायनी पायेथी धर्म गान तथा व्यवहारिक गाननी भादिली मेणववी.	...	२६६
"	७१	मुं. मे भारी जमीन मुथी दीधी अने हुं लाहोर जयो.	...	२७०
"	७२	मु. हुं हयानंद स्वामीने स्वानं परेले	...	२७१
"	७३	मु. इरी हुं दिभाववपर व्याधुनी जमीन वेयवा गयो.	...	२८१
"	७४	मु. रैवलसरभां विपत्ति	२७३
"	७५	मु. मंडी.	...	२७७
"	७६	मु. हमे रवधपोडी, अटक अने पेसावर गयां	...	२७८
"	७७	मु. मुण्डभां पडिता रमाबाध.	...	२८०

७८ मु	अमदावाहमां आह्वयधर्मनां व्याख्यान छपाववा ...	२८२
७९ मु	उदरकुमां महर्षि देवेन्द्रनाथने त्या अने दिक्षीमा श्री निनासदासने त्या.	२८३
८० मु.	सत्यानद अने ह्यु धर्म प्रचार करवा लाहोरची नीकल्या	२८३
८१ मु.	मन्तुरीगा धर्म ज्ञान अने साधन	२८५
८२ मु	वडोदराभा भगवा वरू पेहेरीने इरवु	२८७
८३ मु	अमदावाहनी परसुरथु वातो	२८८
८४ मु	विरभगाभमा	२९८
८५ मु	लाहोरभा उद्योग	२९०
८६ मु	पटियाणा	२९१
८७ मु	भन सुभराम सूर्यरामनी जेडे सिमला, अमरतसर लाहोर, दिक्षो, मथुरा वगरे जगाज्ये मुसादरी करवी	२९२
८८ मु	अधियावाडनी थीछ वारनी मुसादरी	२९६
८९ मु	गुनागढ	२९७
९० मु.	वेरावण अने सोमनाथ पाठथु.	३०२
९१ मु.	स्त्रीभरमा जेसीने गाडवी गयो	३०३
९२ मु	भाडवी	३०४
९३ मु	भूज	३०७
९४ मु	कराची	३१०
९५ मु	हैदराबाद	३११
९६ मु.	मुलतान	३१२
९७ मु	लाहोरभा क्षेमतीकुमारीना लम	३१३
९८ मु	भने धनुर्वा यथे ह्यु भरतो आच्यो	३१५
९९ मु	कुंभारभाधने त्या अ भाजिये जवा नीकल्यो ...	३२४
१०० मु	दारेका	३२७
१०१ मु.	गवडोडभा उद्योग अने नवलराम	३२८
१०२ मु	गुनागढ अने अमदावाह.	३३०
१०३ मु	पालनपुरभा महर्षि देवेन्द्र नाथने सेवा गयो	३३१
१०४ मु.	ह्यु देवेन्द्रनाथने गाटेवाहसभा अंगवो सेवा आच्यो	३३१

પ્રકરણ	૧૦૫	મુ. મુખ્યમાં ઉદ્યોગ...	૩૩૩
"	૧૦૬	દુ. દેવેન્દ્રનાથ અને દુ. વૈદ્યમાં...	૩૩૫
"	૧૦૭	મુ. મન સુખશમતી જોડે ગામલેશ્વર જનું...	૩૩૮
"	૧૦૮	મુ. મુખ્યમાં ઉદ્યોગ...	૩૪૧
"	૧૦૯	મુ. શોભાપુર...	૩૪૧
"	૧૧૦	મું. અશ્રુમેતી નાટકની કહાણી...	૩૪૫
"	૧૧૧	મું. પદ્મચંદ્રમાં રંગુ...	૩૪૬
"	૧૧૨	મું. મુખ્યમાં પુસ્તકો છપાવવા...	૩૪૭
"	૧૧૩	મુ. દાસ્તીર તરફ પ્રયાણ...	૩૪૮
અ	૧૧૩	મુ. મુખ્યમાં પુસ્તકો છપાવવા...	૩૬૦
"	૧૧૪	મુ. મુખ્યમાં પેલા પેલ ખાનાર રમણસની જોડે મલાપ...	૩૬૨
"	૧૧૫	મું. રમણસ અને દુ. લક્ષી જવા નીકળ્યા...	૩૬૪
"	૧૧૬	મુ. મદ્રાસ...	૩૬૫
"	૧૧૭	મું. અમેલકા નહિ જવા કલકત્તો જવા નીકળ્યા...	૩૬૬
"	૧૧૮	મું. પાછો દેલકતો...	૩૭૦
"	૧૧૯	મું. પ્રયાગની નેશનલ કમિસમાં...	૩૭૪
"	૧૨૦	મું. દુ. સંગાળાદ અને જોપાગ...	૩૮૦
"	૧૨૧	મું. રતલામમાં બાબુ નવીનચંદ્ર રાવને લાં...	૩૮૨
"	૧૨૨	મું. દરજના મહારાવની મુલાકાત...	૩૮૫
"	૧૨૩	મું. રમણબાઈ અને વિદ્યાગવરીના લગ્નમાં અમલાવાદ જનું...	૩૮૬
"	૧૨૪	મું. મનુબાઈ, મુકુન્દરામ અને ખીનજોની સાથે દુ. દરજે ગયો...	૩૮૭
"	૧૨૫	મું. પારિસનું પ્રદર્શન જોવાની હાલ અને તૈયારી...	૩૮૯
"	૧૨૬	મું. મદદને માટે જીવ તરફ જવું...	૩૯૨
"	૧૨૭	મું. મુખ્યમાં યુરોપ જવા તૈયારીઓ કરવા માંડી...	૩૯૫
"	૧૨૮	મું. યુરોપ જવાની પુસ્તકો મારા પુસ્તકો...	૪૦૪
"	૧૨૯	મું. મારી રમણપોષોની નોંધ...	૪૦૫
"	૧૩૦	મું. યુરોપ જવા માટે ઉપડ્યો...	૪૧૫

હું પોતે.

પ્રકરણ ૧ હું.

જન્મ.

મારો જન્મ મુળધમાં જેઠ શુદ્ધિ પુનેમ સંવત ૧૯૧૧માં થયો હતો. મારા બાપના બાપ દીવમાં રહેતા હતા, તે પોતાના ત્રણ પુત્ર અને એક કન્યાને લઈને મુળધમાં રોજગાર મેળવવા માટે આવ્યા. તે વેળાએ મુળધમાં જૂઠા જૂઠા દેશમાંથી લોકોનો ભરાવ થતો હતો, બહાર ગામમાંથી માણસો પોતાનું નસીબ અજમાવવા માટે આવતાં હતાં, તે વેળાએ મુળધની બા-સ્થાવસ્થા હતી, ત્યાં આવનારને સારી કમાઈ થાય છે એવું દેશ પ્રદેશના માણસો સાંભળ્યાથી મુળધમાં આવીને પોતાનું નસીબ અજમાવવાને માટે આવુર થતા હતા. દીવ એ પોરટુગીઝનો એટ છે. તે કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે. ત્યાંના માણસો મુસુબી, જંગલાર વગેરે આફ્રિકાના મુશ્કમાં જઈને વે-પાર વણજ કરીને પૈસા કમાવી આવીને મોટા વિશાલ મકાનો બનાવે છે; અને પોતાની જોડે હબ્સી તથા હબ્સણો લાવીને શેકાઈ બોગવે છે. મુસુ-બી અને જંગલાર દૂર હોવાથી કદાચ મારા દાદાનો વિચાર તે તરફ જવાનો નહિ હોય. તેથી તેઓ મુળધ આવ્યા હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. મારી ન્યાતનાં કેટલાંક માણસો જંગલાર, મુસુબી વગેરે સ્થળમાં જઈને દ-સ પદર વર્ષ પાછા આવીને મોટા વૈભવમાં કાળ ગાળે છે. તેથી કદાચ તેમને વિચાર કર્યો હશે કે મુળધ ગયાથી શાંઈ કમાશું આથી તે પોતાના ત્રણ છોકરાને એક દીકરીને લઈને મુળધમાં આસરે સંવત ૧૮૮૦ અને ૮૫ ની વચમાં આવ્યા.

આવીને રૂલા, તેમાં તેમની ચાર બહેનો હતી તેમાંથી વચલી બેહેન દેવકાંર એ મારી મા હતી. મારી માનો જન્મ સોપારમાં થયો હતો, સોપારમાં બધા મરાઠી બોલે છે-તેમજ ખાવા પીવાનું મરાઠી તહેરેનું કરવામાં આવે છે, અને મારી માનો દાદો ગોવિંદરામ એ સોરઠનો હતો ત્યાં કંઈક કઠીયાવાડી બાપા બોલાતી હતી તેથી મારી મા શોરઠી ને મરાઠીનું મિશ્રણ થયલી બાપા બોલતી હતી, એમ કહું તો ખોટું નહિ. મુખ્યમાં મારો મોટો મામો આવીને લેઈનું કામ શીખવા ગયો, વચલો મામો ગુમારતી કરવા લાગ્યો, નાનો મામો ધણોજ નાનો હતો તેથી તે બણવા લાગ્યો. મારી માસીઓ મોટીઓ હતી, તેને પરણાવવાની ગોઠવણ ગોવિંદરામે કરી કારણકે મારી માનો પિતા ગુજરી ગયો હતો, મોટી માસીનો વર કપુરવાળો થયો એટલે તે ચીનનો કપુર ખરીદીને તેને પકવીને વેચતો હતો, બીજી માસીનો વર અગ્રેજ આફ્રિકામાં કરાકેનું કામ કરતો હતો, ત્રીજી માસીનો વર સુતારનું કામ કરતો હતો, આવી ત્રણ માસીઓના વર જૂદા જૂદા કામમાં પડેલા હતા. હેમચંદ્ર કંઈક સારું કમાતા હતા તેથી ગોવિંદરામે છોકરીની છોકરી હેમચંદ્ર વેરે પરણાવી પરણ્યા પછી મારાં મામાપત્ની સ્થિતિ મારી થવા માંડી, કારણ કે મારા બાપ ઈશનિવરનો ધધો કરતા હતા, તે વેળાએ ધણા ઈશનિવરો નહોતા, અને તે કામ માટે માણસો પણ ધણોજ થોડા ગણતા હતા તેથી સારો-પગારો મારા બાપને-બળતો હતો અને ખાઈ પીને સુખી હતા.

મારા મામાપત્ને એકના પછી એક છોકરાઓ થયા. તેમાં હું વચલો છોકરો છું. મોટો છોકરો નાનપણમાં મરી ગયો હું મારા મામાપત્ને મોટો છોકરો ગણાઉં છું મારો જન્મ જોકે સુ. પુનેમ સંવત ૧૯૧૧માં જગજીવન દીકા સ્ટ્રીટમાં જ્યાં હાલ મેરલીધરનું દેવળ છે તેની સામેના ધરમાં એક નાની આરઠીમાં થયો હતો મારો જન્મ ખીલેલી પુનેમની રાતે ૧ વાગે થયો હતો જ્યારે કેટલુંક જગત સ્તબ્ધ થઈને ઉઘતું હતું, ત્યારે ઈશ્વરની કૃપાથી મારું આ દુનિયામાં આવતું થયું. મારા જન્મવાની વેળાએ મહાત્માઓની પેઠે કંઈ દુનિયાના અમલખી ભરેલા બનાવ બન્યા નહોતા, કાંઈ જાતનો નવે

તારો મારા જન્મની વેળાએ ઉદિત થયો નહોતો કે લોકો જાણે કે એ મહાત્મા અવતર્યો છે. આથવા જગતમાં એવો આશ્ચર્ય બનાવ બન્યો નહોતો કે જેથી મને આ જગતમાં આવેલો જાણે. મારો જન્મ પુત્રેગની અભ્યાષી રીતે નિસ્તપ્થ જગાએ થયો.

જગતમાં જેમ સાધારણ માણસના ઓકરાં ઉછરીને મોટાં થાય છે. તેમ હું થયો, મારી પરદાસ રાખનાર દાઇઓ નહોતી, મને બહાવ દેખા-ડનારી પગારદાર આપાઓ નહોતી; મારે માટે દૂધ ખાવોનું તૈયાર કરનાર રમેશ્યા નહોતો પણ હું તો મારી મા તથા દાદીની પરદાસથી મોટો થયો. ગરીબને વળી ક્યાંથી ઉછેરનાર હોય ? તેને વળી આપા દાઇઓ ક્યાંથી મળે ? તેની પરદાસ ઈશ્વરજ કરે છે હું. દવાડે દવાડે મોટો થયો, માખાપને આનંદ આપવા લાગ્યો, દરોડ વર્ધનો થયો. એટલામાં મારે એક નાનો બાઈ થયો. તેનું નામ માગ બાપે વિકુલ પાડ્યું. મારું નામ નાગવણુ ને માસ બાઈનું નામ વિકુલ આ બે નામ ઈશ્વરના નામ છે એ કહેવું પડે એમ નથી. અમે બેઉ જણા મોટા થયા, રમવા લાગ્યા, અને દુનિયાના બનાવ જોઈને આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. આ શું છે, પેલું શું છે ? આનું નામ શું, પેલાનું નામ શું, ચંદ્રમાં શું છે, તારામાં શું છે, આં જગ્ય છે, પેલો જગદ છે ઈત્યાદિ. સત્રાસો તંબા કાણુ કાણુ 'જોલીને આજંપિને દાદાને તથા માની માને આનંદ આપતા દતા, જગતમાં જેમ બધાં ઓકરાં કરે છે તેમ અમે પણ કરતા દતા, કંઈ પણ નરાઈનું કરતા નહોતા કારણુ કે અમે કંઈ મહાત્મા નહોતા. જે મહાત્મા હોવ તો સાપની જોડે રમવું, સિંહ વાઘની જોડે મસ્તી કરવું, પશુ તેમાંનું કંઈ નહોતુ, પણ એક ગરીબના ઓકરાં જેવી રીતે જગતમાં દીંગવા દીંગણીની જોડે રમે છે તેમ રમતા, અને શરીરની પુષ્ટિ કરતા કારણુકે છેકરૂંને ઈશ્વરે રમત ગમતથી પુષ્ટ કરવાનો નિવમ કરેલો છે.

રમત ગમતમાં તથા કાણુ કાણુ જોલીને આજંપિનાઓને પુષ્ટી કરતાં, તેમજ જગતની કેટલીક અભ્યાષીના સંવાલો પૂછતા તથા તેનું જાણ અણુ દેવ એવું અગજને આનંદ માનેતા, ખીસ્તું જાણુવની ઉત્કંઠા સખીને

મોખોપને, દોદાને, તથા ઓવેનાર સંગાઓને પ્રશ્ન પૂછીને તેઓને કંઈએ આપના, ખુશી કરતાં, ગમત આપતાં, હસાવતાં, છ વર્ષની ઉંમર થઇ તે ઉંમરમાં, કેટલા બચ્ચાને પોતાનું ગરાબર ભાન હોય ? મહાત્મા સિવાય તથા પ્રતિભાશાળી માણસના સિવાય ઘણા યોગાઓને છ વર્ષના નાના મોટા બનાવ યાદ હોય. તેમજ મારા વિષયમાં છે 'તેથી અહિં' લખવાનું કંઈ મારી પાસે સાધન નથી. જો કે લોકોના મોંથી સાંભળીને હું લખી શકું છું પણ તે કેટલું યથાર્થ હોય અને તેથી વાંચનારને શો ફાયદો એ વિશે વિચાર કરતાં મને લખવું યોગ્ય બચ્ચાનું નથી કારણ કે હું મહાત્મા હોત, તો ખીજા વાત હતી તેથી અહિંથી છ વર્ષ પછી શું શું થયું તે કંઈક સાંભરે છે. તે લખવું યોગ્ય સમજું છું.

મકરણ ૨ જી.

બાહ્યાવસ્થા.

જ્યારે મારી ઉંમર છ સાત વર્ષની થઇ, ત્યારે મારા પિતાની ઘણીજ સારી અવસ્થા હતી, એટલે કંઈક ધનવાન, તેમજ પ્રતિષ્ઠિતમાં ખપતા હતા, કારણકે તે વેળાએ મારા બાપને ત્રણનો રૂપિયાનો પગાર મળતો, તે વેળાએ ત્રણસો રૂપિયાં સારા માણસને ઘણો પગારમાં ગણાતો હતો, મારો પિતા તે વેળાએ ઇંજીનિયર હતા, તેઓ પોતાના પરિશ્રમથી કંઈક અંગ્રેજી બચાવતા હતા, તેમની પાસે કેટલીક મિકેનિક્સ સખધી અંગ્રેજી ચોપડીઓ હતી, તેનો તેઓ અભ્યાસ કરતા હતા. જેમ જેમ મનુષ્યની પાસે ધન વધવું જાય છે તેમ તેમ ધનનો લોભ વધે છે. જેમ જેમ બુદ્ધિ ખીલતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો ઉપયોગ કરીને તેમાંથી કંઈક વધારે મેળવવાની ઇચ્છા કુદરતી પેદા થાય છે. આ એક મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવના વિના માણસજ નથી. તે સ્વભાવને અનુસરીને મારા પિતાશ્રીના મનમાં પણ ધન વધારવા, સુખ વધારવાનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છા થઇ. જોકે તેઓને

તણસો રૂપીઆ મહિનાના મળતા હતા તેમાંથી ૫૦-૬૦નો ખર્ચ હતો તે-
 નાથી ધારત તો મુખ મેળવી શકત પણ જેનું હિતત ધવાનું મન હોય છે,
 તેને સિયર બેસી રહેવું પસંદ હોતું નથી. તેથી તેમણે પોને એક કારખાતું
 કાઢવું એવો નિશ્ચય કર્યો પણ પોતાની પાસે જોઈતા પૈસા નહિ હોવાથી બીજા
 ધણકની પાસેથી પૈસા ઉધાર મેળવવાની યુક્તિ કરી પણ તેમાં કાચ્યા નહિ.
 પછી આખરે મારી મૂઠ્ઠના વર ડાલાબાઈ નંદસમની પાસેથી કંઈક રૂપિયા
 કર્જ લીધા અને તેમણે એક રૂ સાફ કરવાનું કારખાતું ના બંધવણી પામે
 પહેલાં કુમારવાણની ગણામાં કે જેને હમણાં હનુમાનની ગણા કહે છે ત્યાં
 કાઢ્યું. તે વેળાએ મુખમમાં ખેતવાડીમાં શેઠ ગોરાજીજી શાપુરજીનું અને ઘો-
 થી ગણીને નાકે એક પારસીતું રૂ સાફ કરવાનાં કારખાનાં હતાં જે અરસામાં
 મુખમમાં મેલા રૂને સાફ કરવાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં હતાં, તે અરસામાં અમે-
 રિકામાં લક્ષ્મણ ચતી હતી તેથી ત્યાંનું રૂ ઇંગ્લંડમાં જવું નહોતું આથી સિંદુ-
 સ્તાનના ખસણ રૂને સાફ કરીને ઇંગ્લંડમાં મોકલવામાં આવતું હતું તે સાફ
 કરવા માટે મુખમમાં ત્રણ ચાર કારખાના ધયા તેમાં સારી આમદાની ચતી
 હતી. મારા બાપના કારખાનામાં આખરે ૩૦ માણસો કામ કરતાં હતાં, તે
 સત દહાડે આવતું અને દરરોજના ૩૦ થી ૪૦ રૂપીઆની કમાઈ ચતી
 હતી. આવીરીતે પૈસા વધવા લાગ્યા, કમાઈ પણ યવા લાગી અને મોજ
 મોખ પણ વધ્યો. સારાં કપડાં પહેરીને મોટા લોકોને મળવું, ગેઠ સાવકારને
 સાં જાળને રૂ સાફ કરવાની માંગણી કરવી વગેરે કરતાં તેમજ દયાલ ૩
 સાફ કરવાને લાવે તેને દલાવી આપતા. અમારી ન્યાતમાં માગ બાપ
 કંઈક પૈમાદાર ગણાવવા લાગ્યા. પણ પર તો પેલું નાનુંજ હતું, તે
 કંઈ મોટું ચ્યું નહિ. પગેથી સિપાઇઓ કારખાનામાં ત્રખ્યા સિપાઇઓ
 અમને કરવા લાઈ જતા, અમે બુટમોજ પહેરીને અમનરીના અંગરખાં પ-
 દેરીને કારખાને જતા હતા, સિપાઇ આગેવે સાથે રહેતો હતો, કારખાનામાં
 ગવાથી બધા માણસે માન આપીને જે પૂજા હતા તેનો જલ્દા આપતા
 હતા. મારા બાપની ચંદતી ચવાથી અમાગ પણ મારા પીવામાં તથા દો-
 વા પહેરવામાં ચંદતી યહ

સાતમે વર્ષે કે વ્યાહરે વર્ષે અમને ગામડી નિશાળે મૂક્યાં. તે વખત હાલ પણ યાદ આવે છે. મોટી અમદાવાદી પાઘડી પહેરીને એ મહેતાજી એક આગળને ખીન્ને પછવાડે છોકરાઓની સાથે આવ્યા. અમારા ઓટલાની પાસેના રસ્તા ઉપર બધા છોકરાઓને પદ્મટણુની હારની પેઠે ગોઠવીને શીખામણુની ઘાત, સરસ્વતીને પધારવાનાં ગીત ગાંધા માંડવા પછી મેરડો મહેતાજી નેહાલાલ ઘરમાં આવીને અમે સારાં, કપડાં લતા પહેરેલા ત્યાં હાજર હતા, અમને મહેતાજીએ સરસ્વતીની પૂજા કરાવી પછી નેહાલાલને મારા પિતાએ પાઘડી બધાવીને ગોળ ઘણા છોકરાને વેચ્યા પછી નેહાલાલ મહેતાજી મોટી પાઘડીની સાથે આગળ ચાલ્યા અને મારો બાઇ વિકૃત્ય ને હું મહેતાજીની પછવાડે પાટી ઉપર કુકુલાલ ત્રાંખેલી પાટી બે હાથમાં ઝલીને નિશાળ તરફ ચાલ્યા, સોના રૂપાનાં ધરણાં પેચાં હતાં તે વેળાએ ખુશી થતો હતો કે દિવગીર થતો હતો તેનું મને હંમણું બાન નથી. પણ હું અનુમાન કરું છું હું કદાચ દિવગીર થતો હોયશ કારણ કે, નિશાળે ભણવાનું મને ગમતું નહોતું.

નિશાળે મને મૂક્યો ખરો પણ હું ત્યાં ઘણા દહાડા બાણુવા ગયો નહિ. કારણ કે થોડા દિવસમાં મને માતા આની એટલે શીતળા નીકળવા, તે શીતળા ઘણા હતા. આખું મોં, આખું શરીર શીતલાથી ભરેલું હતું. મોટાં મોટાં નારાં પડ્યાં હતા, બેબાન અવસ્થામાં કેટલાક દિવસ પડ્યો હતો, લોકોએ મારી આશા છોડી, તેથી માએ શીતળા દેવીની બાધા લીધી, ને હું છતું તો શીતળા દેવીની પાસે માએ નેડો લઈને આવું. તથા ગળણુ ખાતું નહિ એવી બાધા લીધી, ઈશ્વરની કૃપાથી હું કંઈક સારો થયો, માએ બાધા મૂકવા માટે સારાં વસ્ત્રાભૂષણુ પેહેરીને લોકોને નોતરીને મોટા ઠાઠથી વાજતેગાજતે ભૂવેશ્વરમાં શીતળાદેવીની પૂજા કરવા લઈ ગઈ, તે વેળાએ એક નાનો સરખો વરધોડો થયો હોય એવું યાદ આવે છે, પછી ત્યાં પૂજા કરીને બ્રાહ્મણોને મારા બાપે સારી દક્ષિણા આપીને વાજતેગાજતે ઘેર આવ્યા અને કેટલાક સગાઓને જમાણ્યા. આવી રીતે એક મોટી ઘાત ગઈ પણ તેની નીશાની મુખ ઉપર તથા હૃમપર મૂકીને ગઈ એટલે આખો

મહેરો શીતલાના ગોખાથી મરેશો રહેશે તેમજ કુલ ઉપર આગ્યાથી બોલતા અચકાને હોતો. મારા બાઈ વિકૃતને પણ તેજ અરસામાં શીતલા આગ્યા હતા પણ તેને ધણુજ ચોડા હતા, શીતલાથી હું કંઈક કાલો ચયો વિકૃત કંઈક ગોરો હતો, શીતલાના માનથી બચીને ફરી મહેતાજી નેમલાલની નિશાને જન્મ લાગ્યો.

ગામડી નીશાને બહુજા ગયો. ત્યાં પાડા શીખ્યો, ક, ખ, ગ શીખ્યો પણ કોણુ જાણે શામાટે ત્યાં જતાં હું કર્તો. શાથી કર્તો તે મને હવે યાદ આવવું નથી. કદાચ હું મારી માને બહુ અકાને હતો તેથી હું માને છોડીને જવા ઇચ્છ્યો નહિ હોવું, એવું કંઈક અનુમાન કરી શકું છું. મહેતાજી એક મોટા ઉચ્ચા આંક ઉપર એમતા હતા, તેના ઉપર ગાદી તકિયા હતા, મોટી નેતર દાયમાં લખને આસગામ બતાવતા હતા, તે વેળાએ કંઈક છોકરો રમત કરતા જોતો તો તેને મોટીથી મારતા હતા. બધા નાના મોટા છોકરા દાર બંધ એક મેકની સાથે પલાંડીવાળીને ગોઠવતા, પાડા લખતા, ક, ખ, પાડી ઉપર ચાકથી લખતા, અને છોકરાઓ ધુમો પાડતા, મહેતાજી સુપ કરે સુપ કરે કહીને ઘાટા પાડતો હતો. કેડલાક છોકરાઓ બહુ મસ્તીખોર હતા, તેઓને મારવાને માટે નાનો મહેતાજી ઈશ્વરસાથ એક રીતે ખુની જેવો હતો, તે ઘાતકીની પેઠે મારતો હતો, મહેતાજીએના મનમાં દયાનુ નામ પણ મેં નાનપણમાં જોયું નહિ, જેનાં આગ્યાપ કંઈક પૈમા વધારે આપનાં તેના છોકરાને પોતાની પામે બેસાડીને તે મહેતાજી બણાવતા હતા. મોટા છોકરા નાનાને બણાવતા હતા, આંક મોંએ કરનાં શીખવતા હતા, ક, ખ, બેડલાં શીખવડતા હતા, દરેક છોકરાની જોડી હતી, જોડીમાંથી એક જણો કંઈક વધારે બણીનો હતો, તે બીજાને મોટોટથી બેસીને આંક શીખવતો હતો, સ્વારના આંક વાગે મહેતાજી પેરેરે જઈને છોકરાને એકા કરીને નિશાગમાં લઈ જતો અને ત્યાં દર વાગા સુધી ગોઠીને કંઈક આંકના પાડા તથા ક, ખ શીખવતો હતો. મોટા છોકરાને ઉમે સુખી તેની પછચડે બીજા તેના કદયા પ્રમાણે બોલતા, કામગ લખવાની રીત પણ આવી રીતે શીખવતા હતા. ગામડી નીશાજની રીત

કંઈક સારી છે પણ તેમાં કંઈ નિયમ નહિ હોવાથી તેમજ મહેતાજી ફર તથા સ્નેહ વગરના હોવાથી તેનું સાઈ પરિણામ થતું નથી. માયાપને છોકરોએ કંટાળો આપે નહિ અને કેટલોક વખત છૂટા રહીને પોતે મનગમતી રમતો રમે એ વાસ્તે માયાપો છોકરને ગામઠી નિશાળે મોકલતા હશે, તેમાં બાલુવાનુ ધણુજ ઓછું છે. પણ જો સારી રીતે ગામઠી નિશાળોની પદ્ધતિ કરવામાં આવે તો ધણીજ સારી થાય. ગામઠી નિશાળમાં બણ્યો પણ હું બરાબર નિશાળે જતો નહોતો, મારી માની સોડમાં બેસી રહેતો, મારી મારી મા બરતી ને હું તે જોતો તથા માની સખીઓ વાતો કરતી તે હું સાંભળતો. હું માની શોડ છોડીને જવલેજ જતો હતો. કોઈ કોઈ વખતે મા અને પડોસણના મનમાં આવતું કે, છોકરો નિશાળે નહિ જશે તો મૂર્ખ રહેશે તેમજ વાતચીત કરવામાં વિદ્ય નડે છે, તેથી મહેતાજી તેડાં કરવા બપોરે આવતો તો તેને બોલાવીને મને મોકલતા, કોઈ કોઈ વખતે હું જવાને ના કહેતો તથા માને યાત્રીને રહેતો, તથા કહેરને મજબૂત પકડીને રહેતો પણ ઈશ્વર મહેતાજી ધાતકી હતો તે ઉપર સોટી લગાડીને હાથ છોડીને લઈ જતો, મને નીશાળમાં મારતો, એક વખતે ગમેતેમ કરીને નીશાળમાં ન જવું એવું મે મનમાં ધાર્યું, હું બધાને પકડીને રહેતો એક છોડાને કે ખીખને પકડતો ને લાતોથી મારતો. ઘણા ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ હું તો એવો આટો થયો હતો કે ખુશીથી ચાલીને ગયો નહિ પણ મા, ધરવાણી તથા મહેતાજી છોડે એવા નહોતા. જેમ મારી હક તેવો તેઓનો ઉપાય હતો. આખરે તેઓ કટાબ્યા ત્યારે ધરતું કામકાજ કરનાર ધાટીને કહીને મને ઉપાડીને નિશાળે મોકલ્યો, રસ્તામાં હું રોતો તથા ધાટીને લાતો મારતો ચાલ્યો નિશાળમાં ગયા પછી ધાતકી ઈશ્વરે હાથ બાંધ્યા. હાથ ડોકમાં નાંખીને તેમાં લખવાની પાટી બરી. અને ઉઠ્ય બેસ કરવાને કહ્યું, હું રોતો હતો, પછી શોટીના માર માયા આવી રીતે પા એક કલાક ગયા પછી મને છોડ્યો અને કહેવડાયું કે હું દરરોજ નિશાળે મગતી કર્યા વિના આવીશ. તે પ્રમાણે હું કેટલાક દલાડ ગયો, પણ સોખવાનું તે શું હોય? મહેતાજીની વિદ્યા કેટલી? કોઈ ગુનસતના ગામડાના

આણબાધએ કરાવવા માટે જમણવન કીકા સ્ટ્રીટમાં એક દુકાન શાકે
 લઈને નિયાજ કાઢેલી. આસપાસના ઘરના માળાપો પોતાના ઊંકરને ઘરમાં
 ઉપાવ કરતા રોકવાને માટે તે નિયાજે મોકલતા હતા. તેમાં ફક્ત કંઈક
 હીસાવના પાણ સિવાય ખીજું કંઈ શીખવવામાં આવતું નહોતું.

પ્રકરણ ૩ બું.

કુદરતનું શિક્ષણ.

મારું મોસાણ અમલ સોપાસમાં હતું, મારી માને બાપ
 મરી ગયાથી તેના ઊંકરમાં પોતાના ઘણને ત્યાં રહેતાં હતાં અને મારા
 મામા કમાઈને પોતાનું સુજ્જન કરતા હતા. પણ મારી માના બાપની મા,
 તથા ઠાકાઓ સોપાસમાં રહેતાં હતાં, ત્યાં વખતો વખત વિવાહ જનોઈ
 વગેરે પ્રસંગે તથા ચાર તહેવારે મામા, મારી, ઘણી વગેરે જતાં હતાં તેથી
 મારી મા પણ પોતાની મા તથા બાપએની સાથે જતી હતી. તેને સાથે
 અને પણ નાનપણમાં મોપારે જતા હતા તે સિંખને સોપાસ રહેને સ્ટેસન
 નહોતું તેથી વિચારના સ્ટેશન ઉપરથી ઉતરીને પછી બગદની ગાડીમાં સો-
 પાસ તરફ જવામાં આવતું, કેટલોક રસ્તો દિગ્ધ જેવો હતો પણ યાડની
 ઘણા, સેરડીનાં ખેતરો અને કેળોના વન જોઈને મનમાં બહુ આનંદ થતો,
 સોપાસમાં આવીને તાજ શાકભાજી, જીવતાં માછલાં ખાવા બહુ મજા મળતી.
 મારી માના ઠાકાને ઊંકરો જેને અમે લાલામામા કહેતા હતા, તે અમને
 બગદની ગાડીમાં બેમાડીને આગરીઆની વાડીમાં સેરડીનો રમ પીણવચ
 લઈ જતા હતા, તે વખતની ખુશી આને માદ આઆથી મનમાં બહુ
 આનંદ થાય છે બગદ બહુ તેજદાર હતા, બગદને ખુબમાજા પડેરાવવામાં
 આવતી, મુંદર અવાજ સંજોનો, તેની સાથે ગાડી પર્યર પર પડાડની
 આખડની નીચે ઉમે થતી ચાલતી હતી તેથી બહુ ખુશી ઉપજ થતી, વિ-
 યાગ ખેતરો નગર પડા, વચ્ચે વચ્ચે મુંદર જડીઓ આવતી, વચ્ચે વચ્ચે

યોરની વાડ પર જાત જાતના વેલા પમરેલા જાણતાં તે તેથી આખા વને
 જાણે લીલી સાડી પહેરી હોયને અને વચ્ચમાં વચ્ચમાં જાત જાતના પૂલ
 ખીલીને જાણે યુગાદર સાડી પહેરી હોય એવું બાસતું હતું. અને ઠેકઠેકાણે એ
 ચાર ઝૂંપડા આગરીઓના દેખાતાં. આગરીઓ એ પહેલાં બાહ્ય હતા પણ
 પોરદુગીઝના વખતમાં તેઓ ખિરતી થયા. તેઓ લાલ બનાતની ટોપી પહેરે
 છે અને બાહ્યીઓ મરાઠીના જેવી સાડી પહેરે છે. તેઓ સોપારા વસઇમાં
 ખેતીવાડી કરીને પોતાનો યુગરો કરે છે. તેઓનાં ઝૂંપડાં બહુ સુંદર હોય
 છે. ઓટલા ઉપર એક હીંચકો હોય છે અને તેઓ બહુ માયાળુ હોય છે.
 ઝૂંપડાની આસપાસ બૂંડ ફરતાં ફરે છે. આસપાસ શેરડીનાં વન, કેળાનાં
 વન હોય છે, અને પાણીના રેટનો અવાજ તથા શેરડી પીલવાનો ચીચી
 કરતો અવાજ સંભળાય છે. આમપાસ લીલા હમ સરખા ઝાડો તથા વે-
 લાઓ ઉગેલા હોય છે; તે જાણે એક એક આશ્રમના જેવું બાસે છે મારી
 માના કાકાનો ધધો બ્યાજથી આગરીઓને ધીરધારનો હતો તેથી જ્યાં
 જ્યાં લાલામામા અગને લઇ જતા, ત્યાં ત્યાં બધી જગાપર માન મલતું
 તથા ખખર અંતર પૂછતી હતી, તેમજ શેરડીનો રસ પાતા હતા, ત્યાં
 શેરડીના ભાર આપતા હતા બપોરના ત્રણ વાગેથી અમે ધરમાંથી નીક-
 ણીને સાંજે છ સાત વાગે શેરડીનો રસ પીને તથા શેરડીના ભાર લઇને
 પાછા આવતા હતા જ્યાં જ્યાં જતા હતા, ત્યાં ત્યાં ઘણું ઘણું જોવાનું
 મળતું હતું. અને સદિ રચનાનું એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત મલતું આવી રીતે
 કુદરતી જગામાં જોવાથી ઈશ્વરનો મહિમા મારા જોવાને યાદ આવતો તો
 કે નહિ તે ત્રિશે હું હાલમાં કહેવાને અસમર્થ છું પણ આટલું તો યાદ
 આવે છે કે મેદાનમાં લીલા ઝાડ જોવાથી ગાડી ઘણી ત્રણથી ચાલવાથી
 તેમજ મીઠો રસ પીધાથી આનંદ તો થતો હતો.

જ્યારે મારી આઠ નવ વર્ષની ઉંમર થઇ ત્યારે મારા બાપની અવ-
 સ્થામાં બહુ દેર પડ્યો. સારી આવક થતી, તેમજ માન તથા પ્રતિષ્ઠા
 પણ જામી. મારા દાદા બૂલેશ્વરની પાસે એક દુકાન લઇને છાપવાનું કામ
 કરતા હતા, તે પણ કમાતા હતા, મારા નાનો કાકો જેને અમે કયા કાકા

કહેતા હતા તેનું ખરૂં નામ માધવજી હતું તે પાંચુ કારખાનામાં કંતારીનું કામ કરીને કમાતો હતો. નેમજ તેણે આગમોટમાં પણ કામ કર્યું હતું તેનું કામ થયું નહોતું ને જરા ધમિકી હતો તેથી તેને કાંઈ કન્યા આપતા નહોતા, તેથી મારા પિતાએ નાસકતી પામે ધોડાગામમાં એક દક્ષણી અદ્વૈતશ્રીની કન્યાના બાપને કંઈક આવડે રૂપીઆ આપીને પરણાવવા ગયા. તે વેળાએ મુંગઈમાં એક વેંચ દત્તી, અમે બધાં નાસક ગયા નામક પહેલું જોયું, ત્યાંના દેવજોમાં જઈને દાન કર્યાં, નદીમાં નાહ્યા, પંચવટીની શુશ્રૂમાં જઈને દાન કર્યા પછી ધોડાગામમાં જઈને કાકાનાં કામ જોયાં, પરણાવીને કાકીને ઘેર લાવ્યા.

દિવસે દિવસ મારા પિતાની કારખાનામાં કમાઈ વધવા લાગી, ખીજાં મિશીનો ખરીદ કરીને કામનો વિસ્તાર કર્યો. એટલામાં મારા પૂવાના જાણુવામાં આવ્યું કે તેનો રાજો હેમચંદ્ર બહુ કમાય છે, અને તેની કંઈક મદદથી તે કમાય છે. આવો વિચાર કરીને પોને બગવા લાગ્યો, તેની પાસે પાંચ પૈસાનો જીવ હતો, તે મુજબના વર્કબોક્સનું સાઈ કામ કરનારો હતો, તેણે અંગ્રેજોને વાપરવા લાપકનાં કપાટો, સેતરંજ વગેરે દાખીદાંત, મુગક, અખનૂસ, સીસાવાળાં કામ કર્યા હતા અને તેમાં સારા પૈસા મેળવ્યા. હતા તેને વિચાર કરતો જોઈને આસપાસના માણસો તેને શીખાવવા લાગ્યા તેથી તે લોભાઈને કારખાનામાં આવી લાંબવા બેઠો અને જોડ્યો, આ કારખાનું માઈ છે. હેમચંદ્રને તો નોકરીએ રાખ્યો છે, તેનું કંઈ આ કારખાનાની સાથે લાગતું વળગતું નથી. આવી રીતે પોતાનું બહુ કહેવા લાગ્યો મારા પિતા છોડે એવા નહોતા, તેમણે ધણું સમજાવ્યું પણ પેલો કાંઈ સમજ્યો નહિ. પછી તેણે હાઇકોર્ટમાં ફરિયાદી માંડી, તેમાં મારા બાપની જીવંત યાદ, કારણ કે બધો વ્યવહાર મારા બાપના નામથી ચાલતો હતો અને તેની પાસેથી વ્યાજનું રૂપીઆ લીધા હતા તે કોર્ટમાં મિદ થયું. મારા બાપે તેના રૂપીઆ આપ્યા હવે કારખાનામાં કાકાનું કંઈ બાકી રહ્યું નહિ. હવે પોને પુનેથી જગજાની ધટીના દેથી પંચસ લાખા અને લાકડાના માયા ઉપર ચકર વગેરે મુંગઈમાં આતાવીને અંગ્રેજોના જેવી ધટી બનાવી.

તેની ધંડીઓ ત્રણ તૈયાર થઇ, તેમાં ઘડુ દળવાનું રાખ્યું. બબરમાંથી ઘડુ દળાવવા આવતા તે દળી આવતા. આવી રીતે પેદાસમાં વૃદ્ધિ કરી. જે ઘરમાં કારખાનું હતું તેના ધિરવાળાએ ૬૦ રૂપીઆ મહિને વધાર્યા તો પણ ત્યાંજ કારખાનું રાખ્યું. ત્યાર પછી કાગળનું કારખાનું કરવાનો આરંભ કર્યો તેને માટે એક મોટું પીપ બનાવડાવ્યું અને બધો સામાન દેશી બનાવ્યો ફક્ત બગી વિલાયતથી મંગાવી તેનું કામ હળવે હળવે ચલું હતું. એટલામાં એક ઘર વેચાનું લીધું. સતદહાડો કારખાનાનું કામ ચાલતું હતું.

મકરણ ૪ થું.

અંગ્રેજ નિશાળ અને બાહ્ય કાળની જ્ઞાસા.

એ અરસામાં અમે બેડ બાઇઓ ખેતવાડીની ફગમજ નસરવાનજ પટેલની અંગ્રેજ સ્કુલમાં ગયા. કારણ કે તે જગજવનકીકા સ્ટ્રીટથી પામે હતી. ત્યાં અમને શુજરાતી માસ્તરના ક્લાસમાં દખલ કર્યો. ત્યાં ખીજ એપડી શરૂ કરી. ત્યાં બધા પારસીના છોકરાઓ બણુતા હતા, હજી પણ તે રકુવ છે. ત્યાં પહેલો માસ્તર આશાગમ કરીને હતો તે નડિયાદનો હતો. યોગ વર્ષ ૭૫૨ તેને નડિયાદમાં હું મળ્યો હતો, તે માસ્તર ગામડી નિશાળના મહેતાજ કરતાં કંઈક સારો હતો, બહુ પાન ચાવતો હતો, પણ બણાવવામાં જટલો જ્ઞેષએ તેટલો સારો નહોતો. ત્યાર પછી ત્રીજામાં હમે ચઢ્યા. પછી ચોથીમાં હરજવન ઉત્તમરામ માસ્તર આવ્યો, તે બોબડું બોલતો હતો, તેને બધા ઘણા ખીજવતા તથા પજવતા હતા, તેમાં પણ કંઈ બણાવવામાં માત્ર નહોતો. તેણે કેટલાંક પુસ્તકો બનાવ્યા છે, મહારાજાવનું નાટક, વસત સેના ઇત્યાદિ પુસ્તકો બનાવ્યાં હતાં, તે કવિતા પણ લખતો હતો. તેણે દિ. બા. મહિમાર્ષ જસબાઇના વાર્તામાં કવિતા રચીને જૂજમાં હોદ્દો મેળવ્યો હતો. તે યોગ વર્ષ ૭૫૨ મરી ગયો છે. તેની વિદ્યા ચોડીજ હતી, પણ ખુશામદ કરનાર જબરો હતો તેથી તેનું નસીબ ઉધડ્યું. ત્યાર પછી હરામજ

નમરવાનજી પટેલની એએવનાંમુલર સ્કુલમાં એથી પાંચમી ગ્રોપડીમાં ચઢ્યા પાંચમીથી હાવડં દરદં છુક શર યઈ, તે મેં કંઈક પૂરી કરી. અમને નિશાળે લઈ જવાને માટે સિપાર્ઈ આવવો હતો. તે સિપાઈને પગમાં ગોળી વાગી હતી, તેનું નામ માખણમિંદ હતું. તે ધબ્બે સારો હતો, કેટલાક વર્ષો ઉપર તે મને બાપંખાલા ઉપર ટ્રામવેના ધોણ રહે છે ત્યાંની એક ચાલની એરડીના એટલા ઉપર મળ્યો હતો. તેણે મને ગોળખ્યો, કેટલીક વાત ચીત યઈ, મારી માના મરવાના સમાચાર સાંભળીને દિલગીર થયો તથા અમારી હાલત જાણીને પણ તે દિલગીર જોયો જણાયો, પછી છૂટો પડ્યો. મનમાં મે વિચાર કર્યો કે પ્રેમ છૂટો નથી, જો પ્રેમ કરવામાં આવે, તો તે ભૂલાવો નથી જો કે હું તેના ઉપર કેવો પ્રેમ રાખવો હતો તે હમણાં માદ નથી પણ હું નેની જોડે સારી રીતે ચાલવો દોષણ એવું અનુમાન કરી શકું છું. ગમે તેમ હો.

હું જેતવાડીની સ્કુલમાં નિયમિત જતો હતો અમને ઘેર બધાવવાને માટે કોઈ માસ્તર આવતા નહોતા. મને વ્યાકરણ નહોતું આવડતું મામે નાનોભાઈ વિકુલ હુંસીયાર હતો, તે વ્યાકરણ જાલદીથી સમજતો હતો. અં-એક પણ જાલદીથી સમજતો હતો. તેના મિત્રો પણ કલામમાં ધણા હતા. તેનો ચહેરો પણ સુંદર હતો. તેથી તે મારા કરતાં લોકોને વહાળો ચાખ તેમાં નવાઈ નથી.

હું સર્વગ સાદો રહેવાને ઇચ્છતો હતો, ઇચ્છીના અંગરખાને હું ચોલી મસંહીને પહેરતો; હું મેગાનના ચપકલર છુટ પહેરવા ચહાવો નહોતો. વિકુલ ઇસકરી રહેતો ઇચ્છતો હતો. હું મામાને ત્યાં આવા, ન્યાતમાં ખાવાને જવા ઇચ્છતો નહોતો તેથી હું જવાની ના ને ના કહેતો મા મારીને લઈ જતી હતી અને કોઈ કોઈ વખત હું એટલો ખર્ચો આડો થતો હતો કે મારા પણ યાજીને આખરે જતી નહોતી.

મારા ખાવની પ્રીતિ મારા ઉપર વિકુલ કરતાં વધારે હતી ચાથી હતી તે હું અનુમાન કરી શકતો નથી. હું જ્યારે કારખાનામાં જતો હતો, ત્યારે હું સવાલો પૂછીને મારા પિતાની પાસેથી સંચા સંબંધી જ્ઞાન મેળવ-

તો હતો. હું દરરોજ કંઈને કંઈ નવું શીખી આવતો. શી રીતે ઇન્જન ચાલે છે, વાહન એ શું, પાણી કુવામાંથી ઉપર ટાંકીમાં શી રીતે આવે છે, ઇલેક્ટ્રિસિટી ગાન મને નાનપણથી થયું હતું. રસ્તામાં આંસ શી રીતે યાય છે તે પણ મારા બાપે મને નાનપણમાં સમજાવ્યું હતું કાપડ કેમ વણાય છે, આગાડી શી રીતે ચાલે છે, કાગળો શી રીતે તૈયાર થાય છે, તે પણ મને દેખાડીને સમજાવ્યું હતું. નાનપણથી મને જ્ઞેવાનો બહુ શોખ હતો. અમે જે ઘરમાં રહેતા હતા તેના ઝોટલા ઉપર અમારી ન્યાતનો એક વૃદ્ધ અબ્દુસની આંકણી તથા સિસમની રેતદાની કરતો હતો, તે જ્ઞેતો. કલાકના કલાક ત્યાં હું બેસી રહેતો. શી રીતે આંકણી બરાબર ચાય તેને માટે કંપાસથી ઘડિયે ઘડિયે બધી તરફ જોવું. ત્યાં વધારે ટેકરો હોય ત્યાં માટવું, પછી શી રીતે રેતદાનીમાં કાણું પાડીને અદરથી છોલીને ઉપર ઢાકણું મારીને તેને છેદ પાડવા તેને રંમવું વગેરે હું જ્ઞેતો. તે કોઈ કોઈ વખત લાખને લાવીને એક લાકડાની ચીપને ગરમ કરીને તેના ઉપર લાખ વળગાડીને પછી તેને આગ ઉપર પીગલાવીને તેને ફરી લાખ વળગાડીને પછી તેને આગ ઉપર પીગળાવે આવી રીતે એક રસ થયા પછી તેમાં જલ જાતના રંગ બેળવીને ખૂબ જોરથી લાખને મસળીને બધો રંગ બેળવે પછી તેની પાટી પાડીને ચૂકવે પછી તેને લાકડા ઉપર લગાડે તેની પાલીસ કરે તે બધું હું જ્ઞેતો. આવી રીતે દરેક ચીજ આખની સામે પડતી, તે ધ્યાન લગાડીને હું જ્ઞેતો હતો, અને તેના વિશે ગાન હામલ કરતો હતો. અને બાપને વારેવાર સવાલો પૂછીને તેમાં વધારો કરતો. મારા દાદાની ભૂયેશ્વરની પાસે છાપવાની દુકાન હતી ત્યાં પણ જઈને રંગ કાપડ વગેરેનું ગાન હું મેળવતો; તેમજ તેની પાસે હાથી દાંતના ચૂડા કરનારની દુકાન હતી ત્યાં શી રીતે ચૂડા કરે છે તે જ્ઞેતો તથા શી રીતે કચકડાની વીટી તથા ચૂડીઓ ચાય છે તે જ્ઞેતો. તેમજ ડૂબને ત્યાં વડે બાકસના ઠામમાં હાથી દાંત સુખડ તથા જમતને શી રીતે વાપરે છે તે જ્ઞેતો. આવી રીતે નાનપણમાં જ્ઞેવાની ઇચ્છા હતી. હું સ્ત્રીઓને જોઈને બહુ શરમાતો હતો. સામાટે શરમાતો હતો તે હું હમણાં અનુભવી શકતો નથી. હું મારા સગાંની સ્ત્રી-

ઓની જોડે વાત કરીને નહોતો તેઓના ચહેરા માસુ પણ જોતો નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ જે છોકરીઓની જોડે નાનપણમાં રમીને હોતો તે પછી પરણીને યુવાવસ્થામાં આવેલી તેનો ચહેરો પણ હું જોઈ શકતો નહોતો. કોણ જાણે આમ સાથી થતું હતો મારા પિતા કંઈક ધનવાન થયા, અમને પણ સારા યુગમ યુગ સોના રૂપાના ધરેણા પહેરાવતા હતા અને મિષ્ટાન્નનો અમારી જોડે આવવા હતા તેથી સ્વાભાવિક પોતાની દીકરી પૈસાદારના ધરમા આપવી એવું મન થાય તે પ્રમાણે કેટલાકની તરફથી મારે મા સામેથી માંગાં આવ્યાં. મારા બાપના સગાઓએ દીવમા એક છોકરીને સંદ કરી અને તેની જોડે સગાઈ કરવી એવો વિચાર કર્યો અને તે મંબંધ મારા માથાપે પૂછ્યું, આ વખતે દશ કે અગીયાર વર્ષનો હતો, હું પગલુવાં ના કહેતો રોજને રોજ કહેતા પણ હું તો ના ની ના કહેતો હતો અં કોઈ કોઈ વખત ના કહીને બાપને માને મારવા જતો હતો. સાથી ના કહેતો હતો તે હું હાથ અનુભવી શકતો નથી પણ તે ઈશ્વર તરફથી ના હોય તે કોણ જાણે ? આ વિગેમાં મને ઈશ્વરે મારી યુદ્ધિ સૂઝાડીને માથાપને પણ સૂઝાડી હોય તો કોણ જાણે ? મારા બાપનાં સગાઓ દીવથી આવવા હતા તેઓ ઓવા મસુંથી વગેરે રમણમા વેપાર કરવા જતા આવવા હતા, તેઓ ની જોડે જૂદા જૂદા દેશની ખમરો મેળવતો હતો તથા થીંડીને આવતેવું ગાન થતું હતું હું નાનપણમાં સીદીઓનું સત્વનાદીપણુ મીઠણું ઇમાનદારી વગેરેની વાતો મારા સગાની તરફથી સાંભળતો હતો તેમજ આ ક્ષિત્રની પેદાશની પણ કંઈક માહિતી થઈ હતી.

પ્રકરણ ૫ મું.

પિતાનું મરણ.

✓ મારી જ્યારે અગિયાર વર્ષની ઉંમર થઈ, ત્યારે મારા બાપ માંદ પડયા. તે રોમ ભારે હતો, મુળાઈના પ્રખ્યાત આભારામુ, પાટુરગનુ ઓ

પધ ખાધું, પછી દા. મીનસનું ઐપધ ખાધું પણ રોગ સારો થયો નહિ. બહુ ઉપચાર કર્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ. ન્યારે મારા બાપ માંદા પડ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હતી. તેમના બાપ શિવચંદ શ્યવતા હતા. થોડાક મહિના બિમારી ચાલી તે વેળાએ કારખાનું ધમધોકાર ચાલતું હતું. કમાઈ પણ સારી થતી હતી. તેથી કેટલાકે કારખાનું વેચાતું લેવાને આવ્યા, મારા બાપે તેની કિંગત બહુ માંગી. એક ખોળાએ છ હજાર રૂપીઆની માગણી કરી પણ મારા પિતાએ કારખાનું વેચવાની સાફ ના પાડી. ત્યારે પેલા ખોળાએ દરમહિને ૩૦૦ રૂપિયા ઘેર બેઠા આપવાનું કહ્યું તે પણ મારા બાપે ના પાડી. રોગ વધવા લાગ્યો, આખરે હેમચંદ્રે વિચાર કર્યો કે દીવ જાઉં તો કલ્પ્ય હવા ફેરવી સારો થાઉં. તેવો વિચાર થયાથી એકદમ જવાનો વિચાર કર્યો. તરત તૈયારી કરવા માડી. દીવ જવા માટે પહેલાં આગબોટ નહોતી એક વહાણમાં જવાનો બહોબરત કર્યો. મારી માને બિનની ટોપી બરતાં આવડતી હતી તેથી કેટલુંક બિન બજારમાંથી લીધું, તેમજ માએ માનતા માની હતી કે મારા પિતા મારા થાવ, તો ત્યાંની આશાપૂરી માતાને ઘંટ ચલાવવો તેથી એક મોટો ઘટ વેચાતો લીધો. અમે બધાં વહાણમાં બેઠાં. આ પહેલી મારી દરિયાની મુમાફરી હતી, સાથે પાંચ છ દિવસનું ભાથુ લીધું અમે એટલે મારો ઘણો, બાપ, મા, વિઠ્ઠલ અને હું આટલા જણા વહાણના બંડારીઆમાં રહેતા હતા. વહાણમાં પરચુરણ સામાન ભર્યો હતો. તે વેળાએ ભર મોસમ હતી એટલે વર્ષાઋતુને બેસવાને વધારે વખત નહોતો, વહાણ નાનું હતું, સવાની કેપીનમાં સમુદ્રનાં પાણીની લાટો આવતી તેથી કંઈક ભીંજતું સમુદ્ર તો મેં મુંબઈમાં ધણીવાર જોયો હતો, એટલે સમુદ્રની નવાઈ લાગતી નહોતી, પણ ન્યારે વહાણ ચાલતું અને સફેદ શઠમાં હવા બરાબને હાલતું, ત્યારે બહુ મોજ જણાતી. ખારવાના ઊકરાઓ ઉપર ચઢીને શઠને સકેલતા, આસપાસ ફેરવતા તથા દીવા મૂકવા જતા તેનો દેખાવ જોઈને ઊકરાની હિન્મતને ધન્યનાદ આપવાની ઇચ્છા થતી હતી અને તેની સાથે મારી પણ તેમ કરવાની મરજી થઈ.

વદાણુ ત્રણ ગાર દહાડા સારી રીતે ચાલવા માંડ્યું, એકાએક તુફ-
 નગો ચારંગ થયો, આ વખતે મેં પહેલુંજ દરિયામાં તુફાન જોયું. સમુદ્રનું
 પાણી વહાણમાં આવવા માંડ્યું, મોટી મોટી લાટો વહાણને આથકીને શીબુ
 ઉત્પન્ન કરીને કેટલુંક પાણી વહાણમાં નાખીને ત્યાંથી જતી રહેતી એટલે
 તરત ખીંછ આપીને તેમ કરીને રજા લઇને પાણીમાં મળી જતી, એ પ્ર-
 માણે દર પળે મોટી મોટી લાટો આપીને વહાણને વાંકુ કરીને તથા અંદ-
 રના સામોનને ભંગી કરીને હુમ થઇ જતી, પવન ધણા જોરથી વાતો
 હતો. હુમસ બધે ખસરશે હતો, હુમમને લીધે ચારે બાજુ કંઈ દેખાતું
 નહોતું. પહેલાથી જીન કે ગામ-દેખાતા નહોતા, ફક્ત આકાશ ગોળ ધુ-
 મટ જેવું બાસતું હતું તેમાં વળી વાદળો જોરથી પવનના ઝપાટા અને પા-
 નીની લાટો આવ્યાથી વધારે બપંકર જણાતું હતું. ખારવાઓ મૂંગાં મૂંગાં
 પાણીને પવનનો તમાઓ જોતાં. રેજા નિયમિત વખતે ખાંતું હોકા પીવો-
 વગેરે કરવા, અગને બધાને ઓઠારી આવતી, મારા દાદાને મુદ્દે આવવી ન-
 હોતી તે બધાને કંઈક અવાડનાં ને બધાની ઓઠારી નાખી આવતા. મને
 એક દહાડોજ ઓઠારી રહી પછી સારી થઇ, તુફાનમાં વહાણુ ક્યાંનું ક્યાં
 જવા માંડ્યું, પવન ઉત્તરો હતો તેથી વહાણુ પછવાડે હલવા લાગ્યું, ખાર-
 વાની સાથે ફક્ત કંપાસ એટલે હોકાયંત્ર હતું, તે હોકાયંત્ર એક નાના દાવ-
 ઝમાં રાખ્યું હતું તેમાં કેટલીક દિશા તથા તેની વચમાંના કેટલાંક મોટા મોટા
 બાગ પાડેલા હતાં, તે વારંવાર મોટા ખારવો જોતો હતો, ખીબ ખારવાઓ
 ક્યાં છિયે, કેટલે દુર છિયે તેમાંનું કંઈ જાણતા નહોતા, પણ મોટા ડોસા ખારવોને
 પછપાથી તે કહેતો હતોકે આપણે ધણા પછવાડે આવ્યા છીએ. આવી રીતે તોફાન
 છ સાંજ દહાડા રહ્યું. પછી જાણવાદમાં વદાણુ લઇ ગયા. અમારી પાસે આવતું
 મુટરું હતું તે લેવા જાણવાદમાં ઝાઠે ઉતર્યા, ત્યાંથી કંઈક ખાવાનું લીધું. મી-
 ઠાઇ વગેરે જે મળતી હતી તે લીધી. મારો દાદો, વિકૂલ અને હું જાણવાદમાં
 ફરતા હતા, જાણવાદ એક નાનું ગામડા જેવું જણાયું. તેમાં કેટલાંક છપરાં
 તથા મોટાં ઘર હતાં, રસ્તો બધો ધુલથી ખરેશે હતો. બેંશ ત્યાં વધારે
 જોવામાં આવી. બેંશ સારી માતેની હતી. માણુઓ પણ જાણ જોયા. ખીબું

કંઈ વધારે દીકામાં આવ્યું નહિ, પછી ત્યાંથી દીવ તરફ વહાણ હંકાર્યું. એક દહાડામાં, ત્યાં પહોંચ્યું. વહાણમાંથી સામાન બહાર કાઢીને કાંઈ લાવ્યા, કાંઈ ઉપર જગાત લેવામાં આવે છે. ત્યાં પોલિસના સિપાઇઓ બંદુક હાથમાં લઈને સંતરીની પેઠે ચારે તરફ ફરતા જોયા કાળો અંગ્રેજી પોશાક પહેરીને પહેરે બરે છે ત્યાં પોરદુગીઝ ભાષા સરકારી કામકાજમાં વપરાય છે. ઘણાક હોષ્ટેરો પોર્ટુગલથી આવે છે, તેઓ તેઓની ભાષામાં શું કહેતા હતા તે અમને સમજ પડતી નહોતી જગાતમાં બન. માતાને માટે લાવેલો પીતળનો ઘંટ વગેરે રાખ્યો. ખીજે દિવસે જગાતના ૨૦ રૂપિયા આપવા પડ્યા. બિનની ઘણી જગાત લીધી જેટલા રૂપિયાનું બન નહોતું તેના કરતાં વધારે જગાત લીધી. પછી દીવમાં જઈને અમારા એક સગાને સાં ઉતર્યા અને ખીજે દહાડે એક સગાનું ઘર ભાડે લઈને રહ્યા મારા બાપ ઘણા માંદા થયા. આઠ દસ દહાડ ત્યાંના વૈદ્યોની દવા ખાધી, કંઈપણ ફેર પડ્યો નહિ, ને રોગ વધવા લાગ્યો. માએ આજોલો ઘંટ આણપુરી માતાના દેવળમાં ટાંગ્યો તથા આલ્મજોને જમાડ્યા તેથી પણ દેવી પ્રસન્ન થઈ નહિ અને મારા પિતાને તેજો સારા કર્યા નહિ. દિવસે દિવસે રોગ વધ્યો જે આવ્યું છે તે ખરવા માટે, જે ખીજું છે તે ખરવા માટે, આવો જગતનો નિયમ છે, તે હું પહેલાં જાણતો નહોતો કેમ તે જાણતો નહોતો, તે હું હાલ કહી શકતો નથી. યોગ દિવસમાં પિતા બહુ માદા પડ્યા, ગાય ઇત્યાદિ દાન આલ્મજોને આપ્યાં, શ્વસ કાઠે આવ્યો બધાએ ધારું કે હૈમચંદ્ર હવે યોગ કલાકને માટે આ જગતમાં છે તેથી અમને ફોસલાવીને અમારા-સગાને ત્યાં મોકલ્યા. અમે ગયા, એટલામાં પિતાજીએ પ્રાણ ત્યાગ્યો પછી અમને લઈ ગયા. અમે રોવા લાગ્યા મા રોતી હતી, દાદો રોનો હતો તેથી અમે પણ રોયા. બાપનું મોં જોઈને દાદો મારી પણ કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. બાપને અગ્નિદાહ માટે સ્મશાનમાં લઈ ચાલ્યા, મારી મા પછવાડે પડતી આખડતી ચાલી. ન્યાતના બૈરાજો માને ઘેરી પડી કૂટવા લાગ્યા. આ શું છે તે હું સમજ્યો. બાપ મરી ગયા છે, હવે તે આવશે નહિ ને જાણ્યું, તેથી મા રૂવે છે એ પણ અનુભવ્યું હું મસાણામાં મોશો નહિ મેં બાપને આગ

મુઠ્ઠી નલિ, પણ જેણે તેને પાળા પોષીને મોટા કર્યો હતો, જેનાથી જે ઉત્પન્ન થયો હતો, જેને ખવાડીને પોતે ખાતો હતો, જેને દુઃખ થયાથી આખી રાત ઉઝાગરો કરીને તેનું દુઃખ ઝોણું કરવા માટે મથતો હતો તે પિતાએ એટલે માત્ર દાદાએ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. હેમચંદ્રનું શરીર શખમાં મળી ગયું. બધા હો હો કરતાં પાછા ગયા, આપીને દાદાને ઘરના આંગણમાં મુઠ્ઠીને ન્યાતીલા પોત પોતાને ઘેર ગયાં એ લોકોએ પોતાની ફરજ પૂર્ણ કરી. ગૈરોં પણ પોત પોતાને ઘેર ગયાં મા દાદો રોતાં હતાં પીઠ્ઠું અમે થોડાક રોતા હતા. હમેશાં કોઈ ગેલું નથી. શોકનો વેગ કંઈક ઝેણો થયો એટલામાં સગા તરફથી આવતું આવ્યું, તેમાંથી કંઈક ખાધું. પછી સાંઠે વળી ન્યાતીલા ગયા અને પાછું રોવું ઘટ્ટ થયું. સ્ત્રીઓએ કુટવાનો આરંભ કર્યો. આવી રીતે દશ દહાડા સુધી ચાલ્યું, બાપ મો, થોડા દિવસમાં રોવું કુટવું બંધ થયું હવે ન્યાતીલા સારૂ આવતે તલપી રહ્યા. કેટલાક સગાઓ આવીને સલાહ આપવા લાગ્યા કે જાણું કરવું, ફલાણાને નોતરવા વગેરે વગેરે. મા બોળી, દાદો બધા કરતાં બોળો. જેણે જેવું સમજવ્યું, તેવું કરવાની જોડવણી કરી. મીઠાઈ વાળાને પકવાનો બનાવવાનો હુકમ આપ્યો. તે પ્રમાણે મીઠાઈ તૈયાર થઈ ન્યાતના બધા માણસોને ત્રણ દહાડા વારા ફરવું જમણું આપ્યું. ન્યાતીલા ખુશ થયા. પૈસા કમાઈને તેના ચોખ્ખા ઉપયોગ કર્યો તેવું જોડીને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, જિવવંદે પોતાના છોકરાની પછવડે સારૂ કર્યું લોકોએ જોળા દાદાને સલાહ આપી કે, કંઈ ન્યાતમા લાલુ કરે તો નામના રહી જાય, તે પ્રમાણે માને પણ સ્ત્રીઓએ સમજવ્યું તેથી ન્યાતમાં પરાતનું લાલું કર્યું, આથી તો બધા ખુશ થયા બાપના મરણથી અમે કીર્તિ મેળવી, પણ કેટલા દિવસને માટે । ફક્ત થોડા દિવસને માટેજ.

માત્ર પિતા હેમચંદ્ર પ્રુદ્ધિયાળી હતા, તેમનું મગજ ઈંડગિવરના બંધનું હતું. તેમાં શોષક શક્તિ હતી તે તેમના કામથી જણાય છે તેમણે દેશીરીનની ઘડીઓને વિલાયતનાં કામના બંધની બતાવી હતી, તેમણે કામનાં કારખાનું દેશી વસ્ત્રમાંથી બનાવવાની ચેલના પધ્ધતિ પૂરી કરી હતી.

તેમણે સ્ત્રીમરના ચોરસ બોધધરને ઉપયોગમાં આણ્યું હતું એટલે બધા લોકો ગોળ બોધધર વાપરે છે તેને બદલે ચોરસ સસ્તુ લઈને તેનો પોતાના કારખાનામાં ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમજ જૂના સામાનને લાવીને તેને સમારીને વાપરતા હતા, તેમનામાં શોષક ખુદ્ધિ હતી તેથીજ આણું કરી શક્યાં. તેઓ ધણા મહેનતું હતા. મહેનત કરવામાં થાકતા નહોતા, તે તેમના કામ ઉપરથી જણાય છે. તેઓ શો ધર્મ માનતા હતા, તે હું ખરી રીતે કહી શકતો નથી. મેં નાનપણમાં સવાયો પૂછ્યા હતા તેનો જવાબ મને જે મળ્યો તે એ હતો કે હું ખ્રિસ્તીઓની જેડે રસ્તામાં તકરાર કરું છું. તે ધર્મનું ખોટાં જણાવું છું તેના સિવાય ખીજું કંઈ હાલમાં સ્મરણ નથી. મારા આપ દાલના હિંદુઓની પેઠે બધા દેવને માનતા હતા કે નહિ તે પણ મેં જોયું નથી, ધરમાં કુળદેવી હતી, તેની પ્રતિમા નહિ પણ એક ત્રાંખાના ચોરસ પતરા ઉપર સીંદુર લગાડેલી હતી. દર વર્ષે નવરાત્રમાં કર કરતા તેમાં સાંઝે માંઝે આવવાનું થતું, તે ખાતા. ગોવર્જની પૂજા તેઓ કરતા નહોતા. મારી મા કરતી. દિવાળીને દહાડે, દસરાને દહાડે મુંગાદેવીના દેવળમાં અમને લઈ જતા મને શીતળા આવ્યા ત્યારે ભૂલેશ્વરમાં ગયા હતા. તે સિવાય દેરામાં લઈ ગયા નહોતા. આના ઉપરથી તેઓ શો ધર્મ પાળતા હતા તે હું અનુમાન કરી શકતો નથી તેઓ અગ્રેજ વાંચતા લખતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે અકટર બાકિદાજ તથા નારાયણ દાજની જેડે મારી મિનતા છે. અકટર બાકિ દાજની ક્રેટલીક અગ્રેજ ચોપડીઓ પાસુ તેમની પેટીમાંથી નીકળી હતી. એક મોટી પેટીમાં અગ્રેજ પુસ્તકો હતાં તેની જેડે વિધ્યુ બાવા બહાર્યારીનું બાવાયં સિધુ નામનું મરાઠી ધર્મસંગ્રહી પુસ્તક નીકળ્યું હતું. તેના સિવાય બધી અગ્રેજ ઈજનિયરીંગની તથા કાગળ બનાવવા વિશેની ચોપડીઓ નીકળી તે બધી માએ અને મામાએ મેમણને ૧૦-૧૨ રૂપીએ વેચી. માગ પિતાનો સ્વભાવ નરમ હતો, ગુસ્સે કોઈ વેળાએ થતા. અમારા પર તેમનો ખ્યાર ધણો હતો, દરરોજ રાતે ગોપાળજસનો માવો, જરૂરી કે જેંજ લાવતા. આજરજ જરૂર દરે કાંઈ ખીતા હતા, કોઈ વખતે લાકથી, જરૂર અમને એટલે વિકૃતને અને મને ધાંડી પાણીમાં બેળવીને આ-

પના હતા તે એટલી તીખી જણાતી હતી કે છાતીમાં ગળાથી ચરચર બન-
 જતું હતું. આંકીને આંગળા પર લઈને દીવા ઉપર ધરતા, તો તેમાંથી આશ-
 માની બળતું નીકળતું તે જોઈને અમે ખુશી થતા હતા. મારા બાપનો વ્ય-
 વહાર મધુર હતો, અટોશી પડોશીની સાથે બોલતા ચાલતા હતા. પરો-
 છાની બહુ ચાકરી કરતા હતા. અમારે ત્યાં વખતો વખત પરોણા આવ-
 તા હતા. દૂકામાં મારા પિતાનો સ્વભાવ સર્વ રીતે સારો હતો, તેનો વ્ય-
 વહાર પણ સારો હતો.

પ્રકરણ ૬ કું.

પિતાના મરણ પછીની હાલત.

મારા પિતાનો દહાડો પાણી થયા પછી અમે મુળમ આનવાનો વિ-
 ચાર કર્યો પણ તે વખતે વરસાદની ઋતુ બેકી હતી. કોઈ વહાણ કે આ-
 ગબોટ ચાલતી નહોતી પહેલાં તો આગબોટ ત્યાં આવતીજ નહોતી, તેથી
 આગબોટ ચાલે ક્યાંથી ? બધાએ કહ્યું કે ચાર મહિના પછી વહાણ દરિયામાં
 ચાલશે, ખીંજે જવાનો માર્ગ નથી તેથી ચાર મહિના રહેવાનો લાચારીથી
 વિચાર કર્યો. એટલામાં દાદો માંદો પડ્યો. તેને તાવ આવ્યો. તે તાવમાં
 શિવચંદ્ર પરોક્ષવાસી થયા. દીકરાના પછી એક મહિનો તે પાંચ દિવસે
 પિતાના હોકરને મળવા ગયા. તેને પણ હું બાળવા ગયો નહિ કારણ કે
 તે વેળાએ હું નાનો હતો તેથી એક સમાને કંઈક રૂપીઆ આપીને દાદાની
 ઉત્તરક્રિયા કરાવી. હવે અમે ફક્ત ત્રણ જણા રહ્યાં. મારો દાદો મુળમમાં
 રહેતો હતો. દીવની ઝાંખી છાયા મારા મનમાં હતી પણ ચિતરેલી છે હું
 નાનપણમાં ખીજ વખતે દીવ ગયો હતો તેથી કદાચ તેની છાયા રહી
 હોય. એ પોરદુગીઝનું બાઈ છે તે ક્યારે પોરદુગીઝના હાથમાં આવ્યું તેનું
 વર્ણન કરીને વધારવા ચલાવો નથી. દીવ એ મુંદર બેટ છે. તેની આસ-
 પાસ ફરતો કોટ છે. કોટને કોટલાક ફરવાળ છે. તે દરવાજા ઉપર સંતરીઓ.

ફેરે છે. તે સંતરીઓ બધા ત્યાંના નીચવર્ણના છે. તેઓને કાળો પોશાક અગ્રેજી ટોપી પહેગવીને કાળા અગ્રેજીનેના જેવા કર્થ છે. હાથમાં બહુકો, કમરમાં બરછી વગેરે લશ્કરી પોશાક પહેગીને લોકોને પજવે છે. દીવ સ્વ-ચ્છ છે તેના રસ્તા પણ સાફ પાણી છીપેલા છે. બનર પણ માફ છે. ઘરે મોટાં મોટાંને મજમુત છે. કારણ કે ત્યાંના કેટલાક રહેવાની ગેવા, મસુખી, જંગળાર, ગેતાવ વગેરે આફ્રિકાની જગ્યાઓમાં જઈને પૈમા કમાઈ લાવે છે. ત્યાં મીઠી મીઠણો પણ છે. આફ્રિકામાં રહેવાની વખતે દીવના માર્ગસો નોકર તથા ગુનામો રાખે છે તે બહુ વિશ્વરામ્ય તથા ઇમાનદારીથી ચાલે છે તેથી પોને દીવના આગતી વખતે પોતાની સાથે લાવે છે. એથી તેની વસતી દીવના ઘણી છે સીધી અને સીધીણુ માન કેટલાક સગાને ત્યાં છે, તેના વિશે તે-ઓએ કંઈ હતું તે પરથી જણાય છે કે સીધીઓ રોકને માટે જીવ આપવા આનાકાની કરતા નથી. દીવનુ ચવણુ ગળ તથા સીસાના આકીયા છે ત્યાં બહુ સમ્તી શાકભાજી વેચાય છે ત્યાંની માછલી ઘણીજ સારી છે. પાવનો એનો બહુજ ઉત્તમ, તેની ઇંડી પણ ખાવા જેવી છે, વાકડિયા ગુનારની તારીફ શુ કરે ? ત્યાંનુ ધી અને મીઠાઈ પણ મારી થાય છે લાનો વેપાર રેસમી કાપડનુ વણાટ, રંગાગનુ કામ, હાથીદાતની કાસકી, હાથી દાતના ગમકડા, ગેંગની લાકડી, ગેંગની વીંટી વગેરે છે રગાટનુ કામ ગેવા તથા પોર્ટુ ગલ તથા આફ્રિકા સુધી જાય છે. પનંગ પોસ, પડદા, હાથવ, રમાવ વગેરે ખીજા દેગોમા જાય છે ત્યાંથી વહાણો આફ્રિકા ખડમા જાય છે. દીવના પોર્ટુગીઝ મારી રીને રહે છે તેનુ દેવળ ઘણુ મોટુ છે ત્યાં પાર સીઓ પણ વસે છે તે પાન્મીઓ ગતી કસુખીની દેશી તરેહની પાધડી, ઇંજર, તથા અગજ્યુ પહેરે છે પાન્સી સ્ત્રીઓ બનાવર ગુજરાતીના જેવા સુતનકે કપડા પહેરે છે પગમા ઝાઝા નાખે છે, નાકમા વાળી પહેરે છે ઉગાડે પગે પીપવાની પ્રદક્ષિણા ફેરે છે, તેમજ કપાવ ઉપર વાડવો કરે છે ફક્ત આ પાન્મી સ્ત્રી છે તે તેના સદત ઉપરથી જણાય છે. ત્યાં તેઓ દારૂ વગેરેનો વેપાર કરે છે

અમે ચાર પાચ મહિના દીવમા રહ્યા જે જોવા લાયક જગા હતી,

તે બધી અમારુ સગાએ દેખાડી. ત્યાં મારા બાપની એક પામેની સગી રહેતી હતી, તે અમારે ત્યાં રહેવા લાગી. તે ડેશી ૮૦ વર્ષની હતી તોપણ ધરતું બધું લાવતું મૂકતું તેલ કરતી હતી, તે બહુ દુશ્ચિતાર હતી તેને કંઈક પોરતુગીઝ બાપના શબ્દ આવડતા હતા. તેને દાંત નહોતા પણ તે મારી રીને ખોલતી હતી. તે વખતે વખત મુંબઈમાં અમારે ત્યાં રહેતી હતી. તેને અમે ધારી ઝૂઝ કહેના હતા. તે અમને બહુ ગમન આપતી હતી. અને પણ તે હસાવતી હતી. તે હતી તેથીજ અમે દીવમાં રી શક્યાં.

બ્યારે દીવાળી થઈ ત્યારે વડાણ દરિયામાં જવા લાગ્યાં. મુંબઈ તરફ પહેલું વડાણ હંકાર્યું તેમાં અમે બેઠાં. પવન સારે વાયે ત્રણ દિવસમાં મુંબઈ પહોંચ્યાં. આવીને ખબર મળ્યા કે દારખાનું ચાર મહિના થયા બંધ છે; કંઈ કામ આવતું નથી. માણસોના પગાર ચડ્યા છે. મારી માએ ધાર્યું હતું કે દારખાનું આવતું હશે અને સારી કમાઈ થતી હશે પણ આવીને તેનાથી કલકલ બેધુ. દારખાનું આગાને હવાલે કરીને હમે દીવ ગયા હતા. દલાલને ભાગવી ગયા હતા. દલાલે પણ લોકોમાં જઈને કામ અમાંગ દારખાનામાં ન આવતાં ખીજ દારખાનાવખાને આપ્યું, મામા એ પણ કંઈ બેધુ નહિ તેને અમ કામની ગમ નહોતી. તે પોતે ગોદીમાં કામ કરવા જતા હતા. કોઈ દે-હાડો દારખાનામાં જતા તથા માણસોથી વખતો વખત ખબર મળતી કે કામ આવતું નથી. યોગ દલાલ દારખાનું આધ્યું પનુ નેનાથી શું વલે ? લોકોના પગાર માયે ચડ્યા, ધનું બાકું ચડ્યું આવીને માએ દલાલ વગેરે-ને કામ આણવાને કહ્યું, તેઓએ કહ્યું કે દલાલમાં જીવુ ૩ વેપારીઓ વિચારતું ચલવતા નથી. તેથી ૩ સાફ કરાવનારોએ નથી. દલાલમાં અમેરિકાની લદાઈ બંધ થઈ છે તેથી માલ ખપતો નથી. હવે ક્યારે માલ ખપશે તેનો પણ નિશ્ચય નથી. ઘણું દલાલવાનાં ખીજાં બે ત્રણ દારખાનાં થયાં છે, તેઓ મરતુ રહે છે. અને તમારી પામે એજ ઘંટી છે તેમાં દલાલનો ખર્ચ બહુ પ-ડશે, અને તમને તે પાવવશે નહિ. આવી રીતે જુદા જુદા માણસોએ દાર-ખાનું ચાલવાનું નથી તેની ખબર હતી. ૬૦ રૂપીઆ બાકું, માણસોનો પ-ગાર તે કેમ નીકળે. તેથી મામા વગેરેઓએ સલાહ આપી કે દારખાનું વેની

નાખવું કારણ કે તે કોઈ અજ્ઞાનનાર નથી અને જે અજ્ઞાનને તેને પગાર વ-
 જેરે આપવો પડશે અને કમાઈ તો કંઈજ નથી. તેથી કારખાનું બેચલા કાઢવું.
 દલાલો દુરવાં લાગ્યા. જે પહેલાં મારા જાપને છ હજાર રૂપીઆ કારખાનાના
 આપવાને તૈયાર હતો તેણે ત્રણ હજાર રૂપીઆની માંગણી કરી, પણ અમારા
 દિલેથીઓએ ચાર હજાર રૂપીઆ માંગ્યા પણ તે આપવાને સજી થયો નહિ.
 પછી ફટલાક દિવસ જીવનની ખચરમાં ગયા પણ કોઈ પણ લેનાર નીકળ્યો
 નહિ. ત્યારે ત્રણ હજાર રૂપીઆ લેવાની હા પાડી, પણ તેને કોઈએ પચરો
 મૂક્યો કે લેનાર કોઈ નથી તેથી તમે હવે ૧૫૦૦ કરો પછી તેણે ૧૫૦૦
 ની માંગણી કરી. તે કપૂજ કરી એવી બધાની સલાહ થઈ, પછી સમજ-
 વીને ૨૬૦૦ એ કારખાનું વેચ્યું. છ મહિના ઉપર ૬૦૦૦ રૂપીઆ આવતા
 હતા, પછી તેના ૧ મહિના ઉપર ૩૦૦૦ રૂપીઆ આવના હતા અને એક
 મહિના પછી ૬૬૦૦ રૂપીઆ આયા. લેનાર પણ આગળો માણસ ખોળે
 હતો. શું કરીએ, દુનિયા અન્યાયી છે ? તેનું ચોગ્ય છે તે તેને આપવું એવું
હોત તો આને જગત સ્વર્ગ થાત. મોટા ધામિકમાં અપતા માણસો પણ ન્યાય
 કરતા નથી. જેને જેવું પ્રાપ્ય છે તે આપતા નથી ગરીબનું બધું ઝુટાવી લે
 છે. અનાથને રસ્તાપરના બિખારી કરે છે. આતું સ્વાર્થી કામ દુનિયા નિરંતર
 કરે છે. અમે મોટા નહિ હોવાથી કારખાનું ચલાવી શકતા નહોતા, તેમજ
 અમને મદદગાર પણ કોઈ નહોતું તેથી કારખાનું વેચ્યું. તેમાથી ધર બાકુ
 તથા માણસના પગાર આપ્યા. બાકી જે રહ્યું તે અને માએ પોતાના ન-
 કામાં ધરેણા વેચીને રૂપીઆ નગદ કર્યા, તે રૂપીઆ મારા મામાના કહેવા
 ઉપરથી મામાના કાકાને વ્યાજે આપ્યા. સોપાસમાં તે વ્યાજ વસાવતો ધધો
 કરતો હતો. બાર આનાની તેરીબે રૂપીઆ આપ્યાં મારી માને બીનની ટોપી
 ખરતાં આવડતી હતી, તેમાં તે બહુ કુશળ હતી. સૈન્યને ચલાનારી હતી.
 તેમાં સૈન્યનુભાવકતા બહુ હતી તેથી તે ભાત ભાતના રંગથી નવી
 જાનની ટોપીઓ બનાવતી હતી જે ધરમાં અમે રહેના હતા, તે ધરની મા-
 લેકની સ્ત્રી પણ ટોપીઓ ગુમતો હતી પણ મારી માની નક્કલ બધા કરતા
 હતા. તેણે ૪૦૦ રૂપીઆ ટોપીમાં મેળવ્યા હતા તેનાં ધરેણાં કર્યાં હતાં.

હવે મારો બાપ નથી તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે ટોપી બરીને પોતાનો
 અને અમારો શુભરો કરવો. જે ધરમાં મારો બાપ રહેતો; તે ધરમાંની એક
 ઝોરડી મુકીને જે ઝોરડી લઇને રહી. દરરોજ એક ટોપી તૈયાર કરતી તે-
 ની કિંમત ૧૧-૧૨ આવતી હતી તે દરરોજ વેચાતી ટોપીવાળા ઘેર આ-
 વીને લઇ જતા. તેમાં છ. સાત આનાનું બિન ખર્ચ થતું હતું. દરરોજ લગભગ
 એક રૂપીઓ પડતો હતો હું બજારમાંથી બજાર લાવતો, મા રાંધીને ટોપી
 સુથતી તથા માણસ પાણી વાસણુ કરતો હતો. આવી રીતે અમારી મા અમારું
 પોપણુ કરવા લાગી. જેવા બાપના વાસમાં ખુદીથી રહેતા હતા, તેવા હમણું
 રહેવા લાગ્યા. મા કોઈ રીતની જોડ જણાવવા દેતી નહોતી. જે આવું હોય
 તે હું લાવતો. પહેલાં હું કપડાં ઠગાતો હતો. રસ્તામાં પૈસા ગળવામાંથી કોઈ
 ઝોરી જતા. ગળવામાં જોતો તો પૈસા મજે નહિ, તેથી રોતો રોતો પાછો
 ઘેર આવતો. મા સમજાવતી કે કંઈ શીકર નહિ, બરાબર સાચવીને લઇ જ-
 ઠો અમુક લાવજો તે પ્રમાણે હું લાવતો. ધીરે ધીરે હું શાકભાજી લાવવામાં
 કુશળ થયો. અમે માછલાં ખાઈએ છીએ. તે લેવામાં હું ઘણો કુશળ થયો.
 સડેલાં માછલાં મારાં લાગતાં નથી, તાજાં સારાં લાગે છે તેની પરીક્ષા ક-
 રતાં શીખ્યો. હું દરરોજ તાજાં અને સસ્તાં માછલાં લાવતો તે પડોસણુ
 દરરોજ જોતી, ધીરે ધીરે તે પણ મારી મારફતે મગાવવા લાગી. હું દરરોજ
 શાકભાજી વગેરે લાવતો તેમજ માને માટે ભરનાતું બિન બદર ઉપરથી
 એટલે જકરીયા મસિદની પામેથી લાવતો, તે પણ સરતુ અને જેવા રંગનો
 નમુનો આપે તેવું લાવતો, પણ પહેરવાનાં કપડાં, અનાજ વગેરે હું લાવતો
 નહોતો. મારો મામો કપડાં લાવતો, અને અનાજ એક વર્ષનું અનાજ વેચા-
 નાર લાવતો આવીરીતે મારી અગિયાર વાર વર્ષની ઉમ્મરમાં બજાર વગેરે
 ખરીદવા શીખ્યો. જગત અભાવથી શીખે છે. જ્યાં જરૂર પડે, ત્યાં પણ
 પોતાની મેજે યાવ છે હું પણ નેમજ શીખ્યો અમે સુખથી દહાડાં ગાળ-
 વા લાગ્યા વખતે વખત બેઠ બાઈએ વચ્ચે મારા મારી ગાળા ગાળી થતી
 હતી એટલુંજ દુઃખ હતું.

પ્રકરણ ૭ મું.

કેળવણી, તથા જનોઈ.

મારા પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયા પછી અમે મુંબઈ આવીને રહ્યાં, હું બન્નેર ઘાટ કરીને લાવતો, મા રાંધીને અમને ખવાડતી, બ્યારે હમે મુંબઈમાં આવ્યા, ત્યારે મારી ઉંમર આસરે ૧૧ કે ૧૨ વર્ષની હશે. તે વેળાએ મા અને મામાએ વિચાર કર્યો કે છોકરાને બણાવવા બેઠાંએ. તેથી રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણીચવન ખખખરને અમને દોષ સારી સ્કુલમાં મૂકવાનું-કહ્યું. તે વેળાએ દલપતરામ પ્રાણીચવન ખખખર ગોકળદાસ તેજપાળ વર્નામુસર સ્કુલના હેડમાસ્તર હતા, તે અમારી ન્યાતના હોવાથી તેમણે મસીદ બંદર ઉપર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાળયમાં જઈને વગર શીએ હમને મૂક્યા. શેઠ ગોકળદાસે મસીદ બંદર ઉપરની વિદ્યાળય લગભગ મફત બણાવવા માટે સ્થાપ્યું હતું. તેનો હેડમાસ્તર મોતીરામ ત્રીકમદાસ હતો, અને આસિસ્ટન્ટ માસ્તરમાં કવિ સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ હતા. તે સ્કુલમાં અમે દાખલ થઈને શુજરાતી પાંચમી કે છઠ્ઠી અને હાવર્ડ અંગ્રેજી પહેલીમાં દાખલ થયા. જે ઠંડાસમાં અમે બેઠા હતા તેનો માસ્તર એક સુરતી નાનો જુવાન આસરે ૨૦-૨૧ વર્ષનો હતો. તે માસ્તર ગૌર વર્ણનો હતા, તે કંઈકે સાદું બણાવતો હતો, પણ માર મારવામાં પેલા કૂર ઈશિરના જેવો હતો. તે સ્કુલમાં બધા સુરતી માતરો ભરાયા હતા, કારણ કે મોતીરામ ત્રીકમદાસ સુરતનો વાની હતો, તેથી પોતાના ઝાળખીતાને રૂખવા એ દરેક માણસનો સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે તેણે રાખ્યા હશે.

કેટલાક મહિના હું ડાહ્યા છોકરાની પેઠે બગખર નિશાળે જતો હતો. એટલામાં કોણુ જરો શું ભૂત ભરાયું.- વિકૃત અને હું ઘેરથી સવારે દસ વાગે ખાઈને નીકળતા, હું સ્ત્રામાં વિકૃતને સમજાવીને ફરવા નીકળી જતો. શાથી આમ થયું હશે તેનું હું કંઈ અનુમાન કરી શકું. પહેલું કારણ એ હતું કે, માસ્તર ધણી ધાતકી હતો, લેશન બગખર નહિ થવાથી તે મારતો હતો, એક વખતે પેલા ધાતકી માસ્તરે એવો લગણુ ઉપર

માર માલો હતો કે એક બે મીનીટ સુધી બેફાનની અવસ્થામાં રહ્યો હતો. પીળું કારણ મને બહારની દુનિયા જોઈને જ્ઞાન મેળવવાની બહુ હોંસ હતી તેથી હું ભાગી જતો. દરરોજ મ્યાને ક્યાં કરતો તથા રસ્તામાં જે ઠાગ કરતા તે ધ્યાન લગાડીને જોતો હતો. કલાકોના કલાકો સુધી જામ જૂમ ધંધા કરનાર તથા કારીગરી દુકાનની પામે ઉભો રહીને લાકા પૂરક તે કેમ કરે છે તે જોતો હતો. કોઈ વેળાએ પીતળ એતનારની દુકાનની આગળ ઉભો રહીને જોતો હતો કે ભાંગેલા પીતળનાં વાસણોને ક્યારીને મુસમાં નાંખીને એક છોકરો ધમણ ઘેાડીને પીતળનો રસ કરવામાં મુંબાયલો છે. પીળે માણસ રેતીના જેવી માટી અડધા કાચામાં ભરીને પછી તેમાં જે જોતવું હોય તે અડધું એસાડીને તેના ઉપર પીળે અડધો કાચો મેલીને તેમાં રેતીના જેવી માટી દાખે છે પછી ઉપરનો અડધો કાચો ઉપાડીને અદરની વસ્તુ કાઢે છે એટલે બે મળાને એક ખાલી આકાર થાય છે, પછી તે બે કાચા બંધ કરીને તેમાં પીતળનો રસ રેડે છે. તે રેડવાની વખતે લાલરંગ દેખાય છે. તે આ લખી જણાવ્યાથી સમજાય એવું નથી. આવી રીતે દરરોજ નવા દેખાવો જોતો.

કોઈ વખતે કસાસની દુકાન ઉપર ઉભો ઉભો કસાસનું ઝાકણ જોતો હતો, તેના ઉપર રંગ શી રીતે મૂકે છે પછી તે શી રીતે તાવે છે વગેરે ધ્યાન લગાડીને જોતો. કોઈ વખતે મોનારની દુકાન ઉપર સોનાને શી રીતે ટીપે છે, શી રીતે તાર તાવે છે; શી રીતે સોનાને ઝાંબે છે; કોઈ વખતે કસળ કરનારની દુકાનની પામે ઉભો રહીને કસળના તાર શી રીતે કરે છે, પછી બારીકથી બારીક કેમ બનાવે છે; કોઈ વેળાએ મીઠાઈની દુકાનની પામે ઉભો રહીને શી રીતે જોળી પાડે છે, શી રીતે સનગ્રેષ્ટી બનાવે છે, કોઈ વેળાએ મોતીની દુકાનની પામે ઉભો રહીને શી રીતે આમળાનો બરાબર ઘાટદાર પંચો બનાવે છે; આવી રીતે દરરોજ ઘરમાં કંઈને કંઈ નવું શીખીને આવતો હતો. હું કેટલીક વખતે મજગામ, તાક દેવી, કોઈ વખતે બાય-ખાલા પરેત્ર, દાંડ વગેરે સ્થળમાં કુદરતી આડ પાનની ઘટા જોતો ચાલતો હતો. રોજ વિદ્યુત્ક્રિયાલેખી પાછા ફરવાને વખતે રસ્તામાં મળાને ઘેર જોતો.

ગા બલુતી કે છોકરો બણીને આવ્યો છે પણ મારા હાથ હાલ હતા.

કેળવણીના બે પ્રકાર છે. એક ચોપડીઓ વાંચીને જ્ઞાન મેળવવું. તે જ્ઞાન ખીન્નએ મેળવેલા જ્ઞાનનો અનુભવ પોતે વાંચીને મેળવવું એ છે. બીજો પ્રકાર પોતે વસ્તુ જોઈને જ્ઞાન મેળવવું તે છે. વસ્તુ જોઈને અને વસ્તુને બનતી જોઈને, જે જ્ઞાન મેળવવું તે જ્ઞાન મનમાં સારી પેઠે ઠસે છે તેથી આજકાલ યુરોપમાં તેવું જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ પસરી છે. કેળવણીની ખરી રીતિ જે વસ્તુનું વર્ણન કરવામાં આવે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાડીને તથા બનાવીને આપવાથી તેની અસર વધારે થાય છે, એવું વિદ્વાનોનું કહેવું છે. જે કે પહેલાં હું તેમાંનું કંઈ જાણતો નહોતો પણ મજા પડવાથી હું તેમ કરતો હતો એટલે સ્કુલમાંથી નાસીને બીજી જાતની કેળવણી મેળવવો હતો.

હું સ્કુલમાં જતો ત્યારે એ રાવસાહેબ દલપતરામને ખબર પડી તેથી મારી માને કહ્યું કે, તમારો નારાયણ નિશાળે આવવો ત્યારે અને રૂબા કરે છે. પછી માએ સમજાવ્યો પછી હું નિશાળે પાછો જવા લાગ્યો.

અમે બ્રહ્મક્ષત્રી છીએ અમને જનોઈ પહેરવાનો આધકાર છે આજ સુધી અમારું જનોઈ થયું નહોતું. તેથી માએ જનોઈ પહેરાવવાનું ધાર્યું. તેમાં મારા મામા સંમત થયા ધાગધૂમથી જનોઈ દીધું ને ત્રણ દિવસથી ન્યાતના માણસોને ખવડાવ્યું. પછી બ્રહ્મચારી બનીને હવન કર્યો, ગુરૂએ ગાયત્રી મંત્ર કાનમાં ધૂક્યો. ગુરૂને દક્ષિણા આપી પછી બ્રહ્મચારીના વેશમાં હડમાં લાડવા ભેરવીને ગુરૂને ત્યાં બણવા જવાનો ફારસ કર્યો. એટલે બ્રહ્મચારીના વેશમાં અડધા હળદીઆં વસ્ત્ર પહેરીને નાહા, છોકરાઓએ હળદીઆં વસ્ત્ર ખુચવી લીધાં; હંગોટી પહેરીને દોડ્યા, મામા સામે ઉભેલા હતા તેમણે શાગમાં અમને વિટાળીને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા. સાંજે ન્યાતનાં માણસો આવ્યાં. જરીનો પોશાક પહેરાવ્યો, જરીની પાઘડી પહેરાવી, શણગારેલા ઘોડા આવ્યા, ત્રણ વાડીઓ આવી. મોટા કાકયી બધા આવ્યાં હતાં તેઓને પાન તોરા નારિયળ આપ્યાં, સ્ત્રીઓ શણગરાઈને આવી હતી, અમને ઘોડા ઉપર બેસાડ્યા, હજમોએ રેસમી મોટી છત્રીઓ ધરી, રૂપાના પંખા ફેરવવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ પછવાડે ગીનો ગાવા લાગી. જાગે રાજા હાંધયે એવા

મોટા ઠાંઠાટથી બધું સાંજન મહાજન ચાલ્યું, આગળ ગાડામાં યોધડીયું, તારાં, વાળું પછી છોકરાના સામેના પછી પુરૂષો છોકરા પછી અમે પોતે અને છેલ્લે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી ગાતી ચાલી. સ્ત્રીઓની ત્રણ પાસ વાડી એટલે એક તકતા ઉપર ઠાગળનાં ઝાડ ધૂવના કુડાં ગોઠવેલાં તેને ઉપાડનાર બે બે ઘાટીઓ ચાલ્યા ઘેર આવ્યા, માને હર્ષ સમાતો નહોતો, ગાની મા પછુ ખુશીથી ઘેલી થઇ હતી બધને પ્રભુમ કર્યાં. પછી રૂને ગાતિ ભોજન થયું. રાતે ૧૧ વાગે સૂતા. સવારમાં જ્યાં હતા તેવાજ ઉઠ્યા કષ્ટપણ ફેરફાર થયો નહિ ધર્મનું ગાન મળ્યું નહિ, વિદ્યા બણ્યા નહિ કેટલાક કલાકો અમે ફક્ત વેશ બજાવ્યો. આગળના જવાજ રહ્યા. ઉપરાંત પાંચસો હસોતુ ખર્ચ થયું તે જુદુ. ન્યાતીલાઓએ ખાધું, થોડીવાગમાં હજમ થઇ ગયું.

અમે સ્કુલમાં જવા લાગ્યા. બણવા લાગ્યા 'હાવડની સેકંડ બુકમાં ચઢ્યા. તેવામાં દસપતરામ બુજમાં રાજકુમારને શીખવવા ગયા. તે વેળાએ રા. રા. ગોકળદાસ કલાવદાસ ઇન્સ્પેક્ટર હતા, તે કેટલીક વખતે અમારી સ્કુલમાં પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા. તેઓ તોતડુ ખોલતા હતા. છોકરાઓ બધા હસ્તા હતા. કવિ સવિનાનારાયણ ગણપતિનાગપણ એક વખતે અમારા શિક્ષક હતા. તેઓનો સ્વભાવ બહુજ શાંત હતો, તેઓ કોઈને મારતા નહોતા પણ સમજાવી પટાવીને શીખવવા દેતા, સમજાવી પટાવીને દવાથી, માતાના સ્નેહથી છોકરાને બણાવવા એજ સારી રીત છે. છોકરાઓને બણાવવાને ગટે સારી દુશિયાર સ્ત્રીઓની જરૂર છે. તે જ્યે ખાયાથી શીખવે છે, તેવા પુરૂષો શીખવી શકતા નથી જે સ્ત્રીનો સ્વભાવ માયાળુ હોય, અહંકાર નહોય, જ્ઞાનવાન ટોય તેવી સ્ત્રીને શિક્ષકના પદમાં રાખવી જોઈએ એવો મારો અનુભવથી મત છે.

મકરણુ ૮ મું.

માનું મૃત્યુ.

મારા પિતામહે મરવાને આસરે બે વર્ષ થયાં, એટલામા મારી માને

ઉધરસનો રોગ લાગુ પડ્યો ધણા ઉપચારો કર્યા તેમાં ગરનાર સકારામ અ-
વૃન્નનું ઔષધ લેણુ પડ્યું. તેમણે કૃપાની શહેથી દવા લખી આપી હતી તે
દવા પીધાથી થોડોક આરામ થયો.

અમે જે ઘરમાં રહેતા હતા તેનો ધરધણી પૈસાદાર હતો તેના છ
સાત માળા હતા અને તેનું બાહુ પણુ સાફ આવતું હતું. ધરની પછવાડે
મોટી વાડી હતી તેમાં જગીચો કર્યા હતા. તેમાં અમે વખતો વખત જઈને
ઝાડપાનને પાણી સિંચતા, અને કુદરતનો દેખાવ જોઈને આનંદિત થતા. તે
વાડીમાં ધણી જનનનાં ઝાડપાન હતાં. ધરધણીનો નાનો બાઈ જરા ધસટી હતો,
તેને જગીચો ઘોડાઓ હતા. મોટી મેંજમાં રહેતો હતો. આરખી ઘોડા
પોતે હાંકતો હતો, ઘોડાવાળાનો પોશાક પખુ સારો હતો. તે ખર્ચ જહુ
રાખતો હતો, દિવાળીને ટાણે ધણુ દારૂખાનું છોડતો હતો. તેને કેટલાંક છો-
ટરાં હતાં. છોકરાંના સાથે અમે રમતા હતા પશુ હું ધજોજ થોડો રમનારો
હતો. વિકૃત જહુ રમતો હતો.

ધરધણી પરમાનંદદાસ અને છખીલદાસ લગુભાઈ ઈલિંડ ગયા.
ઘોડા દિવસમાં ઈલિંડથી તેના અગેજ પોશાકના ફોટોગ્રાફ આગ્યા
તે જોયા. તેમાં છખીલદાસ ટેબલ ઉપર ખાવા બેઠો છે. દર મેલમાં
જૂદા જૂદા દેખાવના ફોટોગ્રાફ મોકલતા હતા. ઘોડાક મહિનામાં તેઓ
પાછા આયા. વિદાયતથી ધણી જનતની અજ્ઞયખ બરેલી વસ્તુઓ લાવ્યા
હતા. તેમાં જદામ રોડવાનો સંચો હતો. લીંચુ નીચવવાનો સંચો, સ્ત્રીને
પહેરવાની ઉત્તમ શાડી વગેરે દીકાં. વિદાયતની વાનો નદીની નીચે રસ્તો
છે વગેરે કથું. તેઓ જણુસાળી હતા. તેમને તરત ન્યાતવાળાએ ન્યાતમાં
લીધા નહિ. કેટલોક દંડ તથા પ્રાયશ્ચિત કગવીને તેઓને ન્યાતમાં લીધા.

પહેલાં કહી ગયોહું કે મારી ત્રણ માસીઓ હતી. તેમાંથી એકનો વર
કપુર વેચવાનો ધધો કરતો હતો, ખીજનો વર કલાર્ક હતો અને ત્રીજનો
વર સુતારનું કામ કરતો હતો. તેમાંથી કલાર્કની જોડે પરણુનારી નાની ઉ-
મ્મરમાં મરી ગઈ હતી એ માસીઓ રહી હતી, કપુર વાળી માસીનું ધર
અગારા ધરથી પાસે હતું તેથી વખતો વખત હમે ત્યાં જતા આવતા હતાં.

ત્યાં ગયાથી કપુર કપુરનો વામ આવનો, જ્યાં જોએ ત્યાં કપુરનો વાસ,
 નીચે મોટા મોટા કપુરના ઢગલા ઢગલા, અને કપુરના તથા ખાલી જોખા
 સીચેલા હતા. કપુર પડેલા કાગાસ પડેલા ગાગાના આકારનો હોય છે, તેને
 પછી પકવે છે. પકાવવાને માટે વાડમાં મોટી મોટી બે બડીઓ હતી,
 તેમાં અડ તાંબાની મોટી ડેગ ચડતી હતી. નીચે મોટાં મોટાં લાકડાંનું
 પગનું બનતું ડેગની બહી બસબર ડેગ ગેટલી હતી, તે ડેગ લાંબીને
 ઠીંચી હતી. તેમાં એક ટોપણી કપુર નાખીને પછી તેમાં ઘોડુંક પાણી ના-
 આ પછી તે બહી ઉપર મૂકતા, તેના ઉપર ઢાંકણું બસબર બધે કરવામાં
 આવતું તેથીજ તેમાંની વરાળ નહિ વ્યથ તેથી તેને બે મોટા તાંબાના સળીયા
 શ્યાની વચમાં નાંખીને મજસુત કરતાં પછી તેના ઉપર ચીકણી મારીને
 ર નાંખીને બસબર બધ કરતા અને તેના ઉપર પાણી નાખતા જતા,
 થી કપુરીની વરાળ થઈને ડેગની ચારે તરફ ફેલાતી તે તેને ટાડું ક્યાં-
 તે ચર ચારે તરફ વગગી રહેતો. તે સફેદ થતો પછી તે મણુના દિ-
 ને વેચાતો. ખીજી મારીને ત્યાં મુતારનું કામ થતું. ખાટલા, બાલ્કેદ,
 યા, માચી વગેરે થતી તે ઢું ધ્યાન પૂર્વક ઢનેતો આની રીતે બે મ-
 યાને ત્યાં કપુર અને મુતારના કામની કંઈક અમજણ પડતી
 પાછી ગા માદી પડી. આ વખતે તે બચી નહિ. ધણું ઔષધ કર્યો.
 મગાતી આવી. ચોડાકે દિવસ સુધી તેનાથી રંધાયું નહિ તેથી આની
 પેતાને ઘેર લઇ જવાનો આયત્ન કર્યો, તેથી અમે બધા ગામાને ઘેર
 ત્યાં ચોડા દિવસ રહીને માએ પેતાના કર્તાના દરવાખામાં પ્રાણુ સોંપ્યો.
 ગયાથી માનું શરીર જમીન ઉપર પડ્યું. અમે રોગા લાગ્યા. માએ
 મઠ હતી. તેથી માએ ને સાએ રમથાન બુમિમાં લઈ જઈને તેવાગી
 ઢું આને પડેલોજ મયાખુમાં જાડું. ઢું આગળ કાંઈ વખતે મને
 મે તોણી લીધી રોને રોને માએ સજી મમાખુમાં જઈને લાક-
 ડીને માને મુસાડીને પછી તેના ઉપર લાકડાં મૂક્યા જગણુ અ-
 તરફથી આગ મેં મેલી ઢું કંઈક રોપે. આમાટે રોપે ! આ જગણુ
 નથી. તે કાણુ જાણુ ક્યાં મઠ ઢવે બજીને રાખ મરો ઢવે તેને

નેઈશ નહિ. કેટલાકોએ સમજાવીને રેતો બંધ રાખ્યો. વિચાર ઉપત્ત
 થયો. હું શું આ સ્વપ્ન જોઉં છું, મને સ્વપ્ન જેવું ભાસવા લાગ્યું. મન વિચાર
 વગરનું થયું, હું શૂન્યાવસ્થા જેવો બની ગયો. થોડીવારે ચિતા વધારે બળીને
 લાકડાં નીચે પડવા લાગ્યાં. કેટલાકોએ મોટા વાંસ લઈને લાકડાંને બરાબર
 કપાઈ પછી મુઠ્ઠા રાખી થયું તેના બાકીનાં લાકડાં સમુદ્ર ઉપર નખાવ્યાં.
 અમાસની રાત્રિ હતી, સમુદ્રમાં માતી છેલ્લી રાખી નાખી, દવે આ જગતમાં
 કંઈ પણ નીશાની રહી નહિ. પછી ઘેર આવ્યા, દસ દહાડા પછી માતી
 ઉત્તર ક્રિયા બ્રહ્મણે કરાવીને સ્વર્ગવાસ આપાવ્યો.

— માતા નામમાં જે મધુરતા છે, જે દુઃખ હારક શક્તિ છે તેવી શક્તિ
 બીજામાં છે કે નહિ એ સંદેહ છે. દુઃખમાં માતું નામ યાદ આવે છે.
 મા આ જગતની અધિષ્ઠાત્રીની પ્રતિમા છે. જગતમાં મા નામની વસ્તુ
 નહિ હોત, તો જગત રહી શકત કે નહિ તે સંદેહ પડતું છે. સ્ત્રી માત્ર
 ધર્મને ચલાવતી હોય છે, તે દયાની પુતળી હોય છે, તે કરુણાની પ્રતિમા
 હોય છે તે ગુણમાં મારી મા પણ ભૂપિત હતી. મારી મા આજકાળનો
 સુધરેલો ધર્મ માનતી નહોતી, તે આજકાળના જેવી સુધરેલા ધર્મની સ્ત્રીના
 જેવી ધર્મ સંબંધી તકરાર કરનારી નહોતી, આજકાળના જેવી સુધરેલા
 ધર્મની સ્ત્રીના જેવી ઉપરથી દંભ દેખાડનારી નહોતી. તે તો સર્વ સ્વભાવની
 અધ વિશ્વાસવાળી હતી. તેના ઉપાસ્ય દેવતા હિંદુઓના તેતરીસ કોટી
 દેવતા હતા. તે કોઈ વખતે મહાદેવને પૂજતી તો ધડકમાં રમચંદ્રને
 તો કોઈ વખતે કૃષ્ણ, કોઈ વેળાએ હનુમાનને, તો કોઈ વખતે ગણપતિને
 પૂજતી હતી. તે અર્થ શાસ્ત્રનાં દર્શનો આપીને ગરીબોને ઘન આપવામાં
 સંકુચિત થતી નહોતી. પણ જે માંગતા તેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ-
 પતી. તે ખર્ચ બોલનારી હતી. અસલ્ય બોલવાની તેને શક્તિ નહોતી. તેને
 દરરોજનો એક રૂપિયો ટોપી બનાવવામાં મળતો હતો. તે સંતોષી હતી.
 તે હાથમાં હતી. પેલો કેટલીક ટોપીની તરફ ટકીને બંધાવે હોય કરતી.
 તેમાં શોભાનુભાવકતા હતી. તે શોભા શાથી વધે તેનો તે વિચાર કરતી.

સખીઓની જોડે હળીમજીને આગતી હતી. વડવાઠ કબી નડોતી, આવી
 પવિત્ર સ્વભાવની મારી મા હતી, તેને લખતાં વાચતાં આવડતું નહોતું. —

પ્રકરણ ૯ મું.

ઉદ્યોગ શીખવાનો આદંભ.

મારી માતૃશીના મરણ પછી અમે બેડ મામાને સાં રહેવા લાગ્યા.
 તે વખતે મારી માની મા હતી અને બે મામીઓ હતી અને ન્હાના હો-
 વાને લીધે તથા મામાને છેલ્લે ડેવુ નદિ હોવાને લીધે તેમને અમારા ઉપર
 અભાવિક પ્રેમ થાય તેમાં નવાઈ નથી. મામીઓ અમને બહુ મહાતી
 મોટા મામાની ઓ બહુ વડકથી હતી, તે પોતાના દિયગેની સાથે, સાસુની
 સાથે, તેમજ દેવુથી સાથે વડતી હતી, પણ આમારી જોડે બહુજ સારી
 આગતી હતી મામાને ઘેર ખુશિયા રહેવા. મારા મામાઓએ અને મેં વિ-
 ચાર કર્યો કે હવે હાઈ મધો શીખવો જોઈએ મારા નિરાળમા બહુયાથી
 કંઈ મગનાતું નથી એવો વિચાર કરીને મારા પિતાના દોમન ગેઠ મોળાજી
 માખુગળના કારખાનામાં ઇજનિયર્નેગ કામ ઉપર હું શીખાઉં દાખન રહ્યો
 ત્યાં રખાવવામા અમામ કારખાનામા કામ લાવનાર દલાલ હતો, તે વખતે
 વખત અમને મગનો હતો તેને કલ્પાથી તેણે મને ખેતવાડીમા લઈને ર-
 ખાઓ. તે કારખાનામા આમારી ન્યાતના કેટલાક માણસો કામ કરતા હતા,
 તેઓ બધા મને ઝોળખતા હતા ત્યાં બધા મને શીખવતા હતા લેખ
 ઉપર હું કામ મેલ કોઈ વખત કર્યો હતો તેમજ ક્રિમશીનપ પલુ કા
 તો હતો ધીરે ધીરે હું કામ કરવા લાગ્યો તે વેળાએ પગાડ કંઈ મગનો
 નડોતો મારા આડ વાગે બહુ પડતું હતું અને સાંજે પાચ વાગે છૂટી
 મગની રાજ હું સાંજ સાત વાગે ખાઈને વ્યારમાયાન મહોલમાથી આલતો
 ખેનોવાડીના મોળખીયા તરફ જતો હતો તે ક્રમ શીખવાની ખાતર
 , મારા પિતાથી ઇજનિયર હતા, તેથી મારામા પલુ મેટનિક વિષય

માથ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. કારણ કે આજ કાળના વિદ્વાનોએ દૃષ્ટાંતોથી બતાવ્યું છે કે જેવા ગુણુ દોષ પિતા માતામાં હોય છે. તેવાં ધર્મુ કરીને છોકરાંમાં ઉતરે છે. આ વાત ઘણે દરજે ખરી છે. માફ મન મેકેનિક વિષય તરફ સહેજ વળ્યું, હું જલદીથી મેકેનિક સમજવા લાગ્યો. ગારાબજી શાપુરજીના કારખાનામાં મારા વિના ખીજ કેટલાક પારસીના છોકરો શીખાઉ દાખલ હતા, તેમાં હું જલદીથી સમજવા લાગ્યો. મારા ન્યાતીલા પણ મને શીખવવા લાગ્યા, પણ જે મુસ્કેલ વિષય આંટા પાડવાના છે, તે તે કોઇએ શીખવ્યું નહિ. કારણ કે તેથી તે મોટા પગાર મળે છે. તે હિસાબની વસ્તુ છે. લેઘની બાબુએ અમુક અમુક નબરના દાંતા વાળા ચક્રો લગાડયાથી જેટલા ઇંચમાં આંટા પાડવા હોય તે પડે છે. આ વિશે કોઇએ મને કહ્યું નહિ જે કે હું શીખવનારના કહેવા પ્રમાણે “ વ્હીલ ” કાઢીને ગોઠવતો હતો પણ તે શા હિસાબથી ગોઠવવા તેનું જ્ઞાન નહોતું. પણ તેઓએ શીખવ્યું નહિ અને વાત ઉડાવવા લાગ્યા. પછી મેં દૃઢ નિશ્ચય કરીને ઘરમાં આવીને વ્હેટ લીધી અને હિસાબ કરવા લાગ્યો. કેટલક મગજ ચક્ષાવીને એક રીત કાઢી, તે રીત પ્રમાણે ખીજે દહાડે જે શીખવતો હતો તેના કહેવાની પહેલાં મેં આંટાનાં ચક્રો કાઢ્યા. તે જોયો, આ હિસાબ કોને શીખવ્યો, મે કહ્યું કોઇએ નહિ પણ મેં મારી પોતાની મેજે હિસાબ શોધી કાઢ્યો છે, આથી તે વધારે આશ્ચર્ય પામ્યો; પછી તે શીખવવા લાગ્યો!

આટાના હિસાબ કરવા એ મુસ્કેલ છે અને બધા તે શીખવતા નથી, હું જે કારખાનામાં શીખવા જતો હતો, ત્યાં કેટલાક પારસીના છોકરા શીખવા આવતા હતા, તેમાંથી લગભગ કોઇને પણ આટાના હિસાબ આવડતા નહોતા અને તેઓ ઘણા મહિનાથી આવતા હતા, મને યોગ મહિનાનો આવેલો સમજીને તથા આટાના હિમાગ આવડતા જોઇને તેઓ મને કહેવા લાગ્યા કે મને આંટાના હિમાગ શીખવો. હું તેઓને છૂટીની વેળાએ હિસાબ શીખાડવાનો યત્ન કરતો હતો પણ તેઓ સમજી શકતા નહોતા. એટલામાં મારે શીખવનાર આવી ચઢ્યો તેણે મને છોકરાઓને આંટાના

હિમાળ્ય સમજવનો તોછને પછી જ્યારે ઘંટ વાગ્યો, ત્યારે નેણે મને કહ્યું કે આમ કોઈને શીખવનો ના. એ લોકોને શીખાડવા નહિ આવું સાંભળીને હું બહુ દિલગીર થયો. તે પોને ઊંડાંઓને શીખવનો નથી, અને પીઠાને રોકે છે. પણ હું કોઈ કોઈ વખત પારમીઓના ઊંડાંને શીખવનો હતો. પણ તે સમજી શકતા નહોતા.

આવી રીતે હું કંઈક લેખનું કામ કરતાં શીખ્યો એટલામા છ આમ. પી ઝેલવના વર્ડશોપમાં શીખાડે દાખવ રાખવાનું મારી ન્યાતના એક માણ્યને કહ્યું, ત્યાં ગયાથી પગાર અને વગી સારૂ શીખવાનું થશે એવું સમજીને બાપખાલાના વર્ડશોપમાં ગયો. ત્યાં જઈને ફોત્તેનને કહ્યું તેણે તારવ દાખવ ક્યો આ વખતે મને પાત્ર રૂપીઆનો મહિનો થયો ત્યાં મને પહેલા ગેપીન્ગ મશીન ઉપર શીખાડે દાખવ રાખ્યો. જે મને શીખવનો હતો તે પારમીનો ઊંડો હતો. હું કંઈક શેપીન્ગ મશીનનું કામ શીખ્યો પછી સ્કુ મશીનનું કામ કરવા લાગ્યો ત્યાં પછી નાના લેન ઉપર કામ કરવા લાગ્યો.

હું જ્યારે રેવનેના કારખાનામાં જતો હતો, ત્યારે હું દરરોજ રાતે બુ-લેશ્વરના મંદિરમાં મહાદેવની આગ્નિ વખતે ત્યાં જતો હતો આ-નિની વખતે હું મહાદેવની સ્તુતિ કરતો હતો હું મહાદેવ આગમ પ્રાર્થના કરતો કે મને સારો કર, ધન આપ મારો વિશ્વાસ હતો કે મહાદેવ બહુ કરે છે તેની ઇચ્છા હોય તો ગરીબને તવગર, તમગર હોય તેને ગરીબ કરે છે તેજ જગતનો ઉત્પત્ત કર્તા છે મહાદેવની બક્તિ હું એકાગ્રચિત્થી ચરકે યદર વર્ષની ઉમ્મરમાં પોતાની મેળે કરતો હતો. કોઈએ મને આમ કરતા શીખવ્યું નહોતું. મારા મામા મને કંઈ કહેતા નહોતા, પણ માની મા બહુ બક્તિવાન હતી, તે દરરોજ મહાદેવના દર્શને જતી હતી તેથી હો કે સ્વા-ભાવિક હો તે હું હાથ કઢી શકતો નથી મને નનપલુંથી ઇશ્વરના આ-ગિતવના ઉપર વિશ્વાસ હતો તેમા તો કંઈ સંદેહ નથી, અને તેની મુનિ કંગાથી તે આપણા દોષ માફ કરીને મનમાર્ગે નાજ જી તથા ધનનેતલ આપશે.

હું રાતે કરવા જતો ગામ તથા માની મા કંઈ પણ મને કહેતાં નહોતા હું મુકરર વખતે પાછો ઘેર આવતો હતો હું બુલેશ્વરના મંદિરમાં

જનો તથા ઝોળખીનાઝોળે ત્યાં જઈને વાતો સાંભળતો. હું કોઈ વખતે મારી માસીને ત્યાં જનો તથા રસ્તામાં ફરતો હતો. તે વેળાએ ટ્રામવે થઈ નહોતી, બગી હતી. તેમાં હાંકનાર ખેસનારની જોડે ખેસતો હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વાંચવાનો તથા જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ.

એ અરસામાં મામાને ત્યાં કરસનદાસ મૂળજનો દેશાટન વિશે નિબંધ કે જે બુદ્ધિ વર્ધક સભામાં વચ્ચાવેલો હતો તેની છપાવણી એક પ્રત જૂના કાગળિયામાંથી મળી, તે મેં લઈને વાંચી. તે નિબંધ મને બહુ પસંદ પડ્યો, તેમા દેશાટન કર્ચીથી શા શા લાભ થાય છે તે બહુ ખૂબી બેર જણાવ્યું છે. તે વાંચીને મને મુસાફરી કરવાની ઇચ્છા ઉદીપ્ત થઈ. મને તે રીતે મુસાફરી કરવી અને તેનો આનંદ લેવો. હું બાલ્યકાળથી મુબ્બમાંને મુબ્બમાં બહુ ફરતો તે મેં પહેલા જણાવ્યું છે. દેશાટનનો નિબંધ વાંચીને પછી ખીજાં પુસ્તકો વાંચવાની હોસ થઈ. નિશાળની ચોપડીઓ વિના ખીજું પહેલાં કંઈ વાંચ્યું નહોતું અને કરસનદાસ મૂળજનું પુસ્તક વાંચીને ઘણું આનંદ થયાથી ખીજાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા ક્રિપ્ત થાય તેમાં નવાઈ નથી. એટલામા મારા માસા જે અગ્રેજ કલાર્ક હતા તેના શેક ધનજીભાઈ ફરામજી પટેલ બહુ વિદાન હતા તેમણે ફેટલીક ગુજરાતી ચોપડી મારા માસાને ભેટ આપી હતી. તે એક કચ્છાટમાં રાખી હતી તે મારા જોવામાં આવી તેથી મારા મસીઆઈ ભાઈને કહીને તેમાંની એક એક ચોપડી વાચવા લાવ્યો. જે કે તે બધી ચોપડીઓ પારસી લખનારઓની હતી, તેપણુ તેમાં જે જ્ઞાનના વિષયો આવતા હતા, તે હાલના ફેટલાક શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારની કલમથી બહાર પડતા નથી. પહેલા મેં શેક ડોશાભાઈ ફરામજી કડાકાની એટ પ્રિન્ટનની મુસાફરી વાંચી, સાર પછી એક નવરોજી ફરફનજીના વિવાસાગર ચોપાની-

માંની બધી ક્ષાલો વાંચી, પછી શેઠ શોગળજી શાપુરજી બંગાલીના “નગત પરેમી” નામના ચોપાનીઆના બધા અક્ષરો વાંચ્યા તેમાં જે ગુણના વિષયો આવ્યા છે તે હાલના કોઈ ચોપાનીઆમાં આવતા નથી એવું હું ખાતરીથી કહી શકું છું. તેને જે ગને જ્ઞાન આપ્યું છે તે અકૃત્ય છે. પછી એક્ષીરન કૃત દિદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ઇસ્તિનની તવારીખ, કરશનદાસ કૃત યુરોપનો પ્રવાસ, જ્ઞાન પ્રકાશની ક્ષાલો વગેરે આસરે મોટાં નાનાં ૨૦૦ પુસ્તકો વાંચ્યાં. તે વાંચવામાં હું બહુ એકાગ્રતા રાખતો, હું સવારે અને સાંજે વાંચતો હતો, કારણ કે મારે-૭ વાગેથી ૪ વાગા સુધી કારખાનામાં કામ શીખવા જવું પડતું હતું. સાંજના ૪૫ વાગાથી હું વાંચતો હતો, ધીરે ધીરે મારા માસાનાં પુસ્તકો એટલાં થયાં.

તે અરસામાં ગોવિંદ મેરઠી નામનો એક દરજી નવી ફેશનનાં કપડાં શીવતો હતો. તે વાંચવાનો શોખીન હતો. મુંબઈના પ્રખ્યાત વકીલો, આન્સ્યુએટો તથા મોટા માણસોનાં કપડાં વેતરવાને માટે તેઓને ઘર જતો આવતો હતો. અમારાં પણ કપડાં તેજ શીવતો હતો અને તે જારખાણના મહોલ્લામાં એટલે માત્ર આમાની ધરની ખામે રહેતો હતો તેથી હું કોઈ વખતે “મોરો” કપડાનો તકાલે કરવા જતો હતો તો તે વાંચતો એટલે તથા તેની આસપાસ ચોપડીએ પઠેલી જોતો, મને વાંચવાનો શોખ હતો તેથી હું તે ચોપડી લઈને વાંચતો. હું કોઈકોઈ વખતે ચોપડી જે ત્રણ કલાક સુધી વાંચીને પછી ઘેર જતો. આવી રીતે વખતે વખત મેરઠીની દુકાને જઈને નવી નવી ચોપડીઓ વાંચતો ને ગોવિંદ મેરઠીને વાંચી સંબળાવીને હું જ્ઞાન મેળવતો. આવી રીતે ગોવિંદ દરજીની મારફતે ઘણાંક નવાં પુસ્તકો વાંચવા મળતાં હતાં. તેમજ બુદ્ધિપ્રકાશની બધી ક્ષાલો, બુદ્ધિવર્ધકના કેટલાક અક્ષરો એકના પછી એક જોયાં.

મને વાંચવાનો બહુ શોખ સાગ્યો. કારખાનામાં પણ હું ચોપડી લઈ જઈને વાંચતો હતો. હવે મને વેચાની ચોપડીઓ લઈને વાંચવાનો શોખ થયો. પાંચ રૂપીઆ મળતા હતા તે હું માત્ર આમાને આપતો નહોતો પણ

હું ગારી પામે રાખતો હતો. તેની જૂની ચોપડીઓની દુકાનેથી ચોપડીઓ વેચાતી લાવતો, તેમાં ઘણું કરીને સ્ત્રી જોધ, જ્ઞાન પ્રસારક, શુદ્ધિવર્ધકના અંક વગેરે હતા. તે હું બહુ લક્ષ પૂરંક વાંચતો એક વેળાએ જુની ચોપડીની દુકાનપર હિંદી ભાષામાં યુરોપનું વર્ણન મળ્યું. તે મેં ઘણી હેંસથી વાંચ્યું, તેમાં લડનનું વર્ણન ઘણુંજ ઉત્તમ લખ્યું હતું. તેમજ ફેટલીક મરાઠી ચોપડીઓ પણ વેચાતી લીધી હતી તે હું વાંચતો. મેમજોને અગાઉ પૈમા આગીને પુસ્તકો રાખવાને કહેનો અને ચાર પાંચ દહાડે આંટો મારતો હતો. આટલો નવાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ હતો.

એ અરસામાં આર્ય મિત્ર નામનું અઠવાડિયાનું પત્ર રા. રા. જ્યેશંકર સર્વેશંકર કાઢતા હતા, તે પત્ર મારા માના મામાને ત્યાં આવતું હતું, તે હું પહેલેથી ઉલ્લે સુધી વાંચતો, તેમજ નર્મજશંકરનો દાડિયો પણ વાંચતો. ત્યાર પછી રાસ્ત ગોદતાર વાંચવા લાગ્યો. એક પાસેના પીઠામાં રાસ્તગોદ- તાર આવતું હતું તે પીઠામાં જઈને વાંચતો અને પારસીને સંભળાવતો. વાંચવા સિવાય ખીજું કંઈ કામ પીઠામાં નહોતું

આવી રીતે ન્યુસપેપર, ચોપાનીયાં અને પુસ્તકો વાંચવાનો સપાટો ચાલ્યો હતો. આર્ય મિત્રમાં તથા રાસ્તમાં સભાની જાહેરખબર વાંચતો તેથી હવે સભામાં જવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તે વેળાએ મુંબાઈમાં રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈના ઉપરી હેઠલ સત્યશોધક સભા પાયધોણીના નાકા ઉપર સર મંગળદાસ નયુભાઈની કન્યાશાળામાં મળતી હતી. તેમાં રોશની થતી, બહાર ગ્લાસની થાળી ટંગાવતા હતા તેમાં ભાઈશંકર, સવિતાનારાયણ, ગિરધરનાલ દયાળદાસ કોદારે, નગીનદાસ તુલશીદાસ મારકતીયા, ગોદ- જાદમ કલાનદાસ પારેખ, રહેમતુલા મહમદ શાયાની વગેરે બાપજો આપતા હતા તથા તેના ઉપર તકરાર થતી. એ સભામાં હું જતો હતો. ત્યાંનાં બાપજો લક્ષ પૂરંક સાંભળતો હતો. ખીજી સભા માંડવીપર જોજી જનરલ ગિટિંગ હતી તેમાં જોજીજો, હિંદુજો, પારસીજો બાપજો આપતા હતા. ત્રીજી સભા ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક માંડવી ધોખી તલાવ ફરામજી કાવસજી ધન - સ્ટીટયુટમાં બસતી હતી. તે સભામાં શેઠ કેપસરો, ડાક્ટર ધીરજીમ

દરબરસમ, નમરવાનજી કામા વગેરેના બાપણો ધણાજ મારા થયા, તેમા ચિત્રો દેખાડીને મમજવતા ત્યારે ઠાકડા ધીરજગમ સરીઠ મંબંધી બાપણો આપતા, ત્યારે તે જે દમાવીને જ્ઞાન આપતા હતા તે બહુ સુદર ધાગતું, તેમજ ઠાકડા પોતી સરીર મબંધી બાપણો આપતા કામચલએ વિવિગચન ઉપર જે બાપણુ આપ્યું હતુ તે માલખીને મને તેના જેવું થવાનુ મન થયુ કામએ બાપાની સરખામણી કરીને આર્યે એકજ હતા તેના ઉપર જે બાપણે આપ્યા તેનાથી પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ ઠાકવિનના મતે ઉપર એક ગૃહમ્યે બાપણુ આપ્યું તેના તેણે જણાવ્યુ કે દરેક જ્ઞાની ઉન્નતિ થતી હાનમા નરા જીવ થયા છે માણસ વાદનમાંથી થયું છે એ વિગેનું બાપણુ દક્ષનો તથા ચિત્ર દેખાડીને જનાવ્યુ તેમજ મોખેદ જાણજી મોતીએ વનગથી, ગચ્છી કૃતિયાદિ જગતના ભૈનિઃ વિષય ઉપર બાપણો આપ્યા, તેનાથી જનનતની ચચનાની કંઈક માહિતી મળી તેમજ એક પાંચી ગૃહમ્યે જાડ પાનની સી રીતે વૃદ્ધિ થાય છે તેના અખતનની સાથે કરેલુ બાપણુ આ બાપણુ આવી રીતે લગભગ બંધી વિષા વિગે જુજ્જાની જ્ઞાન પ્રમારક, મડળી તરફથી બાપણો થયા કરે છે પંડી ચોથી સભા મળી જન પ્રમારક મડળી હતી, તેમા પડિન વિષ્ણુ શાસ્ત્રીએ સ્મૃતિ, તથા પ્રાચીન કામમા જ્ઞેગની આપ, ઠાકડરો જન જનતના રોગો થવાનાં કાગળો, જડખાન વિગે જન જનતના બાપણો આપીને સાંભગનના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતા હતા હું તે બાપણુ સાંભગન. જતો હતો હું મુજબની બંધી સભામાં જનવજ વખતે જતો હતો. જુજ્જાતી જ્ઞાન પ્રમારક મડળી પ વાને બાગતી હતી તે રંગે-જાડ વાગે કાગળનામાથી છૂટતો હતો, જે આવતા જા થતા પછી ખાદને જતા વારં થતી તેથી હું કેટલીક વખતે મબામા બુખો જતો પછી આવતા પછી બુખ લાગતી, તેથી હું અડધો દલાડો કાન ઉપર જતો નહોતો. હું જાડીથી ખાદને પછી સભામાં જતો.

હું મુંજબની દરેક સભામા જતો હતો, મારી પેરે કેટલીક મબામા માંધવજીવ વીંગકસર નામનો એક પ્રનિદિત દક્ષિણી સેતી આવતો હતો, તે મને દરેક મબામા જતો હતો એક વખતે અમે અનપાને પામે

એકાં તેણે મને પૂછ્યું કે, “તમે બધી સભામાં જાઓ છો હું તમને જોઉં છું. પણ બે સભામાં તમને જોતો નથી.” મેં પૂછ્યું, “કેમ?” ત્યારે તેમણે કહ્યું કે પ્રાર્થના સમાજ અને હરિચિંતક ભક્ત સમાજ. મેં પૂછ્યું તે ક્યાં છે પછી તેમણે પત્તો આપ્યો. અને પોતાનો પણ પત્તો આપ્યો. હું તેને ત્યાં ગયો. મારી જોડે વાતચીત થઈ. તેને ત્યાં રાસ્તગોશ્વતાર, ઇંદુ પ્રકાશ સ્ત્રી બોધ, નૂરેએલમ, વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર વગેરે પત્રો તથા ચોપાનીઆં આવતાં હતાં તેમજ કેટલાંક મરાઠી શુન્દરાતી પુસ્તકો હતાં તે મેં જોયાં તેમણે કહ્યું કે વાંચવાં હોય તો લઈ જાઓ તે તેમાંથી મેં લીધાં પછી હું રવિવારે ત્યાં હાલમાં પ્રાર્થના સમાજ છે ત્યાં એક ઝુપડું હતું, ત્યાં પ્રાર્થના સમાજ બસતી હતી તેમાં ગયો, ત્યાં મેં પ્રાર્થના સાંભળી, તથા બાપણુ સાંભળ્યું તે ઘણું સારું હતું. ગુરુવારે પાલવાના રસ્તા ઉપર હરિચિંતક ભક્ત સમાજમાં ગયો, ત્યાં હરિચંદ ચિતામણુનુ બાપણુ હતું તે પણ સારું લાગ્યું, હું દર રવિવારે પ્રાર્થના સમાજમાં જવા લાગ્યો અને ગુરુવારે હરિચિંતક ભક્ત સમાજમાં જવા લાગ્યો. આથી ધર્મ વિશ્વાસમાં જરા જરા ફરક પડ્યા માંડ્યો.

મારા ધર્મ સંબંધી વિશ્વાસમાં ફરક પડ્યો એટલે હું એકેશ્વરવાદી બન્યો. હું પ્રાર્થના સમાજના મોટા સભાસદોને ત્યાં જવા લાગ્યો. તેમાં મુખ્ય કરીને નારાયણ મહાદેવ પરમાનંદ, વાસુદેવ બાબાજી નવરંગે, હરિચંદ ચિંતામણુ તથા સુધારવાળા પડિત વિષ્ણુ પરસરામ શાસ્ત્રી વગેરેને ત્યાં જતો આવતો હતો. તેમજ અમેરિકન મિશનના બાપુજાના તક્વાની પાસેના દેવળમાં જતો અને ત્યાંથી રેવરંડ વિષ્ણુ કમ્બરકરની ઓળખાણુ થઈ, તે પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ખીજા કેટલાક ખ્રિસ્તીઓની જોડે મોલાકાત થઈ ઘણાં-ઓની સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર વાદ વિવાદ કરતો, તેમાં બાઇબલ ઈશ્વર કૃત નથી, બધા ઈશ્વરના પુત્ર છે, કઈ ઈશુજન ઈશ્વરનો પુત્ર નથી, પવિત્ર આત્મા, એ ફક્ત ઈશ્વરનોજ છે છતાંદિ દલીલો કરીને તક્કર કરતો. એક માણુસ મને બાઇબલ સમજાવતો હતો હું દરરોજ સુકરર વખતે ત્યાં સીબલ જતો. આવી રીતે ધર્મ સંબંધી, વિદ્યા સંબંધી વધારે શોખ

જન્ય થયો. હવે કારખાનામાં જવાની ઈચ્છા રહી નહિ, કારણ કે સાંજના છૂટ્યા પછી ઘણાઓને ત્યાં જઈ શકાતું નહોતું તેથી હું કેમ સારી આકરી શોધવાની તજવીજ કરવા લાગ્યો. એટલામાં મારા ન્યાતીકાએ કહ્યું કે નાના કુટુંબને એક જગા છે તે ત્રીસ રૂપીઆની છે તેથી હું ત્યાં ગયો, ગત ક્ષણ-સીસમાં જ્યાં-હ વાગે જવાતું હતું અને ચાર વાગે છૂટી મળતી હતી હું ત્યાં ગયો, તરત મને સખ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હુજર શીખવાના પ્રયાન.

હવે મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવા માડી જ્યારે હું. ગનકમારીસમાં તથા રેલવેના કારખાનામાં કામ કરતો હતો, ત્યારે મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી પ્રકટ કરવાની મને ઉત્કંઠા થઈ તે વેળાએ મને હુન્નસ્તું જ્ઞાન દેશાવવાની અહુ ઈચ્છા થઈ. હું જે જાણતો હતો તે ગુજરાતી લખીને નૂરે-એલમ નામના ચોપાનીઆમાં અખતર એ મથાળા નીચે કેટલાંક લખાણુ આપવા લાગ્યો, મેં મારું છેલ્લું નામ "જગદારશી આર્ય" સખ્યુ. હું દર મહિને પ્રયોગ લખતો હતો. તે પ્રયોગમાં શી રીતે પીતાળ, કાંથું બનાવવું, કાચ ગોળી બનાવવાની રીત, ઘડગા તથા મટન મરથીમાં ધણું મીઠું પડ્યું હોય તે કાઢવાની રીત, અગવરતી, સરખતો બનાવવાની રીત, આવા નાના નાના દુચકા લખતો તે દુચકા નૂરેએલમનો અધિપતિ જાંહાગીર બેહેસમજી મરઝ્યાન પોતાના ચોપાનીઆમાં દાખલ કરતો. તેણે એક વખત મને મળવા કહ્યું હતું તેને ત્યાં હું ગયો હતો, તે મને જોઈને ખુંથ થયો. અને અખતર લખવાને કહ્યું તથા નૂરેએલમ મહત્ત મોક્ષવાને કહ્યું.

તે અરમાં કોટલીક શોધ કરીને પેટન્ટ લેવાની મને ઈચ્છા થઈ, તેને માટે હું પ્રયોગ કરતો. તે પ્રયોગમાં બપોરીઆં જેવા દીવા અને પોતાની મેજે ચાલે એવા પંખાનો પેટન્ટ લેવાને હું મથતો, મેં પહેલાં

પાણીની ગતિથી પંખા ચાલે એવું કયું પણ તેમાં કનેક પામ્યો નહિ, પછી વજનથી ચાલે એવા કરવાનો પ્રયોગ કર્યો, તેમાં કંઈ પણ નહિ. રૂપીઆ ખરાબ કર્યા, હું લઈયો નહિ.

જ્યારે હું રેલવેમાં તથા ગનક્યારીસમાં કામ કરતો હતો, ત્યારે એક કારીગરનું ચોપાનીયુ કાઢવાનો મનશુઓ કર્યો. તે વિચાર પાર પણ પાડવાને માટે કેટલાક અકો લખી રાખ્યા. તે ચોપાનીઆનું નામ હુન્નર સાગર પાડ્યું હતું, તેમાં મેં શી રીતે વરાગ યંત્ર ચાલે છે, શી રીતે પીતળ પીડ વગેરે ઢાળવું, સામુ બનાવવાની રીત, શાહી બનાવવાના નુસખા, અગરબત્તી, વગેરે હુન્નરની બાબત વિશે લખાણો લખ્યાં હતાં, તે અકો લખણાં સુધી મારી પાસે હતા; પણ હાલમાં તે ક્યાં છે તેનો પતો લાગતો નથી. તેની પ્રસ્તાવનામાં મેં લખ્યું હતું કે છોકરાંને ઉદ્યોગની કેળવણી આપવાની બહુ જરૂર છે. માંખાપોએ પોતાનાં છોકરાંને નાના ધંધા શીખવવા બેઠાં બેઠાં છે. એ ચોપાનીઈ મેં કાઢ્યું નહિ. કાઢ્યું હોત તો સારૂ થાત કે નહિ તે હું હાલ કહી શકતો નથી.

આવી રીતે હું પેટન્ટ લેવાની તજવીજમાં, હુન્નરનું ચોપાનીયું કાઢવામાં તથા નવું જ્ઞાન મેળવવામાં તત્પર હતો, તેવા વખતમાં મારે ૯ થી સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી એક કામમાં રોકાઈ રહેવું એ મને કેમ પસંદ પડે ? જો તે કામ મને રચવું હોત, તો હું ખુશીથી રહેત પણ તે મને રચવું નહોતું. મને નવા નવા ઉદ્યોગ કળા શીખવાની બહુ હોંસ હતી તેથી ગનક્યારીસની ૩૦ રૂપીઆની ચાકરી છોડીને હું શહેરમાં બટકવા લાગ્યો.

હું દરરોજ સવારના ૭ા વાગે ખાઈને નીકળતો તે સાંજે પાછો ઘા વાગે આવીને ખાઈને તરત હું બટકવા જતો, તે રાતના ૮ા-૯ વાગે આવીને સૂઈ જતો. આવી રીતે લગભગ ૫ વર્ષ.

મારી માની વખતે એક હોશિયાર બહુશાળીનો છોકરો જેનું નામ મોહનલાલ વિક્રમ હતો, તે મારી માની ટોપી વેચાતી લેવા આવતો હતો. અને કોઈ વેળાએ તે નહિ આવે, તો હું પોતે તેની દુકાને ટોપીઓ આપીને રૂપીઆ લાવતો. તેની બેડે મારે કંઈક દોસ્તી થઈ. મોહનલાલ વિક્રમ ધ-

ધી જ્વનના વેપારે કરતો હતો, તે માન કરતાં મહેજ મોટો હતો પણ તેની જોડવાની સદાચ ઘણીજ સારી હતી, અને મીઠું જોડનાર હતો. પહેલાં મુખ્યમાં જુમા ગણિતની સામે જ્યાં દાવમાં માગની કપેની છે ત્યાં જોડાં લીલામો થતાં હતાં. તે લીલાવ વાગોએ પેલિસના કનસ્ટેમ્બો, જમાનદરોને અને ગિપાઈએને મદિને આપીને તેઓને હાથ કરી લીધા હતા. લીલાવવાગા કેટલાક ગાયુએને આકરીએ રાખીને એક મોટી આક નય વારની જનાત કાલીને બિડ મકાવના. તેના નોકર વધતાં, પરદેહી તથા અગળ્યા માણુસો સમુ સમજને ઉભા રહેતા. તે વેળાએ લીલાવખાનાના આકરો વધીને એક બે જ્વતના કપડાં લેતા, પેલો લીલાવવાલો શિકાર આવેલો જોઈને તે ઝડપથી તથા મીઠું જોવીને આપતો હતો. તેથી અગળ્યા માણુસ જોગવાઈને એકની બિડ વધારતો કે તરત તેને ત્રણવાર કાલીને આપતો. પછી તરત બધાને ઉપર એકાંતમાં ઘડને પૈસા લેને પછી તે કહેતો કે આ જ્વનના કાકાંની કિંમત વાર લેખે છે. બધાની નસી પછી તેને વાર બરીને ૪ રૂપીઆ લેખે પાંચ વાર હોય તો વીસ રૂપીઆ લેખે. તે માંથી ચાર રૂપીઆ મજ્યા ખીમ્મ ૧૧ રૂપીઆ આપે. આંધી રીને તેના નોકરોની પાસેથી રૂપીઆ લેતો અને પેલા અગળ્યાને જનાવના. આથી પેલો માણુસ રોઈ પડતો તથા પેલીસને જોડાવતો પણ પેલિમ્મ હાથ કરેલી તેથી કંઈ વળતું નહિ અને ઉલટો પેલો માર ખાઈને તથા રૂપીઆ આપીને જતો હતો. આ લીલાવખાનામાં મોહનરાલ વિદુલ પણ હતો. તેની જોડવાની સદાઈથી કેટલાક અગળ્યા દેરા ખામતા તે જોકે છોકરો હતો પણ બહુ અમરાખ હતો તેને ફક્ત ૮-૯ રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો. તે બહુ ઠાંકાં રહેતો હતો. અતર, કસમીકોર તથા રેસમીકોરનાં ધોલિયાં, રપાનાં બટન, ઘડિયાળ, અહોડો વગેરે ગ્રખતો અને ઘેર ઘેર જઈને ટાપીઓ લાવીને બજારમાં વેચતો હતો તેને ઘણું જોગખીયા હતા. તેણે મારી જોકે અમીચંદ સુખડીઆના છોકરાની જોગખાણુ કરાવી. તે કંઈક વિદ્યા ઉપર રૂનિ ધગવા હતા તેની મારફતે બાઈચંકર નાનાખાઈ, અને રાવ-સારેબ વસનજી ખીમજીતું જોગખાણુ ચલુ. તે વેળાએ બાઈચંકર નાના-

બાઈ બહુરસન અને પેનને ત્યાં ક્લાર્ક હતા. પછી તે વધીલ થયા. બાઈ-શ કર નાનાબાઈએ મુખ્ય સમાચારના માંચેક મરનાર માણેકજીનું ઝોળખાણુ કરાવ્યું. હું બધાને ઘેર વખતો વખત જઈને જ્ઞાન મેળવતો હતો. અને શહેરમાં ભટકતો હતો. દરરોજ રોતે મોહનલાલ વિકૃતને ત્યાં વાર્તા સાંભળવા જતો તેને ઘણીક વાર્તા આવડતી હતી. હું જલદીવી ખાઈ, તેને દુકાન ઉપરથી લઈને તેને ઘેર જતો પછી ખાતા ખાતાં વાર્તા તથા એશીને વાર્તા કરતો પછી અમે બેઠે જણા કરવા જતા.

હું નોકરી વગરનો ચારે બાજુએ વાંચવા, ભાષણુ સાંભળવા, તથા મોટાઝોની વાતચીત સોંભળીને જ્ઞાન મેળવવામાં લાગેલો હતો તેવા અરસામાં મોહનલાલના ઝૂંઘના સગાએ મને કહ્યું કે એક આડતિયાને ત્યાં નોકરી છે તે તું પકડ, સારી નોકરી છે. મેં કહ્યું હીક છે. એવું કહીને તેની પાસે ગયો. તેણે મને સંખ્યો, આડતિયાના કામમાં મદદ આપવી એ કામ હતું. તેની આડત દક્ષિણ તરફના મરાઠા વેપારીની હતી. લોહું. ખારેક, ખજુર, કોપરા, ખાંડ વગેરે લઈને રેલવેપર ચઢાવીને રસિદ મોકલાવી. પહેલાં મને લોહાની વખાર, ઉપર આડતિયો લઈ ગયો; ત્યાં લોહાની જતો સમજાવી. સીકાઈ અને પોળાદ, એક ઈંચ, બે ઈંચ વગેરેના પાટા બતાવ્યા. ગોળ શળિયા, પતંગની જાત વગેરેનું જ્ઞાન આપ્યું. તે વેળાએ એક મરાઠો લેવા આવ્યો તેને બે ત્રણ દુકાન ઉપર લઈ જઈને માલ બતાવ્યો, તેમાંથી તેણે પસંદ કર્યો. કિંમત પૂછીને ચોપડામાં સહી લઈને માલ ગાડીમાં નખાવીને ઘોરી બંદરના સ્ટેશન પર ચઢાવવા મને મોકલ્યો. ચઢાવીને હું રસિદ લાવ્યો; તે રસિદ આપીને રૂપીઆ લીધા. મુખર્મના વેપારીની ચાલ જોઈ. મોટા વેપારીના માલમાં કંઈ વધતી ઝોઢી કિંમત હોતી નથી, જે ખોલે છે તે લે છે. તેમાં ફરક કરતા નથી. તેથી લેનારને ઘણુ સાઈ પડે છે. હું પહેલાં આડતિયાની જોડે જતો હતો, તે માલ ખરીદે કે તરત ગાડી બરાવીને સ્ટેશન ઉપર ચઢાવવાને તે મને મોકલતો, પછી ધીરે ધીરે હું પોને માલ લેનાર વહિયાતને સાથે લઈને માલ પસંદ કરાવીને વેપારીના ચોપડામાં સહી કરાવીને ગાડી બરીને ઘોરીબંદર ઉપર અમુક કાંઠા ઉપર અમુક દ-

માણને સોંપવા કહેલો કે, તરત ગાડીવાન ત્યાં લઈ જતા, બે વખત જ
જે જે લેતું હોય તે એ પ્રમાણે લઈને પારોબાર રેલેશનપર મોકલવો.
બધું લીધા પછી હું જઈને રિગિદ કડાવીને તે કામ હોવાલને સોંપીને
આવવો, આવી રીતે દરરોજ ૧૦૦૦—૧૫૦૦ કોઈ વખતે ૩૦૦૦
૪૦૦૦ સુધીના માત્ર લઈને ચલાવવો હતો, મેં આવી રીતે કામ કર્યું
મેં પગાર મુદ્દે માગ્યો નહિ. કારણ કે મને રૂપીઆ માગવાની બહુ શર-
લાગતી હતી. દિવાળીને દહાડે બે રૂપીઆ બે.સ્ટીના વિના ખીજું કંઈ
લીધું નહિ આસરે ત્રણેક મહિના આકરી કરી પણ તે આકરી મને પગ-
પડી નહિ મેં તે પગાર લીધા વગર છોડી. મેં સેવિયારી વર્ગનું કંઈક જા
મેગન્યું; કાંઈ પૈસા મેગન્યા નહિ. હવે હું પાછો બરકવા લાગ્યો. લોકો
ત્યાં જઈને પુસ્તકો વાંગવો તથા ધર્મ સંબંધી વસ્તુઓ કરવો.

એરલામાં મોકલવાલ લીલાવખાનું છોડીને ધરિયાળીની દુકાનમાં બાગ
કરીને રહ્યો. હું વખતો વખત નેની દુકાનપર જતો હતો. એક ચાંદ કરીને
હોશિયાર ધરિયાળી હતો. તેનો બાપ સર જમમેદજી જીજીભાઈને ત્યાં હેઠ
કાવમેન હતો, તેને પૈનસન મળતું હતું. તેનો દીકરો ચાંદ મીયાં બહુ હોશિ-
યાર હતો. તેમાં નવી ચોળના શોધી કાઢવાની શક્તિ હતી હું દરરોજ
મોકલવાલ તથા ચાંદની દુકાનપર જવા લાગ્યો. મારી ઈચ્છા ધરિયાળી
દુરબન કંવાનુ શીખવાની ધઈ, તે મેં મોકલવાલ તથા ચાંદને કહી, તેથી
નેચો ખુશી થઈને શીખવવા લાગ્યા. વગર પગારે દુકાનનું કામ કરવા દેવા-
માં કોણ ખુશી ન થાય ? હું દુકાનમાં મોટા ધરિયાળો આવતા તે ગાફ
કરવો અને અને મોકલવો હતો. બરબર ધંટવો અચળ થાય તેવું કરતો.
હું ચાંદને કરતાં જોઈને શીખવો મોટા ધરિયાળો સાથી આવે છે. તે મેં
જોઈ લીધું, તેથી મોટા ધરિયાળોમાં કંઈ જોડ જોડ તેનો તો તરત સુધારીને
ચલાવવો હતો. આથી ચાંદ મિયા મારી જીવર ખુશ રહેવા અને પોતાને ધેર
લઈ ગયો. ત્યાં ચાંદનાં માથાપ બાઈ, અને ચાંદની બાઈડીની જોડે એ-
બખાણુ ધઈ. ચાંદના ધરના બધાં માખુસો હજ કરીને અણ્યાં હતાં, તેથી
તેના ધરમાં પડો હતો પણ મારી ઉમ્મર નાની હોવાથી મારો પડો જા-

ખતા નહોતા હું તેમના ઘરમાં દરરોજ જતો હતો. આખા ઘરમાં હું ફરતો હતો, કહીં પણ મને રોકાણ નહોતી, ચાંદની સ્ત્રી ખૂબ સુરત હતી. તેની પ્રકૃતિ સારી હતી, પણ ચાંદ મિયા ખીજી બદ સુરત રાંડોમાં ફર્યા હતા, ચાંદે રાંડની જોડે ફોટો પડાવ્યો હતો તે મેં જોયો દુકાનમાં તે સાહેબ કોઈ કોઈ વખતે આવતા નહોતા અને મોહનલાલ ટોપી ધત્યાદિના વેપારમાં મશગુલ હોવાથી તે પણ કવચિત્ત પધારતા હતા. કોઈ કોઈ વખતે આખો દહાડો હું દુકાનમાં એકલો જોશી રહેતો અને જ્યારે થાકતો ત્યારે દુકાન બંધ કરીને ચાલ્યો જતો. મારા ઉપર મોહનલાલનો તેમજ ચાંદનો વિશ્વાસ હતો. બિચારી ચાંદબીચીની સ્ત્રી કોઈ કોઈ વખતે પોતાની દશા મને કહેતી તેથી હું દિલગીર થતો તે બાઈ યોગ દિવસમાં મરી ગઈ.

હું ચાંદ ધડિયાળીને ત્યાં શીખતો હતો તે વેળાએ એક રિપીટિંગ ધડિયાળ સમુ કરવા આજ્યું હતું મેં રિપીટિંગ ધડિયાળ પહેલું જોયું, તેમાં નાનો ધંટ હોય છે, જેટલીવાર એક ચાવી ઘણીએ તેટલીવાર તેમથી જેટલા વાગ્યા હોય, તેટલા ટકોરા થાય છે. તે ધડિયાળનો અંદરનો સામાન કેવો છે તે દેખાડવાને મેં ચાંદને કહ્યું, પણ ચાંદે મને દેખાડ્યો નહિ. કારણ કે એની સુખા કરવાની મજુરી પદર રૂપીઆ લીધી હતી અને મુમઘમાં ત્રણ ચાર શિવાય આ કામ જાણનાર નહોતા. તે જો દેખાડે તો હું જાણી લઉં એવો તેનો ખ્યાલ હતો. કારણ કે ધણીક વખતે તેણે મને નહિ દેખાડતા કેટલીક કારીગરીની વાત મેં કહેલી હતી જેમ કે તારીખ વારના ધડિયાળની ખનાવટ, ચકરનાં ઘાતા પાડવાના સંચાની ખુબી ધત્યાદિ તેથી મને તેની રચના દેખાડી નહિ, પણ હું જોડનાને નહોતો, ઘેર ગયો, પછી સ્ટેટ પેન લઈને આકાર પાડવા લાગ્યો, પાડતાં પાડતાં મેં તર્ક લગાડ્યો કે, આમ હોય તો જરૂર રિપીટિંગ ધડિયાળ થાય. ખીજે દિવસે ચાંદ મિયાને કહ્યું તેથી તે આશ્ચર્ય પામીને પછી તેને રિપીટિંગની રચના દેખાડી.

જ્યારે હું ચાંદની દુકાન પર હતો, ત્યારે દુકાનમાં વિજળીની બેટરીથી ગીટીટનું કામ કોઈ કોઈ વખતે થતું હતું તે પણ હું યોગ્ય જાણવા પામ્યો હતો. ચાંદે આગમડીનાં જો ધન્ય જ કરવાની ઇચ્છા કરી. તેમાં પણ હું

મામેલ દનો. આવી ગીને માંડની તરફથી દેટલાક દુનમે પબુ જલપુષ્ય પામ્યો દનો અને તેનો ઉપયોગ કાઈ પરેન્ટમાં લેવાની ક્ષિત્ર સુખી હતી, તેથીજ દું જુદા જુદા દુનમે સીખનો દનો એટલામાં માંડને જુનગદ નાન્યમાં ચાકરી મળી, તેથી નેજે દુકાન દારી નાખીને ત્યાં જવાને તૈયાર થયો. અને પોતાની જોડે આગવનું ધણું કપુ પબુ દું ગયો નહિ.

મકરંધુ ૧૨ મું.

બે મિત્રોની કહાણી.

આદે દુકાન દારી નાંખ્યાથી હવે મોદનપરે પોતાના વ્યાપનો વેપાર સાકડાં વેચાનો પકડ્યો, દું વખતો વખત કરનાક ગદર ઉપર જાએ ત્યાં તેની સામે ગયો મારનો તથા નાન્ય નાન્ય પડાવની મજા જોનો. તેમજ ખાનદેરીની વાન મામળનો, ત્યાં પછુ દેટલાક લાકડાંવાળા કમ્પીઓની ઓગળાખુ યદ દું દુગેજ માંજે મોદનપરને ધેર જનો અને તેની વાલ્લ માંગળનો, પછી અને એક જલુા લેગી નીકળીને ખેનરાડી તરફ વાનો કુગા કરતા જતા ખેતરાડીની પાને નિંધી ગુગીના નામ ઉપર એક ધગમાં મોહનવાલ જનો દનો, ત્યા તેની મખેલી એક સ્ત્રી રહેતી હતી. તેનું નામ સુંદરી હતી. તેની માએ કોઈને મળીને ગણુ કન્યાને જન્મ આપ્યો દનો તેમાંની વચલી ઊકગીને એક વર્ણુગકની જોડે પગ્ણાવી હતી. તે વર્ણુગકર પ્રાર્થના મગાજનો મેખર છે. મોહનવાલની મખેલી સ્ત્રી સાધારણ સ્ત્રી કરતાં કંઈક સુદર હતી. તે જ્યારે અમારા ધરની સામે રહેતી હતી, ત્યારે યેથી વેચાની લેવા તે ધરમાં જતો હતો. તે તેર વર્ષની જુવન ઊકરી હતી, તે વખતે મોહનવાલનું મન તેની તરફ ખેંચાયું હતું મોહનવાલનું વય તે વખતે ૧૮-૧૯ વર્ષનું હતું ધીરે ધીરે તેની માને પૈઆની લાયક આપીને તેને લાય કરી તેને મે' પહેલી અવસ્થામાં જોડ દની કારંબુ કે તે માત્ર આમાના ધરની સામે રહેતી હતી અને કોઈ વખતે મોહનવાલની

જોડે ટાપીઓ લેવા પણ હું ગયો હતો. પણ તે વેળાએ મોહનલાલની રાખેલી તરીકે હું જાણતો નહોતો. પછી જમ જમ મોહનલાલનો ગાઢો સંબંધ થયો, તે વેળા હું જાણવા પામ્યો કે સુંદરી તેની રાખેલી સ્ત્રી છે. મેં મોહનલાલને સમજાવ્યું કે તમારે આવું કરવું નહિ જોઈએ. પણ તેણે કશું કે તે કોઈની સ્ત્રી નથી, તેને પાપ નથી. માની ઇચ્છા મારી જોડે રાખવાની છે; તેમાં કંઈ દોષ હું કરતો નથી. હું તેને સુખમાં રાખું અને મરતા સુધી હું તેને સુખમાં રાખીશ ઇત્યાદિ વાતો કહી, જો કે કંઈ કામ સર મને મોહનલાલે એક બે વખત સુંદરીને ત્યાં મોકલ્યો હતો, મેં તેની સામે તાકીને જ્યેષ્ઠ શ્રેણી કારણ કે હું સ્ત્રીઓના સામુ જોવામાં શરમ-સમજતો હતો. મોહનલાલે પોતાનું વચન બરાબર પાળ્યું. તેની બધી ખોટ તે પૂરી પાડતો. તેને છોકરાં થયાં, છોકરાંને ઉછેરવાને માટે આપા રાખી સુંદરી બહુ માંદી પડી ત્યારે તેને પોતાને ઘેર લાવીને તેની ચાકરી પોતે કરી અને પોતાની સ્ત્રીની મારફતે બરાબર કરાવી આવી મોહનલાલની સ્ત્રીએ મને વાત કરી હતી, તે સાંભળીને હું ખુશી થયો. સુંદરી મરી ગઈ પણ તેની યાદ હજી પણ મોહનલાલ ઠરે છે.

અમારા મામા ગામવાળા કહેવાય છે, કેમ કે તેઓ સોપાસના વતની છે. દર વર્ષે દરેક તડામાંથી ઉગાણી થાય છે, અમે દીવેચા કહેવાઈએ છીએ કાગળ કે અમારા પાપ દાદા દીવના વતની હતા. તેઓની પણ ઉગાણી દર વર્ષે થાય છે અમે એક ઉગાણીમાં જઈએ છીએ. ત્યારે મારી ઉમ્મર તેર ચૌદ વર્ષની હતી, ત્યારે મામા અમને ગામવાળાની ઉગાણીમાં લઈ ગયા હતા તે ઉગાણી ભાગખાલાપર દાક્ટર સાસુનના બંગલાની સામેના બંગલામાં થઈ હતી. મોટા ઠાઠ માઈની સાથે ખાવાની તૈયારીઓ થઈ હતી સતે કંચનીઓ ગાન તાન કરતી હતી. તથા નાચ રગ કરતી હતી તે વેળાએ બધા મીઠાપસમાં ખેદા હતા. મેં પણ કેટલાક રાડોના નાચ જોયા હતા. કારણ કે હિંદુઓ રાંડના નાચ જોવામાં પાપ ગમજતા નથી લક્ષ્મણ પ્રસાદે ઘણું કરીને પૈસાદારને ત્યાં કંચનીના નાચ થાય છે અને ત્યાં પડિતથી લઈને મૂર્ખ સુધી આવે

છે. આતું હોવાથી સ્ત્રીઓ પણ આડમાં રાંડોના નાચ રંગ જુએ છે. છો-
 કરાંને તો કંઈ જોવામાં હરકત સમજતાં નથી, જેટલાં ઉબણીમાં ગયાં
 હતાં, તેના છોકરા ગાનવાન નાચરંગ સાંભળતાં જોતાં હતાં. કંચનીના હાવ
 આવ કેટલાકને સારા લાગતા અને કેટલાકને ખરાબ લાગતા, અચાન છોક-
 રાંને તો તેમાંનું કંઈ પણ સાર નરતું જણાતું નથી. કુલ નાચનારીનાં વાંકા
 ચૂકા હાથ, ગર ગર કરતું તથા પગના ઝાંઝરનો અવાજ સાંભળીને ખુશ
 થાય તે પ્રમાણે ગને જણાયું. પણ મારા મામાનો પડોથી જે જગ શ્રીમં-
 તનો છોકરો હતો તે જરા મોટા હતો. તે કંચનીની આંખ તાકવાથી બેઠાયો,
 તેના મનમાં શું નું શું થવા લાગ્યું. તેણે છૂપી રીતે કંચનીના ઘરનો પતો
 મેળવ્યો. બીજા દહાડે સાંજના પેલો શ્રીમંતનો છોકરો અને કહેવા લાગ્યો.
 ચાલો આપણે ફરવા જઈએ. હું તેની જોડે કદી પણ પહેલા ફરવા ગયો
 નહોતો. તેણે જ્યારે મોંઝે ચઢીને કહ્યું, ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે કંઈ
 કામ નથી ચાલો; પછી હું જોઈયો ચાલો, ચાલો, ત્યારે પેલો શ્રીમંતનો
 છોકરો સારા વાધા પહેરીને તૈયાર થયો. મારો પેશાક પૂછે તો એક ધીતિયું,
 બદન અને તેના ઉપર એક લાંબો કરચલીવાર અંગરખો, પગમાં જોડાં મળે
 નહિ. હું શેકની સાથે ચાલ્યો. ક્યાં ચાલ્યો ? ને તો હું કંઈ જાણતો નહોતો.
 શેકના પુત્રે રસ્તામાં કહ્યું કે 'કાલે પેલી નાચનારી આવી હતી તેને ઘેર
 આવશો? ત્યાં જઈએ. મેં કહ્યું હીક છે, ચાલો, પછી તેણે છૂપી રીતે મેળ-
 વેલો રાંડનો પતો બતાવ્યો પછી અમે કાંઠવાડીમાં શેક વરજીવનદાસ
 ગાધવદાસના બંગલાની સામેના ઘરમાં ગયા, ત્યાં બે જણી સાક્ષાત્ પ્રતિમા
 જોઈ. તેઓએ માન પૂર્વક અમને આવકાર દીધો. પછી શેકના પુત્રે તો-
 તડે અવાજ પ્રેમનો ઉભરો કાઢ્યો. પછી પાન ખાધાં. તે દિવસે તો જેમ
 ગયા હતા તેમ પાછા ઘેર આવ્યા. પછી તો આ મનુષ્ય દેહે ત્યાં પગજ
 મૂક્યો નહિ, કોણ જાણે તે શ્રીમંતના પુત્ર કેટલીવાર ગયા હશે ? આપ મરી
 ગયાથી ઘણું ધન હાથમાં આવ્યું, આપની કીર્તિથી સુંદર સ્ત્રી પરબયો.
 ઘણું ધન છતાં શેકને ચોરવાની ટેવ પડી. કેટલીક વખત તે શ્રીમંતનો
 છોકરો કદખાન્યામાં પડ્યો! કંઈ પણ તેના આપે બણાવ્યો નહિ. હીરાની

વૌંડી પહેરણીને તેનો જન્મારો ખરાબ કર્યો. હાલ તે લંગડા અવસ્થામાં શરીરના હાડકાંના માળા જેવો એક કોટડીમાં પડી રહે છે. ધન્ય છે શેઠાઈને !

મકરણુ ૧૩ મું.

હું નાશી ગયો.

મેં પહેલાં લખ્યું છે કે મારા ત્રણ મામા છે. તેમાંનો વચ્ચો મારો ગુમાસ્તી કરે છે. તે વધારે બોલનાર છે, તે બધાને તડને દૂડ કહે એવો છે. કોઈની પણ પરવા ન રાખનાં પોતાના મનમાં જે કહેવાનું હોય છે તે કહી દે છે. અને તે બોલવામાં વિચાર કરતો નથી કે આ બોલવું તેને રચશે કે નહિ. આજો સ્વભાવ હોવાથી, હું ખાલી શહેરમાં બટકતો દૂંધું, એક જગ્યાએ નોકરી કરતો નથી, આજે ઘડિયાળી તો કાંઈ આડતિયાને ત્યાં કામ કરવું, પરમ દહાડે રેલવેમાં તથા ચોથે દહાડે ગનખારીસમાં નોકરીએ રહેવું, આથી મારી ઉચ્ચ ધનાર નથી અને તેથી બટકવાની ટેવ પડે છે એવું સમજીને હરગોવન મામા વારંવાર બોલતા હતા. હું ચોપડીએ વાંચવાનો શોખીન હતો, બ્યારે હું કોઈની ચોપડી ઘરમાં લાવીને વાંચતો અને મારા વચ્ચા મામા મને વાંચતા બેતા કે તરત મને કહેતા કે “ ચોપડી ચોપટ થયું, ચોપડી ચોપડી રાખ ચોપડી ” મતલબ કે ચોપડી વાંચીને બધાનું નુકસાન થયું, ચોપડી બીખારી થયા નોકરી કરતો નથી, એક જગ્યાએ ઠંડી કામ બેસતો નથી. ને આજો દહાડે ચોપડી વાંચ્યા કરે છે, તને કંઈ સૂઝતું નથી જે કે મારા મામાનું કહેવું કેટલુંક મારા હિતવું હતું, તેઓ મારી કમાઈ ઉપર બેઠાં નહોતા પણ મારી પાસે પૈસા થાય એવું તે ધારતા હતા. તેથી વચ્ચા મામા આવું મને કહેતા, પણ દુનિયાનાં માણસો તેને ઉલટું સમજે છે તેથી મને શુસ્સો ઉત્પન્ન થતો ધણી વખતે આગ કહેવાથી અહુ શુસ્સે થતો, હું શુસ્સામાં ઘરમાંથી નીકળીને પુને ગયો. તે વેળાએ મારી પાસે કેટલાક રૂપીઆ હતા. તે રૂપીઆ બેઠે લઈને હું પુને રેલવેમાં ગયો,

તે વેળાએ મારી ઉમ્મર આમરે ૧૪-૧૫ વર્ષની હતી હું પુનામાં પહોંચ્યો, ત્યાં મુંબઈના જેવી પુરી મળતી નહોતી હવે ખાતું શું? મીઠાઈ ખાધી પણ તે ઘણી ખાંડવાળી હતી. જેમ તેમ થોડો ખાધી પછી બગ્ગરમાં ગયો, ત્યાં અંછર દીઠાં, તે લીધાં અંછર સારાં હતાં તે ખાધાં, વારંવાર ખાવા લાગ્યો. અને શહેરમાં બટકવા લાગ્યો. શહેરનો દેખાવ કંઈક ઠીક હતો, પણ મુંબઈથી ઉતરતો હતો નાનાં નાનાં ઘરો દીઠાં, ડોઘને માળ નહિ; માળ હતા તે ઘણા ઉંચા નહિ. રંગનારની દુકાનો મુંબઈના જેવી દીકી, મીઠાઈ વાળા દર્જીની જેવા, ત્યાં જેઠાં ત્યાં ચકરી પાવડી અને મનડી તરેહની લાલ, સફેદ જેવામાં આવતી. ખાઈડીઓનાં માયાં ઉપાડાં, કેટલીકના માયા ઉપર છેડો, કેટલીકને માથે ડૂલની વેણી, મુંદર ચોટવાની વેણી, નેમા સોનાનાં ડાલ. ઘણાંજ થોડા ધરોત્રે રંગ જેવામાં આવતો પુના શહેરમાં ફળ ડૂલની ખોટ નહોતી, ત્યાં જઈએ ત્યાં ફળ મળતાં હતાં એધી ગરીબે તેજ ખાધાં. જેતાં જેતાં સાંજ પડી. હવે ચૂનાનું શોધવા લાગ્યો. એક પાટીની દુકાને ગયો, ત્યાં મેં નૂરએલમમાં અખતર લખુ હું એવી રીતે ઝોળખાનું આપી. હું મુંબઈથી આવ્યોહું, માટે અને સૂવાની જગા જેઠાં છીએ, ફૂળા કરીને આપશો તો હું આભારી થઈશ. તેણે મહેરજાનીથી પોતાને ત્યાં સૂવાતું કહ્યું. મહાર ખુરશી નાંખીને ગેઠ, વાનો ચલાવી, વાતના પ્રગમમાં મને પૂછ્યું, તમે દાર પીધો છે. મેં કહ્યું નહિ. ત્યારે આજે શું ખાધું છે કે તમે છાકરા જેવા ડોળા છે? મેં કહ્યું કે હું આખો દહાડો દૂધી કરતો હતો અને રસ્તામાં અંછર ખાતો હતો. તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે અંછરથી આમ થાય છે. પછી રાતે સૂતો. સવારના પહોરમાં ત્યાંથી નીકળીને પાછો-શહેરમાં બટકવા લાગ્યો ખીન્ને દહાડે પાછો પેલા પારીને ત્યાં રહ્યા પુનામાં જ જેવા જેવું હતું તે બધું જોયું. હવે શહેરની ઈચ્છા થઈ નહિ. રહેવાનપર ગયો, પૈમા પૂરા નહોતા, તેથી લાનોલીની ટીકીટ લીધી. લાનોલી ઉતર્યો; ત્યાંથી બારોગાર ખનોલીની શક્ક ચાલી જતી, તે રસ્તે આવ્યો. મનમાં ખનેલ જાતો વિચાર નહોતો, ક્યાં પણ બટકવાનો વિચાર હતો તેથી હું નો તે રસ્તે આવ્યો આસરે ૧૬-૧૭ માહવનો રસ્તો હતો સાંજે હું ખનેલ

પુગ્યો. યાગ્યો હતો. ત્યાં દરિયો હતો તે તરફ ગયો, ત્યાં કંઈ ખાવાનું ખાધું, એક તેલીને ત્યાં સૂતો. પનવેલ એક નાનું ગામ છે. સાંજે જ જોયું હતું તેના ઉપરથી નાનાં નાનાં એક માળાનાં ઘર તથા ઝૂંપડાં સિવાય ખીજું કંઈ જોયું નહિ, સવારમાં ઉઠ્યો, ત્યારે માલમ પડી કે મુંગધ તરફ આગખોટ હમણાં હંકારશે, તેથી દરિયાની ખાંસે જઈને ટીકીટ લઈને આગખોટમાં ખેડો. આગખોટ ચાલવા લાગી. હું પહેલીજ વખત આગખોટમાં ખેડો હતો. જાપોરે મુંગધમાં આવ્યો. આવીને મામાને ત્યાં ગયો. કોઈએ કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યાં ખાધું.

પછી મોટા મામાએ તથા માની માએ સમજાવીને મને કહ્યું કે બે દસાડા તું ક્યાં ગયો હતો, અમે જાહુ તારી ખોળા કરી પણ ક્યાએ તારો પતો લાગ્યો નહિ. મેં ખરી વાત કહી. હરમામા બોલ્યાથી મને ગુસ્સો ચડ્યો. હતો. તેથી હું પુને બાગી ગયો હતો. પછી મને કોઈએ કંઈ કહ્યું નહિ. મારી માની મા કહેવા લાગી કે હવે તેને કહેવું નહિ, બિચારાનાં ગાળાપ નથી. મામા પણ કંઈ બોલ્યા નહિ હવે હું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે મુંગધમાં મોટા મોટાઓને ઘેર જવા લાગ્યો અને વાતચીત કરીને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો-

અકરણુ ૧૪ મું.

જ્ઞાનની વૃદ્ધિના ઉપાય.

મે પહેલાં કહ્યું છે કે રા. રા માધવરાવ ત્રીબિકરાવને ઘેર હું વાંચવા જતો. તેણે એક ચોરડી વાંચવા માટે બાકે રાખી હતી ત્યાં હું દરરોજ જાર વાગે જતો. માધવરાવ ખાઈને ત્યાં આવતો અને ન્યુસપેપર, ચોપાનીયાં વગેરે વાંચતો. હું ત્યાં દરરોજ ચોપાનીયાં, ચોપડીઓ વાંચતો. તેને ત્યાં ધણાં ગુજરાતી મરાઠી પુસ્તકો, ચોપાનીયાં હતાં, તેને ત્યાં કલકત્તાનું કિંટુ મેટરિયલ તથા હરિમન મિસ્સર નામનાં અધવારિયાંનાં પત્રો આવતાં હતાં, તે

અંગ્રેજ દોષાથી તેનું બાધાન્તર કરીને સબખાવના હતા, ધૃષ્ટિયત મિત્ર
 બ્રહ્મસમાન્તવાળા કેશવચંદ્રનેન કાદવા હતા, તેમા ધર્મ સબધી લખાવો
 આવના તેના બાધાન્તરથી અને બ્રહ્મસમાન્તી બહુ માહિતી મળી વિદુ-
 પેત્રિષ્ટ એ મન્ત્રીય વિષય ઉપર વખાનું હતું તેના એડિટર કૃષ્ણદાસ
 ચન્ કરીને મેગ પ્રખ્યાત બહુ હતા મેક પત્રો વધુમાં આગ લખાવવા હતા.

મારો કમ પહેલાના જોયો ચાલેતો હતો હુ દરરોજ સવારે ૭.૩ વાગે
 ખાઈને ધર્મથી નીકળીને, કોઈ વખતે પાદરીને, ત્યાં તો કોઈ વેગ એ ખીંગ
 કોઈ વિદ્વાનને ત્યા જતો હતો, કોઈ કોઈ વખતે પેરા મેગાઇ ગોવિંદને ત્યા
 વાચવા જતો, ગોવિંદ મેરઠને બહુ પુસ્તકોની માહિતી હતી, તેથી તેને ત્યા
 ગયાથી કંઈને કંઈ નરા પુસ્તકની ખગર મળતી તે તમ્મ હુ કોઈને ત્યાથી
 લાવીને વાચતો એટલામા વિકૃત ખાડેકમ્ની જોળખાણુ યદ તેજે બગાળી
 બાધામાંથી ધર્મશિક્ષણુ નામનું પુસ્તક ક્યું હતુ તે પ્રાર્થના મગાન્તો મેખ્વર
 હતો, તેને બગાળી આવડતુ હતુ તેની જોડે બગાળી બાધા સબધી વા-
 તચીત ઘઈ. તેજે જણાવ્યુ કે બગાળી બાધામા ધરુનાર આન પુસ્તકે છે,
 તેનું બાધાન્તર થાય તો લાભ થાય ને અગનામા તેજે આદિશાસ્ત્ર અને ઈન્દ્ર
 ગાન નામનું બાધુ કેશવચંદ્ર મેનનું બગાળી બાધાવ્યુનો મસદી તન્નુને
 બહાર પાડ્યો. તે મેં વાચ્યો વાચીને તેનું બાધાન્તર કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ
 તેનું મે બાધાન્તર પહુ ક્યું હવે તેને સુધારીને ઉપાવતુ જોઈએ, તે વિશે
 વિચાર કરવા લાગ્યો આ વાન ગોવિંદ મેગાઇને કહી. તેજે મને સલાહ
 આપી કે મુખઈમા ચીના બાગમા મનસુખનામ સર્વનામ રહે છે તેને તે
 દેખાડીને છપાવવાની જોઈનાણુ કયે તો ઠીક તે સુખવતી સાદ લખે છે, તે
 પ્રમાણે મે મુખઈમાને મુખઈમા તેમને કાગળ લખ્યો કાગળના જણાવ્યુ
 કે મે એક આદિશાસ્ત્ર અને ઈન્દ્રગાનનું પુસ્તક મનડી ઉપચી લખ્યુ છે,
 તેને તપાસી આપજો તો મોટે આભારી યદત મે મારો પત્રો લખ્યો તેનો
 જવાબ મળ્યો કે તમે અને મળજો તે પ્રમાણે હુ મેક મે ૧૨૪૭ ગેકગદાસની
 જાડીમા ગયો, તેજો તે વેગએ બદારની નાનો બગાળીમા નેના હતા
 ત્યા ગયો, પત્રી વાત ચીન યદ, પુસ્તક જોયુ, તેજે જોઈને ક્યુ કે કોઈ

દક્ષિણી મુજરાતી જાણનાર સુધારે તો દીક. તેણે રા. રા બાસ્કર દરિ બાગ-
વતને ત્યા લઈ જવા કહ્યું, અને મને વખતો વખત પોતાને ત્યાં આવવાનું
કહ્યું, ત્યાંથી હું મનસુખમને ત્યાં વખતો વખત જાઉં છું. અને તેમની
તરફથી કેટલાંક પુસ્તકો વાચવાનો લાભ મળ્યો.

રા મનસુખમના દહેવાથી હું રા રા બાસ્કર દરિબાગવત જે
આવકાજ કોર્ટના ઇન્ટરિપ્ટર હતા, અને પ્રાર્થના મમાજના મેકેટરી
હતા, તેમને ત્યા ગયો. તેમને આદિશાસ્ત્ર અને ઇશ્વર જ્ઞાનનું પુસ્તક સુધા-
રવાની વિનવિ વરી, તેઓએ ખુશીસાથે તે માન્ય કરી. ૭ સાત દહાગ
સુધી મેં તેમની જોડે બેસીને આદિશાસ્ત્ર સુધગવ્યુ હવે તે છાપાવાની
ગોદવલુમાં મડ્યો, એટલામાં ગોવિંદ મેગાઇએ કહ્યું કે અમદાવાદમાં રાવજલાદુર
ઓળાનાથ સાગમાઈ પ્રાર્થનામમાજના નીમત મેમ્બર છે તેના ઉપર આ ચોપડી
મોકલીને લખો કે આ પુસ્તક આપના ખર્ચથી બહાર પાડો તો મોઝે ઉપકાર
ધરે તે પ્રમાણે મે સુધારેલી ચોપડીની માથે કાગળ મોકલ્યો. તેનો ઉત્તર
ચોડ દિવસ પછી મોકલ્યો અને ચોપડી પાછી મળી, તેમાં લખ્યું હતું કે
તમે તે પુસ્તક છાપવો હું તેની કેટલીક નકલો લઈશ આજે જવાબ
મળ્યાથી હું તે છાપવાની તજવીજ કરા લાગ્યો, એક બે છાપખાનામાં
ગયો ત્યાં બાપ પૂછ્યા, અને જીજ્ઞ મનુ છાપે તેની તજવીજ કરતો હતો.

ચોપડીથી વાચવાને માટે હું કોઈ વખતે ગોવિંદ દરજીને ત્યા જતો
હતો, અને તેની તરફથી મને ઘણા પુસ્તકો મળતા હતા કારણ કે તે મુ-
બહના વકીલો મોગ કામદાર તથા પૈમાદારના કપડા શીવતો હતો તેઓની
પામેથી માગીને પોને વાચવા પુસ્તકો લાવતો હતો અને પોને બેઠો બેઠો
વાચતો હતો તથા હું જાઉં તો તે કપડા વેતરતો અને સાબળતો હતો
તેને કેટલાક ઋદિવાવાડી મિત્રો ત્યા મળવા આવતા હતા તેમાનો એક મિત્ર
ગાગડના મદારાજના મામાનો કામદાર હતો તેને પુષ્કળ માહિતી હતી, અ-
દાર બહુજ સારા લખતો, અને તે મજબાબાની કવિતા પણ બનાવતો, અને
કઈક ઉર્દુ, સંસ્કૃત વગેરે જાણતો હતો, તે બહુ આજ્ઞા હતો. તે દરરોજ
એક વખત પણ ગોવિંદ મેરાઈને ત્યા આવ્યા સિવાય રહેતો નહિ. તેની

જોડે ઝોળખાણુ ચલું, તે પોતાની જોડે મને પોતાના ઝોળખીતાને ત્યાં લઈ જતો. સોની રામજી ભગવાન નામના પરજીઆ સોનીને ત્યાં તે મને લઈ ગયો, તે સોની પણ વિદ્યાનો શોખીન છે. તેનો નાનો બાઈ હાલમાં સવ સાહેબ કહાનજી અંગેજી બાણુતો હતો તે પછી હું તેમને ત્યાં વખતો વખત જતો હતો. તેની દુકાન પહેલાં સુતાસ્વાધીના નામ ઉપર ઘણીજ નાની હતી. પણ તેણે સત્યથી ધધો કરવાનું શરૂ કર્યું, ધણુક સોનીઓ રૂપુ સોનું ચોરીને તેમાં તાણું કરીજી બેળવીને હલકુ કરીને ઘાટ બનાવી આવે છે પછી તેને વેચવા જતાં ઘણી ઝોણી દિમત આવે છે. આનું ન કરતાં વાજખી ધગઈ લઈને કામ કરવાનો રામજી ભગવાને આરબ કર્યો. ઈશ્વર ખરાને નિરંતર સહાય થાય છે એ કહેવત બરાબર તેમને લાગુ પડે છે. ધીરે ધીરે તેની આંટ જામી, ધીરે ધીરે મોટી દુકાન થઈ; કમાઈ થઈ. મોટાં મોટાં ઘર બાંધ્યા. આજ તેની દુકાને સો માણસ કામ કરે છે. સત્યમેવજયતે. ગોવિંદ મેરાઈના મિત્ર પોતાના ઠાકોરની જોડે મારી ઝોળખાણુ કરાવી તેઓ યોગ્ય વખતને માટે મુખઈમાં મહાજન વાડીમાં ઉતરી હતા. પોતાની બહેનના ચુકરદમાને માટે મુખઈમાં બાઈરાકર નાનાબાઈના શેઠ જાકરમુન ઝેંડ પેનને વડીલ કર્યા હતા તેની જોડે કંઈ મસલન કરવા આગ્યા હતા તે ઠાકોર વિદ્યાન હતા. તેઓ ફારશી, આરખી, સંસ્કૃત, ઉરદુ, અંગેજી વગેરે જાણતા હતા. તેમજ હાથના નખથી પૂજ કરી શકતા હતા. તેઓએ વાત કરતા કરતામાં કેટલાંક પૂજ કાગળ ઉપર નખથી પાડી દેખાડ્યા હતા, એ જોઈને હું આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી બે ત્રણ વખતે ગળ્યો તેની પાસેથી કેટલીક ચોપડીઓ વાંચવા લીધી.

મારા મિત્ર માધવરાવે મને કહ્યું કે ઈડિવન મિસ્ત્રમાં વિંદી ચોપડીની જાહેર ખબર આવે છે તે ચોપડીઓ અલસમાજને લગતી છે એ તેનું કેદાણું તથા ચોપડીઓનાં નામ લખીને લાકોરની અલસમાજના સેક્રેટરીને કાગળ લખીને ચોપડીઓ મગાવી, તે મને બહુ પમદ પડી. એ જીજી કેટલીક મગાવી તેમાંથી કેટલીક આવી, કેટલીક આવી નહિ, તે ત્રાંગેતાની યાગી હજી થઈ પણ ત્યાં નહોતી.

મેં માધવરાવને ત્યાં જુનાં વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર નામનાં શોધાનીયાં વાંચ્યાં તેમાં જંગાળી બાપા શીખવાનું સહેધું છે એવું વાંચ્યું તેના રતર અને વ્યંગન આપ્યા હતા તે જોયા હવે શીખવાનું મન થયું. તરત મનમાં આન્યું કે વિકૃત ખાંડે કરને ત્યાં જરાથી શીખાશે. તરત તેને ત્યાં ગયો, તે ખડાના કાઠવા લાગ્યો, શીખવ્યું નહિ, મારી છઠ્ઠા જંગાળી બાપા શીખવાની બહુ યર્થ. હવે ઉપાય શો કરવો, તે વેળાએ એકદમ મનમાં આન્યું કે આખ-વજ બધી જાણમાં છે, તેમની મદદથી જીખાય એમ છે તરત જાણવ્ય મોસા-છરીમાં જઈને મેથુના સમાચાર લીધા. પણ વંચાયું નહિ. બાપા શીખ્યો નહિ.

મકરણુ ૧૫ મું.

મહાત્માઓ સાથે જોળખાણ.

હું નિયમસર માધવરાવને ત્યાં જતો હતો, એક દહાડે માધવરાવે મને કહ્યું કે દયાનંદ સરસ્વતી નામના એક વિદ્વાન સ્વામી અહિ આવવાના છે. તેઓએ કલકત્તામાં ઘણાં સારાં સારાં બાપજો આપ્યાં છે, તે ગર્વિ પૂજના વિરૂદ્ધમાં શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણે બનાવીને સિદ્ધ કરે છે કે વેદમાં મૂર્તિપૂજન કરવાનું કહ્યું નથી. ચાલો, આપણે તેની તપાસ કરીએ. તે દહાડે તપાસ કરવા ગયા. સાંજેનું કે તેઓ વાલકેશ્વરમાં અમુકના જગત્તામાં ઉતર્યા છે. તરત અમે એક વાલકેશ્વર ગયાં અને સ્વામીને મળ્યા. સ્વામીનો દેખાવ લઘુ હતો. મેં મોઢું, માર્યું, મુછ, ઘાંટી બોડેલી, એક મોઢું ભગવું પહેરણુ પહેરેલું હતું. ગાદી તપીએ બેસા હતા. આસપાસ પુસ્તકોનો ઢગલો પડ્યો હતો. સ્વામી દયાનંદ એકલા હતા, પાસે કોઈ નહોતું. ત્યાં જઈને પ્રણામ કર્યા પછી સ્વામીએ પૂછ્યું ક્યાં રહો છો? કિયો ધર્મ માનો છો? ઇત્યાદિ પૂછ્યું. પછી માધવરાવે કહ્યું કે અમે ગીરગામમાં રહીએ છીએ અને બ્રહ્મસમાજ ધર્મ માનીએ છીએ. પછી ધર્મ સબધી વાતચીત કરવા માડી. કલકત્તાના કેશવચંદ્ર સેનની વાત કરી, તેણે કહ્યું કે હું કેશવબાપુને જોળીપુછું. તેઓનો

મત ધણો સારો છે પણ તેઓ વેદો માતા નથી વેદ ઈશ્વર કૃત નથી,
 એવું તેઓ માને છે ત્યાર મે કહ્યું કે ઈશ્વર કદાચ પુસ્તક લખતો નથી
 જો લખે તો શાના ઉપર લખે ? કાગળ કનમથી લખે, તો તે આખર યાજ
 બધા ધર્મરાજા કહે કે આ પુસ્તક અમને ઈશ્વરે મોકલ્યું છે અને પુસ્તક
 કોમાના રિપો એક બીજીની ધણી વિફલ છે, તે તમે જાણો છો
 તો શી રીતે બધા પુસ્તકો એમજ ઈશ્વરથી લખાના હોય ? હું તે વેળાએ
 હિંદુસ્તાની બોધતો હતો વારવાર પાઠરીઓની જોડે ધર્મ સળધી તકરાર
 કરતો હતો, માત્ર મિત્ર માધવરાવે પણ એવીજ તખ્તાર ઉઠાવી તેના જ
 વાખમા દયાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે નમારી વાત ખરી છે તમે જાણો છો
 એટલે વધારે વાત ધર્મ પુસ્તક વિશે કહેના નથી હું પણ તમારી પેઠે
 ઘણું પુસ્તક ઈશ્વરકૃત નથી એવું માનું છું / પણ અજ્ઞાન હિંદુઓને ખગ ધ
 ર્મમાં લાવવા માટે, ઐક્ય કરવા માટે, વેદને ધર્મ પુસ્તક સિવાય ખરે રસ્તે
 કદાચ જવા મુશ્કેલ છે બ્રાહ્મધર્મ એ સારો ધર્મ છે, તે શિખેના માણસનો
 ધર્મ છે અજ્ઞાન લોકો હજવે હજવે તે ધર્મમાં લાવવા જોઈએ હાલ તો
 વેદને મુખ્ય કરીને પછી ધીરે ધીરે તેમને વેદ નહિ માનવાનો કલ્પ થી તે
 માનશે આવી રીતની કેટલીક ધર્મ સળધી વાતો થઈ પછી અગે ઉડ્યા
 અને એક બે દહાડાને આતરે દયાનંદ સ્વામીની પાસે જતા હતા અને
 ધર્મ સળધી વિવાદ કરતા હતા લગભગ આખરા મતને તેઓ પુષ્ટિ આ
 પના હતા અને જો વખતે જતા હતા, તે વખતે લોકો આનંદા નહોતા
 ધીરે ધીરે કેનાક સુનારાગાને ખર પડી તેથી તેઓ આવવા લાગ્યા
 અને કેનાક પહેલાના વૈષ્ણવ હતા પછી તેઓ વનમાચાર્યના દુષ્ટ આચાર
 જાણીને વૈષ્ણવ ધર્મ પર અન સ્થાયી થયા તેઓ દયાનંદની વાત રીવ સા
 બગી પુરી થયા અને કેટલાક બાંજો દુરામત કવચક ઈન્ટીગ્રિટીમા
 અપાવવાનો નેઓએ બદોચસ્ત કર્યો તેમા અમે પણ સામેલ હતા હું
 દયાનંદને પહેલ વહેના દુરામત મવસત હાવવા વાવકેશ્વરથી લાલ્યો
 દયાનંદના વાપણથી અહુ મુખ્ય ગાજ ઉકેલુ કોઈ કહેતા કે એ નસ્તક
 છે એ અમેજનો નોકર છે ઇચ્છા કરવા માટે મૂર્તિપૂજન નહિ કરવી

એવો ઉપદેશ આપે છે. સમગ્ર માણસો તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

એ અરસામાં હું પણ મારી ઉન્નતિ કરવામાં રોકાયો હતો, દરરોજ કોઈને ને કોઈને ત્યાં જઈને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. કોઈ વખતે પ્રાર્થના સમાજના મેમ્બરોને ત્યાં, તો કોઈ વખત બાઈશંકરને ત્યાં, તો કોઈ વેળાએ મન.સુખરામને ત્યાં જઈને પુસ્તકો વગેરે લાવીને વાંચતો. એક વેળાએ યાસુદેવ બાબાજી નવરંગને ત્યાં સાંભળ્યું કે એક બાપુ આવ્યા છે તે બહુ વિદ્વાન છે, તેને મળવું જોઈએ. તે ધાર્મિક છે. પછી મેં તેનું ઠેકાણું પૂછ્યું. તેઓએ ગોવાળીયા તલાવપર ગોકળદાસ તેજપાળે બોરડિંગ હાઉસ બનાવવા માટે જે મોટા બગસો લીધો છે તેમાં રહેતા હતા, પછી હું ખીજે દહાડે સવારે ખાઈ પીને ચાલ્યો. આડેક વાગે હું ત્યાં પહોંચ્યો, હું જેવી રીતે ગુજરાતી મરાઠીના ઘરમાં કોઈને પણ નહિ કહેતાં ઉપર ચાલ્યો જતો હતો, તેમ હું દાદર ચઢીને ઝોરડામાં ગયો ત્યાં જઈને જોયું તો હું આશ્ચર્ય પામ્યો, એક જીવાન છુટાવાળવાળી સ્ત્રી મને જોઈને એકદમ દોડતી નાશી ગઈ. આ જોઈને મને બહુ નવાઈ લાગી. શાથી તે જીવાન સ્ત્રી મને જોઈને દોડતી નાશી ગઈ, હું શું બૂત હતો કે રક્ષક હતો કે મને જોઈને તે નાશી ગઈ, હું કંઈ અનુમાન કરી શક્યો નહિ મેં જઈને પૂછ્યું બાપુજી ક્યાં છે તે વેળાએ એક ઠગણા, નાની મૂઠવાળા, ગૌર વર્ણના, મોટા કાન વાળા, મોટા નાકવાળા તથા મોટી આખવાળા બાપુ બારણા તરફ ચાલ્યા તેઓએ હિંદુસ્તાની બોલીને કહ્યું કે આઈએ, હું ઝોરડામાં ગયો, ઝોરડામાં ખુરશી, ટોચ, પુસ્તકનાં કપાટ હતાં. એક ટેમલ ઉપર કાગળ કલમ અને ખુરશી હતી તે ટેમલની પાસે એક ખુરશી હતી તેના ઉપર ખેસવા કહ્યું. હું બેઠો હિંદીમાં મને ક્યાં રહો છો, શું કરો છો, શો ધર્મ માનો છો ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછ્યા, મેં પણ હિંદીમાં જવાબ આપ્યો પછી ધર્મ સબંધી વાતચીત થઈ, હું સવાસો પૂછતો. બાપુ તેના જવાબ આપતા, હું પ્રાર્થના સમાજના જાહેરુ તે સાંભળીને તેઓએ કહ્યું કે તમે ત્રિજી પરમરામ શાસ્ત્રીને, નારાયણ પરમાનંદને ઝોળ્યો છો, મેં કહ્યું હા, તેમણે કહ્યું કે મને તેમને ત્યાં લઈ જશો ? મેં કહ્યું ખુશીથી. પછી અમે ચાલતા નીકળ્યા. પહેલાં અમે સર મગજદાર નયુબાઈના

ખંગલાની પાસે ઇંદુ પ્રકાશના માલેક વિષય પરચગમ શાસ્ત્રીને ત્યાં ગયા. તેમને બાપુ મળ્યા, પછી વાતો થયા પછી મારી વાત શાસ્ત્રીશ્રીએ કહી કે આ જુવાન હોકરો વખતો વખત મારે ત્યાં આવે છે. તે વિદાનો રોષીન છે ઇત્યાદિ કહ્યું. પછી અમે નારાયણ મહાદેવ પ્રમાનંદને ત્યાં જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક આંધળો બીજા માગતો હતો બાપુએ ઉભો કરીને ચેલીમાંથી બે આની કાટીને આપી, આ લેઈને હું આશ્ચર્ય પામ્યો. મેં ક્રોધને બે આની આંધળાને આપતા જોયા નહોતા. એક પછી કે ધણુ તો એક દોષ્ટિયુ વધારે નહિ. મોટા પેસાદારને પણ બે આની આપતા જોયા નહોતા પછી અમે નારાયણ મહાદેવને ત્યાં ગયા. ત્યાં બાપુએ વાતચીત કરી, પછી આખરે નારાયણજીને મારી પ્રશંસા કરી. અમે ત્યાંથી રજા લઈને બાપુના ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં બાપુએ પૂછ્યું કે તમને હિંદી વાંચતા આવડે છે. મેં કહ્યું હા, આવડે છે. ત્યારે બાપુએ કહ્યું કે, કાલે તમે મારે ઘેર આવજો, હું તમને હિંદી ચોપડી આપીશ. પછી તેનું ઘર ખતાવીને હું બીજા જગ્યાએ ગયો.

પ્રાર્થનામાં સમાજમાં ગુજરાતી બાપુ પણ યતાં હતાં. તે ભાષ્ય મોરલીધર નામના એક અમદાવાદી કરતા હતાં યોગ દિવસનાં એક એક દોહડીઆની ગુજરાતી અને મગી સુબોધ પત્રિકા નીકળી. તે પ્રાર્થના સમાજ તરફથી નીકળી. તેમાં ધર્મ સંબંધી વિષય લખવામાં આવતા હતા. ગુજરાતીમાં મોરલીધર લખતા હતા. મને પ્રાર્થના સમાજમાં આવતો જોઈને મોરલીધરે મારી એળખાણુ કરી તેમણે મને પોતાને ઘેર આવવા કહ્યું. નેમનું ઘર તેલવાડીની સામે હતું. હું ત્યાં વખતો વખત જતો હતો. મને સુબોધ પત્રિકામાં લખવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે હું પણ તેમાં હિંદીપટ્ટી ગુજરાતીમાં તથા કેટલુંક સ્વકલ્પિત લખતો હતો. ગુજરાતી સુબોધ પત્રિકામાં મારા ઘણા વિષયો આવેલા છે મેં તેની કોપી ગળી નહિ. હવે તે મગલી નથી. હું અમદાવાદમાં મગી પુસ્તકો વાંચતો હતો; તેમજ હિંદી વગેરે મેં લાહોરથી મંગાવ્યાં હતાં તે પણ જોતો હતો. તેમજ અંગ્રેજીમાં સુંદર ઉપદેશ મને માધવરાવ બાપાનંતર કરીને સમજાવતા હતા. મગી ધર્મ વિવે-

અન નામનું પુસ્તક મને બહુ ગમ્યું. તેનું વાંચન કરવાની ઇચ્છા હિપ્પન થઈ, તે પુસ્તકમાં કર્તાનું નામ જગદ્ગારી આર્ય છે. પણ તેનું ખરું નામ દ્વિતીયા પાકુરંગ છે. તે બહુ શુભ હતા અને તે ૮૦-૮૫મે વર્ષે ગુજરાતી. તેમને હું મળ્યો હતો, બહુ શુભ હતા તેના પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં પછીથી વાંચન કરી રાજાજી સારાભાઈએ કર્યું છે. તે બહુ સારું છે.

આ અરસામાં હું વ્હેમ તથા ન્યાત જાતને નહિ માનનારો થયો. મારા મનમાં પહેલાં એ આવ્યું કે ઈશ્વરે બધા માણસોને સરખા બનાવ્યા છે બ્રાહ્મણને કંઈ વધારે અવધવાનો તથા અમુક રંગનો કયો નથી, તેમ મુસ-સમાને અથવા અંગ્રેજને કોઈ અમુક ગુણવત્તો કરીને ઉત્પન્ન કર્યો નથી. બધાને એક સરખા બનાવ્યા છે, તે બ્રાહ્મણ, પેસો ક્ષત્રિ, પેસો વાણીઓ, આના હાથનું ખાતું નહિ, પેસાના હાથનું ખાતું વગેરે કહેવાનું કારણ શું ? આ વિચાર આવ્યાથી મને સહજ કલ્પના થઈ અને મેં માત્રી લીધું કે જાત ખાત કંઈ નથી. એ તો અમરતા કાંકાં છે. આથી હું નાતની પરવા રાખ-તો નહિ. મારી ન્યાતના પુષ્કળ માણસો પારસીના પીઠામાંથી બંદારીઓના હાથનું મટન, કચેલ, લીસવા વગેરે ખાય છે. એ મેં ઘણી વખતે જોયું હતું તેથી આ સેવક તો નિરકુશ થઈને હવે મનમાં આવે તેનું ખાવાને ચૂકનો નહિ. ન્યાતનો તદ્વાવન મારા મનથી આવ્યો ગયો હું સુધારાનો સાથી થયો. પણ આજ કાલના ડોળવાલુ સુધારકોના જેવો નહોતો. હું છોડે છેક ખાતો હતો.

હું દર રવિવારે નિયમિત વખતે પ્રાર્થના સમાજમાં જતો હતો. બ્યારે કો-ઈ બાબુ ઉપદેશ કરવા કલકતેથી આવતા, ત્યારે હું તેને મળાને ધર્મ જ્ઞાન મેળવતો હતો કોઈને આવતો જાણીને હું તેને મળવા જતો એક વખતે કલકત્તાથી બાબુ પ્રતાપ ચંદ્ર મજમુનદાર મુંબઈમાં આવ્યા તે ડાક્ટર આ-ત્યાશમ પાકુરંગને ત્યાં ઉતર્યા હતા હું તેને મળવા ગયો. ધર્મીક ધર્મ સ-બધી હિંદીમાં વાત ચીત થઈ તેના ઉપદેશ મને સારા લાગ્યા તેનું યો-સનું ધણું ગંબીર તથા મોટું હતું તેની પ્રાર્થના મને બહુ મુંદર જણાતી તેમજ અંગ્રેજીમાં કેટલાક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં પણ હું તે સમજવા

પાખ્યો નહિ કારણ કે હું અંગ્રેજી ધણું જ થોડું જાણ્યો હતા. પ્રતાપ બા-
પુએ પ્રાર્થના સમાજ મંદિરનો પાયો નાખ્યો. ત્યાર પેહેલા પ્રાર્થના સમાજ
સામેતી વાડીમાં બસતી હતી.

ખીજ વારે બાપુ મહેન્દ્રનાથ ઝોસ નામના બાપુ આવ્યા, તે પશુ
આત્મારામને ત્યાં ઉતર્યા હતા. હું તેમને મળ્યો. ઘણી વાતો કરી. તે વાત-
ચીત મેં શુભસતી સુબોધ પત્રિકામાં છપાવી છે. તે પશુ સારા વક્તા હતા.

પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર ઉધડ્યું, તે વેળાનો ઠાક બહુ હતો. તેમાં પુ-
ષ્કળ માણ્યો આવ્યા હતાં, તેમાં હુ પણ હતો, ત્યાં ધણીક સ્ત્રીઓ પણ
આવી હતી. તેમાં ઝકટર બંડારકરે બાપુ આપ્યું અને મહાદેવ ગોવિંદ
રાનાડેએ અંગ્રેજીમાં બાપુ આપ્યું. તેમાં પણ પુષ્કળ માણ્યો આવ્યા હતા.
રોશની પણ સુંદર થઈ હતી.

હું ખીજે દહાડે બપુને ત્યાં ગયો, તે વેળાએ મેં જે લાહોરથી
હિંદી ચોપડીઓ મંગાવી હતી, તે સાથે બાપુને ત્યાં લઈ ગયો. બાપુને મેં કહ્યું
કે આ હિંદી ચોપડીઓ મેં લાહોરથી મંગાવી હતી, તે બાપુએ જોઈને
તરત કહ્યું કે આ મારી લખેલી ચોપડીઓ છે. પછી મેં વિવાદ પદ્ધતિ
ઉપનંધન પદ્ધતિ, આચારદર્શ વગેરે ચોપડી માંગી. તરત તેમણે એક
છોકરાને ઓલાવીને તે પુસ્તકો મગાવ્યા, અને તેની જોડે બીજાં પુસ્તકો
પણ મગાવ્યાં. તે પુસ્તકોની કિંમત મેં પૂછી, બાપુએ કહ્યું કે એની કિ-
મત કંઈ નહિ. તમને તે ભેટ આપું છું મેં કહ્યું એના પૈસા લ્યો, નહિ
લ્યો, તો મારે તેની જરૂર નથી, બાપુએ બહુ આશ્ચર્ય કર્યું કે એ ચોપ-
ડીઓ તમને ભેટ આપું છું તે લ્યો, મેં લાચારીથી તે પુસ્તકો લીધાં. પછી
ખીજ વાતચીત થઈ. પછી મેં પૂછ્યું કે કાલે હું અહિં આવ્યો હતો,
ત્યારે એક છૂટા વાળવાળી સ્ત્રી મને જોઈને નાશી ગઈ, તે શાથી નાડી ?
હું તો મેંજા ગાણેમોને ત્યાં જાઉં છું પણ કોઈ મને જોઈને ડરતા નથી.
હું શું જનાવર છું ? આતું મેં કહ્યું, ત્યારે બાપુએ ચોરખા જાઈને પેલી
છૂટા વાળવાળી સ્ત્રીને મારી પાસે લાવ્યા અને કહ્યું કે એ મારી સ્ત્રી છે.
એમ કરીને એક ખુશી ઉપર ખેમાડી. તેમનો મેં જરા મહેરો જોયો.

તે ચહેરો બહુજ ખૂબસુરત હતો. જરા જોધને મેં શરમાધને નીચું ધાલ્યું. તે સ્ત્રી કંઈ જોલી નહિ. ચોડીવાર પછી તે જતી રહી. પછી બાપુને હું વાને વળગ્યા. તેમાં બાપુએ ધર્મ સંબંધી વાતો કરી. તે પોને યશુવેંદુ ભાષાંતર કરતા હતા તેનાંથી યોડુંક સંબળાવ્યું. મેં ત્યાં પડેલાં બંગાળી પુસ્તકો જોયાં, બાપુએ કહ્યું કે એ બંગાળી પુસ્તકો છે. મેં કહ્યું કે હું જાણું છું. મારે તે શીખવાનું મન છે. પણ કોઈ શીખવનાર નથી. મને ક, ખ, ઝોળખતાં આવડે છે તે શીખવા માટે મેં બાઈબલ વેચાતું લીધું, પણ તે વાચતાં આવડતું નથી. તમારી પાસે પડેલી ચોપડી હોય તો આપો. આથી બાપુએ આશ્ચર્ય પામીને મને કહ્યું, કાચે પડેલી ચોપડી શોધી કાઢીશ અને શીખવીશ કાલે આવજો. પછી હું બીજા દહાડે પાછો બાપુને ત્યાં ગયો. બીજા દહાડે મેં બાપુનું નામ નવીનચંદ્ર ગય જાણ્યું.

મકરણ ૧૬ મું.

બંગાળી શીખવવાનો આરંભ.

હવે હું દરરોજ બાપુ નવીનચંદ્ર ગયને ત્યાં બંગાળી શીખવવા માટે ૮ વાગે જતો હતો. બાપુની જોડે વાતચીત કર્યા પછી ૧૦ વાગે બાપુ જમવા જતા, જમવાને મને બહુ આગ્રહ કરતા. તેની સ્ત્રી પણ સંધનારની જોડે જમવાનું કહેવડાવતી હતી પણ હું જમવા જતો નહિ. હું હમેશાં કહેતો કે “ મેં ખા કે આયા હું, મુઝકો ખાના નહિ હૈ.” દરરોજ ખાવાનો આગ્રહ થતો, તેમાં રસોઈયો શેઠાણીના હુકમ પ્રમાણે મારી પાસે આવીને કહેતો હતો, માજી ખાનેકો યુક્તાતે હે ચલીએ ખાનેકો. હું તેના જવાબમાં કહેતો કે મેં ખા કે આયાહુ અજ ખાના નહિ હૈ. આવી રીતે રોજ ખાવાનો આગ્રહ થતો. હું ખાતો નહોતો. કારણ કે મેં મનમાં પકડુ કરી સખ્યુ હતું કે કોઈની પાસે પૈસા લેવાનો તથા કોઈને ત્યાં ખાવાનું સખ્યુ નહિ તેથી ભાવમાં ફેર પડે છે. આવો વિચાર શાથી થયો તે મને હમણાં

સાંભરતું નથી. આ વિચાર પ્રમાણે હું લાંગી સુદત થયાં ચાલ્યો છું બાલુ
 ખાઈને ગયા પછી મહેન્દ્રનાથ ચટરજી નામનો એક મારી જોટલી ઉમ્મ-
 રનો બંગાળી છોકરો મને બંગાળી શીખવતો હતો. બાલુના ઘરમાં એ
 છોકરાઓ દતા તેની ઉમ્મર લગભગ મારા જોટલી હતી. તેમાંનો બરા
 મોટો છોકરો જેનું નામ મધુસુદન સરકાર હતું. તે મને બહુવધો નહેતા.
 બાલુ અંગ્રેજીમાં ગયા પછી એક ઓરડો બંધ કરીને તે મોટા છોકરા
 ઘણાં જતો રહેતો તે હું અનુમાન કરી શક્યો નહિ ધીરે ધીરે હું બાલુના
 સુવાના ઓરડા તરફ ગયો, ત્યાં બંગાળી ચોપડીઓ બહુ પડી હતી. ત્યાં
 પુસ્તકો પણ વગેરે, હતાં મેં કદાચ અનુમાન કર્યું કે કદાચ તે અહિં
 ભેરડી ચોપડીઓ વાંચતો હશે. મેં સાત આઠ દહાણમાં બંગાળી પહેલી
 ચોપડી પૂરી કરી. હું કંઈ સમજવા લાગ્યો. પછી હું ધીરે ધીરે પ્રતિધ્વનિ
 નાગરિનું બંગાળી ન્યુમપેપર વાંચવા લાગ્યો, પણ તેમાંથી અર્થે બાગ સંમ-
 ભવા લાગ્યો, કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો આવડવા નહેતા તે બાલુથી સમજા-
 લીધા. હવે હું થોડો બાગ સમજવા લાગ્યો, બાલુ નવીનચંદ્ર રાય જ્યાં રહેતા
 હતા ત્યાંજ નેક માંવદારા રઘુનાથદાસ તથા ધનકોર બાઈ રહેતાં હતાં
 તેમની જોડે અહિં પહેલાં જોળાબાલુ થઈ. તેઓએ પુસ્તક ક્યાં હતાં.
 બાલુ જોત્યાવિયા તથાવની પામે. બંગલામાં રહેતા હતા, ત્યાં માપ
 વગેરે વારે ઘડિયે નીકળવાથી તે ઘર ખાલી કરીને જાયજોતે ટ્રીચર કંપનીની
 પાસે અને નવી જોતની સામે કેટલાક બંગલા છે ત્યાં રહેવા ગયા. ત્યાં
 પણ હું દરરોજ જતો હતો અને ત્યાં ન જાવાની પહેલાંતો હક મારી કા-
 થમ હતી. હું કોઈ કોઈ વખતે બાલુ, તેની સ્ત્રી અને છોકરાંની સાથે
 ફરવા જતો હતો. દિવાળીગર દક્ષિણી મિત્રોની તરફથી બાલુ નવીચંદ્ર રાયને
 જોટલીક મીઠાઈ બેટ આવી હતી તે વખતે હું ત્યાં બેઠોયો હતો મને બા-
 લુએ તે મીઠાઈનાં નામ પૂછ્યાં. મેં તેનાં નામ કહ્યાં, પછી બાલુએ કહ્યું
 કે આમાંથી તમે કંઈ ખાઓ મેં બાલુ નહિ ધણું સમજાવ્યું પણ મેં કંઈ
 પણ લીધું નહિ.

થોડા દિવસ પાદ બાલુ પ્રતાપચંદ્ર મજમુનઘર અને પ્રતિધ્વનિના

અધિગતિ નગેન્દ્રનાથ ચટરજી નાગના બે બંગાળી ગૃહસ્થો બાપુ નવીનચંદ્ર રાયને ત્યાં પરોણા આવ્યા. તેમાંથી હું પ્રતાપ બાપુને પહેલાં ઓળખતો હતો. તેઓ મુંગઠમાં ત્રણ વખત આવ્યા હતા અને પ્રાર્થના સમાજમાં બાપણો આવ્યાં હતાં, તેનાં બાપણો મને બહુ પસંદ પડ્યાં હતાં પ્રતાપ બાપુએ તો મુંગઠ સારી પેટે જોયું હતું પણ નગેન્દ્ર બાપુએ મુદ્દે જોયું નહોતું, તેથી મને દેખાડવા માટે બાપુએ કહ્યું. હું તેમને લઇને મુંગઠમાં કંઈક રૂપો. નગેન્દ્ર બાપુ રસ્તામાં ઉંચાડે માંધે ચાલતા હતા. તેથી લોકો આશ્ચર્ય પામતા હતા કારણ કે મુંગઠમાં બંગાળી જવલેજ આવતા; અને મરાઠી યુજરાતી લોક તો ડાહ્ય અને ત્યારેજ ઉંચાડે માંધે જાય. અમે જો જાય છે તે કંઈ કોટ, મોજા, યુટ વગેરે પહેરીને જતા નથી. બીજે દિવસે હું પાછો બાપુ નવીનચંદ્ર રાયને ત્યાં ગયો ત્યારે અમર મજા કે નગેન્દ્ર બાપુને ચેલીસે ગાંડા તરીકે પકડ્યો હતો, પછી તેણે સમજાવ્યું ત્યારે તે છૂટો થયો. પ્રતાપ બાપુની જોડે ધર્મ સંબંધી વાતો મારે થઇ તેની જોડે બહુ સહવાસ થયો, તેમજ નગેન્દ્ર બાપુની જોડે પણ વાતચીત થઇ. પછી તેઓ થોડાક દિવસ રહી મુંગઠથી ગયા. મુંગઠમાં બેઠાંકે કેટલાંક બાપણો આવ્યાં હતાં, નગેન્દ્રનાં બાપણો અંગ્રેજીમાં હતાં અને બાપુ પતાપના અંગ્રેજી અને હિંદીમાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

આર્ય સમાજમાં નોકરી તથા અલહાબાદ તરફ પ્રયાણ.

માધવરાવ અને હું વખતો વખત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને ત્યાં ધર્મ સંબંધી તકરારો કરતા, તેમજ ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન ઉપાર્જન કરતા જતા હતા. ધીરે ધીરે દયાનંદને મળવા માટે બહુ માણ્યો આવવા લાગ્યાં. ધીરે ધીરે દયાનંદનાં બાપણોનો ઝેરો ચાલ્યો. તેમના મતને અનુસરતા માણ્યોએ આર્ય સમાજ સ્થાપી. પ્રાર્થના સમાજ મંદિર ચતાં પહેલાં જ્યાં

પ્રાર્થના સમાજ ભરાતી હતી એટલે ત્યાં હાલમાં પ્રાર્થના સમાજ છે તેની આમેની વાડીમાં એક હોલમાં આર્ય સમાજ ભરાવવા લાગી દયાનંદ બાપુએ આપના લાગ્યા લોકોની ઠંક બહુ જામતી. આર્ય સમાજ એ દિંદુઓની ધર્મ સબધી આરી સ્થિતિ થવાનાં ચિન્ન જોઈને હું ખુશી થયો. બાપુ નવીનચંદ્ર રામને એ વાત કહી. નવીનચંદ્ર રામ દયાનંદને મળવા આવ્યા. વાત ચીત થઈ. તેમાં દયાનંદ વેદના ખીજા અર્થ કરતા જોઈને બાપુએ કહ્યું કે, તે અર્થ બહુગર નથી, ત્યારે દયાનંદે અગ્નિના ધાગુ અર્થ કરીને બતાવ્યા. તેમજ વરણુ, વાયુ વગેરેના ધર્મિય ઉપર અર્થ કર્યા તેને કૃપાપરથી સિંદ્ર કરવાની માયા કુટ કરી, આખરે બાપુ નવીનચંદ્ર રામે કહ્યું કે તમને વેદનું બાપુ નવું બનાવવું તેમાં તમારા અર્થ લખવા પડી તે શીરીતે સંકોચને રચે છે તે જોવું, બાપુએ ઘણા બાર મૂકીને તેને વેદનું બાપુ કરવાને કહ્યું. સ્વાર પછી દયાનંદે વેદ બાપુ પ્રકટ કર્યું. આ વાત તેના કેટલાક સિંધુ કૃષ્ણ કરે છે કે બાપુ નવીનચંદ્ર રામના કહેવા મુજબ વેદ બાપુની સરખાત થઈ. આર્ય સમાજના એકેટરી બહુશાળી સેવકાચે કરસનવસ અને પાનાચંદ આપુદંડ શયા તેઓ મને જોગખવા હતા તેઓને માણુમની જરૂર હતી. રૂપીએ ઉદગ્રવવાને માટે તથા સમાજનો અર્થ પવ લખવા માટે એક માણુમની જરૂર હતી. મે રહેવું કૃષ્ણ કર્યું. હું તે કામગર રચે

હું આર્ય સમાજનું કામ કરવા લાગ્યો મલિનો કઈ દરમ્યાને નવિ હું દરમ્યાને ખીવ ઉપગ્રવવા જતો થજાજ થોમ માણુમે પૈમા આપના, હું દરમ્યાને સવારે આપુ નવીનચંદ્ર રામને ત્યાં જતો. જગાળી ચોપડીએ સરેલી સહેલી વાંચતો હતો. બાપુની માયા મારાપર ઠીક હતી, આપનું કહેવા હતો-પણ હું ખાનો નવિ. દરવા એકેન હું જતો હતો.

આને સમાજને માટે એક ગાયનની ચોપડી મે તૈયાર કરી, તેમાં સરખવા કેટલાક મત્રો આપ્યા, તેમાં દિંદી પુત્રકમાથી કંઈક ગાયન લીધા, ગુજરાતીના ગયન પ્રાર્થના મારામાંથી લીધા તે વેળાએ પ્રાર્થના-માગાપર જોગનાય સાસમાઈનું નામ નહોતું, હાલની આસ્થિમાં છે. તેના અંક નહોતા, તે પુત્રક મને બાહસિંકરે ભેટ આપ્યું હતું. મરુડી ગાયનનો

બારકર દામોદર પાળદેના પુસ્તકમાંથી લીધાં, આવી રીતે એક નાની ચોપડી તૈયાર કરીને મુનઝમાં એંગ્લોવર્નાક્યુલર પ્રેસમાં છપાવી તેની કિંમત ફક્ત ત્રણ પાઇ રાખી હતી.

એટલામાં નરીનચંદ્ર રાયની ધર્મ દીપિકા નામની હિંદી નાની ચોપડીનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરીને છપાવી. તે શીકંદર પ્રેસમાં કાલકાદેવીના રસ્તા ઉપર છપાવી. તે પુસ્તક આશુને દેખાડ્યું તેથી ખુશ થયા, તેની સેા નક્કલ રાખીને તેના રૂપીઆ દસ આપવા લાગ્યા. મેં તે લીધા નહિ, ધણું સમજાવ્યું, પણ મેં લેવાની ચોખી ના કહી.

તે અરસામાં આદિશાસ્ત્ર અને ઈશ્વર જ્ઞાનની ચોપડી રાયલ શૉલ પેશમાં છપાવવા માંડી, તેનાં પ્રુફ હું જોતો હતો. તે પ્રુફ મેં મહૂમ પંડિત સેવકલાલ કરસનદામને દેખાડ્યા. તેમાં પહેલા “ વેદ, બ્રાહ્મણ, કુરાન, અને જંદાવરના કોઇ પણ પુસ્તક ઈશ્વર કૃત નથી. ” આ વચન વાંચીને આર્ય સમાજના સેક્રેટરી સાહેબ ગુસ્સે થયા, તેણે કહ્યું, તમે આર્યસમાજમાં કામ કરનારો થઇને આવું લખવું એ તમને યોગ્ય નહિ. મેં કહ્યું કે હું કંઇ મનનો ગુલામ નથી, મારો મત હું કહેવાને તથા પ્રકટ કરવાને કદી નથી. મારી મરજી પ્રમાણે હું લખી શકું તેમાં તમને કહેવાનો અધિકાર નથી. આ સાંભળીને સેક્રેટરી સાહેબનો પિત્તો ઉછળ્યો અને મને તમારો માર્યો, હું તે વેળાએ બોલ્યા આટલા વિના ત્યાંથી જતો રહ્યો. પછી હું પાછો ચાકરીએ કે આર્ય સમાજમાં ગયો નહિ.

હું પહેલાં લખી ગયેા છું કે મુનઝની પ્રાર્થના સમાજમાં ગુજરાતીમાં બાપલુ મોરલીધર આપતા હતા અને તેઓ ગુજરાતી સુબોધ પત્રિકાના એડિટર હતા. તેમાં હું વખતો વખત લખતો હતો. આર્ય સમાજના સેક્રેટરીને તમને બાધને હું ખીજે દહાડે મોરલીધરને ત્યાં ગયો અને બધી હકીકત તેમને મે કહી. અને તેના ઉપર એક લખાણ સુબોધ પત્રિકામાં આપવાને મે કહ્યું, તેમાં બધું આર્ય સમાજના વિરુદ્ધ લખવું એવું મેં જણાવ્યું, તેના ઉપરથી તેમણે કહ્યું કે આમ કરવું નહિ. લખાણ આપરો ના. આર્ય સમાજ આપણી પ્રાર્થના સમાજને પુષ્ટિ આપે છે તેને તોડવી.

નહિ જોઈએ, તે રહે જોવું આપણે કરવું જોઈએ. એ પહેલું પગથિયું છે. મેં પછી લખાણ આપ્યું નહિ.

એ અરસામાં મહંમ બોજાનાથ સારભાઈ મુંબઈમાં આવ્યા તે માસ જાન્યુઆરીમાં આવ્યું. હું તેમને શેઠ મોરારજી ગોહળદાસને બંગલે મળવા ગયો. તેઓ તમેજાની મેઢીએ રહેતા હતા, ત્યારે ઉપર ગયે ત્યારે તેમની મેઢી કન્યા જીયુ બહેનની સાથે વાત કરતા બેઠા હતા, મેં મારી જોણખાણુ આપી. પછી તેમણે ખગર અંતર પૂછી, આદિ શાસ્ત્ર તથા ઈશ્વરજ્ઞાનના પુસ્તકો શું થયું તે પૂછ્યું, મેં કહ્યું કે તે છપાય છે. બે દ્વારમ છપાયાં છે. પછી મેં બાપુ નવીનચંદ્ર રાય અહિં આવ્યા છે. તેના વિષે ખગરુ આપી, તેમણે પતો પૂછ્યો. પછી બીજી આડી અવળી યાતો કરીને કુંગયો. આવી રીતે બે ત્રણ વાર હું મળવા ગયો હતો. આજ મારી પહેલી જોણખાણુ હતી. પછી તેઓ બાપુ નવીનચંદ્રને મળવા આવ્યા હતા. તે વેળાએ હું પણ હતો. પછી નવીન બાપુને હું તેમના ઉતારે લઈ ગયો હતો. હું હવે બાપુ નવીનચંદ્ર રાયને ત્યાં નિત્ય જતો, તેની નાની બે છોકરીઓની જોડે કંઈક હિંદી જોડતો હતો. તેનો રમોઈઓ પણ હિંદી જોડતો, તેનો રમોઈઓ સારો હતો. હું બંગાળી ચોપડીઓ વાંચતો હતો. બાપુને પૂછ્યાથી તે પણ સમજવા લાગ્યા હતા. મેં શ્વાભાષ્ય નામનું પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું. તે પુસ્તક મહાર્ગી દેવેન્દ્રનાથે સંગ્રહ કર્યું છે તેનું બાબાનંતર કરવાની ઇચ્છા થઈ.

એક વખત માર્થના સમાજમાં ધર્મને કૈલાસે કરવાને માટે શું છપાય પકડવા જોઈએ તેના વિશે વિચાર કરવાને બાપુ, મોરલીધર વગેરે પ્રધાના સમાજના મેમ્બરો બેઠા હતા તે વેળાએ મારી વાત મોરલીધરે તે સભામાં કહી તેથીએક બે દલાસ પછી હું જોઈ બાપુને ત્યાં ગયો કે બાપુએ મને પૂછ્યું શું તમે નોકરીએ હતા ને, હમણાં મ્યાં છો? મેં બધી હકીકત કહી. તે સાંભળીને બાપુ ખુશ થયા. મને પૂછ્યું, હવે તમે શું કરવા ઇચ્છો છો? મેં કહ્યું કે બાપુ આપના અને પુસ્તકો લખવાની ઇચ્છા રાખું છું તેને માટે હું કોઈ જગ્યાએ ફરી-ફામ હામપર રહી શકતો નથી મારી પહેલાં દલિત કરવાની ઇચ્છા છે. પછી બાપુ તથા પુસ્તકો લખવાં. આ સાંભ-

જીરે બાલુએ મને કહ્યું કે તમે જો મારી જોડે આવો તો હું તમને બધી રીતની ચોકવચ્ચ કરી આપું. હું થોડા દિવસમાં અલાહબાદ જનાર છું. જો તમારે મારી જોડે આવવાની ઇચ્છા હોય તો તૈયાર થાઓ હું તમને ચીખીશ. પુસ્તકો પૂરાં પાડીશ. આવા પીવાનું આપીશ. આપી મેં વિચાર કર્યો કે હરમામા દરરોજ જોવે છે તો હું ચાલ બાલુની સાથે અલાહબાદ જાઉં તો ઠીક, એવો વિચાર કરીને ચિઠ્ઠીને આ વાત કહી કે હું અલાહબાદ જવા ઇચ્છું છું, એક બાલુ લઈ જાય છે. હું થોડા દિવસમાં પાછો આવીશ. તું મોટી માને તમા મામાને પહેવેથી કહીશ નહિ. હું જાઉં, તમારે કહેજે; આનું કહીને હું તૈયારી કરવા લાગ્યો. મારાં કાગડાં, પાતિયાં મગેરે એક ની પાકીટ લઈને બાંધ્યાં મને પહેવેથી ખચર મંગી. હની કે અમુક કવાકે માયખાલાથી જવું છે. તે પ્રમાણે હું તૈયાર થઈને બાલુને મેર ગયો થોડીવાર પછી અમે બધા સ્ટેશન પર ગયા. બાલુ સેક્ટ કલાસમાં ગેહા અને અમે કેટલાંક ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં ગેહા

મકરણુર ૧૮ મું.

નાશક-ત્રિબંક.

જ્યારે મારૂં ૨૦ વર્ષનું વય થયું એટલે ૧૮૭૫ ની આખરે તમારે હું બાલુ નવીનચંદ્રની જોડે અલાહબાદ જવા નીકળ્યો અને પહેલાં નાશક ગયા. જ્યાં નાશકના સ્ટેશન પર પહોંચ્યા તેવાજ દક્ષિણી પડિત વિષ્ણુ પરશરામ શાસ્ત્રીના કેટલાક દક્ષિણી મિત્રો બાલુને તેડવા આવ્યા હતા. પડિત વિષ્ણુ શાસ્ત્રીએ તેમના મિત્રોને લખ્યું હતું. તેઓએ જાણે મુકરર કરી રાખ્યો હતો. તે ઉનાસમાં અમને ઉતારીને કંઈક વાત ચીત કરીને આવનારા જતા રજા. અમે સાંજે પહોંચ્યા હતા એટલે ક્યાં જોવા જવાયું નહિ. અમે ઘરમાં ગેહાં. થોડીક વારે રસોઇઆએ રાધ્યું અને અમે જમ્યાં. આડેક વાગે બાલુની સ્ત્રીના પેટમાં દુઃખવા આવ્યું. બાલુએ મને પૂછ્યું કે કંઈ પેટ દુઃખતું

અથ ચવાનું ઔષધ અહિં મળશે ? મેં કહ્યું કે હા ધણું મળશે. મેં તેમને કોલનવાટર પીવડાવવા કહ્યું તેમજ હોમન મેડીને ખાવ્ય કહ્યું. તેમની પાસે કોલનવાટર નહોતું તેમજ હોમન નહોતી. મેં કહ્યું કે હું હમણાં લાઉં છું એવું કહીને બબરમાંથી બેડ વાના વારિને કોલનવાટરને પહેલાં એક ગેલા-સમાં કાઢીને તેમાં જરા પાણી નાખીને બાથુની સ્ત્રીને પાણું પહી ઘોડીવારે હોમને શેડીને ખવડાવી. આથા જરા વારમાં પેટ દુઃખતું બંધ થયું. આ ઉપલ્પ મારા મામને ત્યાં વખતો વખત નાના મોટાના પેટ દુઃખતી વેળાએ કરવામાં આવવા હતા તેથી મને આ ઉપાયની ખબર હતી.

સવારના પહેરમાં હીને દાંતણુ પાણી કરીને અમે નાશક જોવા ગયા. નાશકમાં જ્યાં જતા હતા, ત્યાં દેવળો નગરે પડ્યાં, નહીને કાંઈ પુષ્કળ દેવળો હતાં. કોઇ મહાદેવનું, તો કોઇ ગણપતિનું, કોઈ વિષ્ણુનું, તો કોઈ શ્રીકૃષ્ણનું, કોઈ હનુમાનનું તો કોઈ રામચંદ્રનું. નાશકમાં રામચંદ્રનાં દેવળ પુષ્કળ છે. બ્રાહ્મણો કહેવા લાગ્યા કે સીતાને તરમ લાગવાથી સમે બાથુ મારીને આ નદી પહેતી કરી. અહિં રામચંદ્ર રહેતા હતા. અહિં ચીન્હ ગાંડે પર પંચવટી કરીને એક ગામ છે, ત્યાં રામચંદ્ર ગુફા બનાવીને રહેવા હતા. બ્રાહ્મણો ખીજા બધી જાતના પ્રાચીન દર્શિદાસ કપોલ કલ્પિત કહેવા કહેવા ચાલવા માંડ્યા અને દેખાડતા ચાલ્યા નાશક નામ પડવાનું કાંઈ સવણુની બહેન ચર્પણુખાનું નાક રામચંદ્રથી અહિં કાપેલું હોવાથી આનું નામ નાશક પડ્યું, આનું બ્રાહ્મણોએ કહ્યું દેવળો, બબર તથા રસ્તા જોઈને સુકામ પર આવ્યા, સુકામ પર રસોઇઓ રહ્યા હતા, રસોઇઓએ કંઈ જોયું નહોતું તેથી બાથુએ રસોઇઓને કહ્યું કે મિસરજી તમે નાશક જોવા જતો, હું આજે રસોઇ કરીશ, મિસરે કહ્યું કે હું હમણાં નાહીને આવીને રસોઇ કરીશ, તમારે કરવાની તકલીફ મેવી નહિ પણ બાથુએ કહ્યું કે નહિ હું કરીશ. રસોઇઓ બજેલો આખરદાર બાથુસ હતા, તેને ઉરુ કાસી ધાતું સાઈ આવડ્યું હતું. બાથુ તેને મિસરજી કહીને બોલાવતા, તે બધું ઘરમાં લાવતો મૂકતો હતો મિસરજી નાહતા તથા દર્શન કરવા મયો બાથુએ સંધવાનું શરૂ કયું. અમે બધા આસપાસ જોસીને સંધવું જોવા લાગ્યા બાથુએ ખાત

દાળ, ખટાટા, રોટલીઓ કરી તેની સ્ત્રી તેમને મદદ કરતી પણ બધું આ-
ખુએજ કર્યું. પછી બધા ખાવા બેઠાં, ખાવાનું ઠીક થયું હતું. ખાતી વખતે
ખાખુની સ્ત્રીએ મને કહ્યું કે તમે મુંબઈમાં ખાતા નહોતા તે અહિં ખાશો
કે નહિ તેના વિશે મને શીકર હતી. બધા પછી ફરી અમે ગાડીમાં
બેસીને ફરવા ગયા.

નાશક એ મુંબઈથી આસરે ૧૧૭ માઇલ છે તે દક્ષિણનો પ્રદેશ
છે. તેની આસપાસ નાના નાના ડુંગરો છે. તે હિંદુઓના પવિત્ર તીર્થ
સ્થાનમાં ખરે છે. સાં થઈને ગોદાવરી નદી વહે છે. તેમાં ગુન્ડરાતી,
દક્ષિણી નહાવા આવે છે. નદીની આસ પાસ મોટાં દેવળો છે ત્યાં અસાડી
અગિયારસને દહાડે મોટો મેળો ભગવ છે. તે વેળાએ લોકોની ભીડ બ-
હુ થાય છે. ત્યાં દેશ પ્રદેશના વેપારીઓ તે જગ્યામાં પોતાનો માલ વેચવા
આવે છે તેમાં નાશક પુનાનાં પીતળનાં વામણુ બહુજ ઉત્તમ મળે છે. તે-
મજ નાગપુર, ચેવનાનાં અને ધનવટી ધે ત્રિયાં પાધડી ખંડ સ્ત્રીઓનાં લુગડાં
પણાંજ સારાં મળે છે. તેવા મેળામાં હુ પહેલાં એકવાર ગયો હતો. ત્યા
ધણું કરીને દક્ષિણી લોકો વમે છે. તેમાંથી કેટલાક ગોરપદુ કરીને પોતાનો
ગુન્ડરો કરે છે. અને કેટલાક વેપાર વચુજ કરીને તથા કેટલાક કારીગરનું
કામ કરીને પોતાનું પેટ ભરે છે. નાશક એ ધણુ મોટું શહેર નથી. તે
ગામડા કરતા કંઈક મોટું છે. તેમાં ત્રણ ચાર માળાના ઘર ધણાંજ થોડા
છે. પણ બેઠા ઘરની સંખ્યા વધારે છે તે ઘરોના ઓટલા ઉપર દુકાનનો
આકાર છે. કોઈમાં પીતળના વાસણો વેચનાર તો કોઈમાં અગરબત્તી વગેરે
સુગંધી વસ્તુઓ વેચનાર, તો કોઈમાં કપડાં વેચનાર તો કોઈમાં મીઠાઈ
વેચનારાઓ બેઠેલા હોય છે. નાશકમાં પેડા આવે વગેરે સારાં થાય છે.
પણ બરસીમાં બહુ ખાંડ હોય છે.

દક્ષિણી બ્રાહ્મણુ લોકો ગોળ ચકરી પાધડી, લાલ, લીલી, ટીંગમજ પહે-
રીને કેટલાક રેસમી કોરના ધોતિયા, બારીક શીવણના અગરબત્તી પહેરીને
તથા ખજા ઉપર ખેસ રેસમી કોરના, દક્ષિણી જોડાઓ પહેરીને આમ તેમ
કરતા જણાય છે, તેમની સ્ત્રીઓ માથુ ઉધાદુ મૂકીને વાળની ગોળ વેળી

કરીને તેમાં સોનાની ચાંદની વગેરે નાંખીને તથા મોટાં ૧૫ હાથનાં રેસમી કાનનાં લૂગડાંને કાંઠે ભારીને કપાળ ઉપર મોટા કંકુના ચાંદલા કરીને હાથમાં એક નાનું પંચપાત્ર લઈને દર્શન કરવા જતી જણાય છે. તેમાંની ઘણી સ્ત્રીઓ ખૂબસુરત અને મજબુત બાંધાની હોય છે. વિધવાઓ કંઈ પણ અવગંધાર પહેરતી નથી, તેઓનું માથું બોહુ હોય છે એટલે મોટા મોટા વાળ કાપીને બોહુથી ચંપવી હોય છે. એક સાધારણ લાલ રંગનું અથવા સફેદ રંગનું લુગડું પહેરે છે. થોડીક સ્ત્રીઓ ચોળી પહેરે છે. પણ વિધવાઓ ચોળી પહેરતાં નથી. કેટલીક જુવાન વિધવાઓ મોતાના દેશમાં ઘણું કરીને પુરુષ સંગ કરીને ગર્ભવતી થયાથી તેઓ નાશકમાં તીર્થ કરવાનું બહાનું કાઢીને અહિં આવીને ગર્ભપાત્ર તથા હોકરને જન્મ આપીને બચ્ચાંને માફી નાંખાવીને અથવા પોને માફી નાંખીને નદીમાં નાંખે છે. આવી રીતે કેટલાક હિંદુઓનાં તીર્થ, વિધવાને પોતાની એજ છૂપાડવાના સાધન તરીકે યાચ છે. તેથી હિંદુઓનાં બધાં તીર્થમાં વિધવાઓની સંખ્યા વધારે દીકરામાં આવે છે.

ગાડીમાં બેસીને અને નાશકનો બધો દેખાવ જોયો. પછી બપોરે ત્રીબક જોવા ગયા. ત્રીબક એ એક નાનું ગામડું છે. તેમાં પણ કેટલાંક મદિરા છે તે જોયા પછી ત્યાંથી પંચવટી ગયા, પંચવટીનું વર્ણન વાદમીકિ સમાયણમાં બહુજ ઉત્તમ કર્યું છે. સાં સમયે, સીતા અને લક્ષ્મણ રહેતા હતા. તે વેળાએ સમયે પોતાને માટે સુખી કરી હતી. તેનું વર્ણન સમાયણમાં છે પણ અહિંવાં તે સુકા કોઈ બાહજે કરી છે. હાલમાં બાહજો કહે છે કે અહિં સીતા રહેતી હતી. પણ તે વાત સમાયણમાં નથી. બાહજો પોતાનો સુખરો કરવા માટે આવાં સ્થળો કરીને જોગા માણસને કહે છે; તેમ પંચવટીમાં કરીને બીવાસ યાત્રાળુઓને સમયે કરેલું ધર તરીકે કરીને પેલા વગેરે દક્ષિણા મેળવે છે. અમને પણ સીતા સુકામાં લઈ ગયા, અમે તેની કાઠીગરી જોઈ, તેમાં સુકાને ચાંદર જણાય છે. જાડ માણુમથી જવાનું નથી તે અટકે છે તે બાહજો કહે છે કે તમે પાપ કર્યું છે. જે અમુક-કાન આપવાનું કહે તે તેમાં જઈ ચકરો, પછી તે બાહજુ જરા યુક્તિથી

તેને અંદર લઈ જાય છે અંદર ગયા પછી ઉભુ રહેવાય એવી જગા આવે છે, પછી ઉભા રહીને ત્યાં દેવીની પૂજા કરવામાં આવે છે પરવટીનો દે-
ખાવ બહુ રમણીય છે, પછી અમે રાતના નાથકમાં અમારે ઉતારે આવ્યા,
મવારે અમે જબલપુર તરફ જવા નીકળ્યા.

અકરણ ૧૯ મું.

જબલપુર, આરસના પહાડ, નર્મદાનો ધોધ.

ખીજે દીવસે જબલપુરના સ્ટેશનપર આવી પહોચ્યાં, ત્યાં નવીનચંદ્ર
રાયના મિત્રો લેવા આવ્યા હતા. અમે એક બાબુને ત્યાં ઉતાર્યા ત્યાં નાહી
ધોઈને ખાવા બેઠા, પછી ખાઈને અમે ગાડી કરીને જબલપુર જોવા ગયા.

જબલપુર એ મધ્ય હિંદુસ્તાનન એક મધ્યમ શહેર છે તેમાં ધણું
કરીને પર્યટી જાતિ વમે છે, તેમાં નીમાડી, હિંદુસ્તાની, બગાળી, દક્ષિણી,
મુસલમાન વગેરે રહે છે, તે શહેર હમણા સારી સ્થિતિમાં આવેલું છે. રે-
લવેને લીધે એની ચઢતી ચર્ધ છે. કેટલીક જગાએ રેલવેથી ધણાંક શહેરો
આબાદ થયાં છે તેમ જબલપુર પણ આબાદ થયું છે કારણ કે અહિંયાં
૭. આઇ. પી. રેલવે પૂરી થાય છે અને ઈ આઇ રેલવે શરૂ થાય છે
તેથી આ રેલવેના કેટલાક ઑફિસરો, કારકુનો, તથા કામદારો રહે છે. અ-
ને તેમની ઑફિસો ત્યાં કારખાનાં છે.

જબલપુરમાં મોટાં મોટાં મકાનો નથી. તેમાં ઘર બેડી બાંધણીનાં
છે. વેપારીની દુકાનો રસ્તામાં માંડેલી છે, રસ્તામાં મોટા ઢગલા અનાજના
પટેલા છે કપડાંની દુકાન પણ બેઠા ઘરમાં જોવામાં આવે છે. શહેરના
જેથી બચ્ચ દુકાનો અહિં જોવામાં આવી નહિ. સાધારણ માણસોનાં કપડાં
નગાં, બાઈડીઓનાં કપડાં પણ નગાં દીકાં અહિની અસલની બાઈડીઓ.
ધાધરા અને હોદણીઓ પહેરે છે. દક્ષિણીની સ્ત્રીઓ પોતાની શેળ હાંચનો
શાડી પહેરે છે. હિંદુસ્તાની ધાધરા તથા હોદણી હોદે છે, અસલવતની પુરખો.

ગોડી લાલ સફેદ ડુયાના આકારની પાથરી પહેરે છે અને ખેતિયાનો કાઠો મારે છે, તથા એક બંડી ઉભા ધાડની પહેરે છે. હિંદુસ્તાની જાત જાતના પોશાક પહેરે છે. હિંદુસ્તાનની તથા નીમાડની સ્ત્રીમાં ફરક એ છે કે નીમાડની સ્ત્રીઓ રંગે જરા ગૌર છે, તથા તેના ધરણાં જરા સુંદર છે. તેઓ ધાખની સુડીમાં કાચ બેસાડેલી જરા પડોળી સુડીઓ પહેરે છે ને હિંદુસ્તાનની મેલા લીલા દેશી કાચની ધમ્મી બાંગડીઓ પહેરે છે. તે સ્ત્રીઓ રંગે જરા કાળી ટોપ છે મનકાચ કે દરેક જાતિમાં રંગ, રૂપ, પહેરવેશમાં ફરક પડે છે. જામણપુરમાં પંચરંગી મિશ્ર જાતો છે તેથી તેનો દેખાવ જોર જાતનો દેખાવ છે. અમે બજાર તથા લોકોનો પહેરવેશ જોતા જોતા આશ્ચર્ય પામી અમે ફરીને આવ્યા. ત્યાં કેટલાક બાણુના મિત્રો આવ્યાં હતા તેની જોડે બાણુ વાતો વગણ્યા, પછી રાતે ખાઈને સતા. ✓

ખીજે દહાડે ખાઈને અમે Marble Rocks (આરસના પહાડ) જોવા ગયા એક ગાડી ૧૫ રૂપીએ બાટે કરી હતી. તે જામણપુરથી આશરે ૧૪ માઇલ પર છે. એને લોકો બેડી ઘાટ કહે છે. ઘાટ આગળથી હોડીમાં બેસીને, આરસના પહાડ જોવા ગયા, તે નર્મદા નદી છે. તેનું પાણી લીલુ છંમ જેવું અને નીનરું છે પાણીમાં માછલાં તરતાં હતાં. હોડીઓ ખારના સજાવતા હતા, જે કિનારા વચ્ચેના પહાડ જણાતો હતો. તે પહાડ આરસના હતા. પહાડ કંઈક કાળાસ પડતો હતો. પાણીમાં જોવાથી તે સુંદર સફેદ દેખાતો. નદીમાં અમે એક કલાક સુધી રૂંધા તેનો દેખાવ બહુ સુંદર જણાતો, પાણીમાં પહાડ ઉચું માથું કરીને ઉભા હતા. ખારવાએ કહ્યું કે, આદિ પ્રતિધ્વનિ થાય છે તે પ્રમાણે તેણે કોઈનું નામ પોકાર્યું. તરત તેનો પ્રતિધ્વનિ થયો આથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો, કોઈ ખીજે માણસ તેનો ઉત્તર આપે છે એવો બાસ થયો. પછી અમે પણ કેટલાંક નામ પોકારવા લાગ્યા, તરત તેનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાયો. આવી રીતે જુદાં જુદાં નામો પોકાર્યા તેનો પાછો જવાબ તેજ નામનો મળતો. તે વેળાએ સાંજનો નમતો પહેરે હતો, તેથી દેખાવ બહુ રમણીય જણાતો લીલાછમ જેવા નિર્મળ પાણીમાં પહાડ જાડની હાથ પડીને કંઈક પાણી કાણુ કંઈક લીલુ

જણાતું હતું તેની જોડે પહાડનો કંઈક ભાગ સફેદ અને ઠાળાસવાળો ઉપરથી દેખાતો અને પાણીમાં સફેદ દૂધ જેવો દેખાતો તેમાં વળી માછલાં ઉપર નીચે આવતાં, તેની કાળી આંખ તેની પાંખોનો વિસ્તાર, નાનાં મોટાં જૂદાં જૂદાં આકારનાં માછલાં આમ તેમ જતાં જોવામાં જે આનંદ થતો તેનું વર્ણન લખવા કરતાં અનુભવવું એ સહેલું છે. આવા જૂદા જૂદા દેખાવની રમણીયતા બહુજ આંખને તેમજ મનને ખુશી આપતી હતી. તેમાં વળી ખે નાની છોકરીઓના સંરણ પ્રશ્નો તેમજ બાલુના ઉત્તરો તથા બાલુની ઓનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુંદર ચહેરા પર ચુવાળી ગાળની સાથે આશ્ચર્યનો બાવ જોઈને જે રમણીયતા જણાતી હતી તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

ખુશી થતાં થતાં અમે એક કલાક હોડીમાં ફરીને પાછા કિનારે આવ્યાં, ત્યાં આરસનાં પેપર વેટ, તથા ઈંડાના આકારના ગોળ, જાત જાતના આકારના બનાવેલા આરસના પથ્થરા વેચવા ઠારીગરો બેઠા હતા તેમાંથી કેટલાક બાલુએ વેચાતા લીધા પછી અમે એક માછલને છેટે નર્મદાનો ધોધ જોવા ગયાં. આવો ધોધ મેં આ પ્રસંગે પહેલવહેલો જોયો તે ધોધનું પાણી એટલું બધું ઉંચેથી રેલાના આકારમાં પડતું કે હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો. આ કાણે કહ્યું હશે, આટલું પાણી ક્યાંથી આવતું હશે, તે વિશે વિચાર કર્યો બાલુએ બધી સમજણ પાડી પછી ખેસીને તે જોવા લાગ્યા. પાણી પડવાથી આસપાસ ઊંટા પડતા હતા, મોટો ધુવરાટ સબળતો હતો, અને પાણી જો-રથી પડતું હતું તે કેટલું પડતું હશે તેનું હું અનુમાન કરી શક્યો નહિ. પ-થુ આટલું તો હું અનુમાન કરી શક્યો હતો કે આ એક પહાડના ઉપરથી મોટો રેસો પડીને નીચાણ જગામા જઈને નદી રૂપે યાવ છે અને પછી લાખો માણસોને ઉપયોગમાં આવીને સમુદ્રમાં મળે છે. નર્મદાનું મૂળ આ- છે. આ સ્થળે બાલુએ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી, તે પ્રાર્થનામા ઈશ્વરનો મહિમા વર્ણવ્યો. તેના શબ્દો હમણાં યાદ નથી પણ તે પ્રાર્થના બહુજ સારી લાગી એવો હમણાં ભાસ છે પછી અમે ગાડીમાં ખેસીને મુકામ પર ગયા. ત્યાં ખાઈને રાતની ટ્રેનમા અલ્પહાળાદ તરફ ગયા.

अकराव्या २० मुं.

अत्राहवाह पक्षीच्या.

अने जन्मपुरुषी अत्राहवाह तरतू जन्म लाव्या. सवारना पक्षीरमां
 हरीने रेषवेनी देनमांथी आमपास भेतरो जेवा लाव्या इटकाक भेतरो
 अत्राहवाही भरपूर दीमां, इटकाक भेतरोमां उध पक्षी उगाउथुं नहोतुं. इका
 कागी भाटी नहरे पती आसपाम गाम देभायां, आंवाचडियां देकडेकाजे जे-
 वाभां आचगां धीरे धीरे सूरनागथजे देभाव आथो ते वेजाजे इटकाक
 भेदुने। इण जगनी आये पोतानां भेतरोमां जता जसुया, मुसाइगे या-
 चतां पोतपोताना मुकाम पर जता भावम पडता. श्रीओ पाथी भरवा जती,
 भागके रभवा, कोष कोष देकाजे गोवाग पोतानां टोरने लहने अचवच जता
 तो उवां मेढाना मावेक भेतरोमां पोतानां मेढां जकां जेसाहीने आचर पूरं
 पाडता हता. कोष जगाजे गामनां देवनां सिभरो भावम पडनां तो कोष
 जगाजे सईद रंगनी धरनी अगारीओ जसुयाती, आची रीते आसपासने
 देभाव जेवा जेता ररेचन उपर आची पक्षीच्या अने कोष भासुस चढतुं
 तो कोष उचरतुं, अने इटकाक उच्यमां पोताना मुकामथी उह जेवा पो-
 ताने सामान जरावर आधीने तैवार राभता, तथा इटकाक अगनचा होवा-
 थी कोकेने पोताने मुकाम पूजवा. आची रीते मुसाइर आ आसाइ जम-
 तनी जोगभासु आपवा हता. हने अमारी मुसाइरी पूरी यध अने
 योडी वारमां अत्राहवाह आच्युं.

अत्राहवाहना ररेचन पर उगायां. त्यां आचुना मित्रो भगवा आच्यो
 हता. ररेचन धळुंज भोटुं जसुयायुं. यथा भासुसेने आव जव यतो ज-
 सुयो. पुत्रुण देवीयाओ त्यां जत जतनी वस्तुओ वेयता जसुयाया. कोष
 पूरी, पेय, भीक्षु वजेरेना धुमया पडतीने पूनी यादीजे, तो कोष भाया
 उपर जगदीमां देगा, जमरुथ, सडेम वजेरे इण लहने देगा यादीजे
 वजेरे अचज इरवा हता, तो कोष जत जतनी टोपीओ दायमां लहने
 इरवा हता. कोष आमजान्त शुट, जिधाना आंधरना पटा वजेरे लहने इर-

તા અને કોઈ કોઈને દેખાડીને કિંમતના ભાંગતોડ કરતા હતા આવી રીતે મુસાહબાદના વાસણો, પ્યાલા, હોદકા વગેરે સામાન વેચનારાઓ દીઠા, અલાહબાદના સ્ટેશન પર બધી ઝોસ આરામની વસ્તુઓ વેચાય છે. તેને માટે રેલવે કેટલાક રૂપીઆ લઈને અંદર આવવાનો પીતળનો પટો આપે છે તે હાથ પર ધ્રાંધીને લોકો વેચવા આવે છે. આમ વેચવાનું કારણ એ છે કે અલાહબાદથી આખા હિંદુસ્તાનમાં લોકો આવજાય કરે છે. કલકત્તા જવું હોય તો અલાહબાદના સ્ટેશન સિવાય બીજા કયાંથી જવાનો માર્ગ પહેલાં નહોતો તેથી બધાને અલાહબાદના સ્ટેશન પર આવ્યા સિવાય જવાનું નહોતું, તેથી કંઈ નવાઈની વસ્તુ સ્ટેશન પર મળ્યાથી તે ખરીદીને લઈ જતી એ મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવ હોવાથી અહિંના નાના વેપારીઓ પાસે લઈને વેચવા આવે છે. સ્ટેશનની ઘટા જોતાં જોતાં અમે અલાહબાદ શહેરમાં જવા નીકળ્યા સ્ટેશન ઉપર જો ઘોડાની, એક ઘોડાની શીગરામ ઉભેલી અને એક ઉભેલા દીઠા. અમારો સામાન કેટલાક મળુરોએ ગાડી ઉપર મૂક્યો. અમે પર તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં દુકાનદારોની હાર જોઈ રસ્તામાં બધા ખેંદા હતા, રસ્તામાં જાત જાતની તરકારી, મીઠાઈ વગેરે લઈને બાઈડી પુરૂષો વેચવા ખેંદાં હતાં અને ખરીદનારા ગરીબ વર્ગના માણસો દેખાતાં હતાં. તેઓને પોશાક જાડા કપડાંનો મેલો દેખાતો હતો, તેઓના ચહેરા પણ હલકા વર્ગના જેવાં દેખાતા હતા. રસ્તા પર સરકો એક સેતરજી પાથરીને પૈસા, રૂપા નાણું તથા કોડીનો ઢગ માડીને ખેંદા હતા. થોડે, છેટે ગયા એટલે મુંજ બનાવનારા નજરે પડ્યા અને પછી ધીરે ધીરે સરકટના કાચ, ખુરશી બનાવનારા દેખાયા પછી જરા જતાં અમારી ગાડી ઉભી રહી. જોયું તો બધા ઉતરે છે, તેથી અમે જાણ્યું કે અહિં અમારે ઉતરવાનું છે પછી ઉતર્યાં. ઉતરીને હું જોઈ છું તો બાણુ એક નાના સરખા બંગલા ઉપર ચઢે છે. અમે પણ તેના પર ચઢ્યા. ઝોગડામાં ખુરશીઓ હતી તેના પર ખેંદા. પછી બાણુએ પોતાના મિત્ર બાણુ હીરાલાલ લાલની જોડે ઝોગખાણુ કરાવ્યું. તેનો આકાર મુંબઈના રેવરેડ ધનજીભાઈના જેવો હતો તેનો પોશાક પણ તેના જેવો હતો પણ રંગ કાળો હતો. હીરાલાલ કલકત્તા રહેતો હતો, નવીચંદ્ર

બાપુએ તેને અલાહબાદમાં પોતાના ઘરમાં રહેવા માટે બોલાવ્યો હતો એવું પછીથી માવમ પડ્યું અમારે માટે બે ઝોરડીઓ તેણે દેખાડી તેમાં આ ટાલ, ટેબલ તથા ખુરશી હતી, તેમાં અને ઘોડી વારે ગયા પછી ઘોડીવારે આવ્યાને બોલાવ્યા તે વખતનું આવ્યાનું કંઈ મને સાફ લાગ્યું નહિ જાડાં એખાનો ભાત, દાગ અને એક શાક હતું

પછી બાપુના કેટલાક ગિરો મળવા આવ્યા તેની જોડે મારી એજ બાપુ કરાવી મુમઇથી નીકળ્યો, ત્યાં મુઠ્ઠી મને ખબર નહોતી કે એક પીંજે છોકરો બાપુની જોડે આવે છે બ્યારે અમે રેલવેના ડગ્ગામાં બેઠા ત્યારે એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણના છોકરને મેં જોયો તે બાપુની સાથે આવે છે એવા સમાચાર સૌંદર્યએ મને આપ્યા ત્યાર પછી મેં તેને તેના વિશે પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું બાપુની પાસે સરકૃત શીખવા જઈશું તેને અગ્રેષ્ઠ આવડતું હતું તેની જોડે મારે મરાઠીમાં વાતચીત થતી હતી તે બહુ બોલતો નહોતો નાશક, જળનપુરમાં ઘોડીક વાતચીત થઈ હતી પણ ઘણી નહિ, અમે મુમઇથી સાત આઠ દહાડે અલાહબાદ આવ્યા

અલાહબાદ એ પ્રાચીન ભારતમાં વખણાયેલું શહેર છે તેની પ્રખ્યાતિ પ્રાચીન શ્રીક્રમમાં જોવામાં આવે છે તેનું પ્રાચીન નામ પ્રયાગ છે પ્રયાગમાં ચીનનો યાત્રી હુગસાક આવ્યો હતો, તેણે પોતાના પ્રવાસ માં પ્રયાગની બહુ કીર્તિ વર્ણવી છે, આ સનોપ ક્ષેત્ર નામનો એક મોટો હિત્સવ નામ હવેદેવ તરફથી થયો હતો તેમાં જે દાન કર્યું હતું તે આ લૌકિક હતું તેણે પોતાનો બધો ખર્ચનો ગરીબોને દાન આપ્યો, ત્યાં લખો ગરીબો આવ્યા હતા આવું દાન મેં પણ દેશના રાજ્યને કરેલું સમજાવું નથી તે સિવાય પણ પ્રાચીન પ્રયાગની બહુ કીર્તિ છે, તે દત્તિદામચના જાણીમાં છે તેથી અહિં લખવાની જરૂર જોવા નથી

પ્રયાગ એ ગંગાને જન્મના સગમ ઉપર છે એક બાજુએ જમના આવે છે અને બીજી તરફથી ગંગા આવે છે તેથી જન્મના ગંગામાં મળે છે તેને સગમ સ્થાન કહે છે, શહેરનો કેટલોક ભાગ નદીને કાંઠે વસેલો છે, તે વસનાર પહોં કરીને બ્રાહ્મણ વર્ગ છે, ત્યાં પડી કેટલુંક મેદાન આ-

વ્યા પછી શહેર વસેલું છે, ત્યાં પ્રાચીન કિલ્લો છે. કિલ્લામાં પ્રાચીન કીર્તિ કંઈ નથી પણ હાલની અગ્રેજની કીર્તિની તાપો તથા બરાખો છે ત્યાં દિ-
દુગોતું પ્રાચીન એક દેવળ છે, તે દેવળમાં પ્રાચીન અધારામાં પીપળો છે. પી-
પલાની યાગાણુઓ પૂજા કરે છે. તેના સિવાય બીજું દિદુગોતું કંઈતીર્થ નથી.

પ્રયાગ એ મોટું શહેર છે, તેમાં ઘર જેવાં જોઈએ તેના સારાં નથી, કેટલાંક ઝુંપડાના આકારનાં જોવામાં આવે છે, અજ્ઞાતબાદમાં 'પ્રાચીન એક બાગ છે જેને ખુશરૂનો બગીચો કહે છે, તે મુસલમાનના વખતમાં થયો છે. તે બગીચો મોટો છે. તેમાં જાત જાતનાં ફળ ફૂલનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. તેના વિના મસીદો, કબરો, ધુમટો, ધર્મશાળા જેને સરાઇ કહે છે તે ઘણી છે, પણ તે જેવી જોઈએ તેની સુંદર નથી આખા શહેરના રગ્તા રેતીવાળી માટીથી બનેલા છે, એટલે પ્રયાગમાં ઘણી નરમ માટી રગ્તામાં છે તેથી ધૂળ બહુ ચયલી છે, ત્યાંનાં કાચા ઘર પણ માટીનાં બનાવેલા છે, આખા શહેરનો દેખાવ એક રીતે ધૂળ વાળો દેખાય છે, બધે ધૂળ ધૂળ છે, વચમાં વચમાં કેટલાંક પાક્ર એટલે ઇંટા ચૂનાથી બનાવેલાં છે પણ આસ પાસ બધાં કાચા ઘરનો જમાવ હોવાથી તે ધૂળવાળુ શહેર જેવું જણાય છે, તેમાં વળી જ્યારે મોટા વટોળીયા આવે છે, સારે માણસોના ચહેરા પણ ધૂળવાળા થઈ જાય છે તેથી તેને ખરૂં નામ આપવામાં આવે તો તે ધૂળનુ શહેર કહી શકાય, ધૂળ વાળુ શહેર હોવા છતાં પણ ત્યાં કુદરતની મહેર છે. ત્યાં ઘણાંજ સારો પાક ઉત્પન્ન થાય છે ત્યા બધી જાતના મેવા બહુ સસ્તા વેચાય છે, ત્યાં તરકારી ઘણાંજ સારી થાય છે. ત્યાં 'કાલી કૃષાવર' એટલી મોટી થાય છે કે તેથી યુરોપમાં પણ કવચિત જોવામાં આવે છે, ત્યાં મટર એટલે Peas પણ ઘણાંજ સારાં થાય છે, ત્યાં કેટલીક જાતનો અગ્રેજ મેવો પણ સારો થાય છે, બધી વસ્તુઓ બહુ મસ્તી વેચાય છે; ખાવાનુ તથા મજુરી પણ ઘણીજ સસ્તી છે.

પ્રયાગના માણસો બહુજ બળવાન છે, તેઓ ઘણાં મહેનતું છે. પણ જ્ઞાનમાં જરા ઓછા જણાય છે. તેઓમાં ગરીબ વર્ગ ઘણો છે. તેઓની ઉપજ પણ બહુજ ઓછી છે. કેટલાક ખેતરોમાં દશ પં-

૧૨ માણસોના ભગ હોય છે. એટલે દસ પંદર એકેર જમીનમાં વધુ ચાર માણસો કામ કરવાર હોય છે. અને તેના કરતાં પણ વધારે બાગવામાં ખેતરો હોય છે, તેથી તેઓ મહેનત કરીને વધારે પકવે છે અને કેટલાંક માણસો નોકરી ચાકરી કરવા માટે બહાર દેશમાં જઈને વસે છે તેથી હિંદુસ્તાનનો કેટલોક ગરીબ વર્ગ બહાર દેશમાં રહે છે.

✓ અલાહાબાદમાં બ્રાહ્મણ, ખતરી, વાણીયા, કહારા, કોળી વગેરે જાત છે બ્રાહ્મણ તો ધણા વ્યેમી છે. એક મેકનું ખાવા નથી. તેઓ ધણાજ પાસેનાં સર્ગા વડાળાંના હાથનું ખાય છે. સર્ગા વિના કેટલાંક બ્રાહ્મણો ભાત દાળ ખાતા નથી, પણ પૂરી, તલેયા શાક, બાજી ખાય છે, કર્ણુ કે હિંદુસ્તાનમાં જે જાનની રસોઈ કહેવાય છે. એક પાકી અને એક કાચી. પાકી એટલે ધી નેલથી તરેલી વસ્તુ જેની કે પૂરી, બજીયા વગેરે અને કાચી એટલે પાણીથી અનેલી જેવી કે ભાત, દાળ વગેરે બ્રાહ્મણોમાં કેટલાંક કાચી રસોઈ કોઇના હાથની ખાતા નથી પણ પાકી રસોઈ હળવાઈ વાળાની કરેલી ખાય છે. ખતરી તો પોતાની ન્યાતની કાચી પાકી રસોઈ ખાય છે. તે તો ધણીક રીતે સુખગલા છે. ખીજી કોમ, મુમલખાનનું પાણી પીતા, નથી પણ ખતરી જીન્તીઓનું બરેહું પાણી પીએ છે, કેટલાક ઘરોમાં જીસ્તીઓ રાખેલા હોય છે. ખતરીઓ મેતગજી, તથા ચાદર ઉપર બેસીને ખાય છે. તેમાં દંધ એ લોકો વટાળ સમજતા નથી. બનીયા પોતાની ન્યાતના માણસોની કાચી અને પાકી રોટી ખાત છે. તેઓ પાટલા ઉપર બેમીને આપણી પેઠે ખાય છે, ખીજી દલદરી વર્ણનના માણસો કાચી અને પાકી રોટી બધાના હાથની ખાય છે હિંદુસ્તાનમાં ખાવાની વસ્તુ બહુ સસ્તી હોય છે. હળવાઈઓની દુકાન પણ મુગઈ, અમદાવાદ, સુરત, પુના વગેરે સુજાત દક્ષિણના કરવાં વધારે જોવામાં આવે છે તેનું ધારણ કદાચ સસ્તુ હોવાને લીધે હોય અથવા કાચી પાકી રોટીનો વિચાર હોવાને લીધે હોય, ગમે તેમ હોય, ત્યાં માણસો ખાવા પીવાના શોખીન છે ખતરીઓ તથા ખીજી કેટલીક હલકી જાત માણસો ગાંસ, માછલાં વગેરે ખાય છે. ત્યાનો બધાનો ખોરાક ધણું ખરો ઘડુ તથા અચ્છની દાલ છે અને કોઈ વખતે

ખાત ખાય છે અને જો ખાય છે તો ધજોજ જોહો ખાય છે. તેથી ગુજરાતી જેવા દુબક્ષા હોતા નથી. ખતરીની સ્ત્રીઓ કંઈક પડે રાખે છે. કોઈ ન્યાતના આમરદાર માણસને મોં દેખાડતી નથી. ખાહણની સ્ત્રીઓમાં જવલેજ પડે રાખે છે. તેઓ પણ પોતાની ન્યાતના માણસોની આગળ પોતાનું મોં છૂપાવે છે. પણ ખીજતઓની પાને તેમ કરતી નથી. મોટા મુસલમાનોની સ્ત્રીઓમાં બહુ પડદા રસમ છે. તેઓ ધણું કરીને નાની ડોળામાં બેસીને કોઈને મળવા જાય છે. બે ત્રણ ઠાકર (બોઈ) ઉપાડે છે. તેમજ કેટલીક ખતરીની બાઈડીઓ પણ ડોળામાં જાય છે. એક નાના ખાટલાને ચાર નાના વાંસ પાયા પરથી ઉચ્ચા બાંધીને તેના ઉપર એક મોટું આડું લાકડું બાંધે છે અને ચારે બાજુએ લાલ કપડું વીંટાળે છે તેને ડોળા કહે છે. તેમાં પડે રાખનારી સ્ત્રીઓ સદાચાંદને બેસીને પોતાનાં સગાવહાલાંને ત્યાં જાય આવે છે. ખતરી વગેરેમાં પડે રાખવાનું કારણ એ છે કે પુરુષો બાદશાહના કામમાં લાગેલા રહેતા હતા અને તેમને ત્યાં બાદશાહના માણસો આવ જા કરતા હતા તેથી તેમને ન જુવે અથવા અગીર ઉમરાવ સ્ત્રીઓને જોઈને કાઠી ન લઈ જાય તેથી આવી રીતે પડી હશે. તે રીતે હજી મુઘી ચાલે છે.

પ્રયાગમાં કેટલાક બંગાળીના બાબુઓ કામ ધંધાને પ્રસંગે આવીને રહેલા છે, તેઓ ઑફિસમાં કલાર્ક વગેરેનું કામ કરીને સારો પગાર મેળવે છે. તેઓ ખાઈ પીને ખુશીમાં રહે છે. તેઓ પાતળા ધોતિયા, પહેરણુ, ચાદર તથા પગમાં અડધા મોજા તથા “સૂઝ” પહેરીને ફરે છે. શિયાળામાં તેઓ ગરમ ડુંકા કોટ તથા શાલ દુશાલા હોદીને જાય આવે છે. બંગાળીઓ શરીરે નાજુક હોયછે પણ તેમની મનની શક્તિ બહુ હોય છે તેથી તેઓ સરકારી કામ કાજમાં આગળ પડતા હોય છે, તેમજ વકીલ બારિસ્ટર, ડાક્ટર વગેરેના સ્વતંત્ર ધંધા કરે છે. પણ વેપાર રોજગારમાં તેઓ એટલે ખાહણ કાયસ્થ વર્ગ પછાત છે. મેં આખા હિંદુસ્તાનમાં જોયું છે કે બાલુઓ, ક્ષત્રીઓ, વેપારના કામમાં હોંશિયાર હોતા નથી. તે તો બહુવા ગણવામાં તથા રાજ કામમાં હોંશિયાર હોય છે. પણ વાણિયા (બનીયાજ) વેપાર

ઠરવામાં હોંશિયાર દીકામાં આવે છે. ગમે તો ગુજરાત કહે કે દક્ષિણ કહે, અંગણ કહે, કે હિંદુસ્તાન કહે બધે એક એક જાત કોઇને કોઈ કામમાં પ્રવીણ છે. બંગાળી બાપુની સ્ત્રીઓ રસ્તાપર નજરે પડતી નથી. તેઓ હિંદુસ્તાનીના ઠરતાં વધારે પડદામાં ગોંધાયલી રહે છે. હું એક વેળાએ બાપુ નરીનચંદ્ર રાખના કહેવાપરથી બાપુ બિપિનચંદ્ર નામના બી. એ યંગવા માસ્તરને કાંઈ સંદેશો કહેવા સાઈ તેને મુકામ પર ગયો, પણ તે બહારના એારામાં નહોતો; હું એકદમ અંદર ગયો અને હું જેવી રીતે મુખમાં અંદર જતો હતો તેમ હું અંદરના આંગણમાં જઈને વિપિન બાપુ કહીને બોલાવવા લાગ્યો. એટલામાં એક આકરે આવીને ગને કહ્યું કે, “અહિં માથું રહેતી હું આપ પદાં ગત આંધ્રએ, બાપુ સાહેબ નહિ હૈ.” આપું કહ્યું. પછી મેં બાપુની પાસે જઈને બધી હકીકત કહી. બાપુ નરીનચંદ્ર રાખે અને સમજાવ્યું કે બંગાળીમાં પડદાની આજ છે પડદામાં સ્ત્રીઓને રાખે છે તેઓ કોઇને મેં દેખાડતી નથી. આપું ત્યારે મેં સાંભળ્યું ત્યારે ગને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. હું ત્યારે પહેલાં વહેલાં મુંબઈમાં બાપુને ત્યાં ગયો હતો, ત્યારે બાપુની સ્ત્રી અને જોઈને નાશી ગઈ હતી, તે તેનું કારણ હમણાં જણાયું. આવી રીતે બંગાળી સ્ત્રીઓ બહુ પડદામાં રહે છે. કેટલાંક વર્ષ પછી મેં ધણી બંગાળી સ્ત્રીઓને જોઈ પણ તેઓ કવચિત્ ખુબસુત જણાઈ. તેમનો રંગ ક્યામ વર્ણુ જોયો, દુર્બલ દેખાવની નજરે પડી. ઘણાજ પાતળાં સફેદ ધોતીયાં આપણા દેશની સ્ત્રીની પેટું પહેરતી દેખાઈ; તેમાંથી આપું શરીર દેખાતું હતું. તેથી કદાચ પડદામાં રાખતા હોય તો કાલુ જણે, પણ તેમ નથી, મુસલમાનની વખતે સ્ત્રીઓપર જુવમ ગુજરાતમાં આવતો હતો તેથી બધે વ્યવસ્થામાં રાખવાની રૂઠી પડી હોવી જોઈએ. ગમે તેમ હો. પ્રયાગમાં ઘણી ખરી ન્યાતની સ્ત્રીઓ વધતી ગોંધી પડદામાં ગોંધાયલી જોઈ ગરીબની સ્ત્રીઓને કામ કરતી, રસ્તામાં ફરતી જોઈ.

મકરણ ૨૧ મું.

પ્રયાગમાં મકરસંક્રાન્તિ.

થોડા દિવસ ગયા નહિ એટલામાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદુસ્તાનમાં ફરવા આવેલો પ્રયાગમાં આવ્યો. મોટી ધામધૂમ મચી, ન્યાં ત્યાં ધર ધોળાવવા લાગ્યાં, રસ્તામાં ધબ્બ પનાકા ઉડવા લાગ્યાં, ઠેક ઠેકાણે મોટા આરકા લાકડાના કરીને તેના પર “બવે પધારો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ” “બહુ શુભો” ઇત્યાદિના અર્થવાગા અગ્રેષ્ઠ શબ્દો રંગે જે રંગી અક્ષરોથી કર્યાં. ન્યાં ત્યાં ધોળું ધોળું જણાવવા લાગ્યું, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આવ્યા, રસ્તાપર મોટી ભીડ જમી. લોકો પ્રિન્સને ઝોળખવાને આતુર થયા, કોઈએ કહ્યું કે પેલો ને ખીજાએ કહ્યું કે આ. આવી રીતે જેને જેવું બાસ્તું તેને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ દરાવીને આજે શશીના છોકરાને જેવા એવું માનીને ખુશી થવા ઘેર જઈને પોતાની દીકરી બહેનને, રાજકુમારના પોશાકની તારીફ કરીને લોકોની ઠંઠની વાત કરવા લાગ્યા અને ઝોળખીતાની કેવી હાલત થઈ હતી તેના વિશે કહીને પોતાને કેવી સારી જગા ગણી હતી તેથી ખુશી થવા લાગ્યા. પછી પીજી દિવસે મોટી આવસળાજી છૂટી, તે જેવાને લોકો ઉભરાઈ ગયા, આવસળાજી ને સારી પેટે મોજ ભોગવીને તથા નિશાળના છોકરાને મીઠાઈ આપાવીને તથા લોકોને ખુશી કરીને રાજકુમાર કંઈક પ્રયાગનું જ્ઞાન ભેગવીને ત્યાંથી ગયા. લોકો થોડો વખત તેમની વાત કર્યા પછી હવે ક્યાં તે સ્મૃતિ અધારમાં ગોથા ખાતી હશે તે કોણ જાણે ? હું આ તમારો જેવામાં સામિલ હતો.

ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં પ્રયાગની યાત્રા શરૂ થઈ ને જેવા માટે અગ્રે અધા ગયા હતાં, દૂર દૂર દેશના લાખે ભાલુસો આવ્યાં હતાં, ગંગા જમનાના સંગમ ઉપર રેતીમાં ખાવા સન્યાસીનાં ટોળે ટોળાં બેસીને તીર્થને મહિમા જણાવતાં હતાં. કેટલાક યાત્રા તપ કરવા મડયા હતા, કોઈ આસપાસ બજારમાં લાકડાંની વચમાં બેસીને ગરમીની દરકાર નહિ સખતાં ધ્યાનમાં મગ્ન હતા, કોઈ ખીવાના પાટલા ઉપર બેસીને દુઃખને નહિ ગણકારતાં એકમત્ત ચિત્તથી આઈડીની તરફ જોતા, કેટલાક ભગવદ્ગીતા, પંચદશી,

વિચારસાગર વગેરે પુસ્તકો વાંચવામાં મુંઘાવવા હતા, કેટલાક સિખ વર્ગમાં વીંટાઈને ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યા કરવા હતા, અને કેટલાક હસમ- ખોરો ઓઝોની તરફ કટાયો મારીને તેઓને સોબાવતા હતા, ખીચારી અજ્ઞાન ઓઝો તેઓના હૃદમાં પડીને ખરાબ થતી હતી. ત્રિખારીઓ મોટાથી જુનો થાડીને બિખ માંગતા, કોઈ કહેતા માયછ કંઈ આપો, કોઈ કહેતા કે મને એક કોડી મળી નથી હું ઘણા ભૂખ્યો છું, કોઈ આંધળી રાતી કહાંગતી હતી અને લોડોની દયા ઉસ્કેરતી હતી, કોઈ લંગડા પોતાને પગ દેખાડીને કચણાને વિલેજિત કરતા હતા, તેમ કોઈ મૂઝા ઇશારત કરીને પોતાની તરફ દયા બતાવવા સૂચવતા હતા, અપી રીને બંધા પૈસા લેવા માટે મથતા હતા. ઘણાજ યોગ્ય ધર્મને માટે બિખ માંગતા હતા. બધાને પેટ છે તેથી પેટની પૂજા કરવા માટે મોટા મેળામાં ગયાથી કંઈ મને જો આચારી અહિં ઈરીજ તવંગર આવતા હતા અને બિખ માંગતા.

યાત્રાળુંમાંથી કેટલાક બાવિડો હતા. કેટલાક કપટી હતા. લોકોને પોતે ધાર્મિક છે એવું દેખાડવાની ઇચ્છા મેનુષ્ય માત્રને સ્વભાવિક છે. પોને લોકોથી છુપાઈને જે અધર્મ આચરે છે તે લોકોના બાલ્યુવમાં ન આવે તેથી બહારથી પોતે ધાર્મિક છે એવું દેખાડવા માટે ઘણાક કપટનો વેશ ધારણ કરીને તીર્થ યાત્રા કરવા નીકલે છે અથવા તેઓ સમજે છે કે અમે જે પાપ કર્યાં છે તે તીર્થ યાત્રા કર્યાથી તથા દાન પુણ્ય કર્યાથી ધોવાઈ જશે. જે ખરા અધિક છે તેની વાત ચારી છે. જેનો આંધળો વિશ્વાસ છે કે હું જે તીર્થ યાત્રા કરીશ તે મારી ધર્મની ઉત્તમ થશે હું કંઈ પુણ્ય મેળવીશ; તે વિશે મારે કંઈ કહેવું નથી. કારણ કે તીર્થ યાત્રા કરવામાં જે મનની એકાગ્રતા કરે છે અને ધર્મ ઉપર સ્વભાવિક આસક્તિ રહે છે તેથી તેનું ફળ ગળ્યા વિના રહે નહિ એવી ચારી ખાતરી છે. ઓ વર્ગમાં આવે બાવ સ્વભાવિક હોય છે, ઓઝોનો સ્વભાવિક વિશ્વાસ છે, તેઓ કોઈના ઉપર અવિશ્વાસ રૂપી ચક્રતાં નથી. તેઓનું અજ્ઞાન આવું કરે છે કે તીર્થ યાત્રા કરવાથી દેહ શુદ્ધ થાય છે અને માખનો દાખ થાય છે તેથી તેઓ ધાર્મિક સિદ્ધિ વેડીને નદી કિનારે તથા તીર્થની

જગાએ જામને જે કદ વેડે છે તેનો ખ્યાલ કર્યાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધર્મની વૃત્તિથી ખેંચાઈને સ્ત્રીઓ તીર્થયાત્રા કરવાને માટે વધારે જાય છે. અને તેનું કૃળ મળ્યા વિના રહેતું નથી, ઘણીક સ્ત્રીઓ પ્રયાગના મેળામાં આવેલી દીકી. તેઓ સંગમની જગાએ જામને નાહાતી તથા ઘન દક્ષણા આપતી. તે વેળાનો દેખાવ ધર્મ વૃત્તિને ઉત્તેજક હતો.

બાવા, સન્યાસી, બ્રહ્મચારી, બિક્ષાર્થિ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, આંધળા, બહેરાં, મૂંગા, દુર્બલ, સમજ, છોકરાં, બાઈડી, પુરુષોને જેતાં જેતાં નદી કિનારે હમે ગયા, ત્યાં હજમની પક્ષટણ ખેડી હતી, ત્યાં પુરુષો ઘડી મૂક તથા વિધવા સ્ત્રીઓ માથાં ખોડવીને નાહતાં હતાં. બાઈડીઓ બીના વસ્ત્ર પહેરીને સૂર્યનારાયણ તથા ગંગાજમનાને અર્ધ આપતી હતી તેમજ બાળકો પાણીમાં તરતાં હતાં તથા કેટલાક નાહવાને રોતાં હતા. આવી રીતનો ચારે બાજુએ સ્ત્રી પુરુષનો નાહવાનો દેખાવ જણાતો હતો કેટલી સ્ત્રીઓના નાકમાં મોટી મોટી વાળી હતી, હાથમા રૂપાના બાજુબધ હતાં, દેશી કાચની બંગડી તથા રૂપાનાં ધરણું હતાં કોઈના હાથમાં સોનાની ચુડીઓ હતી કોઈએ લાલ તો કોઈએ લીલા પીંગાં વસ્ત્ર પહેરેલાં, કેટલીકનાં લુગડાં દેહની સાથે વળગેલા તથા તસ્તા જેવામાં આવતાં તેથી તેમની ખૂમસુરતી જણાતી હતી છોકરાં નાગાં પણ ધરણું પહેરેલા જણાતાં હતાં તેઓનું બર્ધિય સૌન્દર્ય ખીચેલું જણાતું હતું. આવી રીતના દેખાવો જેતાં જેતાં અર્ધે હોડી બાડે કરીને નદીમાં ફરવા ગયા, પછવાડેથી કિનારાનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગતો, જાણે કાકો મનુષ્યના માથાથી બરામલો હોય ને, ત્યાં જહુ ગડબડ મચી રહેવી હતી. દૂરથી તે અવાજ સબળાતો કેટલાક યાત્રાળુઓ ઊંડા પાણીમાં તથા સગમપર નાહાવા માટે હોડીમા ખેરીને જતા હતા. અમે આસપાસ ફેરીને પાછા કિનારે ઉતર્યાં તે વેળાએ પણ પહેલાનો દેખાવ જેતાં જેતાં ગાડીમાં ખેરીને ધર તરફ ગયાં.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

પ્રયાગની પરચુરણ વાતો.

પ્રયાગમાં હું રહેવા લાગ્યો. આખો દહાડો બંગાળી હિંદી પુસ્તકો જોવા લાગ્યો. બાબુ નવીનચંદ્ર રાયની પાસે પુષ્કળ પુસ્તકો હતાં, તે હું દર-રોજ વાંચીને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. હું પહેલ વહેણાં ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો જોતો હતો, હિંદુઓના વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણો, સ્મૃતિ વગેરેનાં બાબાન્તર બંગાળીમાં તથા હિંદીમાં ચયનાં છે તે હું લક્ષ્ય પૂર્વક વાંચીને તેમાંના સાર શ્લોકો મૂળ સંસ્કૃત તથા શુભરાતીમાં બાબાન્તર કરીને કાગળમાં લખતો. આવી રીતે મેં પુષ્કળ શ્લોકોનો સંગ્રહ કરેલો છે તે હજી સુધી છપાયા વિનાનો મારી પાસે છે.

મેં કેટલાંક બ્રહ્મસમાજની તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોનાં બાબાન્તર કર્યાં. તેમનાં કેટલાંક હજી સુધી છપાવી શક્યો નથી. ધર્માતુકાન નામનું આદિ-બ્રહ્મસમાજની તરફથી પ્રકટ થયેલું પુસ્તક સારું છે, તેમાં ધર્મ વિષય ઉપર નાના નાના નિમિષ છે. તે પુસ્તક યોગ્ય વખત પર મારી પાસે હતું પણ હાંધમાં તે જડતું નથી. તેના વિના ખીમ કંટલાંક છે.

હું દરરોજ બાબુની પાસે જઈને જે સમજાવું નહોતું, તે સમજાવેતો બાબુની સમજાવવાની રીતિ બહુ સારી હતી, તે જ્યારે સમજાવવા શરૂ કરતા, ત્યારે જે કંઈ જાણવાનું હોય તે જાણું કહેતા. ધીરે ધીરે બંગાળી બાબા મને સારી આવડવા લાગી. હું હિંદીમાં બોલતો. અહિં હિંદી બોલતા, હું મરાઠી પેલા દક્ષિણીની જોડે બોલતો.

પ્રયાગમાં કેટલાક હિંદુઓનાં દેવળો હતાં, કંઈ જૂના વાસનાં નહોતાં, કારણ કે સુસહમાનેએ તે દેવળો તોડીને પેતાની મમિદો બનાવી હતી તેથી કંઈ જાણું જોવા જેવું નહોતું. હાલમાં જોવા જેવી વસ્તુમાં ખુસરૂ બગીચો, કિલ્લા તથા કંપનીનો બગીચો છે. કંપનીનો બગીચો "ઈંડી" સડક ઉપર આવેલો છે, ત્યાં વિસ્તારવાળા જમીનમાં વિદ્યામંતી, દેવી પૂજા સ્થળનાં ગૃહ વાવીને સુંદર આધારનો બગીચો કર્યો છે. તેમાં પલટાંબું

ધાણુ અડવાડિયામાં એક વખત વાગે છે, ત્યાં અંગ્રેજ લોકો તથા કેટલાક દેશીઓ ફરવા આવે છે. તે અગીઓ સુંદર છે, તેની રચના પશુ સારી છે. ઝાંડ પણ અહીં છે કારણ કે અસાહ્યાદ એ ઉત્તમ રસાગ શહેર છે.

ન્યાં પાણી છીપાય એવા રસ્તાને " ઠંડી " સડક કહે છે, ત્યાં અંગ્રેજો રહે છે, તે પડોળા રસ્તા છે. દૂર દૂર બંગલા બાંધેલા છે. ત્યાં અંગ્રેજો તથા કેટલાક મોટા ધનવાન દેશીઓ રહે છે. કેટલીક અંગ્રેજોની દુકાનો ત્યાં છે તથા કોલેજ, હાઇકોર્ટ, પબ્લીકવર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટનું મકાન તે તરફ છે. સરકારી ઓફિસો સુંદર ઇંગ્લેન્ડની બનાવેલી છે. તે સારી છે, તેવી મુબઈમાં ઘણી છે. એટલે તે જોવાને ગામડિયાને સારી લાગે, ખીલું કંઈ જોવા નેતું નથી. ત્યાં હાલમાં મ્યુઝીયમ કંપનીના બાગમાં થયું છે તેમાં દેશ પ્રદેશની અજબખીની વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. ત્યાં ખ્રિસ્તી હાઈસ્કૂલ છે. ત્યાં દેશીઓ કેટલાક ખ્રિસ્તી થયા છે પણ ઉંચી કોમના બહુજ ઓછા થયા છે.

હું ન્યારે પ્રયાગ ગયો, ત્યારે ત્યાં એક પારસીની દુકાન હતી. યોગ દિવસમાં મેં તે પારસીની ઝાળખાણુ કરી. તેમને ત્યાં સસ્તગોશ્તાર, સ્ત્રી બોધ વગેરે આવતાં હતાં. તે હું વાચતો હતો. અને તેની નેડે ગુજરાતીમાં વાત ચીત કરતો હતો. તે પારસી બહા હતા. પરદેશી ગુજરાતી ઉપર તે માયા દેખાડતા હતા.

પ્રયાગમાં કેટલાક વીશનગરા નાગર બ્રાહ્મણુ રહે છે તેઓની નેડે મારે ઝાળખાણુ થયું હું તેમને ત્યાં વારંવાર જતો તથા વાતો કરતો. હું અસાહ્યાદથી ભોળાનાથ સારાબાઈને, મણિબાઈ જસબાઈને, માધવરાવ ત્રીબક, મારા ભાઈ વિકૃત વગેરેને પત્ર લખતો. તેમના ઉત્તરો મળતા. આના સિવાય ગુજરાતીમાં કાંઈ બોલવું ચાલવું થતું નહોતું. હિંદીમાં બધો કારભાર થતો હતો.

પ્રયાગમાં જે જોવાની તથા જાણવાની વસ્તુ હતી. તે બધી જોઈ. બાણુ નવીનચંદ્રની પાસેથી વિવિધ વિષયનું જ્ઞાન વખતો વખત મેળવતો હતો, અને ખુશીમાં દહાડા કાઢતો હતો. આ અવરથાને અભ્યાસ એટલે શ્વેતચર્યની અવસ્થા કહું તો ખોટું કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્વેતચર્ય અવ-

સ્થામાં ચુરને ત્યાં સાધારણ ખોરાક ખાઈને રહેતું તથા બણવું ગણવું તથા ધર્મતાન મેળવવું એ છે. તેજ પ્રમાણે બાણને ત્યાં રહેવા હું લાગ્યો. વહેલ વહેલા હાથે કુવામાંથી પાણી કાઢીને નાવું પડ્યું કારણ કે મારી નેડે જે દક્ષિણી છેકરો હતો તે મજાનુત બાંધાનો હતો તથા તેને ધરમાં કુવામાંથી પાણી કાઢવાની ટેવ હતી તેથી તે કસરતને માટે પાણી કાઢીને નહાતો હતો, તેથી મારે પણ લાચારીથી કુવામાંથી પાણી કાઢીને નાહવું પડ્યું. તેમજ જાડા જાત, ઘણ અને એક શાક ખાવું પડ્યું. એ વખત જાતજ ખાવો પડ્યો. દૂધનો એક એક વાડકો મળતો હતો તથા કોઈ કોઈ વળાએ મીઠાઈ વગેરે મળતી હતી. હું મુખમાં સારી અવસ્થામાં રહેતો હતો તેથી મને આ ખાવું પર્મદ પડતું નહોતું. પણ હું કંઈ યોગનો નહોતો. જે ખાવાનું પીરસતા હતા તે ખાતો હતો.

બાણની એકઝામીનર ખાતામાં બદલી થઈ. તે હવે વર્ષમાં ૭ મહિના પ્રયાગમાં રહેતા અને ૭ મહિના બહાર કડકે કડકે જતા હતા. તેઓ નેનીતાલ, દિલ્લી, આંધ્રા વગેરે ઠેકાણે હિસાબ તપાસવા જતા અને બધા તમના દોસ્ત હીરાલાલ લાહને તાબે રહેતા હતા. તે બહુ લુચ્ચો હતો, અમને ખાવા આપવામાં તે બહુ કંજુસ હતો પણ પોને માર્ક સાઈ ખાતો હતો. બાણનો આજો વિચાર નહોતો. હીરાલાલ અમારે માટે જનમ ચોખ્ખા જાત કરાવતો એક શાકભાજી આપતો પણ પોને બારીક ચોખ્ખો જાત તથા પાંચ ૭ શાક જાજી ખાતો હતો જ્યારે બાણ આજ્યા, ત્યારે પેલા દક્ષિણી બાણને બહુ કંજુ કે અમને હીરાલાલ બાણ સાઈ ખાવાનું આપતો નથી, પછી તેણે હીરાલાલને કહ્યું ત્યારથી કંઈક સાઈ ખાવાનું મળતું હતું. આજો રીતવું દુઃખ વેડીને અવાહબાદમાં ફક્ત જાન મેળવવાની ખાતર હું જોઈ. એક વર્ષ સુધી અમે અલાહબાદમાં રહ્યા પછી વિજલું મુખઈ મયો.

મકરણુ રર મું.

બાણુ નવીન ચંદ્ર રાય.

આ ઠેકાણે બાણુ નવીન ચંદ્ર રાય તથા તેમની સ્ત્રી શ્રીમતી હેમલતાનું કંઈક વર્ણન આપવું યોગ્ય છે. કારણ કે તેના પ્રતાપથી ગારી ઉત્તી યદ છે. માટે તે હકીકત આપવી નકામી જણાશે નહિ.

બાણુ નવીન ચંદ્ર એ મીરટમાં બંગાળી પિતા અને હિંદુસ્તાનની માને પેટે અવતર્યા હતા. તે નાનપણમાં બહુ પુદ્ગિશાળી તથા ધાર્મિક હતા તે નાનપણથી માંસ માંછલાં ખાતા નહોતા. તેના માખાપ માંસ માંછલાં ખાતાં હતાં તેાપણુ નવીન બાણુ ખાતા નહોતા તે પહેલાં મૂર્તિ પૂજક હતા પછી તે વેદાંતી થયા અને છેલ્લે બ્રહ્મસમાજ થયા, પહેલાં તે અગ્રેજી શીખ્યા પછી સરકારી નોકરી કરી. તેઓ એમ. એ. કે બી. એ. નહોતા. તેઓ પહેલાં લાહોરમાં નોકરીએ રહ્યા. પછી તે અટક રહ્યા તે વેળાએ અટક સુધી રેલવે નહોતી. એકકા પોને વેચાતો લખને એક માણુસ સાથે લખને અટક તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં કોઇની મદદ લીધા વિના ઉંચું અંક-ગણિત, આજ્ઞજ્ઞા વગેરે શીખ્યા પછી ત્યાંથી ઝોવસ્તીપરના કામમાં દાખલ થયા, તે ક્ષીરે ક્ષીરે મોટા હોદ્દા અખતિયાર કર્યા તેઓ પોતાના યત્નથી સંસ્કૃત, ફારસી, ઉરદુ શીખ્યા. સંસ્કૃતનાં વ્યાકરણો બનાવ્યાં. પગ્ગ-બની યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક થયા. પગલીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટના એકગ્રામિનર થયા. પે ભારતર થયા, લાહોરની ઓરિયન્ટલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા, યુનિવર્સિટીના રેજીસ્ટ્રાર થયા, તેમજ રતવામના નાયબદીવાન તથા પછીથી રતલામની કાઉન્સિલના ઉપરી થયા. આવી રીતે પોતે પોતાના યત્નથી વધના ગયા. તે બહુ વિદ્વાન હતા જ્ઞાન પ્રદાયિની પત્રિકા તેમણે દશ વર્ષથી વધારે ચલાવી. હિંદીના સુવેખક હતા, સાધારણ બ્રહ્મ સમાજને પુષ્ટિ આપનાર હતા. ૪૦ હિંદી પુસ્તકના બનાવનાર હતા. સાયન્સની ચોપડીએ હિંદીમાં રચવામાં તે પહેલા હતા. કાશ્મીરના રાજની દરખાસથી સિવિલ ઇન્જિનિયરીંગના પુસ્તકો તૈયાર કર્યા હતાં. તે પછીથી લાહોરની યુનિવર્સિટીએ

છપાવ્યાં. તેઓએ અનાયાચમ આગ્રામાં કાઢીને દરમહીને પોતાના ગીરોના ૨૦૦ રૂપીઆથી વધારે ખર્ચતાં હતા, બાપુ નવીન ચદ્ર રાવ વિદ્વાન, ધર્મજ, અને પરોપકારી હતા.

બાપુ નવીન ચદ્ર રાવને ત્રણ સ્ત્રીઓ થઇ હતી. પહેલાની મરણુ પામી ખીજી પરણ્યા. તેને બે છોકરીઓ થઈ. તેમાંથી એક છોકરો અંગ્રેજી, બંગાળી તથા હિંદી સાફ જાણે છે તે છોકરીએ સુગૃહણી નામનું બે ત્રણ વર્ષ સુધી સ્ત્રી ઉપયોગી માસિક ચોપાનિયું કાઢ્યું હતું. ખીજી સ્ત્રીના મરણુ પછી ત્રીજી સ્ત્રી થઇ. તેનું નામ હેમવ્રતા છે. તે સ્ત્રીની મા કાશ્મીરી હતી અને બાપ બંગાળી છે હેમવ્રતાની મા મરી ગઇ છે પણ બાપ જીવે છે. કાશ્મીરનાં ગૈરાં બહુ મુંદર હોય છે તે ઘણાંકના જાણવામાં હશે. તેથી હેમવ્રતાની મા મુંદર હોય તેમાં નવાઈ નહિ. આને લીધે હેમવ્રતા પણ બહુજ મુંદર છે. મેં તેવી મુંદર સ્ત્રી પણ ઘણીજ ઓછી જોઈ છે. તેનો ચહેરો બહુજ મુંદર છે. નાક ઘણું આણીતર નહિ તેમજ ઘણું ચપડું પણ નહિ તેનો શરીરનો બાંધો મધ્યમસર છે, તે બહુ રૂપાળી છે. રૂપ કંઈક ગૌર રંગનું છે પણ અંગ્રેજના જેવું નથી અંગ્રેજની આમડી કંઈક લુખી તથા નરમાસ વિનાની હોય છે પણ હેમવ્રતા તેવી નથી. જો કે મેં યુરોપ, અમેરિકા હિન્દુસ્તાનમાં ઘણીક રૂપચાન સ્ત્રીઓ જોઈ છે તો પણ તેના કરતાં હેમવ્રતા ઉતરે એવી નથી. મારી બ્યારે ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરની ત્યારથી હું હેમવ્રતાને ઓળખું છું; કાલ મારી ૪૫ વર્ષની ઉમ્મર છે તે અરસાથી હું તે સાન્દર્ભને હૃદયમાં ધારણ કરીને હૃદયું તેથી સાન્દર્ભ જેવા વિશે હું બાન્ધાણી છું તે કહેવું પડે એમ નથી હેમવ્રતા સાન્દર્ભની પ્રતિમા છે. તેની જોડે હું વર્ષોનાં વર્ષ રહ્યો છું, તે મને બાઈતી પેડે મર્યું છે. તે પોતાને કાંઈ રસોઈ કરીને ઉતમ વસ્તુઓ બનાવીને ખવાડે છે. તે મધુર અવાજથી મારૂ નામ રહને બોલાવે છે. તે મધુર નામ વાદ આવ્યાથી મારા મનમાં મધુરના રહે છે. હું હેમવ્રતાને માપજી કરીને બોલાવું છું, તે મારી જોડે પવિત્ર ઝોડથી વર્તે છે. તેને પાંચ છોકરાં છે તેમને *દાતાના નામે બોલાવે છે, તે છોકરાં

* જાણીમાં બાઈને કાલ કહીને બોલાવે છે.

મારા ઉપર બહુ હેત રાખે છે.

બહારના સૌન્દર્યમાં જોમ હેમવ્રતા ચઢીઆતી છે. તેમ તે અંતરના શુભ્રમાં આજ્ઞકાલની કેટલીક સુધરેલી સ્ત્રીઓ કરતાં ચઢીયાતી જણાય છે. મનુષ્ય સર્વ શુભ્રસંપન્ન હોતું નથી. દરેક મનુષ્યમાં કાંઈ ખામી હોય તે પ્રમાણે હેમવ્રતા પણ ખામી વગરની નહિ હોય, તોપણ એના સર્વ શુભ્ર એકંદર લક્ષમાં લેતાં તેને દેવીની ઉપમા આપું તો તે અયોગ્ય નથી. તેના સદ્ગુણ ધણા છે, તે ધ્યાની પ્રતિમા છે, તે ક્ષમાશીળ છે, તે લઢકણી નથી; તે નિર્મળ અન્તઃકરણી છે. મોંપર કંઈ ને અંદર કંઈ એવી કપટી નથી. આવી તે સુંદરી છે. જો કે આ જગતમાં ખીજ ધણી નારીઓ તેનાથી ચઢે એવી હશે? પણ સુધરેલા સંસારમાં મેં ઘણીક સુધારાને કલંક લગાડનાર સ્ત્રીઓ જોઈ છે; ઘણીક સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ પણ જોઈ છે. પરંતુ હેમવ્રતા શરીર સૌન્દર્ય અને હૃદય સૌન્દર્ય બન્નેમાં સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. જો કે તે પૂર્ણ સીના જેવી સતી નથી, પણ આજ્ઞકાલ પોતાને સીતા જેવી સતીનો બહારનો ડાળ ધાલીને જો આવરણ કરે છે તેના કરતાં ચઢે એવી હેમવ્રતા છે; તેથીજ હું તેને દેવી પ્રતિમા ધારીને હૃદયમાં પૂજા કરું છું.

જગતમાં મારા આરાધ્ય દેવતા તરીકે આ લોકમાં માણસને માનતો હોઉ તો જાણુ નવીનચંદ્ર નાય છે. આ જગતમાં માણસ સંપૂર્ણ નથી તે હું કપુલ્ય કરું છું, પણ કેટલોક અસાધારણ સદ્ગુણથી તે માન્ય અમાન્ય થઈ શકે છે. મેં આ દુનિયામાં ઘણાંક ઉપરથી ધાર્મિકનું ડાળ ધાલનારા જોયા છે, પણ અંદર તે પાપની પ્રતિમાર્તિવાળા જણાયા છે કેટલાક પૈસા-દારોને પિશાચી કામ કરીને તથા હજારો ગરીબોને રાવઝાવીને પૈસો એકઠો કરેલા જોયા છે, કેટલાક મોટા હોદ્દાદારોને ધાર્મિકનું બહારનું ડાળ ધાલીને ગરીબ તવગરને પોતાના હોધાની ખુરશીને એમ લગાડે એવી ચાલ ચલાવ્ય ચલાવતા જોયા છે. તેથીજ કહું છું કે જોમાં અવગુણ કરતાં સદ્ગુણ વધારે હોય તે માન્ય યાવશે. આથીજ જાણુ નવીનચંદ્ર નાય મારા હૃદયના સદ્ગુણનો ઉપાસક દેવતા છે. જો કોઈ પણ મને સદ્ગુણ તરફ ખેંચે છે,

ને ક્રોધ નારી સારા સ્વભાવનું દર્શન દેખાડીને ગારા આત્માને સત્ માર્ગે લઈ જવાને કોત્તેજીત કરતું હોય તો તે દેવવ્રતા છે.

બાપુજી ! તમે મને જગતમાં એવી જગ્યાએ લઈ ગયાછો કે તેવા સ્થળમાં મને ધણાજ આજ્ઞાલના સુધારાવાળા તથા ધર્માત્મા લઈ જવાને સમર્થ થયા નથી. તમારા નિઃસ્વાર્થ ઉદ્દેશ્યે મને આ દુનિયામાં નિઃસ્વાર્થ-પણે વર્તવાને કોત્તેજીત કર્યો છે. તમારા નિઃકામ કર્તવ્ય એટલે તમારા કંઈ પણ ફળની આશા નહિ રાખતા કર્તવ્ય કરવામાં મને સદા તાપર રહેવા કહે છે. તમારું સ્નેહમય હૃદય મને કોત્તેજીત કરે છે, આ જગતમાં બહારથી કંઈ ને અંદરથી કંઈ એવા પુષ્કળ દીકા છે પણ તમને તેવા દીકા નથી. તમે જે બહારથી હતા તેજ અંદરથી પણ હતા. ક્રોધ સ્વ-મામાં પણ તમે દીકો નહોતો, તમારું ખરાબ કરનારા ધણા હતા, તમારું ધન હુંડી લેનારા પુષ્કળ હતા, તમારું પ્રિય ધન ભેગવનાર પણ પુષ્કળો હતા તે છતાં તમારામાં વિદ્વેષ નહિ આવતા તથા ક્રોધ નહિ બતાવતાં તેનું સાઈ કરવાની ઉત્કંઠા નિરંતર જાગતી હતી. આ જગતમાં તમારા જેવી ક્રોધને દબાવવાની શક્તિ મેં કદી જોઈ નથી તેથીજ હું આપની એક અલૌકિક શક્તિ માનું છું. મેં ધણા લોકોને મોટા હોદ્દાપર અભિમાની થતા, વિધાથી અહંકારી થતા, સુન્દર સ્ત્રી મળ્યાથી અભિમાની થતા, તેમજ પૈસા મળ્યાથી અભિમાની થતા જોયા છે પણ તમે એ સર્વ સંપત્તિ મેળવ્યા છતાં તમારામાં જરા પણ અભિમાન નહોતું મેં કેટલાક ધાર્મિકોને ડાળ ધાલનાર, ન્યાર્થનો કાંટો રાખનાર પીળને તુકચાન કરવામાં સદા મન્યા રહેતાં જોયા છે પણ તમે તેવા નહોતા તમે કાંઈનું અદિત હમ્મહયું નથી. તમારા દર્શન મને આદર્શ. જેવા થયા છે. આ જગતમાં મેં પુષ્કળો ખરાબ આદર્શ જેવા જોયા છે, કેટલાક અન્યાયના આદર્શ, કેટલાક ક્રોધના આદર્શ, કેટલાક અભિમાનીના આદર્શ, કેટલાક વિદ્વાનોને ખાલી બમડો બતાવનાર આદર્શ, કેટલાક બહારથી ધર્મિનો ડાળ રાખનાર આદર્શ જોયાં છે પણ તમારો આદર્શ સત્ આદર્શ છે. તેથીજ તમને સત્ આદર્શ કહું છું. તમે ધૈર્ય પસંદજુ હતા, તમે ઉપાસના હમેશાં કરતા, તમે

આજસ એ શું તે જાણતા નહોતા, તમે મને ધણું શીખવ્યું છે. આ જગતના ધણાક ધાર્મિક માણસોએ જે મને શીખ્યું. નથી તે તમે શીખ્યું છે. હું કહેવાતા ધાર્મિક માણસના કુદ્ધ આચરણ જોઈને માણસ માત્રને સં-
દેહની આંખથી જોતો હતો પણ જ્યારે તમારું સુંદર સ્વરૂપ યાદ આવતું ત્યારે તે સંદેહ દૂર થઈ જતો. નિરંતર તમે મારા ધ્રુવ તારા તરીકે ખીસજતા.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

આથા તરફ પ્રયાણ.

દેશીઓને સરકાર મોટા હોદ્દા આપતા નથી એવું વારંવાર આપણા દેશના કેટલાક દેશ દિવવાદીઓ કહે છે. પણ તેમાં કેટલીક ભૂલ છે. આપણા દેશમાં એવા ધણાંજ થોડા માણસો જોવામાં આવે છે કે તે પોતાનો હોદ્દો મારી રીતે ધમિાનદારીથી ચલાવે, મે તો ધણી જગા પર જોયું છે કે દેશી મોટા હોદ્દેદારો થયા એટલે તેઓને એકસ વખતે એટલે નિયમિત આવવાનું થાય નહિ. તેથી તેના હાથ નીચેનાં માણસો પણ અનિયમિત થાય તેમાં નવાઈ નહિ, વળી, કેટલાક હોદ્દેદાર લાઝમમાં ફસાઈને લાંચ લઈને પોતાના મોટા હોદ્દાનો મરખો ઘટાડે છે. વળી, કેટલાક પોતાના હોદ્દાને ગેર-ઉપયોગ કરીને પોતાના સગાં વહાણાંને રજાવે છે તથા જેનો ન્યાયથી અ-ધિકાર છે તેઓને તેનાથી વંચિત કરે છે તે વિના ખીજા ધણાક જાતના અન્યાય કરે છે. એ વિશે જ્યાં જ્યાં આપણે તપાસ કરીશું, ત્યાં ત્યાં દેશી મોટા હોદ્દેદારની આ કમુર જોઈશું, પણ જાણુ નીનચત્ર રાવના જેવા ધા-ર્મિક માણસમાં તેમાંના કંઈ દોષ નહોતા તેઓ પબ્લિકવર્કસના એકઝમિનર ચલા હતા, તેઓ જ્યાં જ્યાં તપાસ કરવા જતા હતા, ત્યાં ત્યાં અતથી તે હતિ સુખી વ્યસાળર તપામીને જે કંઈ ખૂલ જણાતી તે તરત કહીને તેની ખૂલ સુધારવાને કહેતા. એક વેળાએ દિલ્હીમા ઑફિસ જોવા ગયા. ઑફિસ-નો હોદ્દેદાર અંગ્રેજ હતો તેણે દોઢ લાખ રૂપીઆ ઉચાપત કરેલા જાણુના

જાણવામાં આવ્યું, તરત બાપુએ તેને કહ્યું કે આમાં દોઢ લાખની જે
જણાય છે તેનું શું કરવું ? હું હવે બરોબર જોઈશ. તેથી ક્યાં તે ખર્ચો
તે તમે જણતા હો તો કહો. કાલ તમે બરોબર જોઈને તે દેખાડો. આ
કહીને બાપુ ઘેર ગયા, ત્યાર પછી સાંજે પેલો અંગ્રેજ બાપુના મુકામ
આવ્યો, આવીને સમજાવવા લાગ્યો. એક લાખ રૂપો. આવું કહ્યું પ
બાપુ તો સખ્ત થયા તેમ તે રેવા લાગ્યો. પોતાને સ્ત્રી છોકરાં છે. તેનું ક
શું થશે ? પછી બાપુએ સમજાવીને ધીરો પાડ્યો. પછી બાપુએ તેને ક
કે જે તમે રૂપીઆ લીધા હોય તે તમે તીજેરીમાં મૂકો, પછી હું તમાર
સારને માટે રીપોર્ટ કરીશ, મારેથી જનની મહેનત કરીને તમારી આક
રહે એવું કરીશ પછી પેલા અંગ્રેજે બીજા દલાદે રૂપીઆ તીજેરીમાં મૂક્યાં
પછી બાપુએ પોતાના ઉપરીને લખ્યું કે તેને એક ડીઝી ઉગારીને રાખવો તે
પ્રમાણે તેને શખવામાં આવ્યો. આથી બાપુના ઉપરીના મનમાં તેના વિષે
સારો ગત બધાયો. જે બાપુ ધારત તો તેમાંથી એક લાખ પોતે ખાત
અને અડધો લાખ પેલા અંગ્રેજને આપત, તો તે જનવા જેવું હતું.

તે અરમામાં રજાપુતાના માલવા રટેટ રેલવેમાં પે માસ્તરની જગા
ખાલી પડી, તેના ઉપર અંગ્રેજ હતો. ત્યાં દરરોજ દબરો રૂપીઆની ઉચ્ચ
પાથલ થતી હતી. તેથી હમાનદાર માણુમની જરૂર હતી પણજન મોઝ
અંગ્રેજને સરકારનો પેલો ખાઈને પોતાનું પેટ બરે છે. ઘણા ખરા પોતાની
ફરજ સારી રીતે જાનરે છે પણ દેશીઓ જવજેજ દેવ છે. તેથી આ
મોટા દોઢાપર અંગ્રેજ મુકરર થયો હતો. બાપુ વિશે મોટા દોઢાદારને ખબર
હતી કે બાપુ નવીન અંદ્ર ગ્રામ હમાનદાર છે. તેની બહુની આક્રમાં કરી તે
વેળાએ આમા રજાપુતાના અને માલવા રેલવેનું દેક કરદર હતું તેથી અમે
બધા આશા તરફ આશ્યા. રજામાં ફરતી જતીદારી દોઢામાં આથી, ખેત-
રોમાં વરેદેદાર જનનાં અનાજ ઉગાં હતાં. હેક ઠેકાણે આંજા કાઠિયાં, તથા
જાડની પટા દેખાતી હતી, હેક ઠેકાણે તળાવો કુવા નજરે પડતા પાસે પદમે
ગામનાં ઘર તથા ત્યાંનાં સરોદ મહાને દેખાતાં હતાં ખેતરોમાં જલાવર
અરનાં દેખાતાં હતાં રેમનેન્દ તાર ઉપર કામગાંઠું. કાનુગરું તથા ચકાંનું

ટાણું બેસીને તારને દલાવીને ઉઠી જતું. રસ્તામાં મોર પોતાનાં પીછા
 ફેલાવીને કળા દેખાડીને ઈશ્વરની કીસા જણાવતા, આવી રીતે ઈશ્વરનો મહિમા
 નેતા નેતાં અમે દુંડા આપ્યા, અહિંથી રેલવે બદલવી પડી, કારણ કે
 દુંડાથી રેલવે સીધી લાહોર થઈને પેસાવર જાય છે. દુંડાથી પીછા ગાડી-
 માં બેસીને જમના નદીનો પુલ પટાવીને આગ્રે જવાય છે દુંડા સ્ટેશન
 નાજું હતું હતે ત્યાં ત્રણ રેલવે થઈને એક મોડું સ્ટેશન થયું છે તે સ્ટેશન
 કીલાની ખાસે છે.

સ્ટેશન પરથી ઉતરીને અમે શીગરમમાં બેસીને મુકામ પર જવા
 લાગ્યા. પહેલેથી ઠાંપનાં બગલો લાડે રાખ્યો હતો. રસ્તામાં નેતાં નેતાં
 આપ્યા. કેકેકાણે કાચાં મકાનો જણાતાં હતાં. રસ્તામાં ગરીબ માણસો
 દુકાન માંડીને સેરડી, મીઠું, રેવડી વગેરે વેચતા હતા. કોઈ કોઈ જગાએ
 દુકાન ગરીબ અવસ્થાની દેખાતી. સ્ટેશનથી ક્યાનટોનમેન્ટ જતી વેળાએ કંઈ
 નેવા જેવું નથી. તે રસ્તા ઉપર સારાં પાકાં ઘર નથી. રસ્તો ધૂળવાળો
 દીકો. થોડીવારે અમે ક્યાનટોનમેન્ટની હદમાં આવ્યા. ત્યાં રસ્તા ઉપર પાણી
 છીપેલું નેચું પછી કેટલાક જગાળાઓનાં ઘર નેવા. પછી સદરબજારના
 રસ્તાનો ખુલ્લો નેચો, ત્યાર પછી થોડે દૂર બાથુને માટે રાખેલો બગલો
 આવ્યો. બગલો સારો હતો. બગલાની આસપાસ ઘણી ખાલી જગા હતી.
 ત્યાં પણ હીરાલાલ બાથુ આવ્યો હતો, અને તેનો બધો કારનાર હતો. હી-
 રાલાલ બાથુને કલકત્તેથી બાથુએ પોતાની બેડે રહેવા સારૂ બોલાવ્યો હ-
 નો તેને ચાકરી નહોતી. તે બાથુને મિત્ર કહેવાતો હતો. થોડુંક અંગ્રેજી
 જાણતો હતો, જગાળી તેની સ્વભાષા હતી. બાથુ તેના ઉપર ખૂબી ભરસે
 રાખીને રૂપિયા ખર્ચવા આપતા હતા. તેમાંથી તે પોતાને માટે ખર્ચ સાકું
 કરતો હતો. પોતાની સ્ત્રીને પણ સાથે લાવ્યો હતો. અગારે માટે એટલે
 મહેદનાથ ચટ્ટરજી અને હું એ બેઉને માટે એક જગાલામાનો ઝોરડો મુકરર
 થયો ત્યાં હું બેગીને વાંચતો તથા લખતો હતો. દલાગમાં બે વાર હું બા-
 થુને મળતો તથા વાતચીત કરતો હતો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

આગ્રા.

આગ્રા એ જમના નદીના કાંઠા ઉપર વસેલું છે. ત્યાંનાં ઘર કેટલાંક આલાહાબાદના જેવાં છે અહિંનાં કેટલાંક ઘર કાચાં દીકામાં આબ્યાં પાકાં ધરની સંખ્યા શહેરના પ્રમાણમાં ગોઠી જણાઈ, પાકાં ઘર નાનાં દીકાં. ગોટાને ઉચાં ઘર આગ્રામાં થોડાંજ જણાયાં, નાનાં એક બે માળાનાં ધરની સંખ્યા વધારે જણાઈ. બધાં ધરની છત પથ્થરની દીકી, કારણ કે તે તરફ પાતળા લાલ રંગના પથ્થરની મોટી મોટી પાટો મળે છે તે ધરની છતો બનાવવામાં વાપરે છે, એટલે તેને પાટિયાને બદલે વાપરે છે. રસ્તા ઉપર નાની નાની ઉપરથી ગોળ તથા મદિરના આકારની બારી-બારણા હોય છે. તેની પાસે થોડોક કહેરા બહાર દાઢ્યો હોય છે. ત્યાં ખુરશી તથા ઘોડા નાંખીને લોકો બનરની તથા માણસની લીલા જુએ છે. શહેરમાં બહુ ધૂળ ઉડે છે. બધી જગ્યાએ ધૂળ ધૂળ જણાય છે. અહિંયાં ગરમીની મોસમમાં બહુ માખો જોવામાં આવે છે. તેથી વાંસના ચક બારણાપર ટાંગેલા હોય છે. તેમાંથી માંખીઓ આવતી નથી. તથા ધરમાં અજવાળું આવે છે અને પોતે નહિ દેખાતાં ખીજ જતા આવતા દેખાય છે.

આગ્રામાં મુસલમાનો જાત જાતના ધધા તથા દારીગરનાં કામ કરીને પોતાનો ચુબરો કરે છે. બનરમાં તેઓ જોડા વેચવાનો, કામળ વગેરે સ્ટેશનરી વેચવાનો તથા અગ્રિજ ખાધ ખોરાકની વેચવાનો, રમકડાં વગેરે લાકડાંની વસ્તુઓ વેચવાનો ધધો કરે છે આગ્રામાં ધણુંજ મુંદર આરસપાઠણના રંગ બેરંગી પથ્થરા જોઈ શકાય કામ થાય છે તેમાં પથ્થુ કેટલાક મુસલમાનો કામ કરે છે, તથા જાત જાતના લાકડાના લાખ ચોપડેલા શબડી, દાબડ, આરસી, મીથુબતીના સ્ટેન્ડ વગેરેનું કામ કરે છે. તેમજ ખીજ પરચુરણ ધધા કરે છે. આગ્રામાં હિંદુઓમાં “અગરવાળે બનીયા” યજ્ઞ છે, તેઓ કપડાં તથા શેતરંજી વેચે છે તથા કણીઆની દુકાન, ગાંધીની દુકાન વગેરે શાખે છે. ખનરીઓ કકક દુકાનનું કામ કરે છે તથા કેટલાક મુનરી છે

તથા કેટલાક ઑદિસોમાં નોકરી કરે છે. ખતરી તથા કાયસ્થ બહુ હોંશી-
 ચાર જાત છે, અહિં બ્રાહ્મણોની જાત આગળ પડતી નથી; તેઓ ફક્ત
 પૂજા કરાવવામાં તથા યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરવામાં લાગેલા છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો
 ઑદિસનું કામકાજ કરે છે પણ તેની સંખ્યા બહુજ યોડી છે. બંગાળી-
 ઓ ધણું કરીને બધી ઑદિસમાં મોટા મોટા પગારની જગાપર છે. કાર-
 ણુ કે બાબુઓ અંગ્રેજી સારું જાણે છે, તથા અંગ્રેજી હિસાબ વગેરેમાં
 કુશળ હોય છે. વેપારીવર્ગ તો બનીયાનો છે. તેઓ મોટા મોટા વેપાર કરે
 છે. ખતરી કાયસ્થો ઑદિસનું કામ તથા બ્રાહ્મણો ગૌરપણાનું કામ કરતા
 બધે જોવામાં આવે છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં કેટલીક જગાએ બ્રાહ્મણો મુન્સદી
 વર્ગમાં છે. હલકા વર્ણના લોકો આગ્રામાં જુદા જુદા હલકા તથા મજુરીયાત
 વગેરે ધધામાં પડેલા જોવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય કરીને ઘર બનાવવાનું,
 પાણી લાવવાનું, પથ્થરનું કામ કરવાનું, મુજના દોરડા બનાવવાનું વગેરે.
 આગ્રામાં ખાવાની સ્તુઓ બહુ સસ્તી વેચાય છે ફળમૂળ પણ બહુ
 સોંધાં મળે છે. શાકભાજી તથા અનાજ પણ સસ્તુ વેચાય છે, તેથી થોડા
 પૈસામાં માણસનો ગુજરો થાય છે. મજુરી બહુજ ઓછી છે તેથી સસ્તુ
 હોવાથી બધાનો ગુજરો થાય છે. આગ્રામાં જાત જાતની તરકારી ધાય છે;
 કારણુ કે ત્યાંની જમીન બહુ રમાળ છે થોડી મહેનતે બહુ પાકે છે. અહિં
 પણ એક નાની જમીનમાં ઘણા માણસોનો ભાગ હોય છે તેથી મહેનતના
 પ્રમાણમાં લોહોને બહુ ઓછું મળે છે તેથી તેઓ પ્રદેશમાં જઈને કમાવવાની
 તજવીજ કરે છે. આગ્રામાં પેદાની શીદાઇ એટલે સફેદ કોળાની શીદાઇ
 સારી થાય છે. અહિંયાં ચેંડા, સેવ વગેરે સારાં થાય છે. આગ્રાની શીદાઇ
 બહુ તોફા છે. અહિં ખાંડનાં કેટલાંક કારખાનાં છે. તે કારખાનામાં સારી
 સફેદ ખાંડ ગોળમાંથી કાઢે છે. અહિં તમાકુ પણ સારી થાય છે. ગોળમાંથી
 ખાંડ બનાવતી વેળાએ છૂટા પડેલા ગોળનો રસ (કાગવી) તમાકુમાં મે-
 જણવીને ગડાકુ પણ ઉત્તમ બને છે. આગ્રામાં કુદરતની બધી જાનની દવા
 છે. તનદુસ્તી પણ માણસોની ઠીક છે અહિંયાં ગરમીના દિવસમાં ૧૦૪
 ૧૦૫ ડીગ્રી સુધી ગરમી રહે છે, પણ શિયાળામાં બહુ તાલ પડે છે. તાલમાં

લોકો ૩ નાખેલા કોટ, ઝગલા, સુરવાળ વગેરે પહેરે છે. ગરમ કપડાં કરતાં રમાં વધારે ઠંડુ છે એવું જણાય છે. અહિંના લોકો ગરમ ચાદરને બદલે પાતળા રબાઇ હોડીને રસ્તામાં ફેરે છે. તે ઘણી સુંદર બનાવેલી હોય છે. રાતના હોદવાને બનુમ વગેરે વિલાયતી ગરમ કપડાં વાપરતા નથી. ઘણાકો ૩ની સુગની વાપરે છે, તે બહુ ગરમ છે. આગ્રામાં ગરીબથી તબંગર આનંદમાં રહે છે કારણ કે ખાવાનું સસ્તુ મળ્યાથી ચોડ પૈસામાં માણસ પોતાનો યુગ્મરો કરે છે. દહી, દૂધ, મીઠાઇ, પૂરી, ક્યોરી, ગરીબ પણ ખાય છે. અને એવો પણ દરેક ઝાતુનો જૂદી જૂદી જાતનો બહુ સસ્તો મળે છે, તેથી તનદુસ્તી સારી રહે છે તેમા નવાઈ નહિ.

આગ્રા યુરોપના મુસાફરોને તથા આપણા દેશના મુસાફરોને પોતાની તરફ ખેંચે છે. ત્યાં પ્રાચીન કીર્તિની કેટલીક જગ્યાઓ છે. તેમજ ત્યાંનાં આરમનાં વાસણો તથા આરસની જાત જાતની બનાવટની વસ્તુ બહુ પ્રખ્યાત છે તેમજ લાકડાનું કામ પણ પ્રખ્યાત છે. તેથી લોકોનું લક્ષ આગ્રા જોવા માટે રહેલું છે. આગ્રા એ પ્રાચીન બાદશાહઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. તેથી ત્યાં નવાઇની વસ્તુઓ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે આગ્રા વખતના મુસલમાન બાદશાહે હિંદુસ્તાનનેજ પોતાનો દેશ ધારીને ૩-મીઆ ખર્ચાને આસમમાં રહેતા હતા. તથા કીર્તિને માટે ૩મીઆ ખર્ચાને હિંદુસ્તાનના લોકોને ખટાવતા હતા. તેથીજ આગ્રા, દિલ્લી વગેરેમાં બધા મુસાફરો બનેલી છે. અને તેમ હો, આગ્રામાં તાજમહેલ કીલ્સો તથા ફતેહપુર સીખરીનાજેવા બધા મકાનો હિંદુસ્તાનમાં નથી, યુરોપમાં પણ તેજ નથી.

મકરણુ રફ મું.

આગ્રાની નવાઇઓ.

પાંચનદરા તમે શું મારી જોડે આગ્રાની પ્રખ્યાત વસ્તુઓ જોવા આવશો ? જો આવશો તો તમને બહુ મજા પડશે. આલો, ત્યારેઆપણે જઈએ.

વાંચનાર ! તમે દુષ્પનાની આંખથી જુઓ કે, જાણે તમે અને હું
 ગાડીમાં બેસીને જઈએ છીએ. રસ્તામાંથી પેલું સુંદર દુષ્પના જેવું દૂર શું
 ચળકે છે ? કોઈએ જાણે ઉત્તર આખો હોય તેમ જણાયું કે, એ તો
 મોગલ બાદશાહ જહાંગીરે ઇ. સ. ૧૬૪૮ માં પોતાની પ્રિયતમ બેગમ,
 મમતાજી ખીખીની સમોષીના ઉપર એ મનોહર મહેલ ચણાવ્યો છે. તે મા-
 ટે એક વખત એનું નામ 'મમતાજી મહેલ' હતું. હવે એ તાજમહેલના
 નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે જેવા માટે યુરોપથી માણસો આવે છે. તેના જેવો
 મહેલ તથા મકાન આખા જગતમાં નથી. તેને બનાવવાને દરરોજ વીસ
 હજાર કારીગર કામ કરીને સતર વર્ષમુધી મહેલત કરી, ત્યારે તે મકાન
 તૈયાર થયું. એમાં લગભગ બે કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા. આગ્રા શહેરથી
 બે માઇલને છેટે જમના નદીને કાંઠે એ અપૂર્વ ઇમારત છે. ચાલો, ત્યારે
 આપણે તાજમહેલની તરફ જઈએ. ગાડીવાળાને તાજ તરફ જવાનો હુકમ
 આપ્યો. યોડીવારે ગાડીવાળાએ કહ્યું કે, સાહેબ, આ તાજ આવ્યો.

✓વાંચનાર ! ચાલો ઉતરીને અંદર જઈએ, જુઓ પેલો દરવાજો જે
 લાલ રંગના પથ્થરનો બનેલો છે, તે મોટો દેખાય છે. તે દરવાજામાં જઈએ,
 ચાહા, કેવો ઉત્તમ દરવાજો ! કેવા પાસે પાસે નાના ગોળ ખુરજો દરવા-
 જાની ઉપર દીપે છે ! તેની કેવી કારીગરી સારી છે અને તેની સાથે પણ
 કેવી સફાઈદાર છે ! દરવાજાની દેવડી કેવી સ્વચ્છ ! દરવાજામાં પેસ-
 તાં કેવો સુંદર બગીચો દેખાય છે ! ચાલો, બગીચામાં આસપોસ ધૂરીને
 જાડની ઘટા જોઈએ. આ શું બગીચો છે કે નન્દનવન છે ! અહિંયાં
 આંખનાં જાડ મોટાં ઉગ્યાં છે. પેલી તરફ દાડમનાં વૃક્ષોપર દાડમ બુલે
 છે. ત્યાં નારંગીનાં જાડપર કેવી સુંદર નારંગી લાગેલી છે ! આ શેનાં
 ફૂલ, એ તો પીળા શુભાખના. સફેદ ગુલાબનાં છેડ છે ! આ ઉંચા સી-
 ધા પુવારા જેવા શેનાં જાડ છે, તે મને બહુ ગમે છે. એ તો બાઇ, સરો-
 નાં જાડ છે, એ શોભાનાં જાડ છે. આ બધા શું પુવારા છે ? હા બાઇ,
 આ બધા પુવારા છે. આ બગીચાની વચમાં શું છે ? એ તો બેસવાની
 જગા છે, ચાલો, ત્યારે ત્યાં જરા બેસીને આરામ લઈએ, ચાહા ? અહિં

નો સોખંડના બેચો પડેલા છે. આ નો આરમ કરવાની જગાં દેખું. અહા ! કેવું સુંદર દેખાય છે ! આસપાસ સુંદર જગીચો છે ? સાગે આગ; સનું દેવળ જેવું મકાન છે. તેની ચારે બાજુએ ઉંચા મિનારા દેખાય છે, અદિ' આવવાનો બધો ખર્ચ વળી ગયો, મહેનતનો બધવો મળ્યો. ✓

આલો, આપણે મીઠાને સીંધા તાજમહેલપર જઈએ દરવાજાથી ચીધો રસ્તો બધો પથરથી બનેલો છે. તેના ઉપરથી જઈએ. અદિ' યોડે યોડે છેટે જવાનું છે. તે જવાનું બરાબર પેસવાના દરવાજાથી લઈને તાજમહેલમાં જવાના માર્ગ સુઠી સીંધા હારખંધ છે અને આસપાસ જૂવ, ફળનાં ઝાડ છે તેથી તે બહુ શોભાયમાન દેખાય છે. આનું મકાન મેં મારી ઉત્તરમાં બેસું નથી. આલો, ઉપર જઈએ.

આ તો આરસની પાયરી છે, આ તો ઝોટલા જેવું જણાય છે. બધે આરસપહાણુ જડેલો છે. આહા ! કેટલો ખર્ચ થયો હશે ? અહા ! આનો મોટું ચોગાન આપ્યું, અને વચમાં જનને આરસપહાણુનો મોટો નક્કર કહોડો લોચ એવું દેખાય છે. તેનો આકાર ચોરસ જેવો જણાય છે. ઉપરનો ગોળ ધુમટ પણ સુંદર દેખાય છે. બાઈ, પડેલાં આપણે મિનારા ઉપર ચડીને યોડેરનો દેખાય જોઈએ. ત્યારે ચાલો, ત્યાં જઈએ. આ તો બાઈ, આરસનો મિનારો જોઈએ. અહા ! કેટલો ઉંચો, શું તેનાપર ચઢવું હશે ? જોને પેલા માણસો ઉપર ચઢેલા છે, તે કેવો નાનો દેખાય છે. આલો, ઉપર જઈએ. આ તો ગોળ સીંડી છે અદિ' અધાં આપ્યું નહિ, જરા આગળ ગયાથી એક બાઈએ જણાવ્યું. તેમાંથી અજવાણુ આવવા માંડ્યું. અહા, કેવી સુંદર રચના ! અદિ' સોખંડની મોટી સીંધા મારેલી જોઈએ. હા બાઈ. એ તો મજબુતીને માટે મારેલી છે. હવે ઉપર આવ્યા. અહા, ઉપરથી આગા કેવું સુંદર દેખાય છે ! પેલા સદેહ નાનાં ઘરો તથા છપરાં દેખાય છે. માણસો કેવો નાનાં ફીંગણાં જેવાં દેખાય છે ! આ પેલી ઝાડની હાર કેવી સુંદર દેખાય છે, એ પેલું ઝાડનું ઝુંડ દેખાય છે ! બાઈ, એ તો જગીચો હોવો જોઈએ. આ તો જમના નદીને પેલે પર નાનાં મકાન દેખાય છે. પેલો જમનાનો પુત્ર, તેનાપર આસનાર માણુ-

સો કેવાં નાનાં દેખાય છે ! ચાલો, હવે ચારે બાજુએ ફરીએ. આ કેવો સુંદર કહેરો છે. કેવો સુંદર ગોળ આના ઉપર ધુમટ છે, આ જો તાજમહેલ કેવો સુંદર દેખાય છે ! તેનો ધુમટ કેવો સુંદર બનાવ્યો છે. આ પેલી ધુમટપર જવાની સીડી, આ પેલું બેડ બાજુએ શું લાલ પથ્થરતું બનાવેલું છે? એ તો મસિદ છે, તે પણ બહુ સુંદર બની છે. એ પેલો કિલ્લો ! શું આપણે કિલ્લો. જોવા જઈશું? અહિં આવ્યા છીએ, તો તે જોવા જઈશું જ. હવે ચાલો આપણે નીચે ઉતરીને તાજની કારીગરી જોઈએ. આ તો જાણે કુદરતી રૂળ પૂલના છોડ જેવું છે, એ શું ખરાં છે? નહિ બાઈ, એ તો આરસપહાણને કાતરીને તેમાં જાતજાતના રંગના પથ્થર બેસાડેલા છે, એ બહુજ સુંદર લાગે છે. આ દરવાજા ઉપર વાંકા ચુકા, કાળા તથા સફેદ લીટા શાના છે? એ તો બાઈ, કુસાની આરખી આપત છે, એટલે મુસલમાની ધર્મની આરા તથા પ્રાર્થના છે. એ પણ બહુ કારીગરીથી કાતરેલું તથા બેસાડેલું છે. જ્યારે બહારની કારીગરી આવી સુંદર છે, ત્યારે અંદરની કારીગરી કેવી હશે, ચાલો, આંપણે હવે અંદર જઈએ. આ તો ચારે બાજુની દિવાલ છે. કેવું સરસ કામ, જાણે કુદરતી આડપાન હોય ને ! આ શું રંગેલાં આડપાન છે? નહિ બાઈ, એનો પથ્થરમાં જે આડપાન તથા રૂળ કરવાં હોય તેને પહેલાં કાતરીને પછી તેમાં તેવા રંગના ખીજ પથ્થર ખરાબર તેવા ધાટના બનાવીને બેસાડે છે. જેમ વીંટીમાં નંગ સોનાની સાથે મઢે છે, તેમ અહિં પથ્થરને કાતરીને તેમાં જાત જાતના પથ્થર બેસાડે છે. આ શું તમે ખઈ કહો છો? હું તો કહું તેમાં કાટ જોનો નથી. આ તો રંગેલાં જેવાં બાસે છે. બાઈ, જરા ધ્યાન લગાડીને જો. જરા કાટ જણાય છે. હા બાઈ, તમે ખઈ કહો. અહા ! આતું કામ બનાવવાને કેટલો વખત લાગ્યો હશે? કેટલું બારીક કામ કરવું પડ્યું હશે? જરા નાનો પથ્થર હોય તો ખરાબ લાગે ને જરા મોટો હોય તો તે કાતરેલા ભાગમાં જાય નહિ, તેથી તે પહે પહે જોઈને ધસીને બેસાડયો હશે. આ કામ તો બહુ સાઈ છે. એ તો બાદશાહ કરાવે, આપણાથી શું કરાવી શકાય? બાઈ, આમાં અમને કામની આરસની રાખી, પેપરવેટ, ઘાંડી, ઘાંડા વગેરે ચાય છે.

એક નાની રાક્ષસીની કિંમત એ રાખીઆથી વધારે યાવ છે. તેની જોડએ તેની મજે છે. બાર આનાથી ૧૦૦ રૂપીઆ સુધીની કિંમતની વસ્તુઓ મજે છે, તે આપણે બહાર જઈશું, ત્યારે વેચનારની દુકાનપર જોઈશું. આમ છે તો આ બધું બનાવનાં પુસ્તક રૂપીઆનો ખર્ચ થવો જાઈએ. આપણે જ્યારે આવના હતા, ત્યારે એકે કશું હતું તે શું તને યાદ નથી ? હા, યાદ આશ્યું. બાઈ ! આ કોરુની જાણી ઉપરની કારીગરી બહુજ ઉત્તમ છે. તેમાં જે રંગના પથ્થરો પૂર્ણ છે તે બહુ કિંમતી છે. તેની વેત્ર તથા પુદા બહુજ બારીક તથા જરા પશુ કાટ વગરજ છે. જાણે કોઈએ ધ્યાન લગાડીને ચિત્રણો દોષ એવા દેખાય છે. અહા ! આ કબરપર તો કારી-ગરીની હદ છે. તેના ઉપર જે સુખાબ વેત્ર તથા પૂનાં જે ચિત્રો છે, તે જાણે ખરાં દોષ તેવાં લાગે છે. તે પશુ શું કાલરીને તેમાં રંગબેરંગી પથ્થરોએ જોડેલા છે ? હા, બાઈ ! આ બધું કાલરીને તેમાં જાતબાતના પથ્થરો જોડેલા છે. કેટલાકે કહે છે કે, આમાં બધા કિંમતી નમ પૂર્ણ હતાં, પણ તે ચોરાઈ ગયાં. ગમે તેમ હો, આ તો બહુ સુંદર બે કબરો છે. તે કોની વાર ? એક તારાખીખીની ને ખીજ બાદલાહ જાણીગરીની. આનો ઉપર દેખાડવાની કબર છે. બાદલાહ બેગમની કબર તો નીચે છે. બધું જોઈ લે. શું જોઈ ને શું નહિ જોઈ, એ હું નક્કી કરી શકતો નથી. આ તો એક સ્વમાન્ય મહેલ જેવું મને લાગે છે. ઘણીજ ઉત્તમ કારીગરીનો નમુનો. ચાલ, બાઈ ! આપણે બેગમ તથા બાદલાહની ખરી કબરો જોઈએ. આ પણ બહુ ઉત્તમ છે. કારીગરીમાં ચંદિયાતી છે, ચાલો. હવે ઘેર જાઈએ. આ પેલી દુકાનોનો સામાન તો બહુ સારો દેખાય છે. મહેલના બાદલામાં કિંમત તો ઓછી, કારણ કે અહિં બધું સન્નું છે. કઈ નવા-ઈની વસ્તુઓ લઈએ ?

ચાલો, હવે આપણે કિસ્સો જોવા જાઈએ. ગાડીયાળાએ કહ્યું કે, કિ-સ્સો જોવા માટે પાસ લેવો પડે છે. તે પાસ કેટલેનમેટમાં લઈકરની ઓફી-સમાં મજે છે, ત્યારે ચલાવ તે તરફ. ત્યાં પહોંચ્યા. સાહેબને કહ્યું કે, તરત પાસ વગર, પૈસે મળ્યો. જોય ગાડીમાં બેસીએ છીએ, એટલામાં એક બો-

મિયાએ અમને સલામ કરીને કહ્યું કે, હું તમને કિલ્લાની બધી માહિતી આપીશ, મને લાઇ જાઓ. જે તમારી મરજીમાં આવે તે આપને. અમે વિચાર કર્યો કે, આવો માણસ હોય તો સારું. પણ તેને લીધો. ગાડીવાળાએ કિલ્લાના દરવાજા ઉપર ગાડી ઉભી રાખી. અમે નીચે ઉતરીને ચાલ્યા.

વાંચનાર ! તમે શું કિલ્લામાં આવશે કે ? ચાલો જઇએ. ઝો પેલા અંગ્રેજ સંત્રીએ અમારો પાસ લીધો. પણ અમે ચઢાણુપર જતા લાગ્યા. આસપાસ જોવા લાગ્યા. ઠેકઠેકાણે બરાબો બાંધેલી દીઠી. તેમાં સોલજરો ખેડેલા, બીડી પીતા અને વાતો કરતા જણાતા હતા. આસપાસ ઝાડની છાંયા પડતી હતી. મોટી મોટી તોપો તથા ગોળાઓ જ્યાં ત્યાં પડેલા હતા. અમે જોતાં ચાલ્યા. ભોમિયાએ કહ્યું કે, આ કિલ્લામાં અંગ્રેજ સોલજરો રહે છે. આ કિલ્લાની તેઓ રખેવાળી કરે છે. પણ દૂરથી ઉત્તમ ધરતો સમૃદ્ધ દેખાયો. ત્યારે ભોમિયાએ કહ્યું કે, આ બાદશાહના મહેલો દેખાય છે. 'યોડે' દૂર ગયા એટલામાં એક મોટો યાંબલા વાળો હોલ આવ્યો. તેના ઉપર અમને લાઇ ગયા. ભોમિયાએ કહ્યું કે, " આ દિવાને આમ " છે. અહિંયાં બાદશાહ જાહેર મીજલસ કરીને રાજની વાતો કરતા, અહિં બાદશાહનું તખ્ત હતું. તે તખ્ત આ રજું. આનાપર બાદશાહ બેસતા હતા. ઝોરડો મોટો છે અને બધા દિંદુઓના દેવળના આકારના યાંબલા આસપાસ છે અને તેના ઉપર સારી છત છે. તે એક પ્રકારનું સાદું ઘર છે. યાંબલા સામ પથ્થરના છે. ભોમિયાએ કહ્યું કે, આ છત રૂપાની હતી પણ તે મરજીએ લૂટી ગયા. દિવાનખાનું બને તો સારું જણાયું નહિ. પણ તે અમને જ્યાં બાદશાહનું તખ્ત હતું ત્યાં ઉપર લાઇ ગયો. તે આરસપડાણું હતું તેવું કામ તાજમહેલના જેવું હતું. પણ તે ત્યાંથી દીવાને આસમાં લાઇ ગયો. ત્યાંનું કામ તાજમહેલના જેવું હતું. તે બધું આરસના યાંબલાવાળું હતું ત્યાં રાજની છુપી મસજીદો થતી. પણ અમને ખેગમોના મહેલ તરફ લાઇ ગયો. તે મહેલોમાંના પણ ફેટલાક સારા હતા પણ તે બધા સામાન વિનાના ઉજડ જોવા હતા. ત્યારે તે સચરમીયાંથી શહેંગારેલા દો ત્યારે તેની ખુબી ઝોર જણાતી હશે. પણ અમે ખેગમોના હામામ

‘આનાગાં ગયા. ત્યાં આરમના પૂવારા, આરસના હોજ વગેરે ઠીકા, બોમિયાએ તરેહવાર ગપો મારી કે, અહિં બેગમ બાદશાહ અતરના હોજમાં ફીડા કરતા હતા. અહિં બધી જાતની શુકામડીઓ અને શુકામો બાદશાહ તથા બેગમોને નહવારતી. પછી અમને ઈસામહેલમાં એટલે આપના મહેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં બધી જગ્યાએ આરિસા જડેલા હતા. તે પશુ સારું હતું, તોપણ કેટલુંક ભાંગેલી અવસ્થામાં હતું. જ્યાં ત્યાં આરસપાણીની દિવાલો ઉપર આડપાન, પૂજા રૂઝ તેમજ પછીઓ કાતરીને તેમાં રંગબેરંગી પથ્થર જડેલા હતા. તે બહુ કિતમ હતા. કેટલુંક કામ તાજમહેલને મળતું હતું, પણ ઓરગમો નાના હતા. કેટલાક ઓરગા મોટા હતા. કાંઈ જગ્યાએ ‘સય-ચીકું નહોતું, તેથી એક મોટી ધર્મશાળા જેવું જણાતું હતું.

કિસ્લામાં પ્રાચીનકાળમાં બાદશાહની રજપૂત બેગમો પણ રહેતી હતી. તેના મોહલ ખીજ હતા. ત્યાં બધું હિંદુ તરાહનું ખાવા પીવાનું થતું હતું. અમારા બોમિયાએ રજપૂત બેગમનો મોહલ દેખાડ્યો. તે લાલ પથ્થરનો હતો. તેની-કારીગરી કંઈ વખાણવા લાયક નહોતી. કિસ્લામાંના મોહલ બધા બેયા. બોમિયાએ તવારીખ કહેવા માંડી. તે અમે કંઈક સાંભળી કારણ કે કેટલીક અપો પણ હતી.

ત્યાર પછી તે અમને બાદશાહની નિમાજ પઠવાની મસ્જિદમાં લઈ ગયો. અહા! કેવી સુંદર મસ્જિદ! બધી સફેદ આરસની બનાવેલી છે, તે એક જાણે સુંદર રમકડું હોય એવું જણાયું. - બાદશાહ બેગમોને નિમાજ પઠવા માટે સુંદર મહેદ આરસમા ઠાળા આરસના ધરતી ઉપર ચોકઠાના આકારના પાડેલા આસના બહુજ સુંદર દેખાય છે, મસ્જિદમાં જ્યાં જ્યાં નજર ફેલાવવામાં આવતી હતી ત્યાં ત્યાં સુંદરતા જણાતી હતી, મોતી મસ્જિદ તેનું નામ છે. તે નામ તેને યોગ્ય છે. જે કિસ્લામાં કોઈ સુંદર વસ્તુ જોવા જેવી હોય અને જ્યાં ગયાથી પવિત્ર બાવનો ઉદય થાય તેથી જગા જો હોય તો હું મોતી મસ્જિદ કહીશ. તેમાં સાદી કારીગરી છે. પણ બહુ જોખી છે. કિસ્લો જોવાં જોવાં પાછા ધર તરફ ગયા.

આગ્રામાં જુમા મસ્જીદ પણ બહુ મોટી છે પણ દિલ્હીના જેવી નથી
 ઉમામસ્જીદ લાલ પથ્થરની બનાવેલી છે તે પણ જેવા જેવી વસ્તુ છે.

આગ્રાનો જમના ઉપરનો પુલ પણ જેવા જેવો છે. તે પુલપર
 તાલુસો, ગાડી ઘોડા, તથા રેલવે જાય આવે એવો પુલ બાંધ્યો છે.
 તેની બાંધણી ઓર જાતની છે. તે પુલ મોટો છે. પુલ ઉપર જમના નદી-
 ની દેખાવ બહુજ આનંદદાયક જણાય છે.

આગ્રાથી દસ માઈલને છેટે ફતેહપુરી શીખરી છે. તેમાં અકબર-
 રની કબર છે. તે કબરપર ધર્મજી ઉત્તમ મંકાન ચણાવ્યું છે. તે બહુ
 લાલ પથ્થરનું છે. અને વચમાં વચમાં આરસનું કામ છે તેની જાળી
 સારી છે. પણ અમદાવાદના જેવી નથી. ફતેહપુરીમાં શીખરીમાં કીશ્ચિ-
 યન અનાથાશ્રમ છે. ત્યાં એક તેના અંગે છાપખાનું છે. નિશાળ બહુજ
 સારી છે. આપણા દેશમાં ખ્રિસ્તીઓએ જેટલું બહું કામ કર્યું છે તેટલું
 આપણા ધર્મજોએ કર્યું નથી એનું દલ્લા સિવાય રહેવાતું નથી. ખ્રિસ્તીઓએ
 પૈસાદારોને માટે ગરીબોને, માટે વિદ્યાદાન આપીને દિંદુરતાનું જે બહું
 કર્યું છે તે અકથ્ય છે. તેનીજ કૃપાથી લાખો ગરીબના છોકરાં તથા નીચ
 જાતિનાં છોકરાં બણીને આગે મુખમાં ઉચ વર્ણુની સાથે સરસાસરસી
 કરે છે, અને ન્યાત જાતના તકાવતમાં વિદ્યા ભણાવતા જે મોટી અડચણ
 છે તે ખ્રિસ્તીઓએ તોડીને અજ્ઞાનને જ્ઞાન, અધર્મજોને ધર્મજ્ઞાન આપીને
 તેઓની ઉન્નતિ કરવામાં જે કંઈ મહેનત કરે છે તેવી આપણા દેશના
 ગુરજો તરફથી થઈ હોત, તો આગે આપણી હાલતમાં ઘણોજ ફેર પડત
 ન્યાં જેમજે ત્યાં ખ્રિસ્તીઓએ કોલેજો, સ્કૂલો, અને અનાથાશ્રમો
 કાઢીને આપણને બહુ રીને મદદ કરવામાં આધુનાહું જેથું નથી. એમાંજ
 તેઓનું મહત્વ છે. આગ્રામાં પણ ખ્રિસ્તીઓના કેટલાક શિક્ષણ આપ-
 વાના મકાનો છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ભરતપુર અને જયપુર.

આમાંનાં જે જે નવાઈની વસ્તુઓ હતી તે એક પછી એક જોઈ. આગ્રાની બનરમાં જાત જાતી મીઠાઈ મેવો ખાઈને છતાં સ્વાદ આપવા લાગ્યો. યોગ વરસામાં એક અગ્રેજી કપડાંની દુકાન કાઢવાને માટે હીરાલાલ લાઈને બાપુ નવીનચંદ્ર સયે પૈસા ધીર્યા. ત્યાં દર રૂવિચારે બ્રહ્મસમાજ અને બુધવારે મંગલ સભા બસતી, તેમાં પ્રુક્ટગ દિંદુસ્તાની આવવા તથા વાદ-વિવાદ કરતા હતા ધર્મનું તત્ત્વ સમજવાને મથતા; બાપુ નવીનચંદ્ર સય બધા ધર્મનો ફેસલો કરીને સત્યનો પ્રચાર કરતા અને સંગિત સભાથી બહુ લાભ થયો. જુદા જુદા ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો જાણવાનો લાભ મળ્યો. બાપુની મીમાંસા ધણીજ ઉત્તમ થતી, અને તે મીમાંસા બહુ ગમતી. હું પણ દરરોજ ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો વાંચતો હતો. હીરાલાલની દુકાન ચાલવા લાગી, પણ તેની પેઠણ બાપુને નહિ આપનાં પોતે ધન એકઠું કરવા લાગ્યો. બાપુએ ઉધારથી માલ મંગાવ્યો તથા લીધો હતો તેના રૂપીઆ બાપુએ પોતાના પદરથી આપ્યા પણ હીરાલાલે એક દમડી પાછી આપી નહિ. તે પૈસા આપવાનાં બહાનાં કાઢવા લાગ્યો. આથી બાપુએ હીરાલાલનો રુખાવ જાણ્યો. પછી તેને પોતાને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો. તે બીજું ઘર લાઈને રહ્યો. હવે બાપુની પ્રીતિ માણ ઉપર બહુ ચર્ચ. હું હવે તેની પામેના આરગ્રમાં રહેવા લાગ્યો તથા સાથે જમવા લાગ્યો. યોગ દિવસમાં બાપુને રેલવેમાં બેસીને પગાર બરોબર અપાય છે કે નહિ તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે વેળાએ બાપુ અને હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસીને ગયા.

બાપુ નવીનચંદ્ર સય અને હું ફર્સ્ટ ક્લાસની ગાડીનાં બેસીને રજપુતાના સ્ટેટ રેલવેમાં પગાર આપવાની રીતિ જોવા ચાહ્યા. પહેલાં અમે ભરતપુર જોયું. ભરતપુર એક જાટું સત્ય છે. તેનો કિશ્કો સારો વખણાય છે તે જોયે કહેર પહોંજ નાનું નગરે પડ્યું. તેમાં ધણાંજ યોગાં મોટાં ઘર હીલ્યાં; પણ નાનાં નાનાં એક બે માળનાં મકાનો વધારે

નેવામાં આવ્યાં. રસ્તો ધૂળથી ભરેલો દીકો, શહેરમાં ઓટા ફેરા કરીને પછી રાજનો મહેલ જોવા ગયા. મહેલ મુંગઈના એક ગૃહસ્થના કરતાં પણ નદારો લાગ્યો. જાણે મોટી વિશાળ ધર્મશાળા જેવું જણાયું. કંઈક સામાન અંગ્રેજ ભાતનો હતો પણ તેનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું. ભરતપુરના આગલા રાજના દીગના મહેલો વખણાય છે. તે ઘણા દૂર હોવાથી અમે ગયા નહિ.

પછી અમે જયપુર ગયા. જયપુર એ દેશીરાજ્ય છે. તેનો ઇતિહાસ બહુ જાણવા જેવો છે. તેનું વર્ણન ટોડે અંગ્રેજ ભાષામાં રાજસ્થાન નામના સુસ્તકમાં બહુ ખૂબીદાર કર્યું છે. અહિં તે ઇતિહાસ આપવાની જરૂર નથી. એ શહેરમાં મેં શું-શું જોયું તેજ અહિં આપવું યોગ્ય છે. જયપુર એ રજપુત જાતના રાજના હાથમાં છે. જેને આપણે મારવાડી કહીએ છીએ તેની વસ્તી અહિં ઘણી છે. તેના સિવાય રજપુતો છે મારવાડીનો પોશાક એક નાની કોઈ જાતના રંગની પાત્રડી, ધોતીઆને કાઠો વાળેલો, અગરખા તે વળી મોટા મોટા કાપના, જેડાં મારવાડી તરેહના. મારવાડીના પોશાક મોટા ઘેરવાળા ધાધરા, તે ધાધરા કુટીયા નીચે પહેરવા, કાંચળાઓ અડધા સ્તનપર પહેરવી અને માથા ઉપર મોટી હોટણી, તે હોટણીથી મોટો ધુમટો ઠાકવો, ફક્ત એક આંબ હાથની આંગળાએ હોલ-ણીને પકડીને જોવી. મોટા સોનાના ચુડા તથા ડોકમાં ભારે દાગીના અને પગમાં જાત જાતના રૂપાના દાગીના નાંખીને લટકતી મટકતી જ્યારે જય છે ત્યારે તેનો દેખાવ હિંદુસ્તાનની ખીજ સ્ત્રીઓના કરતાં ઓર જાતનો જણાય છે. પુરૂષો પણ કાનમાં, હાથમાં, કમ્બરમાં ધરણાં ધારે છે કેટલાક વળી એક પગમાં રૂપાનું ધરણું ધારે છે.

જયપુર શહેર સ્ટેશનથી એક માઈલને તરાવતે છે. તેને ફરનો કોટ છે. કોટ ગુલાખી રંગથી રંગેલો છે. જેવા શહેરમાં પેશીએ છીએ, તેવા દરવાજા ઉપર સિપાઈઓ બેઠા તથા ઉભા રહેલા નજરે પડે છે. સિપાઈઓનો ખાસ પોશાક નથી. તેઓ પેતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોશાક પહેરીને પહેરે ભરે છે. કમ્બરમાં એક તરવાર લટકતી રહેલી હોય છે. શહેરના

દરવાજામાં ગયાથી પહોળા રસ્તાઓ નજરે પડે છે તેની બેઠક માણસોને જવા આવવાના ઘુટ પાય જણાય છે. પાસે પાસે સુંદર ગ્યાસબે-ટના ફાનસો મોટા સાગ્ર ધાંજલાપર જોવામાં આવે છે. રસ્તો બધે સીધો છે. વાંકો સુકો નજરે પડતો નથી. ઘર પણ એકજ જાતના મોટા રસ્તા ઉપર છે. અને ઘરને સુલાખી રંગ પણ એજ જાતનો લગાડેલો છે. ઘર કંઈ મોટાં નથી. નીચે દુકાનો છે. ઉપર એક માળાનું ઘર છે. તે પર નાની નાની જગ્યા તથા બારી મૂકેલા છે, જ્યપુરના મોગ મોટા રસ્તાઓ તથા ઘરો એકજ બાંધણીના જણાય છે, કાંઈ રસ્તે ગયા પછી બીજે રસ્તે જવાથી પહેલાંના રસ્તા તરીકે થીજ રસ્તાની જૂથ થાય છે. વચમાં એક પુષ્કરો છે. ચાર તરફના રસ્તાઓ બધા મજે છે. ત્યાં નાની મરખી બજાર બરાબ છે. શહેર મધ્યમ પ કિતાનું છે, પણ બહુ સ્વચ્છ છે. રસ્તા પર પાણી છાંટવામાં આવે છે ગ્યાસની રાતે રાશની થાય છે. પાણીના નજો પણ છે. રસ્તે રસ્તે નજો મૂક્યા છે. જ્યપુરની બાંધણી વિશે કહેવાય છે કે એક ફ્રેન્ચ ઇન્જિનિયરની દેખરેખથી સુધારો વધારો થયો. હિંદુસ્તાનમાં જ્યપુરના જેવું સરખી બાંધણીનું બીજું શહેર નથી. જો કે મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસમાં મોટા મોટા ઘર છે તેજ જ્યપુરમાં નથી. જે કંઈ છે તે તે બધું મરકારી છે. પણ લોકોના મોટા ઘરો તથા આજકાલના સુમેષના જેવા નથી જે કંઈ છે તે અસલની તકનના છે જ્યપુરના ઘરો દેખાવમાં સુંદર નથી. તે એક પડછવાળા દેખાય છે. તેનો કંઈ ઘાટ નથી, પણ એક જાતના કદખાના જેવા બદારથી દેખાય છે જો કે કેટલાંકના મોટા મોટા આરકાદાર બારણાં છે, પણ સુંદર આરકા નથી. જ્યપુરના રસ્તાની ખૂબી ફક્ત એક લાઈન પર ઘરો તથા એક સરખી ઉંચાઈ તેમજ એક જાતનો રંગના નિવાય બીજી ખૂબી જણાતી નથી.

જ્યપુરમાં દેથી ચિત્રનું ઠામ કંઈકે હિંદુસ્તાનના કરતાં મારું થાય છે પણ સુરોષની ખાસે કંઈ નહિ, તે ચિત્રના ચરેસ. સેડ તથા શરીરના આવ-વર તથા માંચના લોચા દેખાડી સદવા નથી. તે તે સુરોષના નિના બીજે ક્યાં પણ દેખાડવાની સક્તિ હજી સુધી આવી નથી. જો કે સખ રૂવિરમાં

હાલમાં સુદર ચિત્રો કરે છે પણ તેમાં શેડની ખૂબી તથા માંસના લોચાની ખૂબી લાવી શકતો નથી. વળી હમણાં રવિ વર્માએ કેટલાક જર્મન ચિત્રકારોને સખીને કંઈક ચિત્ર સુધાર્યા છે તેથી તે હું તેને બહું માન આપી શકતો નથી. જ્યપુરનાં ચિત્રો એક રીતે યુરોપના શીખાઉ કરતાં પણ કેટલાંક નકારા બનાવે છે પણ તેમાં સોનેરી તથા ચળકાટવાળો રંગ આપીને બધારના સૌન્દર્યને ખીલવીને અજ્ઞાન માણસોને ખેત્રે છે જ્યપુરમાં આગસનાં વાસણો બહુ સસ્તા વેચાય છે. જ્યપુરની પાસે એક આરસનો પહાડ છે ત્યાંથી લાનીને જ્યપુરમાં આરસ પહાણુની રકાખી, પ્યાલા, કટારા વગેરે વેચાય છે. જ્યપુરમાં કસખી રગરેજનું કામ સારૂ થાય છે તેમજ પીતળ તથા પીતળપર પાકી કાંચનાં કામ પણ ઠીક થાય છે અહિંના માણસોને થોડો પગાર મળે છે. તેઓ ખોતાનો ગુજરો કેટલાક સારી રીતે કરે છે. અને કેટલાક બહુ ગરીબ છે કામધધાની ચઢતી નથી તેથી ઘણા માણસો પરદેશમાં જઈને વેપાર શેજગાર કરીને ચાર પાચ વરસે આવીને થોડુંક રહીને પાછા જાય છે જ્યપુરનો વેપાર મદ છે.

જ્યપુરમાં જોવા જેની જગા કેટલીક છે શહેરની બહાર એક મોટો બગીચો છે. તેમાં જાત જાતના ઝાડપાન અગ્રેજી રીતે ગોઠવેલા છે, તે બહુજ સુદર દેખાય છે. કલકત્તા મિત્રાય એવો બાગ મે ક્યા પણ જોયો નથી. તેમાં ઝુવતા પુક્તો કર્યા છે. તેમજ પહાડના કુદ્દતી દેખાવો કર્યા છે. તે બગીચામાં જાત જાતના જનાવરો, પશુ, પક્ષીઓ છે તથા એક મ્યુઝીયમ છે. તે મ્યુઝીયમમાં રજપુતાનામાં થતી બંધી જાતની વસ્તુઓ એકઠી કરી છે તેમાં ખસુસ કરીને જ્યપુરના ઇલાખાની વેપાર તથા કારીગરીના નમુના એકઠા કર્યા છે. ત્યાંની વસ્તીઓના મોટાં પુતળા તેના પોશાક સાથે મ્યુઝીયમમાં ખડા કરેલા છે જ્યપુરમાં થયલા રાજાઓના પીકચરો દીવાલની ઉપર કરેલા છે. તેના ઉપર શા'ગ માટેલા છે ઈજીપ્ટના વાસણો તથા પ્રાચીન કાળની ત્રાઈની વસ્તુઓ એકઠી કરેલી તે મ્યુઝીયમમાં છે. કોઈ જગાએ લક્ષ્મણના ચિત્રો છે તે કોઈ જગાએ રામાયણ મહાભારતના બનાવોના ચિત્રો છે. તે ચિત્રો બધા બીલ ઉપર રંગેલા છે. કોઈ એરણમાં જાત

નવનવા ત્રાંચા પીતળના વાસણો હાર બંધ ગોઠવ્યાં છે તેો કોઈ જોરગમ્માં
 નવત નવનવા માટીના વાસણોની હાર છે. કોઈ જોરગમ્માં ઠસળી, સાઘ,
 છીટના કપડાં હારબંધ કપાટમાં દેખાય છે, તેો કોઈ કપાટમાં દેસ દેસની
 યાઘડી નજરે પડે છે. કોઈ જગ્યાએ વગાડવાના યંત્રે દેખાય છે તેો કોઈ
 ઠેકાણુ પ્રાચીન અવાચીત ધરેણાં ગાંધા જોડને આશ્ચર્ય પમાય છે. કોઈ ઠેકાણે
 સાકરનો ખેડવાનો સામાન તેો કોઈ જગ્યાએ કુંપડમાંની વસ્તુઓ દેખાની
 નજરે પડે છે. મનહય કે લ્યાં નજર ફેકવામાં આવે, ત્યાં કંઈ નવું નવું
 જણાય છે. આંતું મ્યુઝીયમ હિંદુસ્તાનમાં એ તણુ જગ્યા સિવાય ખીજીક્યાં
 નથી. જપપુરના પ્રમાણમાં આ મ્યુઝીયમ ધણુંજ સારું છે.

ત્યાર પછી અમે સરકેરમાં સમયામ કે લ્યાં મહારાજા રહે છે તે જોવા
 ગયા. તે મહેલ એક રીને દેશી તણકનો છે. તેમાં કોઈ નવાઈનુ અમે જોઈ
 નહિ. એક સાંધારણ મોટા પૈસાદરના કરનાં કંઈ વધારે નજરે પડ્યું નહિ.
 અમે દેશ મહારાજાની કચેરી આશાની દીવાને આમ જોવી જોઈ. ઠેક ઠેકા-
 કાણે હાંડી કુંબર તથા દીવાલગીરી જણાઈ. મોટા મોટા તણા ભીંગ ઉપર
 દાંડિયા જણાવા એક સાંધારણ ગલીએ પાયરેલો દીરો. કેટલીક ખુરશી કોચ
 વગેરે જોવામાં આવ્યા. તે પણુ જણુ સુદર નહોત. નેનો બાગ સારો હતો.
 તેમાં, રાડ પુષ્કળ હતા. બધી જગ્યાએ દરીઅ.ગો દેખાની હતી, સાકરું રત્ના
 હતા. રાણીએ વખનો વખત તે બગીચામાં ફરે છે એવું અમે માંબજ્યું.
 જ્યારે રાણીએ કરતા નીકળે છે ત્યારે કોઈ પુરપને અંદર જવા દેવા નથી.

પછી અમે યોગસાગમાં ગયા, ત્યાં અનેક નવનવા નવા મોટા, સુદર
 જલસુરત યોગ યોડીએ હતા. કોઈ કોઈ યોગની કિમત ૧૦-૧૪ હજાર
 રૂપીઆ સુધીની જવારનારે હતી. આ યોગ આરવસ્થાનથી ખાસ મંગળ્યા છે.
 જેવી યોડી કાનુવધી ખામ મંગળવી છે. જેલે યોડો અદિ અદરથી યોડીને
 કાઠિયાવડી યોગના સંગમથી થયો. અર્થી રીને યોગના વખાણે સંભળનાં
 સંભળનાં યોગએ જોવા બેઠક તેમાંથી કેટલાંક યોગએ મારાં હતાં.

ત્યાર બાદ અમે દાંધીખ.ન.માં ગયા. અદિ નવનવા દાંધીએ
 એક એકને મોડી જાડી ઠાંકણી જાંધિયા હવા મહારાજો અમને દર્શાવે

ખેલો બતાવવા લાગ્યા. કેટલાંક હાથીઓને સલામ કરતા દેખાડ્યા. કેટલાકને શુક્રપુર એસીને શૂઠ ઉંચી કરાવીને કંઈ માંગતા હોય એવાં બતાવ્યાં. કેટલાકને એક ખીજની જોડે લઠતા દેખાડ્યા. આવી રીતે ઘણી જાતની હાથીઓની રમત ગમત દેખાડતા હાથીખાનામાં આવતે ફેરવ્યા. કેટલીક કૂર રમત પણ દેખાડી. એક એકના ઉપર હુમલો કરવામાં મહાવતે લોખંડના તીક્ષ્ણબાહા બોકીને તેઓને ગુસ્સે કરીને પછી તે રમત દેખાડી. બેશક આ બધું દેખાડનાર ધનાગની આશા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. તે પ્રમાણે બાબુ નવીનચંદ્ર રામ ધનામ આપતા. અમે જયપુરના એક મોટા હોદ્દાદાર બાબુને ત્યાં ઉતર્યા હતા તેથી તેમણે મોટી તસદી લઈને અમને આ બધી મજા દેખાડી તથા જયપુરનું જ્ઞાન આપ્યું. અતે વખતે હાથી ઉપર પણ બેસાડ્યા હતા. આ મારું પહેલું હાથીપર બેસવું હતું. હાથી ગભીરપણાથી જ્યારે ચાલે છે ત્યારે કંઈ હલાતું નથી. જાણે ગાડીમાં બેસાથી જેમ આરામથી જાય છે, તેમ હાથીપર જવાય છે બાબુની જોડે ગયા પછી હું કેટલીકવાર જયપુર ગયોહું, તે બધાનું જ્ઞાન તથા માહિતી આમાં થોડીક જણાવી છે.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

અજમેર અને પુઠ્ઠરણ.

પછી અમે પાછા રેલવેમાં સવાર થઈને અજમેર ગયા. અજમેરમાં અમારી ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓગાળીને રાખી. અજમેર જેવા જોવું શહેર છે. સ્ટેશનની પાસે મોટી સરાઇ છે અજમેરને ફરતો દોર છે. તેમાંથી શહેરમાં જવાય છે. રસ્તા શાંકડ છે. રસ્તા બધા ઊંટાથી ફરસખદી કરેલા છે. શહેરમાં મારવાડીની વસ્તી, નેરજપુતોની વસ્તી ઘણીએ શહેર પથ્થરનું છે. અહિં ના બધા ધરો પથ્થરના બનેલા છે. કારણ કે અહિં પથ્થર બહુ સોંધા વેચાય છે. પણ લાકડા મળતા નથી તે દૂરથી લાવે છે. બાળવાનાં લાકડાં પણ મળત નથી તેથી ચોરનાં લાકડાં બાળે છે તથા ઊણના સૂકા ઊણાં બાળે છે.

મહાની એક જાતની પેટી થાય છે. તે દેશી જનાવટની છે તે ઝાળાના આકારવાળી છે.

મુમલગાનો ખોળ સાહેબની કબર છે તેને અજમેર સરીક કહે છે. શહેરમાં આના સિવાય જોવા જેવું એક મોટું તળાવ છે, જેને આનાસાગર કહે છે. તેના વિશે આનું કહેવાય છે કે, તે આનાસાગર સારંગ દેવના પછી ગૌરીના પુત્ર આનો ચાહાજે પોતાના દેશમાં ધણે સુધારે વધારે કરાવ્યો હતો, અને તે ધર્મ પરાયણ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના મહાપ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવને પગલે ચાલી તેણે પોતાના દેશમાં ધણાક જગાણા અને નવાણ બંધાવ્યાં હતાં. રાજનગરની પડોશમાં પશ્ચિમ દિશાએ મોટા બધ બધાવી તેણે એક સરોવર બધાવ્યું હતું જે તેના નામ ઉપરથી આનામાગર કહેવાય છે. એમાં અનેક ઝરણાં આવીને પડે છે પાળોના બધ ૯૫ ગજ લાંબા અને ૧૪૦ ગજ પહોળા છે. વર્ષા ઋતુમાં વ્યારે તે ટકાટક ભરાય છે. ત્યારે તેનો વ્યાસ ૭ માઇલ થાય છે અને શરદ ઋતુમાં તે લક્ષ્મીના દર્પણ જેવું મનોહર અને સ્વચ્છ લાગે છે આ સરોવરનું પાણી આખા શહેરના લોકો પીવાને માટે વાપરે છે. સ્ટેશનની પાસે એક મોટી વાવ છે તે પણ જોવા જેવી છે. હાલમાં અજમેરમાં રાષ્ટ્રપુત ગરામીઆઓને શીખવવાની કોલેજ થઇ છે તે સ્ટેશનથી થોડેક દૂર છે. તેની બાધણી આજકાલના અગ્રેજ જાતના મહાનોના જેવી છે પણ તેની કંઈક બાધણી મુમલગાની ઘાટની છે તે જોવા જેવી છે.

પછી અમે પુષ્કરજી ગયા અજમેરથી ૬ માઈલ ઉપર હિંદુઓનું મોટું તીર્થ જે પુષ્કરજી છે ત્યાં ગયા રસ્તો કેટલોક પહાડી છે. થોડેક ઉતરીને જવાય છે કારણ કે ઘોડા ગાડી પહાડ ઉપર ચઢતા થાઈ જાય છે. આમપાસનો દેખાવ બહુ રમણીય છે. આસપાસ નાના નાના પહાડ જોવામાં આવે છે તેની ઉપર ઝાડની ઘટા નજરે પડે છે. તેથી પહાડ બહુ સુંદર દેખાય છે. આસપાસનો દેખાવ પણ મનને હરણુ કરે એવો છે અમે ઈશ્વરની લીલા જોતાં જોતાં ચાલ્યા થોડીકારે હિંદુઓનું મોટું તીર્થ આવ્યું તીર્થમાં એક મોટું સુંદર તળાવ કમળોથી ભરેલું હતું. આસપાસના

પદાર્થનાં જાડની કાળી છાયા પાડને કમગના કંઈ સુધાથી વ્યાખ્યાની લગાવ
જાણુજ સમજીવ જાણુવું હતું. એક બાજુએ કોટલાક મદિરા હતાં. તે મદિરા
કંઈ બધા નહોતાં. એક જાતના સામાન્ય અન્યરૂઠના દેખાતાં હતાં. કોઈ
મદિરામાં અડાદેવ, તો કોઈમાં હેનુમન, કોઈમાં મધુપતિ, તો કોઈમાં સમ-
ચંદ્રશની મૂર્તિ બિસુજાતી હતી. નાહીને લોહો બધા પ્રતિમા પૂજતાં હતાં.
'ખઈ તીર્થ તો તજાવમાં નહાવવું હતું, અમે કંઈ નાહાયા નહિ પણ જરૂર-
તની લીલા જોઈને હૃદયનું સ્મરણ કરું પછી અમે શહેર જોઈને ગાડીમાં બેઠા.

મકરણ ૨૯ મું.

અલવર, રેવાડી અને દિલ્લી.

અન્નેરૂઠી પાઠ બાંદીકુલિયા રોડનવર આજ્ઞાં. ત્યાંથી અમે દિલ્લીની
નગર જવાની ગાડીમાં અમરી ગાડી લેવાવી. અમરી આખી ગાડી બાજુ
કહેતા ત્યાં છેલ્લાવીને પછી શહેરમાં નથા અનુપાસના દેખાવો જોઈને,
ફરીને તે ગાડી બીજી આવતી જતી ફેનમા લેવાયાં હતાં.

હવે અમે અલવરમાં ગાડીને કાઠી નાખવાને હજુ. તત્કાલ કાઠી નાખી
પછી અમે અલવર જોવા ગયા. અલવર એ દેહી રાજ્ય છે. તે રાજ્ય નવું
છે. તેનો કિલ્લો પહાડ ઉપર આગમણીમાંથી જોવામાં આવે છે અલવર એ
જાણવવું રમ્ય છે. તે ઘાટુંજ નવું શહેર છે. ત્યાંની વગી કોટલીક આર-
વડી, દિલા તરુન કિંદુસ્થાની તથા અપૂતોનું છે. અલવર એ જાણવાનું
અને દિલ્લીની હદમાં છે. એટલે ત્યાં મિજલુ જાવ દેવ એ કંઈ આશ્ચર્ય
નથી. ત્યાંના રમ્ય આશાના જોઈ દીલા, ત્યાંનાં ઘણાં ઘણી રીતે આશાના
જેવાં જાણવાં. ત્યાં એક મોટું તરુન જોઈ. તે તરુન મારું વાધિયું હતું.
નેની પાસે રાજાઓની હાથી હતી એટલે જે રાજાઓ મરી જવા હતા તેની
છેલ્લી રાખ લાકને તેના ઉપર એક નવા મદિરાના આકારનું ધર ચાખવાના
નેને કાઠી કરે છે. તે શહેરમાં કંઈ વધારે જાણુજ જેવું નહોતું ત્યાંનાં ન.

સ્તાઓપર ફરીને પાછા રોશનપર આવ્યા અને બીજી આવતી ગાડીની બેંડે
ડબ્બો બેંડવીને રેવાડી ગયા.

રેવાડી પબ્લુ એક નાનું અંગ્રેજી સ્કોલનું શહેર છે. તેમાં ધણુ વગેરે
અનાન્યનો મોટો વેપાર થાય છે તેથી કંઈક ચઢતી દશમાં છે. ત્યાં ધણું
ફરીને ફિંદુસ્તાની દિલ્લી તરફના માખુમો વસે છે. તે શહેરના ધરો તથા
માણુસો આમાના જેવા દેખાવાં ત્યાં એક મોટું તળાવ છે. તે તળાવ ધણું
જ મુંદર બાંધેલું છે. સ્ત્રીઓને નદાવાને માટે જૂદી જગા બાંધેલી છે. તેવાં
તળાવ ફિંદુસ્તાનમાં બહુ જ ઓછાં છે. તેનો ઘાટ તથા તેની બાધણી સફેદ
પથ્થરની છે. તળાવ સિવાય બીજાં ધણુ જ મોટું મુંદર અને જણાયું પછી
અમે દિલ્લી તરફ ગયા.

દિલ્લી એ હાલમાં અંગ્રેજીના હાથમાં છે. તે જમના નદીને કાંઠે પસેલું
છે. ત્યાં હમે મોરની સરાઈમાં ઉતર્યા. એ સરાઈ સારી જણાઈ. ત્યાંથી
નહેર જાય છે. શહેરમાં અમે ફરવા ગયા. આંદણી એક બહુ સારો જણાયો
ત્યાંથી જુમામસિદ તરફ ગયા. દિલ્લીની જુમામસિદ ફિંદુસ્તાનમાં સર્વથી મોટી છે.
તે બહુ ઉચ્ચ છે. તેને ચાર મિનાર છે. દિલ્લી એ સાફ શહેર જણાયું, ધરો
મોટા દેખાયા નહિ. ધરો બધા પથ્થરના તથા ઘટાનાં બનાવેલા દીઠાં. દિલ્લી એ
પ્રાચીન શહેર છે. અહિં જત જતની ઘણી જ સારી વસ્તુઓ બને છે.
કિસ્મો જેવાનો તથા કુતુબમિનાર જેવાનો સમય નહોતો તેથી શહેરમાં
ફરીને અમે સરાઈમાંથી રોશનપર આવ્યાં અને બારોબાર આમે ગયા.
નવ દિવસ મુસાફરમાં ગયા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સ્પિરિચ્યુયાલીઝમ (ખેત આવાહન)પર વિદ્યાસ, શાહી બનાવ-
વાનો ઉદ્દેશ, અને હોમિયોપેથિકની માહિતી.

આમામાં બાબુ હીરાલાલ લાહેને ઠપગની તથા અંગ્રેજી સામ્યનની

દુકાન બાણુ નનનચદ્રયે કદવી આપી પણ જે કદ નકરો યતો હતો તે બાણુને આપતો નહોતો, પણ પેતે રાખતો હતો, આથી બાણુની જોડે તેની બોલાચાલ યદ, તેથી હીગલાન જુદો રહ્યો હવે હું બાણુની જોડે જલાધેના કતાક માતો કરતો તથા તેમની જોડે વિવિધ વિવન ઉપર વાદ વિવાદ કરતો હતો બાણુ નવીનચદ્ર રાજ પ્રિરિચુયાલીક્રમને માનતા હતા તેઓ આત્માને આ લોકમા આનન્દનું કમુન કરતા તથા તેઓની જોડે વાતચીત કરીને સ્વર્ગનું ગાન થાય છે તેવું પણ માનતા હતા તે વિશેના તેમની પામે બહુ પુસ્તકો હતા તથા અમેરિકા, ઇંગ્લાન્ડમાંથી તે સબધી મામિક પુસ્તકો સમાહિક પત્રો આવતા તેમાંથી વખતો વખત મને મનગાવીને સમજાવવા ધીરે ધીરે હું પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો, હું માગ મિત્રોને તથા હિતેશુઓને મુબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે સ્થળે કમગમી લખતો તેમા આત્મા સબધી લખતો મરેના આત્મા આ દુનિયામા આવે છે, તે વિશે વારવાર લખતો તથા તેના ખુનાસો પૂજતો તેમા મુખ્ય કરીને સ્વર્ગવાસી જોગનાથ સાગમાઈને હું વધારે લખતો તેઓ તેના ઉત્તરમા લખતા કે આત્મા દુનિયામા આવતા નથી અને પ્રિરિચુયાલીક્રમ ખોટું છે વગેરે તેના ઉત્તરમા હું ઘણું લખતો અકવાડિયામા જે ત્રણ કમગમી બો જાનાથ ભાઈના આત્મા

હું બાણુની સાથે વારવાર મુસાફરીએ જતો હતો, ત્યારે કમજાયાની ત્યારે હું પાચ મીનિટમા તૈયાર થઈને બાણુની જોડે દિલી, જયપુર અમરેર વગેરે જગાએ જતો પાચ છ દહાડમા પાઠો આવતો

તે અત્સામા બાણુએ લખાની સ્ખુન્નેક શાહી કરવાનો વિચાર કર્યો એ એ અમેજી હુનરોની ચોપડીમાંથી તેના નુસખા શોધીને પછી સામાન ભાવવા મને કહ્યું હું બાણુએ લખાન્યા પ્રમથે સામાન લાગીને જેમ કહ્યું તેમ કહ્યું આથી કદક સારી શાહી બની પછી તેમાં મુખારો વચારો કર્યાથી શાહી સારી થઈ હવે શીશીમા બરીને વેચવાની તમનીજ કરવા માટે ખાસ શીશી તથા ખાલિયા કતવવા માટે હું બાણુની સાથે બાદી કુઈની પાસે ગામ છે ત્યાં ગયો ત્યાંથી રટેજનપર કમગમી સારા વાસણે કુંભ

વગેરે આવતા હતા તે હું જોતો તેથી ત્યાં બાહાનાના પૈસા આપીને એક જાતની બાટલી કરાવી પણ તે બાટલી દેખાવે ઠીક થઇ પણ તે કાચી હોવાથી તેમાંનું પાણી ધીરે ધીરે બહાર નીકળતું. મેં મારા નામની સાંસ દીકરીને પણ છપાવી. બાબુએ N. H. Cand એ કારખાનાનું નામ રાખ્યું. પણ બાટલીનો તથા ખડિયાનો બંદોબસ્ત કરી રામચો નહિ. શાકી ધણીને સારી થઈ હતી. પણ અસલથી પૈસા કમાવવાને ચહાતો નહિ. આજસમાને આજસમાં તે કામ હું કરી રામચો નહિ, જો કંઈ હોત તો આજે ધણીને સાઈ ચાલત.

હું બાબુની જોડે આગ્રામાં રહેવા લાગ્યો. હું લખવા વાંચવાપર મન લગાડવા લાગ્યો. તે અરસામાં બાબુની પ્રીતિ મારી ઉપર બહુ થઇ હતી. બાબુની જોડે તરેહવાર જાતની વાતો થતી તેમાં હોમિયોપેથિક ઔષધની વાત થઈ. તેમણે કહ્યું કે હોમિયોપેથિક દવા ધણીને સારી છે. તે ખાધાથી સામ સિવાય નુકસાની થતી નથી. જો વધારે આપવામાં આવે તો કંઈ હાનિ થતી નથી ખીજી દવા જરા વધારે આપ્યાથી હાનિ થાય છે. પણ હોમિયોપેથિકમાં તેવું નથી. તે બહુ મહેલી છે. એક એક જાતના રોગને માટે એક એક દવા છે તેનો ડોસ એક દીપુ એક ચમચા પાણીમાં મેળવવીને આપવામાં આવે છે તથા રાઇ નેટલી બે ત્રણ ગોળી અથવા વટાણા નેટલી એક ગોળી દિવસમાં ચાર વખત આપ્યાથી કેટલાકને માફક આવે છે. તેમાં ખર્ચ બહુ જાણું પડે છે. અને તે શીખતું પણ સહેલું છે. આ સાંભળીને મારે તે શીખવાની ઇચ્છા થઈ. બાબુની પાસે બંગાળીમાં હોમિયોપેથિકના પુસ્તકો હતાં, તે હું જોવા લાગ્યો, હોમિયોપેથિકનો શોધનાર હાનિમનનું ચરિત્ર વાંચ્યું, તેણે કેટલીક વિપત્તિ વેહીને હોમિયોપેથિક શોધ્યું છે તેની માહિતી મેળવી. પછી હોમિયોપેથિકના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વ જાણ્યાં. હું દરરોજ કંઈને કંઈ હોમિયોપેથિકનું જ્ઞાન મેળવતો હતો.

મકરણુ ૩૧ મું.

દિગના ભવન અને મથુરા.

હું બ્યારે બાબુ નવીનચંદ્ર રાયની જોડે આગ્રામાં રહેતો હતો, ત્યારે હું થોડા દિવસને માટે ભરતપુરના દિગના ભવન તથા મથુરા વંદ્રાવન જોવા ગયો હતો. થડેલા હું ભરતપુરમાં રેલવેમાં ગયો, ત્યાંથી એકામાં દિગના ભવન જોવા ગયો હતો.

દિગના ભવન અથવા દિગના મહેલ એ ભરતપુરના ગમ્મ અચાર હન્મંત્રિ આસરે ૧૮૫ વર્ષપર દિલ્હી હુંડી તેના પૈસાથી બંધાવ્યો છે. તેને દિગભુવન કહે છે. તે દિગભુવન એક નાના ગામડામાં બાંધેલા છે. તે ભરતપુરથી આસરે આઠ દસ માઈલને દૂર છે. ત્યાં એકામાં જ્યાંય છે. ગામડું નાનું છે. પણ લોકો દિગના ભવન જોવા જવાથી તે મોટામાં ખપ્પું છે. ભુવનને ફરતો કોટ છે. તેમાં મોટો બગીચો છે. તે બગીચાની વચમાં મોટો મહેલ પથ્થરનો છે. તેમાં કદ દિલ્હી આગ્રાના જેવા આરસપદ્માણુની બનાવટ નથી, પણ તે સાદા પથ્થરનો બનાવેલો છે. પણ તેમાં ખૂબી એ છે કે તેમાં ભર હુનાળામા શિયાળા જેવી તાક જણાય છે. કારણ કે તે ગરમીની ઋતુમાં શિયાળાના જેવી ઋતુ કરવા માટે તે મહેલમાં ૯૯૯ કુવારા બનાવ્યા છે અને બાગ મોટા વિશાળ બનાવ્યો છે. તે કુવારામાં પાણી પહોચાડવા માટે મોટા કુવા બનાવ્યા છે. તે કુવા બહુ ઊંચા તથા પથ્થરથી બાંધેલા અને તેમાંથી પાણી હાથીથી કઠાવવામા આવતું હતું એવું લોકો કહે છે. તે પાણી છત ઉપર મોટી ટાંકીના આકારમાં એકઠું થાય છે તે સાંધી નળાઓમાં કુવારામાં જાય છે. કુવારા એટલા બધા બધા ત્યાં નજરે પડે છે કે તે બ્યારે ઉડતા હશે ત્યારે એક બહુ ગજા પડતી હશે. હું દિગના ભુવન જોતો ચાલ્યો ત્યાં બહુ ચંકક હતી બધી જગ્યાએ તાક જેવું જણાવું હતું કુવારા ઊંચા નહોતા તેપણુ ઉપરની છતોમાં તથા દીવાલની વચમાં પાણી હોવાથી ચંકક લાગતી હતી, બગીચાથી પણ ચંકક વળતી હતી. કુવા મોટા મોટા દીગ. લાખો રૂપીયા ખર્ચેલા જણાયા. દિગ-

ના ભુવન જોધને હું આશ્ચર્ય બન્યો. માણ્યો શું કરે છે તેની કલ્પના થઈ, માણ્ય ગરમીને શી રીતે તાકની અવસ્થામાં લાવે છે તે અનુભવ્યું. આ બધું જોધને હું મથુરા તરફ એકામાં બેસીને ચાલ્યો. દિગના ભુવનથી મથુરા કેટલાક માઇલ છે. ત્રણ સાડા ત્રણ કલાકમાં હું મથુરા પહોંચ્યો. મથુરામાં એક સરાઈમાં જોધને ઉતર્યો સવારના પહોરમાં ઉડીને મથુરામાં ફરવા ગયો.

મથુરાના ધણા ખરા બજારના રસ્તા પથ્થરના બાંધેલા છે તે પથરની મોટી મોટી ચોરસ લાદી જડીને તેના ઉપર જરા ઉડા કાપા પાડેલા છે કે જેથી ગાડીને લખતી જતા અટકાવે. રસ્તા સાંકડા જોયા, રસ્તાની બેક બાજુએ દુકાનદારોની હાર જોધ, દુકાનોમાં દેશી વસ્તુઓ વેચાતા દીઠી. બજારમાં મીઠાઈની દુકાનો જોધ. થોડે છેટે ગયો નહિ એટલામાં જ મના નદી દેખાઈ. નદીની તરફ ગયો તો પુષ્કળ માણ્યો નકાળા હતા. ત્યાં પંચા યાત્રાળુને સંકલ્પ તથા પૂજા કરાવતા હતા. નદીના કાંઠા ઉપર મંદિરો છે. બજારમાં મંદિરો, આસપાસ મંદિરો બધે નાના મોટા મંદિરો મથુરામાં છે.

મથુરા એ હિંદુઓનું તીર્થ સ્થાન છે. અહિયાં બાળગોપાળ એટલે શ્રી કૃષ્ણનો ગહિમા પુષ્કળ છે. જ્યાં ત્યાં શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. અહિયાં વૈષ્ણવ યાત્રાળુઓ દેશ પ્રદેશથી યાત્રા કરવા આવે છે. અહિયાં મેં પુષ્કળ ભાટિયાઓને વૈષ્ણવી ટોપી પહેરીને રખડતા દીઠા. ભાટિયાણી પણ તેઓની સાથે કચ્છી મોલી ખોલતી જતી દીઠી. મથુરામાં બધી જાતના યાત્રાળુ જણાયા. મદ્રાસી, બંગાળી, દક્ષિણી, હિંદુસ્તાની, આસામી વગેરે જ્યા ત્યા ફરતાં જણાયા. મથુરામાં શેઠ લક્ષ્મીચંદ્રનું દહેરૂ ધખ્યાત છે. તે હાવનું બનેલું છે. પ્રાચીન કેટલાક મોટા દેવજો છે. તે બધા ભક્ત અવસ્થામાં તથા મુસલમાનોના હુમલાથી ખરાબ છે. કેટલાક મંદિરો બહુ વિશાળ જોયાં. ત્યાંથી હું વદ્રાવન ગયો.

વદ્રાવન નાનું ગામ છે પણ પુષ્કળ વૈષ્ણવના મંદિરો છે. ત્યાં ગોસ્વામીનાં પુષ્કળ મંદિરો છે. જે વદ્રાવનને મંદિરોનું ગામ કહેવામાં આવે તો ખોટું નહિ. જ્યાં ત્યાં મંદિરોનો દેખાવ નજરે પડ્યો. કેટલાંક મંદિરો બહુ

ઉત્તમ ભેદ્યાં મદિરોનો ઘાટ પણ સુંદર જણાયો.

મંથુર અને વંદાવનમાં પંડા બહુ ઉત્તમ યાવ છે કારણ કે અદિની ગાય ભેંસને કપાસીઆ, ખગ વગેરે ખવાડીને મોટી તાણ રૂખે છે, તેમજ તેમની સંભાળ બહુ રૂખે છે. મથુરામાં બધી જાતની સુંદર વસ્તુઓ વેચવા આવે છે. ત્યાંનાં માણસો આશાનાં ભેવાં છે. પણ કાઠર તથા ગોવાગિયાની સ્ત્રીઓ કંઈક શામળી અને યોડા ઘેર વાળા ધાધરા પહેરેલી જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. તેના સિવાય ખત્રી, બનીઆ, બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ કંઈક ગૌર રંગની જણાય છે. તે પણ લાલ લીલા આસમાની રંગની સુતરાઉ ધાધરા પહેરીને ઉપર જાત જાતના રંગની હોદણી હોડીને જતી આવતી નજરે પડે છે. કેટલીક પડદામાં રહે છે, અને કેટલીક છડે છોક જાય આવે છે. તીર્થ સ્થાન હોવાથી ધણીક પડદામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ પણ છુટથી આવે છે. પંડાનું જોર બહુ છે. દૂરથી યાત્રાળુને વગગે છે. પંડા પણ મોટા લઠ્ઠ હોય છે.

મથુરા અને વંદાવનનું સ્મરણ થયાથી પ્રાચીન કાળની વાતો યાદ આવે છે. જે મથુરા અને વંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓની ભેટે રાસલીલા રમી હતી, જે શ્રીકૃષ્ણે રાધાને પ્રેમમાં મત કરીને ઘેલી કરી હતી, જે ચૈતન્ય શ્રીકૃષ્ણના નામમાં જન્મત ભેવે યદને કીર્તન કરતો કરતો જન્મના નદી-માં કુદકો મારીને પ્રાણ ત્યાગ્યો હતો, જે શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન મહાભારતકાર તથા શ્રીમદ્ભાગવતકારે કર્યું છે, તેનો મદિમા મારા ભેવા અસ્પર્શિ-વાનથી શી રીતે યાય ! શ્રીકૃષ્ણની લીલાની જન્મભૂમિ જે મથુરા વંદા-વન છે, જ્યાં દેશ પ્રદેશના માણસો આવીને યોગાના આત્માની મ-દ્ગતિ ધમેલી સમજે છે, અને ત્યાં મરી ગયાથી પોને વૈકુંઠધામ પદમ-યાની ઇચ્છા રૂખે છે. જ્યાં વલ્લભાચાર્યના ધણુ મદિરો છે, જ્યાં વૈષ્ણવ ધર્મની લીલાભૂમિ છે, ત્યાં પડેલાં દદાય અસ ધર્મના ચિદ્રી કરો પણ દમ-બળાં તેા પંડાઓને કમાઈ કરવાની લીલાભૂમિ છે. પંડાઓ વજ્જાન રોધવવા માટે સેકડો માછલ જાતને ચોપડ બનાવીને તેમના વડાઓના ગોર કડીને તીર્થમાં સાવવાની કોશિશ કરે છે અને જાવિક જુથી પેસ દાર તથા કનગે કમાવેલા પેસાને મદ્મને વાપરવા માટે તથા યોગાના ૫૫ ધિય

માટે મથુરામાં આવે છે અને પંડાના કહેવા પ્રમાણે ખર્ચ કરીને પાછા જવા દેતા તેવા ચાલ્યા જાય છે. જેમ કડવી દુધી તીર્થવાળા જમના ગંગામાં નહાલા પછી પણ કડવીને કડવી રહે છે તેમ પાછા પાપીને પાપી જાય છે. ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમીઓ પણ ધણે દુરથી આવે છે તે હું કબુલ કરું છું. તેનો કેવો નમ્રભાવ હોય છે, કેવી સરળતા હોય છે તેને જોઈને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આહા ! એવા મનુષ્ય ધણું ધણું શીખવે છે. ભક્તિ-ભાવ ગરીબ, અજ્ઞાનમાં જોવામાં આવે છે. એવાને મારા પ્રણામ છે, ખીજા તો જે પોતાનો ભભકો, મોટાઈ બતાવવા તથા ખીજાને છેતરવા જાય છે, તેને તો હું દુરથી પ્રણામ કરું છું.

મથુરા વંદાવનની પાસે ગોકુળ છે. ત્યાં પણ કેટલાંક શ્રીકૃષ્ણનાં મંદિરો છે. તે પણ બધા યાત્રાળુઓ દર્શન કરવાં જ જોઈએ. આસપાસ ખીજા નાના મોટા પુષ્કળ તીર્થ સ્થાન છે, જેને દર્શન કરીને મુક્તિની ઇચ્છા હોય તે બંધે જાય પણ હું તો બહારના દર્શનથી મુક્તિ થયેલી સમજતો નથી એટલે મારે તો દર્શનને માટે જવાની જરૂર નથી આટલું તો માનું છું કે કુદરતના સુંદર દેખાવો ધૃત્વિરતું મહાનપણ, તેની દયા, તેની લીલા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, અને પ્રાચીન હિંદુઓએ તીર્થ સ્થાન પણ એવીજ સુંદર જગ્યાએ બનાવ્યા છે. જ્યાં સુંદર નદી વહેતી હોય, જ્યાં ઝાડ પાન હોય, ત્યાં તીર્થ કર્યાં છે.

પ્રાચીન કાળમાં તીર્થોમાં કેટલાક મહાત્માઓ રહીને ધર્મ વિશે વિચાર કરતા હતા. તેઓ ધર્મનો સદ્ ઉપદેશ આપતા હતા. તેથી ત્યાં જાત્રાળુ ગયાથી તેને કુદરતનો સુંદર દેખાવ તથા ઉપદેશ મળ્યાથી બહુ લાભ થતો, પણ હાલ તો કેવળ ગાદરીઆ મેદાના જેવી સ્થિતિ થઈ છે. કુદરતનો દેખાવ જોવાની ઇચ્છા મુદ્દે નથી. તથા ધર્મોપદેશકોમાંથી તો કેટલાકો કમનારા-ઓનો વેશ ધારણ કરીને ગરીબોનું ધન છુટી લેવાની તજવીજમાં હોય છે. તેથી તીર્થથી ખરેખર જે યતું જોઈએ, તે યતું નથી. અમરતા પૈસા ખર્ચ થાય છે. કંઈક સોંપેની રીત જાત જુએ છે એટલેજ લાભ મળે છે. ભાવિક તમા વિશ્વાસુ માણસોતો બધે એક સરખા છે. તેઓ ભક્તિમાં તક્ષીન થઈને

કલ્પિત ઇશ્વરની પૂજા અર્ચના કરે છે. ધન્ય છે તેઓની શક્તિને । પર-
મેશ્વર કરે ને એવી શુદ્ધ બક્ષિત મારો હૃદયમાં જાગેત યાય.

મથુરા વંદાવનમાં જે લેવા જેવું હતું તે બધું જેવું, જેમને હું
ખાહો આજે આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

રામજીદાસ અને અનાયાશ્રમ.

બાપુ નવીનચંદ્ર રૂપને ત્યાં હું અને મહેન્દ્રનાથ ચટ્ટરજી નામના બા-
પુની પહેલી બાઇડીના સાગતો શાળો આધારમાં રહેતા હતા. મહેન્દ્રનાથ
અંગ્રેજી શીખવા જતા. એટલામાં બાપુને ત્યાં પંજાબ તરફનો રામજીદાસ
નામનો એક ગૌર વર્ણનો હીંગલો મથુરા પહેલાની લાહોરની ઝોળખાણ કા-
ટીને આવ્યો તેણે પોતાની લાચારી જણાવી તેથી બાપુએ તેને પોતાને ત્યાં
રાખ્યો. હવે અમે ત્રણ જણ થયા. બાપુ અમને ત્રણ જણને પોતે જે
ખાતા તે ખચકતા હતા. મહેન્દ્રનાથ અને હું બાપુની સ્ત્રીની પામે ધનો
કરતા હતા. અમે તેના ઝોરમાં જતા આવતા હતા. ફક્ત રામજીદાસ
બહારના ઝોરમાં રહેતો હતો. રામજીદાસ ખાવામાં એકો હતો. તેને દર-
રોજના એક રૂપીઆના પેંડા જેમણે. બાપુની પાસેથી તે રૂપીઆ ઉપર
તરીકે લઈને પેંડા વગેરે ખાતો. ઘરમાં ઘણુંજ યોગ્ય ખાતો. અને બટકનો
હતો. તે સમાજમાં આવીને મોટી મોટી ધર્મની વાનો કરતો. તથા બાપુની
ચોપડીમાંથી કેટલીક ચોપડીઓ લઈને તે વાંચતો હતો. તે મને ઘણાક
અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી બાધાન્તર કરીને સમજાવતો હતો. તેણે મને કેટલીક
વસ્તુનું જ્ઞાન આપ્યું છે. તેણે અંગ્રેજી પુસ્તક શીનોલાઈટનું બાધાન્તર કરીને
મને શીનોલાઈટ સમજાવી હતી. તેમજ રિપરિસ્ટિયુવાલીકમનું વધારે જ્ઞાન
આપ્યું હતું. અમેરિકન યુવિડનાં પુસ્તકો તેને બહુ પસંદ હતાં, વારંવાર
તેમાંથી ઘણું સમજાવતો હતો.

जेटलागां आआमां दुकाल पड्यो. आणुजे पहेला जेक अनाथाश्रम
 कड्यानी कल्पना करी हती. जे कोश अनाथ होय तेने भवाडी पोपीने गोटा
 करीने विद्या दान तथा दुन्नरनी कुणवणी आपवी जे गतलपथी जेक अना-
 थाश्रमनी योजना करी. तेने माटे सारा कामगथी नियमो छपाव्या. इपीआ
 भरवानी विनति करी पणु कोशजे कंध वेर्यु. जेटली आशा राणी हती
 तेडलुं भरयुं नहि. आणुजे जेटलाक गरीजना छोकशज्जोने माटे धर भाडे
 लघने अनाथाश्रमने आरंभ क्यो. जे इपीआ आव्या हता ते तो छपाई वजेरे-
 मांयास्था गया. हवे आणु पोताना गीराथी अर्थवा लाव्या. क्थां पणु भागणी
 करी नहि. आणु पोते मांगवा जता नयेता. मांग्या विना मा पणु पीरसती
 नथा तेम थयुं. आणु कोशने पणु कधीने इपीआ भेजवी शकता नहोता.
 दहाडे दहाडे अर्थ वधु.

हवे रामशुद्धसना उपर ते अनाथाश्रमने आर आव्यो हतो ते पोतानी
 भरल प्रमाणे अर्थ करवा लाग्यो ते कहेतो के हुं इपीआ उधरावीश. ने
 अनाथाश्रमने यलानीश. आणु तेना जेववापर पुश यधने ते जे मांगतो
 ते आपता दहाडे दहाडे अर्थ अहु करवा लाग्यो. लगभग दरमहिने अना-
 थाश्रमने माटे २०० इपीआनु अर्थ यवा मांड्युं. जे रशोष्या राख्या मोडुं
 धर भाडे राख्युं. सुतारतुं काम शीभववा माटे जेक युरेसियनने इपीआ
 १५ जे राख्यो वजेरे अर्थ करवा मांड्यु. हुं पणु दिदी छोकशज्जोने शी-
 भाडने हतो. अने तेना काममां मदद करतो हतो.

प्रकरण ३३ मुं.

दिल्लीने राजमूय यज्ञ (दरपार).

ध. स. १८७७ ना जनेवारीनी पहेली तारीजे राणी विक्टोरिया म-
 हाराणी यवाना हता. तेनी धाम धुम दिल्लीगां यवानी हती, दिल्लीचां मोटी
 धामधुम यवा मांडी. राज रजवाज्जोने नोतर्षा. तेमज सरकारी मोटा

ઓકિસરને નોતર્યા તેથી બાથુ નરીન અંદર રાયને તેમની સ્ત્રીને કાંઈ મળ્યું. તેથી બાથુએ જવાની તૈયારી કરવા માંડી, એટલામાં બાથુએ સાંભળ્યું કે દિલીમાં ગાડીઓ તે ટાણે બહુ મોઢી ધેરે તેથી મારી જોડે વિચાર કર્યો કે આપણી ગાડી જાય તો કીકે એવું નક્કી થયું. મેં ગાડીની જોડે જવાનું કર્યું. કારણ કે મને પગરસ્તે જવાનું મન થયું. રેલવેની ગાડીની ગમે એટલી ટીકીયે આપવાનું બાથુના હાથમાં હતું. પણ મેં જોવાની ખાતર જવાનું નક્કી કર્યું. હું અને કાદર નામનો જૂનો ગાડીવાન તથા માણસ લાદને આવ્યો. રસ્તો ધણોજ સુંદર હતો. પાંચ દહાડામાં અમે આગ્રેથી દીલી પહોંચ્યા. દિલીમાં બાથુની હાથ નીચેના એક માણસનું ધર હતું તેના તમેલામાં ગાડી રાખીને હું તેમને ત્યાં ખાવા લાગ્યો. તે ખતરી હતો. ખાવાનું સેવરં-છપર સાદર નાખેલી ઉપર બેઠીને યાગી તેનાપર રાખીને ખાતા હતા. કાપરથ ખતરીઓને ત્યાં પખાલીઓ પાણી ભરે છે. તે મેં જોયું. કુટલીક રીતભાત મુસલમાની જોઈ. એટલામાં બાથુ આગ્ર તો રમ્યું ત્યાં ઉતર્યું, ધર સારું હતું. જો કે મેં તેમના બેસનું મેં જોયું નહિ કારણ કે હું તેમનો મિત્ર હતો પણ ધીજા જોતા.

મારા દિલીમાં આવવાનાં એ કારણો હતાં. પહેલું એ હતું કે રાજ્ય રજવાડાને તથા વજીર ઉમરજોને મળીને અનાયાચમને માટે કંઈક ધન લાવવું તથા ધીજા મુંબઈ તરફના ઓળખીતાને મળવું. ગાડીઓ બે હતી એક બાથુની અને બીજી જે ધરમાં અમે રહેતા હતા તેની, તેથી હું દરરોજ રાજાઓના તથુમાં જતો તથા કાગળ વગેરે બતાવતો હતો. પણ તે વેળાએ રુખ તથા પ્રધાનો દિલી જોવા માટે આવુર હતા. તેઓને વાત કરવાની પણ કુરશુદ નહોતી. હું સર સાધારજોને મળ્યો તેમજ કેટલાક કાઠિયાવાડના કારભારીઓને મળ્યો પણ એક બે જણાની પામેથી ૧૦૦ થી વધારે કંઈ મેળવી શક્યો નહિ, નહિ મળવાનું કારણ એ પણ હતુંકે કોઈનો કાગળ નહોતો. ઓળખાણના કાગળો જોઈએ, કાગળ સિવાય ખાતરી કેમ થાય ? ધણી આચારી રાખી હતી પણ તે નહામી મઠ. હું દરરોજ ચાર પાંચને મળવું જતો પણ સિવાયજો અંદર જઈને કહેતા કે હમણું વખત નથી. દિલીમાં

ખીલ ખણા માખુગો જૂદા જૂદા ધર્મ ખાતાને માટે મદદ મેળવતા માટે
આત્મા હતા. તેથી કેટલા માખુગોને આવે ત આવી ઠઈ વચ્ચે નહિ

મુંમધથી મારો મિત્ર માધવના ત્રીવેક, હરિચંદ ચિતામળની માથે
આ યો હતો હરિચંદ ચિતામળ વ્યુ લેસ આવ્યો હતો, તેની જોડે મુના-
કાન ઘઈ તેજે મને પડેલાથી લખ્યુ હતુ કે હું દિગીમા આનનાર છુ તેથી
તો મન્યો ધર્મ સબંધી વાતો ઘઈ હું તેને ધણીસર મન્યો તે માન ઉપર
ધણી કૃપા રખતો હતો

દિગીમા રા રા મન મુખતમ સૂર્યનામ જુનાગઢના નનાળ સાહેબની
સાથે આવ્યા હતા તે જુનાગઢના દિવાન રા રા ગોકળજી આવ્યાની જોડે
તમુમા ઉત્તર્યા હતા તેની જોડે જોગખાણુ ઘઈ ગોકળજી જાલા જનમે
પડેશીને ફરતા હતા તે એક આશર્મ બનાવ તરીકે મને જણાતો હતો જોકે
હમ પ્રમગે જનમે પીછાડી પડેરનામા આવે છે પણ દિવાનગીરીમા
તે પડેરતા જનમે પડેરતાનો આ આન મે પડેવા જોયો તેથી અજ્ઞપની
ઉત્પત્ત યાય એમા નવાઈ નથી

પછી રા બા ગોપાલ હરિ દેશમુખ વડોદરાના મેરાગના તમુમા
ઉત્તર્યા હતા તેની જોડે જોગખાણુ ઘયુ, તેઓને હુ મુખધમા વારવાર મળતો
હતો પછી બાબુ કેશવચંદ્ર સેનની પટેલી જોગખાણુ ઘઈ, ત્યારે નવીન બાબુ
અને હુ કેશવ બાબુને મળવા ગયા ત્યારે કેશવચંદ્ર સેન રાધતા હતા તેઓ
દરરોજ એક વખત પોને રાધતા હતા તેની જોડે ધર્મ સબંધી વાતો ધણીક
વખત ઘઈ દિલીના રાજસૂયમા સ્થામી દયાનંદ સરવતી પણ આવ્યા હતા
તેને મળવા હુ અને માધવરાવ ગયા. તેજે અમને જોગખ્યા, પછી ધર્મ
સબંધી વાતો ઘઈ કેટલાક દિવસ અમે જના લાગ્યા એટલામા વિ-
ચાર થયો કે આર્યસમાજ તથા બ્રહ્મસમાજમા જે મતભેદ છે તેનો અહિ
નીકાલ યાય તો સારું કારણુ કે જે સમાજની એકજ પદ્ધતિ યાય કે
જેથી લોકોનું બહુ યાય, આવો વિચાર કરીને ઉપના માણસોને મારા
મિત્ર રા રા માધવરાવ ત્રીવેક અને હુ મળીને સમાનો દિવસ મુકરર
ક્યો પડેના કેશવ બાબુને મળ્યા, પછી નવીનચંદ્રને, ત્યાર પછી ગોપાળ

હકિ દેશમુખને અને હરિચંદ ચિતામણને મળીને દિવસ મુકામ કર્યો
 દયાનંદને ઘર બધા સતના સાત વાગે એકમ યથા ધર્મ સબધી વાતચીત
 ચાલુ થઈ, તેમા વેદની વાત ઉપડી, વેદ ઇશ્વરોચ નથી તે બાબુ નવીનચંદ્ર
 રાધે કહ્યું તેના ઉપર કેશવ બાબુએ સમતિ આપી પણ દયાનંદે તેમા
 તકમગ લીધી તેનો રદીઓ બાબુ નવીનચંદ્રે તથા કેશવે આપ્યો એક
 મેકની તકરાર તોડતા સતના દશ વાગ્યા પછી દેરાવ થયો કે બીજી વખતે
 આ વિષે તકરાર કચ્વામા આવશે. પછી બીજા મત વિશે વાત ચીત કરીને
 ગતે દશ વાગે બધા પોત પોતાને ત્યા ગયા પછી બીજીવાર મન્યા નહિ
 અને કંઈ પણ મિહાત થયો નહિ જો દિલ્હીના રાજસૂય યજુમા આર્ય
 સમાજ તથા બ્રહ્મ મમાજના મત એકમ યાત, તો યજુ મારૂ યાત પણ
 તે થયુ નહિ માધવનવનો તથા મારો ઉદ્દેશ મજા થયો નહિ દિલ્હીના
 મહા યજુમા બધા ગુથાયા અને પણ તેની ગ્યના જોવામા ગુથાયા

દિલ્હીમા ઈ મ ૧૮૭૭ માં સહી વિક્ટોરિયા મહારાણીનું ૫૬ ધારણુ
 કચ્વાને જે મે ઉપર નામ રાજસૂય યજુ ધારણુ છે તે કીક છે કે નહિ તેનો
 વિચાર કરીએ પ્રાચીનકાગમા ચક્રવર્તી રાજા પોતાના તાએના બીજા રા
 જાઓને એકમ કરીને તથા તેઓને કેટલાક કામ મોપીને રાજસૂય યજુ
 કરતા હતા, તેમ ઈ સ ૧૮૭૭ ની જાનેવારીની પહેલી તારીખે હિ હુમ્ના
 નના નાના મોટા કેટલાક રાજાઓને નોતરીને એક સમા જોવાવીને ત્યા
 બધાની સામે મહારાણીનુ ૫૬ ધારણુ કચ્વાની ગર્વનર જાનગે બાગ લીધો
 તેથી તેને પ્રાચીન નામ શોભે છે તે વેળાએ ધણુ રાજાઓ એકતા થયા
 હતા ધણુ લક્ષ્મી એકહુ થયુ હતું ચારે બાબુએ મેદાનમા તણુઓ મે મયા
 હતા, તથા રોશની થઇ હતી નજાઓને પડાવ એક મોગી ધારણીના
 આકારમા ધણુ હતુ ધણુ કિમતી તણુઓ ચાર પાચ માઇલના ધેલમા
 રોકાયા હતા અને ત્યા સમા બરાવાની હતી તે પણ એ ઉત્તમ કપડા-
 યો તથા ગરીઆથી શોભાપમાન કરી હતી તેનો આકાર સુખર્ષના બેડ
 રટાડમા વાજ વગાડનારના સુખમ જેવા આકારનો કર્યો હતો તે શણુ મોટો
 હતો, સ્ટાન્ડમા દરેક રાજાને માટે જૂદી જૂદી બેઠકો હતી, તેમા કોઇને કેવલ

તે કોઈને ઉત્તમ ગાદીદાર ખુરશીઓ હતી. કોઈને નીચે ઉત્તમ ગલીચા
 તે કોઈને ચેનરજી. આવી રીતે ઑફિસરોને માટે પણ ગોઠવણ કરી હતી.
 તેમજ રાજા શેક શાહુકાર તથા હોદ્દેદારોની ગાડી રાખવાની તથા જે વે-
 જાએ ભેઈએ તે વેજાએ મળી શકે એવી ગોઠવણ કરી હતી. તે ગોઠવણ
 ધણીજ મુંદર હતી. આસપાસ પ્રજાને જ્નેવા માટે મોટી કુશાદે ગોળ જગા
 રાખી હતી જેવી કે સરતમાં ઘોડા દોડવાની આસપાસ લાકડાની વાડ ક-
 રીને ઉભા રહેવાની ગોઠવણ થયલી હોય છે તેવી થઈ હતી. જમ મુંબઈમાં
 ખેંડ રેન્ડની આસપાસ થોડે છેડે લાકડાનો ગોળ કંડેરા છે, તેવોજ કંડેરા
 આસપાસ હતો ત્યાં બધી પ્રજા ઉભી હતી. અને અદરતા ભાગમાં લશ્કરી
 સિપાઈઓ ગોળાકારમાં ગોઠવીને ક્વાયત કરણું હતું, તથા ખેંડ વગેરે વગા-
 ડતા હતા. દશ પંદર ફોરોઆફરો મોટા મોટા માચણ ઉભા કરીને છપી
 પાડવાની તજવીજમાં હતા. બહુ લોક ભરાયું હતું. હું પણ તેમાં ગાડીમાં
 બેસીને ગયો હતો. બાણુ પોતાની મુકરર જગાપર જઈને બેઠા. હું અને
 બાણુની હાથ નીચેના માણસ ડોગકાર્ટમાં બેસીને જ્યાં રાજાઓની ગાડી
 ઉભી રહેતી, ત્યાં સુધી ગયા, એટલામાં એક રાજા જતો હતો તેની પછ-
 વાડે પછવાડે જ્યાં રાજા બેઠો હતો તેની પછવાડેની જગાપર જઈ બેઠા.
 કોઈએ કંઈ કહ્યું નહિ. રાજા તથા તેના માણસો સમજવા લાગ્યા કે કોઈએ
 આ જગાપર બેસાડ્યા હશે ને અમે ખુશી થયા હતા કે કીક થયું કે તે-
 ઝોની જોડે આવ્યા. મારો પોશાક ઉત્તમ કાસમીરનો ભરેલો ઝોગો
 હતો અને માથે કાળી મખમલની ટોપી હતી. બાણુના હાથ નીચેના માણ-
 સનો પોશાક પણ બહુજ સારો હતો. અમે આસપાસ જ્નેવા લાગ્યા. શું
 જ્નેવા લાગ્યા ? ધણીજ ઉત્તમ ઉઘાણ મોટા તંબુના આકારવાળા મકાનમાં
 હજારો મોટા મોટા માણસો બેઠા છે. કોઈએ લાલરંગની પાલડી પહેરી છે
 તે કોઈએ લાલ ફેંટા પાંખ્યા છે. કોઈ ઉઘાડે માથે બેઠા છે તે કોઈ શમી-
 યાના પહેરીને શોભા આપે છે. રાજાઓ હીરાઓનાં ધરેણાં પહેરીને પોતા-
 ની મોટાઈ દેખાડે છે. કોઈ સ્ત્રી જ્નેવામાં આવુર થઈને આસપાસ હાવરી
 બાવરી જેવી જ્નેવા કરે છે તે કોઈ અજબથીમાં ગરકાવ થઈને પોતાના

સ્વામીને તથા બાઇ દીકરાને પૂછે છે. આ સંસ્કૃત યજ્ઞમાં કેટલીક દેહી સ્ત્રીઓ હતી પણ તે ગણુતરીમાં ઘણીજ ઓછી હતી. અંગ્રેજની સ્ત્રીઓ પુષ્કળ હતી. એટલામાં લાર્ડ લિટન આવ્યા તેને ખાન આપવા માટે બધા ઉઠ્યા. લાર્ડ લિટનનો જબો ગાયકવાડ શિયાણાવાર તથા નિગમના નાનકે સભાએ બાંધ્યો હતો જાણે બતાવતા હોય કે અમે સણીના હાથ નીચે છીએ. પછી આજથી મહારણી થઇ તે વાંચી સંબળાવ્યું અને ખુશીના પોકારો કરીને લોકોએ ખુશી જાહેર કરી. તે વેળાએ તોપમાંથી ૧૦૧ તોપો છૂટી પછી એડ તથા લશ્કરી કવાયત થઇને સંસ્કૃતયજ્ઞ પૂર્ણ થયો. પછી પોત પોતાને ઘેર ગયા.

તે દેખાવ હજી પણ આંખની સામે રમે છે. ગતે મોટી આતસબાજી થઇ. તે બહુ ઉત્તમ હતી, આકાશમાં તારાનો વરસાદ થતો હોય એવું જણાતું, ઘણી જાતનાં દારૂ કામ હોયલા. તે વખતે બધાની નજર આકાશ તરફ તાકી રહેલી હતી. એવું દારૂખાતું મેં પહેલા કોઇ વખતે પણ જોયું નહોતું. તેથી બહુ આનંદ થયો માણસ શું કરી શકે એ વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયો.

દિક્ષીમાં કેટલીક નવાઇ જેવી વસ્તુઓ વેચવા તથા દેખાડવા માટે રાજા તથા વેપારીઓ લાવ્યા હતા. ગાયકવાડના મેનેજર સર ટી માધવરાવ ગાયકવાડની સોના રૂપાની તેમજ તથા સોના રૂપાની ગાડીઓ લાવ્યા હતા તે પોતાના મુકામમાં જોવા માટે સજી હતી. હજારો માણસો તે જોવા જતા. હું પણ જોવા ગયો હતો. ગાડી મોટી હતી. તોપણ સારી હતી. એક રજપુત ધોડો વેચવા લાવ્યો હતો તે ધોડો રૂપેરી રંગનો તથા પહોળી પીંકનો હતો. તેના વાળ બહુ લાંબા તથા ગુચેલા છે. આર પાંચ જણા ધોડાની ખીલમન કરતા હતા. તે ધોડાની કિંમત પચાસ હજાર રૂપીઆ માંગતો હતો. ધોડો જોવામાં સુંદર હતો. એના જિના જાત જાતની કારીગરીની વસ્તુઓ વેચનારાઓ ચોતરફ ફરતા હતા. તે કેટલીક વસ્તુઓ મનસુખરામના કિનામમાં આવેલી જોઇ હતી. તેની કિંમત બહુ હતી. સંસ્કૃતયજ્ઞમાં કોઇને તુકચાન તો કોઇને લાભ થયો હતો. સભાઓને તુકચાન, રાજવેશ્યા, ગામીવાળા તથા વેપારીને લાભ.

હને રા રા માખરાવને હુ દિલ્હીની પ્રખ્યાત જગા જોવા ગયા પહેલા અમે જુમા મસિદ જોઈ તે બહુ મોગી છે તેમા ઓઢામા ઓઢા પીમ હજાર માણુઓ માઈ શરે તેની ઉચ્ચાઈ ઘણી છે, તે તાતા પથ્થગની બનાવેલી છે તેની ફરમગદી સફેદ આરમની છે વચમા ટોજ છે નણુ જોગ પુરજમા નમાજ પઢવાની જગા છે તે બધી આરસની છે, દરેકને જુદા પડાવા માટે કાળા આરસની ગુજળના આખરની લાઇનો છે તેમા કેટલા માણુઓ એજે તેની મે ગણુતરી કરી હતી પણ હાલમા જૂની ગયેા છુ પણ ઘણા માણુઓ નીમાજ પઢે એટલી જગા છે તેવી મસિદ મે હિંદુસ્તાનમા જોઈ નથી તેના આર મીનારા છે તેના ઉપર ચઢીને જોવાઈ શકાય છે, ઉપર ચઢવા હતા શહેરનો દેખાવ બધો જણુાયો દર મુખીના આગડા પચુ દેખાયા

પછી અમે દિલ્હીના કિશ્તામા ગયા, કિ'સો જમના નદીના કિનારે છે તેનો ઘણો ખગે ઘાટ આમાના જેવો છે પહેલા દિલ્હીનો કિલ્લો થયો, પછી આમાનો ફિલ્હીમા દિવાને આમ અને દિવાનો ખામ છે, તે ઘણી ખગી આ આને મગતી છે તેમા પણ આરમના સ્તંભ તથા આરમની દીવાલપર આજ કામ છે હગામ પણ આમાના જેવુ છે બેગમોના મહેલો પણ આમાના જેવા છે મતતમ કે જે કોઇએ આમાનો કિલ્લો અથવા દિલ્હી ॥ કિશ્તામાથી એક જોયો હોય તો તે બેઉને સરખો કહે તેમા મ દેહ નથી કિશ્તાની અગાસીમા સાદાગ્નનુ-તખત છે, તે કાણુ છે તે જોયુ ફિલ્હીના કિશ્તાના મકાનો તથા મહેલો બહુજ હામ છે તેમા દિવાને ખામ તથા બે ગમોના મહેલોની રચના તથા તેની કારીગરી બહુજ ઉત્તમ છે

પછી સાદની ચોકની પાસે કમેની બાગમા ગયા તે બાગ મારો છે તેમા ઝાડ પાન બહુ છે દેખાવ પણ બહુ સુદર લાગે છે તેમા એક મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા તે મ્યુઝીયમ મોટુ નથી તેમા હિંદુસ્તાનની કારી ગરીના નમુના તથા દેવ દેરીની પ્રતિમા છે, તેમા કેટલીક ૨૭૦૦ વર્ષની છે, ઘણી નવાઇની વસ્તુઓ પણ છે જેને દિલ્હીના સોડે નુ જ્ઞાન મેગરજાની ધરુ હોય તેઓએ જરૂર દિલ્હીના મ્યુઝીયમમા જાઇને ત્યાના કપડા, પોશાક,

ધરેણી, ધરનો સામાન, દળ કુપમાં વજેરે જોવાં તેથી ધણે માન મરી. અમને મુઝીવમમાં રિલીના સોકો વિશે ધણું જ્ઞાન મયું.

રિલીના મુઝીવમમાં કેટલાક ઉત્તમ ચિત્રો છે, તે ચિત્રોમાંથી જોઈ મેનુ વર્ણન આપવું મોઝ્ય જણાય છે. આ ચિત્રો જુનાં છે પણ તે બહુ ઉત્તમ છે. તે ચિત્રમાં કોઈ દેશની રાજ કુમારી જોડે ક્યાંના રાજકુમારનો વિવાહ સંબંધ નક્કી મયો છે, શહેરના પહોળા રાજ માર્ગપરથી મોટા મોટા ખુમચાઓમાં વિવિધ ફળ, મિશાન તથા નવા પ્રકારની ગજ જોઝ્ય સાગમી મધને મોટી સરકરી પસટણુ ગીત વાદની જોડે તે તરકના મહેમ તરફ ભ્રમ જાય છે. સાથે દાસ, સફેદ, કાળા તથા મેલખોર ચાર ઘોડા જોડેલા સેજનાના રથના ઉપર આસમાની ચંદરવા નીચે નોળખખાનું છે. અને આગલા ભાગમાં, આપણા દેશની વિવાસ કળા જાણે સર્વાભવે સંપૂર્ણ કરેછે જોવું જણાય છે. સારંગી તથા સિતારમાં, નૃપુરમાં, વળવમાં, હાથના ચાળામાં, તથા શરીરની લીલાથી મનોહારિણી દાસ્ય લીલા છે. બંને બાજુએ દારદાર મિપાષ્ટઓ છે, આમમાની, શુકાળી, સફેદ, પીળી, લીલા રંગના ડગલા સોનેરી રૂપેરી કોર મૂકીને પહેવાં છે. અને માથાપર ગાદા આશમાની રંગની પાષડીઓ પહેરેલી છે અને હાથમાં સોનાની છડીઓ લીધેલી છે, અને પાનધી બાધં દોહ ચયાથી સમ્પેતન પદ મર્યાદાને કષ્ટક દખ્તો ભાવ જણાય છે. અને આ મુરજીત દેખાવની પાછળ નાચનારીઓના પગમાં ઉપડતાં તથા હાવભાવ જણાય છે અને તાલે તાલે કરની તથા બારીક મલમલના ઉપર જગીની કોરની કરચલીમાં જરા જણાય જ્યેવા ત્રિવિધ રંગના તમ પાવળમાં તથા સ્તનને ઢાંકવાની કાચળીઓ દેખાય છે. તેમાં કનક ચૌવન મોહ અંચાગિત મધને જાણે વસંત મદોમત કોકીમના ગીત સુખરિત સિરાજપુરીની જોઈ સુદ મરીનિકા રચના કરી છે.

પરંતુ નિપુણ ચિત્રકર આટલીવાર નુબી ફકત જોઈ મુજો દેખાવ પ્રદર્શનની રચના કરીને ચાઓ નહોતો—તેના પ્રત્યેક નરનારીજ સમાન મજીવ સહાય મનુષ્ય છે. અને આ ઘોડાના રથ ઉપર આવનારી ચાર, ચરણ તારિત નૃપુર મિચિત લાંબી મુસાફરી તેજો મૂંગા તથા બદેરાન

જેવા યજ્ઞને આઠવાં નહોતા, પરંતુ ધણા હલકા પ્રેમની ઠઠા મરકરીથી, અ-
 પાંગના વિલોભકાના કટાક્ષમાં, મિતદારી મધુર સંભાષણમાં તથા સરસ
 શાપણુ પ્રસંગમાં એક મેકના ચિત્ત વિનોદન કરીને પરિશ્રમ એકી વખતે
 ભૂલી ગયાં છે. અને ચિત્રમાં પણ તે અતિ સારી રીતે દેખાડ્યું છે, —ક્યાં
 એક સામાંગી પુષ્પ મેળવા વિલાસિની માર્ગના યકાવટથી યાકીને કપાલપરનો
 પરસેવો છુછવા માટે કદી એકવાર પહવાડે મોં ફેરવ્યું હતું, અને શુભ
 અવસરે લાલ અને નહિ રોકતા એક અંચળ ચિત્ત તરણુ માવત છેટેના
 હાથીના હપરથી વાહવા સૂચક એક સરિખત સલામ નિવેદનમાં પોતાની
 મનોવેદના જણાવી, ચિત્રકરની દષ્ટિ તે પણ અતિક્રમ કરી નથી. નો-
 પતખાનામાં સરણાક્રમો અવાજ કાઢીને અન્યમના વગાડનાર એક નજરથી
 સામેના નૃત્ય કળા કૌશળનો ઉપભોગ કરતો હતો તે એકાદદષ્ટિ ચિત્રકર
 નિશ્ચયથી પોતાના ચિત્ર પટમાં હરણુ કરીને લાવ્યો છે. જે ખબર નય-
 નાની ઉત્સુક દષ્ટિ, કોઈ પરિચિત પ્રિય મુખ જેવાની આશાથી ચારે બાજુએ
 વારંવાર ફેરવે છે, તેના સુમૈકિત કાળા ભરે મનોજથી કુંજન વિલાસ
 અહિં પાછીના મોહરપરંથી પકડાય છે અને આ બધામાંજ આપણા
 મુખ ગાવના નાના પ્રકારના આવ ભાવ જણાવીને ચિત્રકળાનું મનોદારિ-
 પણું વધારે વધારેલું છે.

ખીજા એક ચિત્રમાં આ સંજના વિવાહનો વરધોડો નીકળ્યો છે, સ-
 જનો વરધોડો જેવો યામ છે, મશાલમાં દીવાના અજવાળામાં આત-
 સગાશમાં સત્રિ ઉન્વળ અને હનરો ઉઘાડી બરહી તથા તરવારના વિચિત્ર
 આસ્કાલનમાં નિચ્છુદિત યજ્ઞને તે ઐજ્ઞવસ્થ અવગથા તરફ આવે છે. મોટા
 મોડા ઉપર પરના પોશાકમાં સજકુમાર જેડો છે. જે બાજુએ જે
 ફેંટા પહેરેલા માખુસો મોરના ખીજના મોટા પંખાથી વા ટાળે છે અને
 પહવાડે સફેદ પોશાકવળો મોટા મોનાના રંગનો તાલવૃન્ત સંચાલન કરતો
 સજ મર્યાદા રક્ષણમાં લાગેલો છે. સામે પહવાડે હારદોર ધોડેસવારો તજ
 શરકર નય છે અને તેની જોડે ધોડાપર તથા આલતાં લાલ, લીલા ગુલાખી
 સફેદ તથા આસગાની રંગના પોશાક સજ્જેલા ત્રણ ચાર ટેળા વગાડનાર

જામ છે આગતા ભાગમાં રોનાના મહેના ઘટની હાન્ના દક્ષિણ તરફ તમા જમણી તરફ સુદર અનુરૂપાપર લખિત કલિત વૃત્યકળામા શુભ યાત્રાનુ સૂચી નીચી તથા આગળ પડવાડે રાજ્યના પતાકા હડ ચામર પ્રાકાશના કનક દિક્ષિતોય છે અને રસ્તાની બેડે બાબુએ રાખેલા આગસ કામથી આ ગ્નેય કનક ચક્રરામિ ઉચ્છવમિત તથા વર્ણિત થઇને નીલ નૈસાકાલતે કુવાડના પ્રકાશમા એક જાળની તમ્મક વિશા ગોધૂનિનીની આખા મચાગિત કરી મૂકે છે આ મિનારથીજનન ન્યાતોકમા આ વિચિત વર્યોડો એક જાતનો નાપકશાળાનો દેખાવ જેવો જણાયો કેટલાક ચિત્રો બહુ સારા જ ધ્યાયા તે જાણે મીઠુના પુતળા જેવા સરેક જણાતા હતા તેમા કાળાકનો ભાગ નવે તો ઘણા ઝગકના જણાતા હતા, તેનાજ ચિત્રો મે જ્યપુરના મ્યુઝિયમમા જોયા છે

અમે બેડે જણા કુતુબ મીનાર ગયા એ દિક્ષીથી ૧૨ મઠત હટુ એકાના બેસીને ગયા મીનાર દુગ્ધી દેખવા માગ્યો, આ જઈ પહોચ્ય તે મીનારો ૨૪૨ ફીટ હતો છે એના પગથિયા ૩૭૯ છે એના જેવો હતો મીનાર દિદુસ્તાનમા ક્યાર્ઈ નથી પૃથ્વીરાજની કન્યાએ બનાવેલો હતો તેણે એવો નિયમ કર્યો હતો કે, દરેકજ જાનનાના દર્શન કરીને ખુબ એ વિશે ઘણા પ્રમાણે પણુ મળ્યા છે કે એ મીનારો પૃથ્વીરાજની કન્યાને માટે બનાવ્યો હતો પછીથી કુતુબે પોતાની કીર્તિ જાણાવવા માટે ત્યા તેના જેવો બીજો મિનારો કરીને તે જગ્યાએ મસિદ બાધવી એ બે મીનારન મસિદના ગણ્યામ તેથી તેણે બીજો મિનારો બાવવા શરૂ કર્યો તથા મસિદનું જન્મ ૧૪૨૬ થયું તથા મીનાર ઉપર શરૂથી શેખ અતરાબ્યા પછુ તેનાથી મસિદ તથા બીજો મીનારો બાધાયો નહિ તે જમને તેમ પડી ગયેનો છે, પછી લોકોએ કહ્યું કે આ કુતુબ મીનાર છે પણ ખી રીતે તે કુતુબનો કહેવો નથી તે હાલમા સિદ્ધ થયું છે કુતુબમીનારની પાસે એક લોખન્ડની લાખ છે, તેનાપર પાલી બયાના આ રો છે તે વિશે કહેવાય છે કે, તે અગોઠ રાજાની આજ્ઞા છે તેનો અર્થ કરવાના આજ્ઞો છે ને પડેલી મસિદનો વચગા છે, તેને કેટલાક ગ્રંથા ન્યા છે પણ તે હકી નહિ એવુ

કહેવાય છે મને તેમ હો, હજી સુધી અશોકની આજ્ઞા દિક્ષીથી ૧૬ માઈલના તકાવને કુતમ્બીનારની પાસે રહેલી છે તે નવાઈની વસ્તુ છે, દિક્ષી અને કુતમ્બી મીનારની વચ્ચા એક દગર આવે છે તે પણ જોવા જેની છે, તેનું કામ પણ સારૂ છે.

દિક્ષીયા થોડે છેટે જુની દિક્ષીઝે તે વિશે કહેવાય છે તે કે, હસ્તીનાપુર છે તે પ્રાચીન કીર્તિનો એક નમુનો છે પણ તે કાલ બાગી ગયલી છે, ત્યાં કેટલીક પ્રાચીન ઘટે નીકળે છે કષ્ટ જોવા જેનું નથી પ્રાચીન હસ્તી નાપુર હવે ઐતિહાસિકને પાસે પ્રાચીન કીર્તિનો વિષય છે પણ તેનું નામ રહ્યું છે પણ કામ કઈ રહ્યું નથી તે કામના સ્ત્રોતમા મળી ગયું છે જગતની સીમા આવીજ છે

દિક્ષીમા જે જોવા જેવું હતું તે જોયું હવે અમે બધા રેનવેમા આમે આવ્યા થોડા દિવસમા આમે રા રા મનમુખરામ સૂર્યરામ આવ્યા તેમને હું મળ્યો તેમજ બાપુ નવીનચંદ્ર રામને મેળવ્યા પછી ગોઠણજી બ્રહ્મા બાપુને મળવા આવ્યા તેની જોડે વેદાત સખધી વાતો થઈ વેદાતમા ગોઠણજી બ્રહ્મા હોશિયાર હતા પણ તેઓની વાતથી તેા મને કઈ વેદાતની સમજણ પડી નહિ

થોડા દિવસ પછી રા. બા. ભોળાનાથ સારાનાથ આશ્રમા આવ્યા, તેઓ પોતાની દીકરી જીયું બહેન, દીકરો કૃષ્ણરાવ તથા બીજાં જમાઇ ગોપીનાથ તથા બીજાં બે નોકરો સાથે હતા તેઓ બાપુ નવીનચંદ્ર રામને ત્યાં ઉતર્યા હતા જે ત્રણ દિવસ રહ્યા, હું તેમને તાજ મહેલ, કિલ્લો વગેરે દેખાડા સર્જી ગયો હતો પહેલા અશ્વાધ્યાયમા રા બા. ભોળાનાથ સારાનાથના પત્રો મને આવતા હતા તે જણાવ્યું છે અને આશ્રમા પણ વખતો વખત હું પત્રો ત્રિપરિચુકાલીક્રમના વિશે લખતો હતો તેના જવાબ તેઓ લખતા હતા, તે મેં જણાવ્યું છે જ્યારે આવવાના હતા ત્યારે સખ્યુ હજી તેથી બધી રહેવા લી ગોઠવણ કરી હતી તે વેળાએ તાદ પડતી હતી તેથી હું કાશ્મીરી જમો પહેરીને ફરતો હતો તે બા. ભોળાનાથ સારાનાથએ બા

પુના સ્મોલ્ડયાના હાથનું ખાખું નહિ પણ પોતાના સ્મોલ્ડયાના હાથનું તે-
જોએ ખાખું હતું. પછી તેજો મધુરા તરફ મોકલતી માલગાં ગયા.

અકરણુ ૩૪ મું.

હિમાલયપર જણું.

હું હવે આમાં રહેવા છાજ્યો, રેજી નવા નવા પુસ્તકો જોતો હતો.

એટલામાં બાપુ નવીનચંદ્ર રાયે મદદમંથ્ર નામનું સંસ્કૃત દિ દી પુસ્તક રચ્યું,
તે મને દેખાડ્યું, તે બહુ સારું હોવાથી મેં તરત તેનું બાબા-તર ક્યું. દિ દી
અને શુભરાતી મુળદર્શમાં છાપવા મોકલ્યા, તે ધ્રુવલ પ્રેમમાં જામ્યા. આ મારું
નીજું પુસ્તક પ્રકટ થયું. તેના અક્ષરો બાબાજીએ લીધાં છે. તેની કેટલીક નકલો
વેચવા માટે મુળદર્શમાં દામોદર ઈશ્વરની દુકાને રાખી અને કેટલીક અમલ-
વાદની પ્રાર્થના સમાજમાં રાખી. એ અરમામાં બાપુની પટેલી બાહરીના
શાળાની શાળી આમાં પોતાના ધણીના શુભમથી જોવા મળે બાપુને
ત્યાં આવી ગઈ બાપુને એક પછી એક નવું બાહરી યજ દતી. એક ના-
નપણમાં મરી ગઈ, પછી બીજાને પેટે બે છોકરી યજ તે મરી ગઈ. હાલની
ત્રીજી હતી. શાળાની શાળી બાપુને ત્યાં રહેવા લાગી. શાળાની શાળાનો
તર પટેલા ધણો અસુખ હતો. તેને પોતે ક્યુલ ક્યું છે તે પોતાની સ્ત્રીને
મારતો હતો. તે કેટલેક વર્ષે મુખર્ષો હતો અને પોતાની સ્ત્રીને પોતાની
પામે મળી હતી. બ્યારે બાપુ નવીનચંદ્ર રાયના શાળાની શાળી બાપુને
પર આવી ત્યારે તેનો તર બહુ અસુખ હતો. બાપુને ધેર આવીને તે ગ્દેહ લા-
ગી. તેનો બાહ મદે-કનાથ બાપુને ત્યાં રહેવા દતો. તેજો બહુ ધુશીર્ષી
ગ્દેહના દના પછા વર્ષો થયા, કામ બદેન પોતાના દેશમાં પોતાની મા, માતા
બાહ બદેનને મળ્યાં નહોતા તેથી તેજોને બાપુ બદેનને મળવાની ઈચ્છા
સ્વમાનિક થાય તેમાં નસાઈ નથી. બાપુને કામ જાત તેજોને કહી. બાપુ
તેજોને મોકલવાને રાજી થયા પણ બાહ નતો હતો, બદેન કહીકે કેવી

દની પણ ખેલને ઝોકલા મોકલવા બાથુને ઠીક જણાયું નહિ તેથી અને
 લઈ જવાને કહ્યું. મહેન્દ્રનાથ અને તેની બહેનનું આસલ મરુ દિગાલમ
 સિમલાથી જરા નીચે હતું. તેઓનાં ત્યાં ખેતર મરુ હતાં. તેથી હું હવે
 દિમાલય ઉપર ચાલ્યો. હું દિમાલય જોવાને ધણો તરૂપી રહ્યો હતો, કારણ કે
 બાથુએ દિમાલયની વાતો અને બહુ સંબળાવી હતી તેથી આ સાગ મળ્યા-
 થી હું દિમાલય જવાને રાજી થયો. તરત ચડે કલાસની ત્રણ ટીકીટ અં-
 ખાસાની લીધી પછી અંખાલા આવ્યા.

અંખાલામાં એક ધર્મરાજા એટલે સગમમાં જઈને ઉતર્યા. ત્યાંથી
 એક કાલકા મુધીનો જાડે ક્યો. કાલકા એ સિમલાની તલાટી છે. ત્યાં મુધી
 જરા ચઢ ઉતર જમીન છે. કાલકા એ એક નાતું ગામડું છે. ત્યાં પહેલા
 રેતવે નડોતી. દમણાં યમ છે. તે દિલ્લીથી બાગેચાર કાલકા મુધી જાય
 છે. કાલકામાં પુષ્કળ પહાડી માણસો રહે છે. તે માણસો પહાડ ઉપર જોડો
 લઈ જવાતું કામ કરે છે. તે બહુ ધમાનદાર છે અને એટલી કિમતી વસ્તુ-
 ઓ તેને અમુક જગાએ લઈ આવવાને કહેવાથી તે સાવે છે. રતાગા
 તેઓ ઝોકલા આવે છે તે છતાં કંઈ પણ ચોરી કરતા નથી.

અમે દિમાલયના પહાડ ઉપર એકાગ્રા ખેરીને જવા સાગ્યા, પહેલાં
 કાલકાની કંઈક રસ્તો સીધો માલમ પડ્યો, પછી ધીરે ધીરે ચઢાણ આવવા
 માંડી, થોડેક છેટે ગયા તો વખરે ચઢાણ નજરે પડી. થોડો ધીરે ધીરે
 જવા સાગ્યો ગાડી ધણીજ હલકી હતી. થોડો વખતો વખત ઠીક ઠોડવા
 સાગ્યો. ધીરે ધીરે ઝાડ દેખાવવા સાગ્યાં તથા સિખરો જણાવવા સાગ્યા,
 જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ પહાડનો દેખાવ નજરે પડવા
 સાગ્યો. ગાડીનો રસ્તો કેરવાળો માલમ પડ્યો આરાધાગ ખાધાઓ જણાવવા
 સાગ્યો. ધીરે ધીરે કુચ્યા પહાડપર જવા સાગ્યા પહાડના છેડ ઉપર ગા-
 ડીનો રસ્તો કેટલોક જણાવ્યો એક પહાડ પછી બીજા પહાડપર જવા માટે
 કેટલીક જગાએ પુલ દીધા. તેની નીચે પાણીના ઝગ વહેતા હતા. હવે
 ઠીક ઠીક ઝગ દેખાવવા સાગ્યા. ધીરે ધીરે પહાડોપર મુંદર ઝાડની ઘટા
 જણાવવા માંડી. કોઈ જગાએ અંખો પહાડ મુંદર ઝાડની જરૂર માલમ

પડ્યો, કોઈ જગ્યાએ આખો પહાડ ઓડો જણાયો રસ્તાની ધાર મોટા ખામચાળી જણાતી હતી અને ધોળાં પાણીના ઝરા ચાલતા જુગતા એક બાજુએ મોટા પહાડ ઉભા છે, ખીજી બાજુએ મોટી ખો જણાય છે. પહાડ ઉપર જાડ છે ને કોઈના ઉપર કંઈ નથી કેટલાક પહાડ ધાસળી ઠોડથી જરેલા છે ને કેટલાક પહાડ કોણ કોણ, શખલાવાળી માટીથી જરેલા છે. શખ જાહારથી દેખાય છે તેના ઉપરથી કેટલાક ભૂગર રાસ્ટીએ અનુમાન કરે છે કે, પહેલા ત્રિમાસ્ય પર્વત મસુદમાં ડૂબેલા હતા, તે વાન શખકોડી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વ્યાં દાસ પાણી છે ત્યાં પહેલા જમીન હતી એવું અનુમાન કરે છે. તે અનુમાન ખરું તેવું જોઈએ. જગતના જનાન અતિ અભયજી જરેલા છે. તેવું તત્વ મોટી કાંઠવુ એ જુદીથી અમમ્ય છે

પહાડનો દેખાય મને બહુ મુંઠ લાગ્યો રસ્તામા ખેતીવાડી થતી જોઈ, માટીવાળા પહાડને ઘાઘરના આકારમા માગી ખુણીને પછી તેમાં ખી જાનીને ખેતી કરવા માખુઓ જણાયા જમીનની ઘોડે છેડે એક તનુ કુખડું જણાયુ, તે ડરથી મોઢે કાંટ ચુનાના જેવુ જણાવું હતું; પા ખરી રીતે તે છટ ચુનાવુ નહોતુ, તે માગીનું કરેલું અને તેનાપર એક જાતાની મોઢે માટી લીપેલી હતી જેકે જેકાને જાખોથી પાણી વહેતુ હતું. કોઈ જોના તે પાણી વાગીને ખેતીમા પાણીને ઉપયોગ કરીને ખીજે ગતે લાકને તે કાની નખતા, ખેતરોમાં મકાઈ, જીવાર, બટાટાનું વાવેતર થયેલુ જણવુ હતુ, માલના આવના પહાડી માખુમેને જોયા, તેનો જોશાક મરમ ત્યાં જોવાના કનનો એક મોટો કેટ પગમાં સુગર ન અને માથે મોટી મોઢે દેગી તથ વિલાપતી કપડાની પાથરી, પગમા જોશા જામકીએના પેઢાકાવા રૂપા પથરી પહેરેલી જોનો નહેનો ખુ મરખું જણવું હતું. નકમાં પગીને. જામા રૂપના પરજા અને દાણમા રૂપના રૂપા જોનો

પહાડનો દેખાય જોનો માજે રસ્તામા દુવ વસો એક પાણીની ડુકનમાં કપો વખુજાએ એક નના મામની ખરેરે ડુકન ખાંડી હતી ત્યાં પડ્યે તે ન, ખા, ખી મમકા જે, કાને જાગવા ન જણા, મોજા વ જે ખાજની વગુ હતી જે કેક મુખાર તેની ડુકનથી જે નો

ते शंभवाना वासछो आपतो तथा रहेवाने जोरडी आपतो. धरतुं बाहुं
 तथा वासछुनुं बाहुं कंधक क्षीधामां आवतुं नहोतुं. इकत शीधाना पैसा
 सेतो ओक जोरडी आली सपेली हती. आवनार ननार तेमां पोताना
 मिछाना पाथरीने गेसता सूता दता तथा आवातुं पहाड जनाधीने आता
 हता. येज पैसां मुसाद्री गे पडेसां पहाड उपरज जेध. भीजे म्हां
 पशु आवी मुसाद्रीनी सहसाधं जेध नहोती.

पहाडपरना ओक नाना गागजमां अमे पडोंम्यां. जे गागमां महेन्द्र-
 नाथ तथा तेनी भा, बाध जडेन वजेरे रहेतां हतां त्यां आव्यां.
 ते गाग रस्ता उपरथी कंधक छेते हतुं. पहेसां जे जश्या गया पछी
 माण्डसने बोलावीने सागान लध गया, हुं ते गागमां गयो. धर त्रशु डे
 यार हतां. ओक धरमां महेन्द्रनाथनी भा रहेती हती. ते धर पथ्यर तथा
 भाडीथी जनावेसुं हतुं. ते ओक नातु हतुं तेमां यार जोरज हता पामे
 मोटा वाडो हतो तेमां शाक बाध वाची हती. आसपास पहाड नीयाशु
 यडाशुवाणी जेजशु जमीन हती त्यां वावेतर थयुं हतु. आसपास पहाड
 सिवाम पीण्डुं कध जश्यातुं नहोतुं हुं त्यां यार पांय दीवस रहे. गागजनां
 मोटा नजज भाततुं जमथु जमथो. दूध जोणनी मीठाध आधी, तथा डेटनीक
 नवाधनी वस्तुओ आधने परितूम थयो. इररोज आसपासना पहाड जेवा
 जतो हतो. पासे ओक पीण्डुमां जरो हतो, ते जराभा ओक धटी यासती
 हती ते जेध. ते धटी पाण्डीना वेगथी यासती हती. पाण्डीना जरा पासे
 ओक साकजनां मोटा मोटा पाय छ पआवाणुं यकर जोडवीने ते जरातु
 पाण्डी ते यकरनी पासे छोडवामां आवतुं, ते पाण्डी छुटयाथी यकरना पं-
 जाने धडा लाग्याथी यकर इरतुं ने ते इरता यकरनी नीजे पड जोडवीने
 तेथी यासता हांजनी उपर धटीतु पड जोडवीने उपर ओक वासनी गाय
 दुग्ना आकारनी टापली मुकीने तेमां अनान्ज बारी ते पैसा इरता पडती
 पयमांना ठाण्डीमां पडतु तेथी ते अनान्ज हण्णतुं. पाण्डी धंटीमां नहि आवे
 ओथी साकजनां उपर पहेसु पड भायाना उपर जोडवता हता जाने पीण्डुं
 इरतुं पड तेनी उपर रहेतुं. गजजण के कंध पशु भीजना विना सेट

અનો. તે ધંટી રાજ દહાડો ચાલતી. કોઈનું અનાજ નહિ હોય તે તે ઝરા
 પાણી પીછ તમ્મ નજતા કે તેથી ધંટી બંધ રહેતી. ત્યાં પૂજા નાણુ
 કે આમખાસના ગાખુમે દળાવવા ધકુ, મહાઈ વગેરે સાથે છે તેમાંથી
 વેામાઃ દળ મળુની ગડેનવના કાઢીને ણી આપીએ છીએ. પદાડ હપર
 કેટલાક કેટલા પળુ આવીજ રીતે મુસાકને તથા ગામના ગાખુએને કરી
 આપે છે. ગામની બહાર એક ગાખુગ રેટલા બનાવવાને જેઠેલા હોય છે,
 તે રેટલા તંદુલામાં રેટવે એક કોઠી નભીનમાં કાઢીને તેની વચમાં આગ
 રાખવાની રેટલા પેળી કોઠીની આમખાગ લગાડીને રોષી આપે છે, તે
 રેટલા ગાગ થીય સાય છે. જે ઠગનામે હોય છે તે રેટલને ગમગવાની
 પહેલા તેમાંથી ચોટા ચોટ પોતાની ગડેનવના બદલામાં કાઢીને પછી તે ચોટ
 મમળીને રેટલા તૈયાર કરી આપે છે. તેથી રેટલા ખાનાગને ધણા થોડા
 ખર્ચમાં રેટલા તૈયાર મળે છે. તેમ દળાવનારને સાબ થાય છે તેમજ દળ-
 નારને અનાજ મળે છે તે અનાજ પોને વેચે છે. આ રીત અર્થશાસ્ત્રની
 છે. જેની પામે હોય તે ખીજને આપીને તેને આવડતું કામ કમવી લેવું
 છે, પળુ પીજાને સાવનાર વસ્તુ નહિ નોંધતી હોય તે તેને કષ્ટ ત્રીછ વસ્તુ
 નોંધતી હોય તે તે જીજ ગાખુમની પામે નવ, તેને તેની ગરજ નહિ
 હોય તે કોઈ એવી વસ્તુ તેને નોંધતી હોય તેથી તે ચોથા ગાણુસની પામે
 નવ. ચોથા ગાખુમને પહેલાની વસ્તુ નોંધતી હોય, તે ખીજને આણુ આપે.
 આથી એક વસ્તુ ગેણાચ મટે ધણુઓની પામે નવું તથા ધકેલા ખાવા
 પડે છે તેથી પેણાની રીતિ કાઠીઆથી બધાને સાબ થાય છે પણ ગરી-
 બને ધણુજ થોડી ગરજ હોય છે. ધર્મ કરીને ખાચવું, પહેરાવવું તથા
 ગમાવાની જરૂર હોય છે તેથી તે ગરજ અનાજથી મેળવી શકે છે. આવી
 પદ્ધતિ મહાડ ઉગર તથા ગામધામાં લેવામાં આવે છે.

પદ્ધતિની તથા ત્યાના વમનારાઓની જુદી જુદી રીતિ નોંધીને હ
 આર્થ બંધે. પદાડી ગાખુમે ના ઊકરાં ન્યારે જે વર્ષના થાય છે ત્યાર
 તે છે. કરાને ઝરાના પાણીમાં કલાકના કલાક મુસાડી મૂકે છે. ત્યાં ઊકરાં
 નીરાને પાણીમાં ઉધી નવ છે. ત્યાંના લોડા મળે છે કે આગ ર્થથી

છોકરાં ગજાનુત થાય છે. તથા તાદ તેનાથી ખમાઈ શકાય છે. આ કે-
-રહુ સત્ય છે તે હું પહેલા અનુભવી શક્યો નહિ પણ હમણાં જણાય છે
કે તે કષ્ટક ખરૂં છે.

પછીથી હું ત્યાંથી ગયાહું અંગ્રેજની જાવણીમાં ગયો, ત્યાં ધાર્મિક
અમેજ દુકાનો જોઈ. ત્યાં અમેજનેના છોકરાને બાણવવાની અંગ્રેજી શાળા
છે તે પણ જોઈ તથા તેને અંગ્રેજી એક મોટું છાપખાનું છે તે જોયું ત્યાં
ધણી બસાવે હતી. તેમાં સિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ મોલનરો ગ્રેના હતા સુખ
બોગવવાની બધી જાતની અંગ્રેજીની તૈયારી જોઈ. ત્યાં અંગ્રેજીની દુકા-
નમાં જાત જાતની વસ્તુઓ વેચાતી જોઈ ત્યાં અંગ્રેજીના કેટલાક બગલા
છે. તે બગલાઓ દરેક પહાડના શિખર ઉપર બધાયના દીગ તે જોઈને
પછી હું પાછો આગ્રે જવા નીકળ્યો. એક ઘોડાપર બેઠીને પહાડ ઉતરવા
લાગ્યો. ઘોડો ધીરે ધીરે ચાલતો હતો ઉતરતા ગોડી મુશ્કેલી પડતી ઘોડો
પગ તપાસી તપાસીને ઉપાડતો, પછી હું કાલકા આવીને ત્યાંથી એક એ-
કકામાં બેસીને અબાગેથી આગ્રે આગ્યો

અકરણુ ૩૫ મું.

ચિતોડ.

હું ત્યારે આગ્રામાં રહેતો હતો, ત્યારે મને ત્યાં જવાની ઈચ્છા થતી,
સા હું બાબુ નવીનચંદ્ર રાવની સાથે કચ્છ ક્ષારાગા બેસીને જતો હતો,
અને બીજી લાઇન ઉપર જવા ચલાતો હતો, ત્યારે બાબુ પામ તથા ખર્ચવાને
પૈસા આપતા. મને ધણાખગ સ્ટેશન ગાસ્તગે જોગબતા હતા, કારણ કે
હું બાબુ નવીનચંદ્ર રાવની સાથે દર મહિને આગ્રાથી દિલી, દિલીથી નસી
રાગાદ જતો આવતો હતો અંગ્રેજી અમદાવાદ તરફના કેટલાક સ્ટેશનો
મધ્ય હતાં. તેના સિવાય લાઇન પૂરી થઈ નહોતી પણ અમદાવાદથી ચીનોડ
સુધી લાઇન થઈ હતી, વચગા ક્ષેત્ર કેટલાક સ્ટેશન બાકી રહેયાં હતા.

મારો વિચાર ચિતોડ જોવાનો થયો, કારણ કે ચિતોડની ગે' બહુ ક્ષીર્ણ પહેલાંથી સાંભળી હતી, ચિતોડ એ રજપૂત વીરોની લીલા ભૂમિ છે. તેમજ ક્ષીર્ણ સ્તાંબ પુષ્કળ છે તે જોવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી હું બાણ નવીનચંદ્ર રાવને કહીને પાસ લાઈને હું બીહાવર સ્ટેશન સુધી ગયો. ત્યાંથી પછી હું એકામાં બેસીને ચિતોડ ગયો. રસ્તામાં બે દિવસ લાગ્યા. મારી જોડે એક મુસલમાન એકામાં હતો. તે બહુ માયાળુ સ્વભાવનો હતો, તેણે મારી અવસ્થા જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. ખાવાનું કરાવતો રસ્તામાં આંચક કરવા લાગ્યો. હું તો પહેલેથી રાંધતાં બંધુનો નહોતો, તે વાત ખેડા મુસલમાન સાથીને કહી તેણે કહ્યું, હું તમારે માટે દેવતા તૈયાર કરી આપીશ, તમારે માટે દુકાનપરથી રાંધવાના વાસણો લાવીને શાગ ચોખા વીણીને તૈયાર કરી આપીશ. તમે ફક્ત અરધન થયાથી તેમાં ખીચડી ધોઈને ઝોરજો. તે પ્રમાણે ખેડા બધા માણસે બધી તૈયારી કરી આપી. મેં ખીચડી રાંધીને ખાધી તેથી તે મુસલમાન બાઈને બહુ ખુશી થઈ. જો જગતમાં આવા પરમશુ ધણા હોત, તો પૃથ્વી સ્વર્ગ જેવી થાત.

હું ચિતોડમાં પહોંચ્યો, રસ્તો સાચો હતો. ચિતોડ એ રાજા ઉદયપુરના તાળામાંનું એક નાનું નગર છે. પહેલાં તે બહુ પ્રખ્યાત હતું. તે ગણ્યાની રાજ્યધાનીનું શહેર હતું પણ મુસલમાનોએ ચિતોડ લઈ લીધું અને દિલ્લીની ગાદી ઉપર મુસલમાનો આવ્યા, ત્યારથી રાજાએ નિશ્ચય કર્યો કે ચિતોડમાં રહેવું નહિ. જ્યાં સુધી દિલ્લીમાં દિંદુની હકુમત નહિ આવે ત્યાં સુધી ચિતોડમાં રાજાનો કોઈ વંશ જાય નહિ, તેને બહુ વર્ષ થયાં કેમપણુ રાજા ચિતોડમાં ગયા નહોતા, પણ સોર્ડ રીપનની વેળાએ રાજા ચિતોડમાં ગયો હતો. જો વેળાએ હું ચિતોડ જોવા ગયો હતો, તે વેળાએ સોર્ડ રીપન તે જોવા માટે આવનાર હતો તેથી તે સાફ કરાવવાની તૈયારી મતી હતી.

ચિતોડ નગર એ સપાટ જમીન ઉપર છે. તે નાનું ગામડાના આકારનું ઘાલમાં દેખાય છે. ત્યાંની વસ્તી રજપૂતો, જાડો, બનીઆ, જા.જા.જા, જી.જા.જા વગેરેની છે. તે એક રીને મારવાડીને મળતા છે. રજપૂતો ઘાલ ગણ્યાની નોકરીમાં સિંચણગીરીનું કામ કરે છે. તેનો વધુ કાળામ પડે.

એ. મુઠ અને ઘાટી રાખે છે કમરમાં તરવાર બાંધે છે. અને સફેદ કે રંગ
 દાર પાષણી ફેંટાના આકારમાં બાંધે છે. તે દેખાવે બળવાન તથા બાંગા
 પશુ ખડખડ જણાય છે. નટ એ ખેતીનો કાંધો કરે છે તે પશુ કાળાસ
 પદ્મ છે. બનીયા નટા ગૌર રંગના છે, તેઓ વેપાર રોજગાર કરીને
 પોતાનો મુખરો કરે છે. શાહાજી ગોરપાણું કરે છે. બીજો ખેતીવાડીનો કાં-
 ધો કરે છે. ચિતોડનો દેખાવ કંઈ ખુબસુરત નથી. ત્યાંના ઘરો નાના તથા
 પથ્થરાનાં છે. સ્ત્રીઓ ગોટા ઘેરાવના કાઠગ પહેરે છે અને દોઢણી
 પહેરીને ધુમટો તાણે છે. કેટલીક સરકારોની સ્ત્રીઓ જાનનો પાળે
 છે ચિતોડમાં ખાયા પીવાની વસ્તુઓ સસ્તી વેચાય છે. કારણ કે
 અહિં આં લોકો ઘણા ઝોછા શોખીનો છે. ખાવાનું મરુંતું એટલે તેઓ
 સતોષ માને છે. ચિતોડમાં પાણીનું દુબ છે. પાણી બહુ ઉંડા છે આ
 યજ ચિતોડના શહેરની સ્થિતિ.

ચિતોડનો કિલ્લો આખા હિંદુસ્તાનમાં મોટો છે. તેના વિશે કહેવાય
 છે કે તાલમે તાલ મોવાલ તાલ સવ તલદયા હૈ । ગઢમે ગઢ
 ચિતોડ ગઢ સવ ગઢદયા હૈ । ચિતોડ ગઢ એ ડુંગર ઉપરનો ભાગ
 છે ડુંગરની આસપાસ મોટી દીવાલ ચણીને એ કિલ્લો બાંધ્યો છે. તે પ-
 દેશા બહુ મજબુત હતો એવું ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. આસપાસની
 બે વાર ચિતોડને ઘેરો હતો પણ તે સેવાને સમર્થ થયો નહોતો. પકિનીને
 મેળવવા માટે ઘણું લશ્કર તથા તોપો લઇને એક મોટો ટેકરો બનાવીને
 તેના ઉપર તોપો મારીને કિલ્લાની દીવાલ તોડવાની કોશિશ કરી હતી પણ
 તેમાં તે કાબો નહિ. અતે મિત્રતા બતાવીને પકિનીનું રૂપ બેવાની ઇચ્છા
 જણાવી, એવું ઇતિહાસમાં છે. ચિતોડનો કિલ્લો બહુ મજબુત છે. તેમાં
 દેવળો તથા કુંભમિર અથવા કુબના કીર્તિસ્તંભ છે તે સ્તંભ ઉપર હું
 મયો હતો. તેના ઉપર લેખો છે. બીજા કેટલાંક ચિતોડ ગઢમાં સ્તંભો છે.
 તે સ્તંભો પથ્થરના કારીગરીવાળા હોય છે પહેલાના મહેલો તો બાગેલી
 અવસ્થામાં પડેલા છે. જ્યાં પકિની તથા બીજા રાણીઓ તથા રાજપૂતોની
 સ્ત્રીઓ બળી મઠ હતી તે મહેલ આજ પણ હયાત છે. જે રાજપૂતોએ

એક વેળાએ જાનમાં પગકમનું વિશેષ દહાન દેખાડ્યું હતું, તે રજપૂતો
 હમણા નથી પણ તેની રહેઠાણની જગા આજે દેશ જોવામાં આવે છે.
 આરે અક્ષાહીન ચિતોડ છતાં આજે દેશ અને પશ્ચિમીને માટે સહનો
 હતો, તારે બધા રજપૂતો એકઠા થઈને અવેગન ધારણ કર્યું બધી સ્ત્રીઓ
 બળા મગી, તે મહાન આજે બમ અવધામાં ઉભેલું છે. જે ચિતોડનો
 કિસ્મો રજપૂતોનું ગૌરવ ધોવણા કરે છે, તે ચિતોડ જોયું. જે રજપૂતોની
 મહાપ્રાણતા ખતાવે છે તે ચિતોડનો ભગ દુર્ગ જોયો. ચિતોડ એક વેળાએ
 પોતાનું પગકમ દેખાવવા માટે પોતાના પુત્ર કન્યા, બાળકનો પ્રાણ અસ્મા-
 નવદનથી આપવામાં આનાકાની કરવું નહોતું, તે ચિતોડ જોઈને હું આશ્ચર્ય
 બનીને પડેલાની કીર્તિ યાદ કરતો આજુની ટીકીટ સહને રેલવેમાં બેઠો.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

આજુ તથા જૈનના દહેરાં.

હું આજુરોડના સ્ટેશન ઉપર પહોંચ્યો, સ્ટેશનથી આજુના જૈન મ-
 હિરો આગરે ૫-૬ માઈલને તકાવતે છે. ત્યાં પોણ, ટકુ વગેરે ઉપર ચઢવા
 માટે મળે છે. પણ મેં તે આજના જવાનું ઉત્તમ જાણ્યું કારણ કે પહોડનો
 કુદરતી દેખાવ જણાય અને પહોડ ઉપર ચઢવાની ટેવ દતી, પહોડ ઉપર
 ચાલતા જવું એના જોવું સુખદાયક ખીલુ કહી જ નથી. જે કે ચાલનાર
 મજબૂત બાધાનો તથા પહોડ ઝાઝ પાનથી બરપૂર હોય તે તેને ચાલવામાં
 બહુ સુખ થાય છે. તેથી શરીરમાં લોહી જોરથી ચાલ્યાથી બૂખ તથા
 તનદુરસ્તીનો વધારો થાય છે. તેથી હું ચાલતો ગયો. મારી પાસે પલોજ
 મોઠો સામાન હતો મારી જોડે દક્ષિણના ગુજરાતી જૈન હતા તે મને રે-
 લવેમાં મળ્યા હતા તેની સ્ત્રી તમા જૈન પુરુષ ટકુ ઉપર બેઠા. હું તેઓ-
 ની સાથે ચાલ્યો. તેઓએ મજુર કર્યા હતા તેથી મારો સામાન મજુરને
 તેઓએ આપ્યો હતો. હું ખાલી હાથે પહોડનો દેખાવ જોનો જોતો ચાલ્યો.

યોડેક રસ્તો ઝાડપાન વગરનો મળ્યો. પછી તો જંગલના જેવો દેખાવ
 નજરે પડ્યો. પહાડપર મોટા મોટા ઝાડ પોતાના માથાં ઉચ્ચા કરીને ઉભાં
 છે. મોટા મોટા પથ્થરા ઝાડની આસપાસ પડેલા છે. નાના નાના છોડ પથ્થ
 પહાડ ઉપર ઉચ્ચા છે. તે બધો દેખાવ ઘણોજ રમણીય દેખાતો હતો.
 ઝાડ ઉપર ચકલાં ચીંચી કરીને ઝોરડતા હતા, પહાડી મેના પોપટ પથ્થ
 પોતાના મધુર સ્વરથી ઝાડને પથ્થરાને ખુશ કરવા માટે જાણે અવાજ કરતા
 હોય એવું જણાતું હતું. જ્યાં નજર ફેંકતો ત્યાં કુદરતનો સુંદર દેખાવ
 જણાતો હતો. હું પ્રકૃતિનો દેખાવ જોતો જોતો ચાલ્યો. યોડેક છેટે ગયાં એટલા-
 માં સિહોરના સળની ચોટી મળી. ત્યાં યાત્રીઓને બીલ તથા ચોરોના દાયથી
 રક્ષા કરવા માટે વળાવા આવે છે તેની શી જા રૂપીઓ લે છે. તે ચોટી
 આવી. મારી જોડે જૈન યાત્રીઓ હતા, હું કંઈ જૈન યાત્રી નહોતો, પણ
 હું જોયા જનારો હતો. જો હું કહેત કે હું આપુની છાવણીમાં જઈશું
 તો મને જા રૂપીઓ આપવો પડત નહિ, પણ મેં તો કહ્યું કે આપુના
 દહેરાં જોવા જઈશું તેથી મને જા રૂપીઓ આપવો પડ્યો, અમારી જોડે
 તથા ચાર બીલો તીર કામઠા લઈને આવ્યા. તેઓ પહાડના ટૂંકે રમને અમને
 લઈ ચાલ્યાં. ત્યાં પગદડી હતી, મોટો સ્વચ્છ રસ્તો નહોતો, પથ્થરા જ્યાં
 લાં પડેલા હતા, કોઈ કોઈ જગાએ ઝાડનું એવું અધારું થયું હતું કે, ખરે
 ખરે સાંઝ જેવું બાસનું હતું ઝાડ ઉપર જત જતના પક્ષીઓ જોલતાં
 હતાં, અમે ચાલ્યાં બીલો આગળ અને અમે પછવાડે ચાલ્યાં, કંઈ પૂછતા
 હતા, તેનો જવાબ બીલો આપતા હતા, ચાલ્યા ચાલ્યા ફેલવાડના જૈન
 મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. એક ધર્મશાળામાં જૈનોએ ઉતારો લીધો. મને પણ
 પોતાની જોડે ઉતાર્યો. જૈનો નાહીને પછી દર્શને ગયા. હું પણ જાણે જૈન
 દોડને તે પ્રમાણે નાહીને તેઓની જોડે ગયો.

છેટથી મંદિરો જોતો હતો, વર્ષનમાં જૈન દહેરાંની પ્રખ્યાતી સાંજા-
 જનો હતો, તેના વિશે કલ્પના કરતો હતો, પણ આજે આંખથી જોવાનો
 અવસર આવ્યો તેથી આનંદિત થતો, ઝડપથી ચાલતો મંદિર તરફ ગયો.
 દહેરાંમાં મેં શું જોયું ? આરમ્ભના દહેરાંમાં નેમીનાથ, પારસનાથની મૂર્તિ

જોઈ નડે.તી ? મેં સુખધર્માં ધણાં જૈન મંદિરમાં નેમીનાય, પારશ્વનાથ, મહાવીરની સુંદર મૂર્તિઓ જોઈ હતી, ત્યારે આટલી રૂઝ જેમીને હું આ માટે આશુ ઉપર આવ્યો ? વાંચનારા, જાણવાને આનુર છે ? જો જાણવાને આનુર હોય તો મારી જોડે આવો.

જુઓ, જુઓ, કેવું સુંદર આરસનું મંદિર છે ! તે મંદિરની છત જુઓ, આ ગેનો રાસ છે. વાહ ! કેવા સુંદર પુતળા આરસમાંથી ઉપસાવીને બનાવ્યાં છે, આ શું ? આતો દરેગળી જોશ્હીનો જોખસો, વાહ ! એની કારીગરી કેવી પારીક છે કે જાણે મીઠુમાંથી આ કામ થયું હોય ને, બહુજ ઉત્તમ કારીગરી. એના વિશે કહેવાય છે કે એ કારીગર જોટલા કોતરેલા પથ્થરનો શુદ્ધ લાવતો તેટલું તેને મોજું જોખીને આપતા. વાહ ! કારીગરને ધન્ય છે ને પેલા જૈન પ્રધાનને પણ ધન્ય છે. કેટલું ધન ખર્ચીને આ સુંદર મંદિરો બનાવ્યાં. જ્યાં નગર પહોચાડીએ છીએ ત્યાં કંઈ નવું નવું જણાય છે. આરમખણુપર મીઠુના જેવું પારીક કોતર કામ મેં પહેલાં કાંઈ પણ જોયું નહોતું. તેથી બહુ આશ્ચર્ય થયો. જો કે એ આમામાં તાજે મહેવના આરસના સુંદર કારીગરીનાં કામો જોયાં છે, પણ તાજ મંદેક તથા કિલાની કારીગરી આરસમાં ખોલીને તેમાં લાલ સીસા પીળા આરસમાંની પથ્થરો એવી સજાઈથી જોસાડેલા છે કે કાંઈ જાણે નહિ કે એ જોસાડેલા છે, કાંઈ જાણે કે તે રંગેલા તથા કુદરતી છે, તેમાં બહુ મહેવનનું કામ છે. અર્થ, પણ આશુના જૈન દરેગં પણ કંઈ જોખી મહેવનથી બનેલાં નથી. તેને કારીગર મોટા પથ્થરને ધરીને ગાઠ, પૂલ, વેલ, કમ, પુતળા ઉપસાવીને ફેરવે તેમાં પણ મહેવનનું કામ છે. તે કારીગરી કંઈ મોટી નથી તે બહુ પારીક છે. વાંચનાર ! જો તમે જોવા ઇચ્છતા હોય તો તમે પાતે જાંને જુઓ. તેનું વખૂન કમીને સમજાવવું એ મુશ્કેલ છે.

મેં દેવકાગાના જૈન મંદિરો જોયાં. તે મંદિરો ત્રણ ચાર છે તેમાં એક મંદિરે નો બધાને મોહીત કર્યાં છે. આ બધું જોખી મેં મંજુખની રૂપવતી તારીફ કરી તથા પેમા ખર્ચનારની પણ બહુજ પ્રસંહા કરીને પાછો ધર્મ-રૂગામાં ગયો. ત્યાં મિરાજ આપ્યાં. હું ત્યાં ત્રણ ચાર રૂપા રજો દેનો.

દરરોજ જૈન યાત્રીઓની જોડે ખાતો હતો તથા વારંવાર દેવયાંત્રીનાં માધરા જોડે આંખની તૂંમિ કરતો હતો.

આપુ પહાડપર અંગ્રેજી હાવણી જોવા ગયો, ત્યાં કેટલાક અંગ્રેજોના બંગલા છે. આપુ કંઈક ઘડો છે. તેથી રજપૂતાના તથા ગુજરાતના કેટલાક અંગ્રેજો ત્યાં ગરમીના દિવસમાં રહેવા જાય છે. તેથી ત્યાં કેટલાક અંગ્રેજોના બંગલા છે. ત્યાં કેટલીક સરકરી રેજીમેન્ટના કેટલાક ઇંગ્લીશ સોલ્જર રહે છે. તેથી એક શહેર જેવી આપુની હાવણી જણાય છે. ત્યાં બગીચો છે. તેમાં દેશી વસ્તુઓ તથા વિલાયતી વસ્તુઓ વેચાય છે. તે બગીચામાં છે. ઘણા કેટલાક સીધી સાઈનમાં તથા કેટલાક ચડ ઉતર છે, ખરો નાનાં છે, ત્યાંના વસનારા ઘણું કરીને પરદેશી છે. કેટલાક મારવાડી, કેટલાક ગુજરાતી ને કેટલાક ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોનો જમાવ છે. બીજો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. આપુનો પહાડ સિંહોરવાળા રાજનો છે. પૂણું હાવણી અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે, તેથી ત્યાં અંગ્રેજી હકુમત ચાલે છે. હાવણીમાં કેટલાક બંગલા સિવાય કંઈ જોવા જેવું નથી.

આપુના જૈન મંદિરો જોઈને હું ખેરાડીના સ્ટેશનપર આવ્યો. આપુ રોડ, સ્ટેશનનું નામ છે પણ તેને ખેરાડીનું સ્ટેશન કહે છે. પાછો આગ્રે આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

લાહોર.

હું પાછો આગ્રે આવ્યો, આગ્રામાં હું મારું વિદ્યાવૃદ્ધિનું કામ કરવા લાગ્યો, પુસ્તકો લખવા માંડ્યા, બાપુ નવીન ચંદ્ર રાયની જોડે જાત જાતની વાતો કરીને જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યો. મેં જે દિમાક્ષય ઉપર જોધું હતું તેનું વર્ણન કર્યું, ત્યાંની ખેતીવાડીની વ્યવસ્થા જણાવી. પછી બાપુએ પોતે પહાડપર જોયેલાં વર્ણન બહુ ખૂબીદાર કર્યું, તેથી મારી ઇચ્છા પહાડ તરફ જવાની ઉદ્દેશ્ય થઈ, ત્યાંના લોકોનો વ્યવહાર જાણવાની વધારે ખાતર

મહા, એટલામાં મેં સમગ્રમ મોહનરાયનું જીવનચરિત્ર બાબુ નરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી દ્વારા જાણી પુસ્તક વાંચ્યું. તેમાં સમગ્રમોહનરાયની ટીબેટની મુસાફરીની હકીકત આપેલી વાંચી તેના ઉપરથી દિમાલય ઝોળાગીને ટીબેટ જવાની ઇચ્છા થઈ. તેમજ ચીનની તથા જાપાનની મુસાફરીના કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં. તેના ઉપરથી ટીબેટ યાત્રાને ચીન જાપાન જવાની ઇચ્છા ધણીજ અગ્રવાન થઈ, યુક્તકર્તુ ઉત્તેજન થોડા વખતનું હોય છે. તેની અસર ધણીવાર રહી નહિ. પણ કોઈ વખતે વિચાર થતો કે એક વાર દિમાલય ઝોળાગીને ટીબેટ ચીન જાપાન જોઈ આવું. એટલામાં બાબુએ પોતાની જમીન લાહોરમાં છે તે વિશે વાતના પ્રસંગે કહ્યું, ત્યાં બાબુનાં ઘરો હતાં તેની મને પહેલાથી ખબર હતી. પૂછતાં બાબુએ કે હુમીન એમની એમ ખેડવા વિનાની પડી રહેલી છે. તેમણે કહ્યું કે કોઈ બંદોબસ્ત કરવા જાય તો સાલ થાય એમ છે. મેં કહ્યું કે હું જાઉં છું. તેથી બાબુએ મને જવાને દા કહી. હું તૈયાર થયો. બાબુ મારા ઉપર બહુ સેવક રાખના હતા, તરત મને રૂપીઆ આપ્યા હું લાહોર જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં પેલા ઝાડ, પેલા ગામડાં, વૃક્ષ, ફળ, માણસો જોતો જોતો આવ્યો, એ દિવસે લાહોર આવી પહોંચ્યો.

લાહોરનું સ્ટેશન મોટું હતું, તે એક નાના કિસ્સા જેવું મને જણાયું, સાંધી હું એકામાં એકો. રસ્તો પહોળો જણાયો, ત્યાં ત્યાં બગીચા રસ્તામાં હતા. સ્ટેશનથી લાહોર ગેટ સુધીમાં ધણી આછી વસ્તી જોઈ. ટેક ટેકાણે કેટલાક નાના ઘરમાં સાકડાં, શેરડી મેવો વેચનાર જોયા, રસ્તામાં ધણી એક આવવા જતા જોયા. એકો એ કિંદુસ્તાનની આશર્ય વસ્તુ છે. તે હવે સાકડાનો બનવેલો હોય છે તે એક જાનની રર્થો (કમાન) વગરના નાના રથના જેવા આકારનો છે. તે બહુ દલકો હોય છે. તેની ખેંચ સાધરજી સાકડાની માંચીને મુનરની બાજીક દોરડીથી વહેલી હોય છે. તેમાં એક ગોડો જોડે છે. તેમાં બધા ગણાને ચાર માણસો બે પાસી વાજાને પહચાડે અને એક ગાડી વાંકનારની જોડે બેસે છે એકો આલવામાં બહુ ઠીક હોય છે.

.. એકામાં લાહોર એટલે ગયો, લાહોરને રસ્તો કાટ છે તે કાટને કા-

લાક દરવાજા છે. કોટની બહાર મોટી ખાઇ પહેલાં હતી તેમાં પાણી રહેતું હતું પણ હમણાં તે પૂરાણીને તેમાં બગીચો થયો છે, એટલે આખા કોટને ફરતો આસરે બસો વારંતી પહોળાઈતો બગીચો છે તે બગીચામાં જાત જાતનાં ફળો થાય છે. તેમાં નારંગી, કેળાં, જમરૂખ, દાદેમ, આહુ વગેરે ધણાજ ઉત્તમ થાય છે, લાહોરી ગેટમાંથી મોતીચોક ગયો. શહેરમાં પેસ્તાં રસ્તો સાંકડો જણાયો, બન્ને બાજુએ મોટા ઓટલાવાળા દુકાનમાં જાત જાતની પસ્તુઓ ગોઠવેલી જણાઈ, કાંઈ દુકાન ચોપડી વેચનારની તો કાંઈ દુકાનમાં સાયુ, સુતળી, ખાટલાની મુંચ નામની દોરડી જણાઈ, કાંઈ દુકાન ગાંધીની જણાઈ. કેટલીક દુકાન મીઠાઈવાળાની દેખાઈ, તેમાં જલેખી, બરફી, પુરી, લાડવા વગેરે જોયા, મેવાની દુકાન પર નારંગી, કાચુલી ડાઝેમ, સેવ, (સફરજી ચંદ) બદામ, પસ્તાં, ખીસમીસ વગેરે જોયાં. યોડીવારે હું મોતીચોકમાં આવ્યો.

મોતીચોકમાં બાજુનાં બે મકાન હતાં. એક મકાનમાં લાલા બેનીપ્રસાદ ઇન્જનિયર રહેતો હતો, સામે એક બંગાળી બાપુ રહેતો હતો હું પહેલાં બંગાળી બાપુને ત્યાં ગયો. નીચેના ઓરડામાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં જ્યાં ખાવા લાગ્યો. લાહોરમાં પહેલાં વહેલા પડિત શિવનારાયણ અમિહોની પછીથી સલ્માનદ અમિહોનીના નામથી પ્રખ્યાત થયો તેની જોડે ઓળખાણ થઈ. તેનો યાદ એક નકલી અંગ્રેજના જેવો હતો. ઘરમાં પડદા ટાંગેલા હતાં, ઘરનો સાગાન કંઈક અંગ્રેજના જેવો હતો ટેબલ ખુરશીઓ હતી. તેની જોડે અંગ્રેજી રીતની હિદી યોડીક વાતચીત થઈ. બાપુએ તેના ઉપર બલામણનો પત્ર આપ્યો હતો. યોડીવાર પછી ત્યાંથી રજા લઈને અનારકળી તરફ ગયો. અનારકળી એ શહેરના બહારનો ભાગ છે. તેમાં કેટલીક અંગ્રેજના બરનો મામાન વેચવાની દુકાનો છે તથા કેટલાક પુટ બનાવનારની દુકાન છે. અંગ્રેજના વાપરવામાં આવતી શાક બાજીની દુકાનો છે અને વળી કેટલીક રાંડોના ઉપર ધરો છે અનારકળીનો રસ્તો મોટો છે. ધરો નાનાં છે, વધારે સારાં દેખાવના ધરો ઘણાંજ ઓછાં છે. શહેરમાં યાં ક્યાં રસ્તા છે અને ધર પણ નાના એક બે માગાનાં છે. અનારકળીમાં પણ તેવાંજ છે. અનારકળીથી જન દૂર ગયાથી અંગ્રેજોના બગસા છે, તેની

આસપાસની જગા બહુ છે. કેટલાકને બગીચા છે. બંગલા એકઠા રાખ્યાને એટલે ભોંય તળિયાપર છે. રસ્તાપર પાણી જંટાય છે રસ્તો પહોળો છે, અનારકલીના નાકે એક મ્યુઝિયમ ખરેલાં હતું, હમણાં તે ખીજી જગાએ ગયું છે. ત્યાં હાલમાં માચીટ છે. તે મ્યુઝિયમમાં પંચજની તરેકવાર પેદાશની વસ્તુઓ ગોઠવેલી હતી, જાત જાતનાં અનાજને હતાં તથા ત્યાં વપરાતા હથિયારો હતાં, ત્યાં કપડાં લતા હતા. જાટ, ખત્રી, બનીયા વગેરેના ગોટા કંઠના પુતળો વગેરે હતાં. તેનાથી પંચજનાં ગણસનું ત્યાંના વતનીનું માન થયું.

પછી લાહોરમાં પચલીક બાગ જોવા ગયો. તે અનારકલીની ઘોડે ઉંટે છે, ત્યાં જાત જાતનાં પૂલ રૂળનાં જાડ જોયાં. તેમાં જાત જાતની જોડો જોઈ, વિશાળ રમતા હતા. ત્યાં પરદેશી અડધાન પૂલને ઉગાડવાને માટે કાચું ગરમ મકાન હતું. તેમાં જાત જાતના પૂલના તથા છોડના ફુંડા હતા પછી ત્યાંથી લારન્સ હોલ તરફ ગયો તે પણ એક મોટા બગીચામાં છે. તે અનારકલીથી એક માઈલને વકાવને હતો. તે લારન્સ હોલમાં લાહણેરી દીડી, ત્યાંનો બગીચો પણ સારો જોયો.

એક દહાડો લાહણેરી જોઈ આવ્યો, તે કોઈ પણ કંઈક સારી જણાઈ, એક દહાડો લાહોર યુનિવર્સિટી જોઈ આવ્યો. તે ઉચ્ચાણ જમીન ઉપર સુંદર ધાટથી બનાવેલી દીડી. તેનો દેખાવ બહુ ખનોહર જણાયો જાણે એક મોટું અંગ્રેજીનું ચર્ચ હોય એવું બાસવા લાગ્યું તેનો ઘડિયાળનો મિનિટો પણ સારો જણાયો. યુનિવર્સિટીના ઓરડાઓ પણ મોટા હવાદાર માલમ પડ્યા. ત્યાંનો બગીચો નાનો પણ પૂલ તથા પાંદડાથી શણગારેલો જણાયો તે એકદર રીતે પંચજમાં સારું મકાન જણાયું તેવું મકાન અંગ્રેજીની હકુમતમાં જે પચલીક દીડું નહિ. લાહોરની યુનિવર્સિટી પંચજના કેટલાક સભા નવાળો તથા સરદારોની મદદથી થયેલી છે તેથી તેમાં પૈસાની કંઈ ખોટ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી તે ગારું થતું સંજાવે છે

લાહોરમાં આક્રમ્, બનીયા, ખત્રી, તથા મુસલમાનો વસે છે, મુસલમાનની વસ્તી બહુ છે. આજરો ગોરપણાથી પેતાનો સુન્દરો કુજ છે. ખત્રી અને વૈશ્ય વેપાર કરીને પેટ ભરે છે તથા જાટ વગેરે હથેરી જાતના

માણસો ચાકરી કરીને તથા ખેતીવાડીનું ઘોડુક કામ કરીને પોતાનો ગુજારો કરે છે, મુસનમાનો ધણુ કરીને ખેતીવાડી કરે છે તથા કેટલાક દુકાનના રોનું કામ કરે છે

લાહોરમા શીખ ધર્મ માનનારાઓ જ્ઞાતિ બેદ શખતા નથી, તેઓ માસ માછલા ખાય છે તેઓની દુકાનો છે, તેમા જઈને ખાય છે. ખતરી પણ મામ ખાય છે કેટલાક વંચ માસ વગેરે ખાતા નથી. અહિના વૈચ્ય તથા ખતરી શિવ ગણુપતી, રામ કૃષ્ણને માને છે, જે રસ્તામા દેવળ મળે છે તેને પ્રણામ કરે છે, કંઈ વિશેષ ધર્મ માનતા નથી યોગક વિશેષ ધર્મ માનનારા છે પણ તેની સખ્યા ઘણી ઓછી છે

લાહોરમા અમરસરના જેવો મોટો વેપાર નથી થોડોક અમડાનો છે, કંઈક રેસમનો છે, પણ ખેતીવાડીનો ધણો મારો વેપાર છે ઘટુ ધણુ થાય છે, જમીન બહુ રસાગ છે તેમા મેવો પણ પુષ્કળ પાકે છે. જોડા જરીના સારા બનાવે છે, પસમીના ઉપર મુમલમાનો વેલ પુટા પાડે છે કાશ્મીરની શાલો તૈયાર થાય છે કાશ્મીરની ચાદરો અહિ આવીને તેના ઉપર બરત બરીને યોગા ધ્યાદિ મુસલમાનો બનાવે છે અહિ ખોરાકની વસ્તુ ઘણી સગ્તી મળે છે હું લાહોરમા દરરોજના ત્રણુ આનામા પૂરી કચોરીને પેડા ફ્રંધ વગેરે ખાઈને જીવતો હતો ગરીબોને તેથી પણ સસ્તુ થાય. જે પૈમામા રોટલી, ઘાળ ને શાક મળેછે એક આનામા સાડુ ખાવાનું મળે છે

એક વખતે હું લાહોરમા કિસ્લો જોવા ગયો હતો, તે કિલામા કંઈ પ્રાચીન મહેલો નથી પણ સોલજરોની બગખ છે, એક મહેલ દીડો તે મહેલ એક સાધાણુ માણસને રહેવા લાયક જણાયો તે મહેલમા રણુજીત-મિહ રહેતો હતો તે જોઈને રણુજીતસિંહનો વૈભવ જણાયો નહિ તે મહેલમા એક શીમ મહેલ હતો તે આઈનાનો હતો બધી જગાએ જોવાના કાચ લગાડેલા હતા તેપણુ કંઈ સારો જણાયો નહિ કિસ્લો પથ્થરનો નહોતો પણ ઈંટોના ચણુલગનો હતો

કિલાની સામે રણુજીતસિંહની સમાધી હતી તે જોઈ તે એક ઠટાથી અણુલુ દહેરાના જેવું જણાયું, તેમા કંઈ સારી કાગરી દીડી નહિ ભીત

ઉપર રંગીત ચિત્રો દીકાં તે પશુ સારાં જણાયા નહિ. કબર જેવું હતું તેમાં રણુજીતસિંહના છેડા બાકી રહેલા દાણાં તથા રાખ ઘટી હતી. તેના ઉપર મહિરના આકારનું ઘર બનાવ્યું હતું. આસપાસ ચોટીક ખુદી જગા હતી અને તેની આસપાસ દિવાલ ચણાવેલી હતી.

ત્યાંથી જરા દૂર ગયાથી શહેરમાં પેસવાનો માર્ગ હતો તેમાં પેકો, તે એક નાનો બગીચો દીકો, તે બગીચો કૃષ્ણ વૃક્ષથી જરપૂર હતો. ત્યાં એક આરસની બારાદરી હતી તે દરીમાં રણુજીતસિંહ બેસતો હતો. તે સારી જણાઈ, હાલ ત્યાં આવવા જતા બેસે છે. તેની સાથે એક મોટી મસિદ હતી. તે ઉચ્ચી બેઠક ઉપર બાંધી હતી. તેના આર મીનારાપર જવાનું હતું તેના ઉપર ચઢીને લાહોરનો દેખાવ નજરે પડતો. તે મસિદ દિક્ષીના કરતાં નાની છે. ત્યાંથી નદી દેખાતી હતી, તે મસિદમાં કંઈ કારીગરીનું કામ નહોતું. તે સાદી હતી.

એક દહાડો દુઝ નદીના કિનારે યદને ટાણે ગયો હતો, ત્યાં કેટલીક સ્ત્રીઓ નાગી નાહાતાં મેં જોયાં. સ્ત્રીઓને લગ્ન નહોતી, પોતાનાં સગાં-વાહાલાંની પાસે બધી ચરમથી વતે છે પણ ખીજા માણુમની પાસે તે ચરમ રાખતી નથી. નાગીઓ નાહાતી હતી ત્યાં જનરો પુરુષ તે તમામ જોતા હતા. જવજે જમવામાં જોવાવજો નાગી નાહીને કૃષ્ણને ખુશી કરતી હોય તેમ બધાને ખુશ કરતી હતી.

શહેર કંઈક ગંદુ દેખાયુ. શહેરમાં મચરના પહેરમાં નરકના ગાડાં જ્યા ત્યાં ઉમેલાં જણાતાં હતાં, તેમાં નરક દેવ લાવીને નાખતા. તેનો વાસ ચારે બાજુએ પસરતો તેથી બહુ કંટાળો લાગતો, તે નરકના ગાડા ઉઘાડા હતા. તે નરકના ગાડા બેનર બેકનર લાવતા તે પોતાના બેનરમાં ખાતરની જગાએ વાપરતા, તેથી ત્યાંની તરકારી બહુજ મોટી લાગતી, પણ રૂપમાં ગીઝમમાં ઓછી જણાતી હતી.

દુ દર આકાશિયે પ્રાહા સમાજમાં જ્યા લાગ્યો ત્યાં દિંદીમાં સિવનારાયજી ઉપરેશ પજોજર સારો આપતો હતો. ત્યાંના કેટલાક સમાજોની જોડે ઓળખાણુ યદ. તેમાં મુખ્ય કીને ઓધાં મિશ્ર કર્ને હતો. તેને

ત્યાં દરરોજ જાનો હતો, પછી તે બાબુની જમીનપર ગયો. જમીન લાંબો-
 રમી બે માઇલ હતી. ત્યાંથી પાણીની નહેર જતી હતી, પાણીનું પાટુ રાખ
 હતુ, ત્યાંની જમીન સ્વાભાવિક આસપાસના ખેતુનોને તે મળ્યો. કારણે
 તે જમીન માગણી કરી. કાંઈએ તે પટાથી લેવાને કહ્યું. કાંઈએ વેચાતી
 આપવાને કહ્યું આવી રીતે આસપાસના માણસોથી માગણી થઈ, તે પિ
 ચાર કરતાં લાગ્યો. કે દવે શું કરવું બાબુને તે વિશે લખ્યું, બાબુએ કહ્યું
 કે જેમ તું માગું ત્યજે તેમ કર.

બાબુની જમીનની પાસે સાસના બાગ હતો તે તે એક બે વાર જોવા
 ગયો. તે બાગ મોટો છે. તે જોવા લાયક છે તે બાગ આગળના વખતના
 બાદશાહ શાહ આગમનો કરેલો છે. તેની ગ્યના બહુ સુંદર છે. તે બગીચો
 મીઠીના પાટથી બનાવ્યો છે, પહેલાની જમીન અગવના જેવી રાખીને તેમાં
 ગાંધાન વાવ્યાં છે, આમરે ૫૦૦ વાર પછીની જમીન નીચે આસરે ૫૦
 વાર ખોદીને તે આસરે ૫૦૦ વાર નેટલી સીધી કર્યા પછી ફરી ૫૦ વાર
 એટલે ધરનીથી ૧૦૦ વાર નેટલી નીચી ખોદીને તે પણ ૪૦૦ વાર નેટ-
 લી સીધી રાખીને પછી તેના ઉપર ગાંધાન વાવ્યા છે, આવી રીતે બે
 શીડીના જેવો બાગ બનાવેલો છે તે બે શીડીના ગાંધાન વાવેલા છે ગાંધા
 ફળ ઝૂલના જુલો છે ત્યાં રાખી નદીનાથી પાણી લાખીને ઝૂવાગ કર્યા છે તેમ
 જે પહેલેની નીચાણની જગાપર એક સારું સુંદર તળાવ બાંધ્યું છે તે તળાવમાં
 વચ્ચમાં એક બારાદરી છે તેની આસપાસ સુંદર ઝૂલના ગાંધા વાવ્યા છે
 તળાવની ઉપરથી પાણીની ચાદર છે એટલે પાણી એક બાધેલી ની-
 કમાથી જઈને તે ચાદરના આધારમાં નીચે પડે એવી રીતનું બાંધ્યું છે,
 ત્યાર પછી જમીનની નીચે જવાનો માર્ગ છે તેમાં જલત જલતના ગાંધા
 છે તે બહુ જ સુંદર જણાય છે. જમીન તકતા ઉપર સુંદર બે બાબુએ ધરા
 છે તે બહુ સુંદર છે.

સાલગાળામાં જેવા પછીથી મેં બે બગીચાઓ જોયા હતા એક
 સીમવા જાનાના માર્ગ ઉપર પટિયાળાના રાજાનો અને બીજો કાશ્મીરમાં
 જોયો પણ બધા કરતાં લાંબોરનો સાલગાળા બાગ ધણેજ ઉત્તર

આ મોટાં ઉગેલાં છે. ચારે બાજુએ જ્યાં આવવાના સુંદર પથ્થરનાં
 રસ્તાઓ છે. રસ્તાની આમ પાસ પૂલનાં ઝાડ છે. બાગને ચારે બાજુએ
 ફરતી દિવાલ છે બાગમાં જવાનો મોટો સુંદર દરવાજો છે. પણ બાજુએ
 નાના નાના દરવાજા પહેલા હતા પણ હમણાં તે બંધ છે. પૂનારામાં પાણી
 રાવી નદીમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. પહેલા નહેર હતી. તે આના ઉપરથી
 જણાય છે. દિલ્લીમાં પણ પહેલાની નહેર ચાંદણી ચોકમાં હતી. તેના ઉ-
 પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પહેલાં દિલ્હીમાં નહેર બંધાતી હતી.
 પછીથી હું હેરાબાદ નિકામાં ફરવા ગયો હતો ત્યાં પણ મેં પ્રાચીન નહેર
 જોઈ હતી. શાલમાબાગ એ પેદામનો બગીચો છે. તેમાં પેદાસ ધણીજ
 થાય છે. આરે આદશાહ તે બગીચામાં આવીને પાણીના પૂવારા
 જોતા તથા પાણીની આદર પડતી જોતા તે વેળાએ શેઠ આનંદ યતો
 હશે તે કહી શકતું નથી. પણ હાલમાં પાણીના પૂવારા તથા પાણીની
 આદર નહિ પડતાં જોવાથી સુખ થાય છે. તેનું વર્ણન કરતાં જોઈ લેવું
 એ સારું છે. લાહોરમાં શાલમા બાગ જોવા જવો છે.

મકરણુ ૩૮ મું.

અમરતસર.

લાહોરથી હું અમરતસર ગયો, અમરતસર એ શીખ ધર્મના લોકોનું
 તીર્થસ્થાન છે, પૂજાખમાં નાનકડાં પથનાં જે માણસો રહે છે તેને શીખ
 કહે છે તે શીખ ધર્મ એક રીતે એકેશ્વરવાદીઓ પહેલા હતા, તેઓ એક
 નિરજન નિર્વિહાર ઈશ્વરને પૂજતા હતા, પણ હાલમાં તે ધર્મમાં કેટલોક
 યતિ પૂજાનો પ્રવેશ થઈને પહેલાના કરતાં દંડક શીખ ધર્મના ફેર પડ્યો
 છે. શીખ ધર્મના માણસો બહુ કઠાવર તથા હિમ્મતવાન છે તેમાં ધણી
 જાડ લોકો છે તે જાડ એક રીતના રજપૂતો છે તેઓ હાલમાં અંગ્રેજ
 સરકારમાં મિપાઇઓનું કામ કરીને પોતાનાં કુટુંબનું પાલણુ પોપણુ કરે છે.

શીખ ધર્મનો પહેલાં બહુ જય હતો, પંજાબના ધણાક ભાગમાં શીખ ધર્મની ધજા ઉડીને લોકોને શીખ ધર્મમાં આણુતા હતા, કારણ કે તે વેળાએ રાજ ધર્મ શીખ ધર્મ હતો. રણજીતસિંહ એ શીખ ધર્મ માનતો હતો તથા તે વેળાના પંજાબમાં મોટા મોટા સરદારોના વડાઓ તથા પોતે પણ શીખ ધર્મ માનતો હતો. તેથી શીખ ધર્મની ઉન્નતિ યામ તેમાં નવાઇ શી ?

અમરતસર એ શીખનું તીર્થ સ્થાન છે, તેમાં દીવાળીપર મોટા મેળા બરાબ છે. તેમાં લખો શીખો જૂદી જૂદી જગાપરથી આવે છે. હું જ વેળાએ અમરતસર ગયો હતો તે વેળાએ મેળા નહોતો, તોપણ યાત્રીઓ ધણા આવતા હતા. અમરતસરનું સ્ટેશન ધણું મોટું છે. તે એક રીતે લાહોરના સ્ટેશન જેવું જણાયું. સ્ટેશનની બહાર ગાડી ઉભેલી દીઠી. ત્યાં સીધરામ ને એકા બહુ જણાય. સ્ટેશનથી શહેર એક દહોડ માઇલને તકાવને છે. હું એકામાં બેસીને શહેર તરફની સરાઇમાં ગયો, શહેરની બહાર એક મોટી વિશાળ સગઇમાં ઉતરીને ત્યાં એક ઝોરડી એક આનાની બાડે લઇ સામાન તેમાં મૂકીને હું ચાલતો શહેરમાં ગયો.

શહેરમાં પેસતા નાના નાના ઘરો દેખાયા, રસ્તા કંઈક પહોળા હતા. જ્યાં ત્યાં હાલવાઇઓની દુકાનો નજરે પડતી, તેમાં પુરી, કચોરી, સીરો વધારે જણાતો. મુઝની ખાટલા ગાટે રસીના બડલો, સાણુ, અચાણુ, પાપડ વગેરે સ્ટેશનથી શહેરમાં પેસતા મેં દુકાનો જોઇ. ચાલવા લાગ્યો. જ્યાં શાલ પસમીના વેચાય છે તે તરફ ગયો ત્યાં મોટા વેપારીઓની દુકાનો જોઇ. દુકાનો કંઈ મોટી જણાઇ નહિ, બહાર કંઈ ટાંગેલી વસ્તુ જોઇ નહિ. દુકાનમાં ગાંસડીઓ જોઇ જેવી મારવાડી બજારમાં શાલવાળાની દુકાનો તેના જેવી અમરતસરમાં શાલવાળાની દુકાનો જણાતી હતી. દુકાનદારો સફેદ પોશાક ધારણ કરીને બેઠા હતા અને આસપાસ લેનારા શાલને જોતા હતા. શાલો સારી નરસી બધી જાતની અમરતસરમાં મળે છે. દુકાનદારો ખતરી, બનીઆ જાતના છે. ધણાજ થોડા શીખ લોકો વેપારનું કામ કરે છે. ધણા બાગે ખતરી બનીઆ વેપારીઓ છે. શીખ લોકો માથે બધા લાંબા વાળ રાખે છે, તે એક રીતે બાઈડીના જેવા વાળો દેખાય છે. એના

ઉપર સફેદ તથા રંગીન પાથડી હાથથી ફેટાની પેઠે બાંધે છે. તે એક રીતે જટાધારી બાવાની પેઠે પાથડી ઉઠ્ઠી લાગે છે, ધીખ લોકો ઘટી રાખે છે. ખતરીઓ તથા બનીયા વાળ રાખના નથી પણ પછગાડે ચોડા ખુલ્લાં વાળ રાખે છે, કેટલાક ઘટી મૂકાવે અને કેટલાક રાખે છે તેઓની પાથડી નાની હોય છે. તેથી બેડ વચ્ચેનો તફાવત સદબ જણાય છે.

અમરતસર એ મોટું વેપારનું મથક છે. લાગેર કરતાં તેમાં વેપાર વધુ ધીકતો ચાલે છે. અમરતસરમાં ચારે બાજુએ શાલ પસમીના આવે છે તથા ત્યાં રેસમની બનાવટ પણ સારી થાય છે. ત્યાંના વેપારીની પેટી મુંગઈ, કવકવા, કારમીર, કાથી, પલાડના ખીજા મોગા મોટા રથજોગાં છે. ધણું કરીને ત્યાં શાલો તથા પસમીના બહુ વેચાય છે. બહાર દેશના વાગી-યાતો ત્યાં આવી ખરીદીને ખીજા રથજો લાકાને લેવે છે. હાલમાં જે ગુજરાતમાં કાચુલીઓ શાલ દુશાલા, આદરો લાકાને ફેરે છે. તેઓ પણ અમરતસરની લાવીને વેચીને કમાય છે. અમરતસરમાં હાથીદાંતની કાંસડીઓ, હાથીદાંતનાં તળેદવાર રંગકાં બહુ અગાં બને છે. લાકાની, ચંદનની કાંસડીઓ પણ બહુજ વખાણવા લાયકની બને છે તે બનાવનારો શીખો છે શીખોના ધર્મમાં પામવાના રાખવાનો દુકમ છે. શિખા (વાળ), કમ્પા (કાંમકી), કાં (લાકામાં એક લોકાનું કહુ), કમ્પા (ચીકી), કમ્પા (સીદો) તેથી કાંસડી સારી લેવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે આથી સારી કાંસડી થાય તેમાં ન લાકા નથી અમરતસરમાં કેટલીક વસ્તુઓ બહુ સરની લેવાય છે મેવો પગોજી સોયો મગે છે તેમજ મદુ ઘણ વગેરે પણ સરતુ મગે છે આદિ કેટલાક ધવાગાં ધણીજ જોતી મંજુરી છે. માખુંગ બળવાન હીલમાં આવે છે. હચ્ચ વર્ષના માખુંગે માર દેખાય છે. બીઓનો પેલાક રંગીન પેજામે અને એક માલની મગી દોલખી પટેરે છે કેટલીક રેશમના પામવા પટેરીને તેના ઉપર મેલખી પટેરે છે, છુવાન બીઓ પણ કરીને પેલામે પટેરે છે. જમ મોટી બીઓ વાળમ પટેરીને તેના ઉપર મેલખી પટેરીને વાળ આવે છે તેઓ પગમાં એક જાવના ફેરી લોગના જેવા સપાટ પટેરે છે. તે બહુ નાના મેય છે હવ કેટલાક આંગના તેમાં

રહીને ખીજા બહાર નીકળતા જણાય છે. તે પહેરીને જામ આવે છે. તેઓ ધુમડો કાઢે છે. પણ પોતાના ઝોળખીતાની આગળ, ખીજાની પાસે નહિ. તેઓના વાળનો અમોડો ઉચ્ચો રાખે છે જાણે તે શીંધડું હોય એવું જણાય છે. નદી કિનારે તથા નહેરોમાં નમોતરયામાં બાઈડીઓ ખીજા પુરૂપની સામે છે. તેઓને શરમ જણાતી નથી.

અમરતસરનું શીખ શોકોનું મદિર જેવા જેવું છે. તે બજારની પાસે તથા ધડિયાળના મીનારાની પાસે છે. તે દેવળની આસપાસ ધણી જગા ખુલી છે. તે ખુલ્લી જગા પથ્થરથી જડેલી છે. જે બાબુએ ધર્મશાળા છે તેમાં નાની નાની ઝોરડીઓ છે. ત્યાં જત્રાણુ માણુઓ ઉતરે છે. તે અમુક શીખના હાથમાં હોય છે. તેને કંઈક પૈસા આપ્યાથી તેમાંથી એક બે ઝોરડીઓ આપે છે. તેમાં ખાટલા, બિહાનું વગેરે પણ વધારે પૈસા આપ્યાથી મળે છે. અહિં દર્શન આવનાર સ્ત્રી પુરૂષોમાં વ્યભિચારની જગા તરીકે ક્રેટલીક જગા વપરાય છે.

વચ્ચોવચ્ચ આરસપહાણનું તળાવ છે તે ધણું મોટું નથી. પણ બહુ મુંદર છે. આસપાસ સગમરમરની તળાવમા ઉતરવાની શીડી છે આસપાસ બધા આરસ જડેલા છે. તેની વચ્ચમાં આરસનું શીખ શોકોનું દહેરુ છે. તે દહેરા ઉપર મોનાનું રસેલું પતરુ છે તેથી સૂર્યથી તેનું તેજ વધારે દીપે છે. મદિરમાં જવા માટે આરસનો પુલ છે. તે પુલની બહાર જેડા રાખીને જવાય છે ત્યાં બ્રાહ્મણોનું ટોણુ બિક્ષા માગવા ઉભેલું હોય છે. જેડા સાચવનારો ઉભો રહેલો હોય છે. પુલપરથી આઠ દસ માણુસો સાચે જાય એટલો પહોળો છે. પણ પુલ ધણો લાંબો નથી, આસરે ૪૦ ફુટ જેટલો હશે. પુલ વટાવીને દહેરામાં જવાય છે દહેરાની આસપાસ બીંત નથી, બધી જગાએ યાંબલાવાળી મોટી છનીના જેવું છે સારા કમાનદાર આરકા છે. તેમાં જાત જાતના પથ્થરો કોતરીને બેસાડ્યા છે. જેવી રીતે આગ્રામાં તાજ મહેલ છે તેના જેવા પથ્થર કોતરીને તેમાં રંગ બેરંગી પથ્થરોનો જડેલા છે. જે કે અમરતસરના દહેરાની કારીગરી તાજ મહેલના જેવી તથા દિલ્લીના કિલ્લાના જેવી સારી નથી તોપણ એક રીતે કંઈક

ઠીક છે. આસપાસ બધા ગોળ આકારની કમાનો છે તે કમાનો ચોરસ ચાં-
 ગલાના ઉપર છે. તે મંદિર લંબાઈમાં વધારે અને પહોળાઈમાં જરા ઓછું
 છે બધું સોનાથી રસેલું છે. વચ્ચે વચ્ચેમાં “ અથ સાહેબ ” રેશમી ચં-
 દરવાની નીચે ખીજા છે. “ અથ સાહેબ ” એ શું છે ? તે તો એક
 મોટા હાથનો લખેલો ચોપડો છે. તેમાં નાનક, હરગોવિંદ, ગોવિંદસિંહ વગેરે
 નાનકપથના સાધુઓના કરેલા ગાયનો છે. નેને શીખ લોકો પૂજે છે તે એક
 રીતની મૂર્તિ પૂજા છે. મરી ગયલા માણસોની કૃતિને પૂજવી એ હાલનો
 શીખ લોકોનો ધર્મ થયો છે. પહેલાં તેમાંનું કંઈ નહોતું પણ હમણાં ગીત
 જોડનારા મરી ગયા છે. તેના ગીતની પૂજા કરવી એ હમણા ધર્મના
 ગણાય છે. તેથીજ મેં પહેલાં લખ્યું હતું કે શીખધર્મમાં હમણાં મૂર્તિ
 પૂજાએ પ્રવેશ કર્યો છે. આવનાર માણસોને જો શરુખી બાપા આવડતી
 હોય તો તે અથ સાહેબ ઉઘાડી વાંચી શકે છે. બધાને વાંચવાની
 છુટ છે. શરુખી બાપા જરા ઢિંદીથી જુદી છે. અક્ષરોનું મરોળ કઈ
 ગામડીઆ શુજરાતી, બાળબોધીના મિશ્રણના જેવું છે. “ અથ સાહેબ ”
 કોઈ વાચતો જોવામાં આવે છે. ત્યાં કેટલાક ગવઈઆ નિરતર નાનક,
 ગોવિંદસિંહ વગેરે પાદશાહના ગીતો ગાય છે. તે સાંભળવા કેટલાક બેરેલા
 હોય છે શ્રદ્ધાળુ શીખ ત્યાં કદા પ્રસાદનો એટલે સીસાનો પ્રસાદ આક આના
 તથા રૂપીઆનો લાવે છે. તેમાંથી કેટલોક ત્યાંના પૂજાગ મળીને પાછો તેને
 આપે છે. પછી તે ખાય છે અથવા ખીજાને વહેંચી આપે છે. પૂજારી પણ
 કોઈ કોઈ આવનારને પડીઆમાં તથા હાથમાં સીસા આપે છે. આપ્યાથી
 પૂજારીને દક્ષણ મળે છે. શીખના અથ સાહેબને કદા પ્રસાદ ચડાવવાનો
 બહુ રીવાજ છે. તેથી અમરતમરમાં મીરો સાગે યાય છે તે આવાથી
 સારીર પુષ્ટ યાય છે. અથ સાહેબને ટું ધન્યવાદ આપું છું કે તમારા પ્રમાદથી
 લોકોને બચવાન કરીને લરકરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. તમારી કૃપાથી શીખ લો-
 કો મજબુત થઈને દર દેશના માણસોને આશ્ચર્ય પમાડે છે. ધન્ય શીખ ધર્મને
 છે ! અથ સાહેબની પૂજા થતી જોઈ, ત્યાં શ્રદ્ધાળુના બાવ જોઈને આશ્ચર્ય
 પામ્યો. ત્યાં ચારે બાજુએથી ધુપનો વાસ, ધૂસનો વામ આવાથી મન આ-

નદિત થયું. પ્રસાદ મળ્યો તે ખાધને છબની પરિભ્રમ થઈ, આમખાસના શ્રદ્ધાળુ સોડાની ભક્તિ જોઈને મન ઈશ્વર તરફ વળ્યું, તેની જોડે નિર-
જન નિર્વેકાર ઉપાસકના સુંદર ગાયનો સાબળીને મન ઈશ્વરમાં તક્ષીન
થયું પછી ઉપર જવાની ઇચ્છા થઈ, મદિરની ઉપર જવાની સુંદર શીડી
હતી તેના ઉપર ચઢીને આસપાસનો શહેરનો દેખાવ જોયો તેથી મન આ-
નદિત થયું. આવી રીતે શીખ મદિરે બહાર અંદર આનંદ વિસ્તાર્યો.

અમરતસરની સુંદર સુંદર જગા જોઈ મદિરની આસપાસનો સુંદર
બગીચો જોયો. તે બગીચામાં કેટલાક ભક્તો જેમવાના પથ્થર દીઠા,
જેમ પગ ચાપતા હોય તેમ એક પથ્થરને ચાપતા જોવા તેવું કારણ
પૂછ્યું, ત્યારે જણાવ્યું કે આ પથ્થર ઉપર એક ભક્ત જેવું નામ મને દમ-
ણું યાદ નથી તેના પગ ગપી કરીને પુણ્ય મેળવીએ છીએ, આવી રીતના
બત બતની મર્તિ પૂજના ચિત્ર જોઈને મન દિલગીર થયું. પહેલાના શીખ
ધર્મની આવી અવસ્થા જોઈને મન સ્વાભાવિક જોદિત થાય તેમાં નવાઈ
નથી. શ્રદ્ધાળુને માટે બધું સરખું છે તે હાલ મારા સમજવામાં આવ્યું

ત્યાર પછી શહેરના જૂદા જૂદા ભાગમાં ફરીને મે પૂજાના ગૌ-
રવનું જ્ઞાન મેળવ્યું. શીખ ધર્મની ખુબી જાણી. શીખ ધર્મ ચાલીબેદને
ગ્રાન્તી નથી શીખ ધર્મમાં માસ ખાવાની મનાઈ નથી તેથી મદિરની
આસપાસ માસ રાંધીને વેચનારની દુકાનો જોઈ, તેમાંની એક દુકાનમાં
જઈને ખાધુ. રોટલા બહુ હતા પણ બહુ નરમ હતા, ત્યાં જ ખાધુ હતું
તેની કિંમત મારે ચાર પૈસા આપવી પડી બહુજ સોધુ વામણમાં
ખાધુ, પાણી કટોરમાં પીધુ, પાટલાની જગાએ સેરડીના કુચાનો વજોવો
પાટવો હતો બધુ સસ્તુ અને સુંદર જણાયું. આવી રીતે અમરતસર વે-
પારીઓની સ્થિતિ, શીખ ધર્મની ખુબી જોઈને પાછો લાહોરમાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

હિમાલય ઓળખીને ઠીંગેટથી ચીન, જપાન

તરફ જવાનો વિચાર.

હું લાહોરમાં ખેતીવાડીનું કામ તપાસવા માટે ગયો હતો, બાબુ નવીનચંદ્ર સપના ખેતરમાં જઈને ખેતીવાડીનો બદોબરત કરવામાં મુંચાયો હતો. તે વેળાએ બાબુ નવીનચંદ્ર સપના ગિત્ર પડિત વસંતરામનો બાહુ ગિરધ-રલાલ લાહોરમાં રહેતો. તે જણ્યો હતો. હું વારંવાર તેમને ત્યાં જતો હતો. તે મુન્નશતી વીસનગર નાગર હતો.

હું લાહોરમાં આગ્રે બનાવેલી શાહી બનાવીને તે બાટવીમાં બરીને વેચવાની તજવીજ કરતો હતો. લાહોરમાં માટીના વાસણુ ઉપર રોગાન ચઢાવવાની ફેટલીક કુખારની હુકમો છે ત્યાં જઈને ખડિયા વેચાતા લીધા. અને બાટવીઓ બનાવવાનો હુકમ આપ્યો. એટલામાં મેં સાંભળ્યું કે લાહોરની જોલમા માટી ઉપર રોગાનનું કામ સાફ થાય છે, તે શીખી લેવાની ઇચ્છા થઈ તેથી હવે હું જોલમાં જવાની તજવીજ કરવા લાગ્યો. એટલામાં મારો ઓળખીનો લાલા ખેતી પ્રસાદ જોલમાં ઇન્જનિયરનું કામ કરતો હતો તે જણ્યોમાં આવ્યું. હું તેમની જોડે કેદખાનામાં ગયો અને ત્યાં માટી ઉપર રોગાન લગાડનાર મોટા ઉપરી કેદીને મળ્યો, તેણે ફેટલુંક મને બતાવ્યું. હું વારંવાર જોલમાં જતો અને માટીના વાસણુપર રોગાન લગાડવાની રીતિ તપાસતો. હું કંઈ રોગાનની રીતિ શીખ્યો-પણ ધરમાં અન-ભાવી નહિ. એટલામાં મારે ઠીંગેટ તરફ જવાની વૃત્તિ થઈ.

લાહોરમાં આવીને મેં મું કદું ? બાબુ નવીનચંદ્ર સપની જમીનની વ્યવસ્થા કરવા હું આવ્યો હતો તે મેં પહેલાં જણાવ્યું છે. તેની તજવીજમાં રહ્યો. જ્યાં જમીન હતી તે તરફ પહેલાં પાંચ છ વખત ગયો હતો. હવે ત્યાં રહીને ખેતી કરવાનો બદોબરત કર્યો. બગીચો ખરી-દવાની ઇચ્છા કરી. બગીચો જોવા લાગ્યો. તે કામમાં આધે મિત્રના

બાહને લીધે તે પોતાના ઠોકરાની સાથે જમીનપરના એક ધુમટમા નદન
 લાગ્યો મુસલમાનના વારગા રસ્તે રસ્તે જ્યા ત્યા ધુમટ વાન્યા હતા, તેમનાનો
 એક ધુમટ બાપુ નવીનચંદ્ર રાયની જમીનમા આવ્યો હતો તે ધુમટ પામ
 હતો, એક બારી હતી, તેના સિવાય હા આવવાની બીજી જગા નહોતી,
 તે વપરાશ વિનાનો પડી રહ્યો હતો તેને સાફ સુદ્ધ કામીને અમે રજા
 માણગોની તપાસ કરાવી ઘોડાક દડાડા ઓધો મિશના બાહએ જેડુ તેડુ
 રાખ્યુ તે કડડુ મીડુ કરીને ખાધુ, વિચાર થવા લાગ્યો કે આ કામ મારે
 શા માટે કરવુ, હુ બાપુની જોડે મુળધર્મી શા માટે આવ્યો, હુ શુ આનુ
 કામ કરવાને આવ્યોહુ ? એટલામા ધર્મ સબધી વિચારો આવ્યા બુદ્ધ
 ધર્મની ખોગ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઇ, તેની જોડે ટીમેટ સીન જવાની
 ઈચ્છા થઈ, ફર દેશમા જઈને ધર્મની માહિતી મેળવવી જેમ ગભ રામ
 મોહન ગયે ટીમેટમા જઈને ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યુ હતુ તેમ મારે મેળવવાની
 ઈચ્છા થઇ, મે બહુ વિચારો કર્યા હુ કામ કરવા માટે આવ્યો નથી
 પણ કઇ નવુ મેળવવા માટે આવ્યોહુ એવુ મનમા નક્કી કરીને મે ઓધો
 મિશના બાહને કહ્યુ કે મારે ખેતીવાડી કરવી નથી, મારે હિમાનય પર્વત
 ઉપર જવુ છે અને ત્યાંથી ટીમેટ બણી જવાનો વિચાર છે આવુ કહીને
 બાપુએ લાલા શ્રદ્ધારામના ઉપર મને પન લખી આપ્યો હતો કે નારાયણને
 જે જોઈએ તે આપજો, તેની પાસે જઈને ત્રીસ રૂપીઆ લીધા પછી હુ
 લાહોરથી ટીમેટ, સીન જનપાન તરફ જવા નીકળ્યો

મકરણુ ૪૦ મુ.

હું હિમાલય તરફ ચાલ્યો.

વાચનાર ! શુ તમે મારી જોડે ટીમેટ સીન તરફ આવશો ? આવ
 શો તો ધણુ જોશો

જુઓ, મે લાહોરના રોશનપરથી અખાલાની ટીકીટ લીધી હવે હ

ચડે કલાસની ગાડીમાં બેસે, ગાડી ચાલી, જુઓ, આ રસ્તાની બન્ને બાજુએ
 ઝાડ, ગામડાના ઘરો, તળાવ, ખેતરો કેવા પછવાડે ઠોડે છે. જાણે તેને આત્મ-
 વાની શક્તિ હોય તેમ જડપથી ચાલ્યા જાય છે. આ જુઓ, પેલા દૂરથી માણુએ
 જાય છે, તે કેવા દેખાય છે ? જુઓ, પેલું આંગાવાદિયુ જણાય છે, તેમાં
 ફેરી આંખાની ઘટા જણાય છે. ઓ પેલા ગામડાના ઘરો તથા મંદિરોના
 સરોવર ભાગ જણાય છે, ત્યાં સંધવાના વખતનો ધુમાડો દેખાય છે. પક્ષીઓ
 કેવા અદિથી તલિ ઉડે છે ? આ જુઓ, પેલા જનાવરો અમારી રેલવેની
 સીસોડી સાંબળાને પૂછડી ઉભી કરીને કેવા ઠોડે છે ? પેલા વાહણ જુઓ,
 કેવા પોતાની માની જોડે નાસે છે. આ ટેલીઆફના તાર ઉપર કેવા ચલી-
 આ ખેસીને ખુદરતની લીલા વિસ્તારે છે. જુઓ, હમણું સ્ટેશન આવ્યું
 કેટલાક ઉતરે છે કેટલાક ચઢે છે. ચઢનાર ગમરાટમાં છે, હમણું ગાડી જતી
 રહેશે. ગાડીની બીડમાં તે ચઢે છે પોતાના સાથીને બેસવા કહે છે. તરત
 ગાડી આવીને બધાને બકરાંની પેઠે હડમેલીને ગાડીમાં ગોધે છે, માણુએ
 બીજા બેઠેલા માણુએ ઉપર પડે છે. તરત ગાડી તથા ચોટર બારણું વા-
 ચીને આવી દબને ચાલ્યો જાય છે. તરત સીસોડી સંબળાઈ ગાડી ચાલી.
 ગાડી આગવાથી ઉભા રહેલા બીજાના શરીર ઉપર પડ્યા તેથી પેલા મા-
 નુમ ગુસ્સે યથો, હું જોતો નથી, આથી બેઉ વચ્ચે રમખાણ મચ્યું. જાણે
 મોટી લડાઈ ચતી હોયને. બીજા માણુએ મોટેથી કહ્યું, માર્છ આપણે બધા
 યોડી વખતને માટે છીએ, હમણું પોતપોતાના મુકામે જઈશું. અમસ્તી
 આ માટે લડાઈ કરાશે, તેથી કંઈક લડાઈ સાંત યઈ. પક્ષી પાછો તે
 દેખાવ જુઓ. પેલા તળાવમાં છોકરાં ભુમકા મારીને તળાવના પાણીને કેવું
 દલાવી મૂકે છે. જુઓ, પેલા ખમોચીઆમાં કેટલી બેરો ખેસીને સુખ
 માને છે, પેલા છોકરો ગાડીમાંના માણુને આવો આવો કહીને બોલાવે છે,
 તેમજ માણુએ કાઈ બાઈડીને રસ્તે જતી જોઈને કહે છે. આવ આવ, આ-
 વી રીતનો દેખાવ જોતો જોતો જતું છું.

આ આવ્યું અંબાવનું સ્ટેશન. ચાલો, ઉતરીએ, અહિંની એક સરાઈમાં
 જઈએ, સરાઈ તો છે મોટી, ચાલો એક ચોરડી લઈએ, ચોરડીનું શું શાક ?

ખાણુ છ, એક આનો ઠીક છે. ખાટલો લાવ, એક પૈસો આપો. પૈસો આવ્યો. ખાટલો આવ્યો. ખાટલા ઉપર એમીને આસપાસ જોવા લાગ્યો. એક જગ્યાએ પૂરી તળાતી હતી ત્યાં જઈ લઈને ખાધી પછી આસપાસ નજર કરી. ત્યાં કેટલીક કમીની તીક્ષ્ણ કરાક્ષ મારી જાણે કહેતી હોય કે પધારો, અમે વેશ્યા છીએ તમારા જેવા મુસાફરોયા અમે પળાએ છીએ. તેના કરાક્ષથી મને કંઈ થયું નહિ. હું શહેરમાં આવ્યો વાચનાર, તમે પણ આસો, આ શું છે? એ તો અબાવાની છાવણી છે. કેવી સ્વચ્છ છે! જ્યાં નજર પહોંચાડીએ ત્યાં બધું સ્વચ્છ જણાય છે પેની મુસલમાનોની દુકાનો જોઈએ. એ દુકાનો વિવાયતી માત્ર વેચવાની દુકાનો છે. તે દુકાનમાં લશ્કરી માણસો એસીને મોજા, કપડાં, સાણુ, લખનાના કાગળો ખરીદે છે આ જુઓ, મીઠા-છની દુકાન, તેમા જાન જાતની મીઠાઈ ગોઠવી છે. તેમાની યોડી લઈને ખાઈએ. બન્ની તો ખાંડની ખાણુ છે. પેંડા કઈક સારા છે સીરો તથા પૂરી કચોરી ગરમા ગરમ છે. પૂરી તો ખાઈને આવ્યા છીએ તેથી કંઈક મીઠાઈ ખાધી પછી ગયા, આસપાસનો દેખાવ જોયો, વાહ! રસ્તાની એક બાજુએ ઝાંડની ઘટા સારી છે. વચમાનો રસ્તો પાદો છે એ બાજુનો રસ્તો કાચો છે. અબાલા કાપ નાવું છે પણ બહુ સફાઈદાર છે ચલો, હવે આપણે જઈને સહ રહીએ, કાલે આપણે સવારે કાલકા તરફ જવું છે.

વાચનાર! મારી જોડે તમે એકવાર કામકા આવ્યા હતા હું બ્યારે મહેન્દ્રનાથ અને તેની બહેનને જોડે લઈને તેઓના ગામગા ગયો હતો, ત્યારે તમે આવ્યા હતા હવે હું એકલો એકામાં એમીને આવ્યો તમારે મારી જોડે આવવું પડશે રસ્તો સીધો છે એટલે કંઈ હચકત પડશે નહિ, અને વળી ખીજના પગે જવું છે તેથી પણ કંઈ ચકાવટ જણાશે નહિ.

આ શું દેખાય છે? એ તો ગામ છે, પેલું મદિગુ સિખર છે, પેવા આંબાવાડિયા, અથવા બગીચા દેખાય છે, પેલાં ગાડા માલ લાઈને જતા આવતા દેખાય છે. આ બધો રસ્તો છે સીધો રતાપર માટની ઘટા કેવી સુદર છે અબાલાથી ઠલ માર્ગલપર કામકા છે. અઃધા રસ્તામા વીસામે લેવા બેઠા, યોડાને મળીદો તથા ઠાણો ખવાડીને તાજાં કંપાં પછી સાજે કા-

લકી આગ્યા. કાત્રકાની એક સરાઈમાં ઉતારો લીધો.

ખીને દહાડે વાંચનાર, તમને હવે મારી જોડે ગાલતાં આવવું પડ-
કરિશુ કે હવે મારે ચાલતા જવાનો વિચાર છે. શુ તમે ચાલતા આવશે
મહું સુદર જોવાવું છે. ચાલો, આપણે સવારથી ચાલીશું. કોઈ જગાએ
સ્નાંગાં ખાઈશું. ચાલો, પહાડ કેવા સુંદર દેખાય છે ! ઉચ્ચા ચિખરોપ
કેવાં નાનાં નાનાં ઘર સદેદ બાંધેલા જેવાં જણાય છે. પેલો પહાડ જુઓ, કેવ
સુદર ઝાડી ઘેરાયેલા જણાય છે. રસ્તાની બાજુપર જુઓ, આ તો મોટું
ખો જણાય છે. ત્યાં કેવો રેખાના જેવો વેહેલો વડે છે. પેલો સામેનો પ-
હાડ જુઓ, તે કેવો ખોટો જણાય છે. તેના ઉપર એકે પણ ઝાડ જણા-
નથી ફક્ત કોડી કોણ અંખવાળા મારી તથા રેતીથી બરેલા પટો દેખાય
છે જુઓ, જુઓ, પેલો પહાડ તદન પથ્થરનો બનેલો દેખાય છે. આ શું
અદિયાં તો ખેડાશુ થાય છે. કેવા ક્યારા પહાડ ઉપર નીચે મોટી શીડીના
આકારના કરીને મકાઈ જન વગેરે વાવેલા છે. જો પેલું નાનું ખુંપડુ દે-
ખાય છે. એ દહાડ્ય આ ખેતરના માથેકતુ હશે. આ અદિયાં તો ગાય બાજ
ચરે છે આ પેલા, મેદાં ચરે છે આ તો વસ્તીના ચિપ્પું દેખાય છે. સામે
જુઓ, પેલો પહાડી માણસ બકરાં ચગવતો દેખાય છે. વાહ ! તેનો પોશાક
કેવો છે ! પગમાં ગરમ કપડાની ઈન્જર પહેરી છે શરીરપર મોટો દેશી
ગરમ કપડાનો કોટ પહેર્યો છે. વાહ ! તેનો પોશાક ધણોજ સુંદર દેખાય છે.
હવે જુબ લાગી. પેલી દુકાન દેખાય છે. ત્યાં જઈને કંઈ ખાઈએ. આ
તો રાખનરની દુકાન છે. અંદર ચાલો, જઈને પછ્યું તમે શું રાંધીએ.
દુકાનદારે કહ્યું, મકાઈના રોટલા ને દાળ છે. મે કહ્યું બે પૈસાના રોટલા
ને દાળ આપો, તરત બે ગરમ રોટલા અને દાળ આપી, ધીને પેલો આ-
પ્યો તરત ધી આપ્યું. મે રોટલા ને દાળ ખાધી, વાહ વાહ ! બહુ મજ
પડી. જુબ લાગી હતી તેથી દોઢ રોટલો ખાધો. પછી પાણી પીને ત્યાં
જવુ આગમ લઈને પાછો ચાલ્યો.

વાંચનાર ! તમે મારી જોડે સાગાન લીધા સિવાય આવોજો, પણ
મારે કેટલીક ચેપડીઓ, કપડાં તથા હોડવા પાથરવાવું પીક ઉપર વાંધીને

જાનું પડે છે. તેથી કંઈક વધારે થાક ચડ્યો છે. મને ઉપાડવાની ટેવ નથી અને વજન આસરે ૧૦ રતલનું છે. હું જરા આરામ લઉં છું, તેટલામાં તમે આસપાસનો દેખાવ જુઓ. જો તમે કોઈ વખત પહાડ ઉપર ગયા હશો તો પહાડનું સૌન્દર્ય જોઈને આશ્ચર્ય પામશો. વાંચનાર ! હવે હું તાજે થયો, માસો, જમણે, આ જરો વહે છે. કેવું સુંદર સ્વચ્છ પાણી છે ! વાહ ! તે ક્યાંથી આવતું હશે ? એ તો પહાડનું અરણ્ય છે, કેટલાક ખેતરોને રસાય કરતું અહિંથી નીચે જઈને નદીમાં ભળે છે. વાહ ! કેવો ઈશિરનો મહિમા છે પેલું નીચે શું દેખાય છે ? એ તો મોટું નાણું નદીમાં જઈને ગળે છે. આ પહાડ શેનો આવ્યો ? એ તો જાડની ધટાવાળો છે. અહિં કોઈ માણસ વસ્તું નથી. ઓ પેલા પહાડપર ધરો દેખાય છે. અહિં ક્યાં ખેતરો હોવાં જોઈએ. ઓ પેલા ખેતરો જણાય છે વાહ ! પહાડ એકના પછી એક આવતા જાય છે. હું ધારનો હતો કે આ પહાડ ગયા પછી કંઈ આવશે નહિ. પણ આ છોડ્યા કે પીળું શિખર જોતામાં આવ્યું. વાહ ! શિખર ઉપર શિખર પીળા કેટલાં હશે ધણી શિખરો હોવાં જોઈએ. અંગ્રેજ સરકારે કેવો રસ્તો બાંધ્યો છે. પહાડના છેડા ઉપરથી ખોદીને રસ્તો કર્યો છે. પીળા પહાડના ઉપર જતા કોઈ જગાએ અરણ્ય પડ્યાથી ત્યાં પુલ બાંધીને તે અરણ્યને રસ્તાની નીચે ઉતારીને રસ્તો સુકો કર્યો છે. વાહ ! ઈશિરનો મહિમા છે. વાહ ! આ તો બહુ નવાઈ નવાઈનું લાગે છે.

આ રસ્તામાં શું દેખાય છે ? કોઈને પૂછવાથી જવાબ મળ્યો કે એ તો પટ્ટીવાળાના મકારાજનો બાગ છે. તે બાગ બહુ જ ઉત્તમ છે. ત્યારે તેમાં જવાને બધાને છુટ છે ? હા, છે. ત્યારે ચાકો, આપણે જઈને જોઈએ. વાહ ! બાગ તો સુંદર જણાય છે. જાડ મોટાં છે. રસ્તામાં ધૂતારાના નળો દેખાય છે, આવા ધૂતારા મેં લાહોરમાં સાલમબાગમાં જોયા હતા આ શું તેની નકલ છે ? જો નકલ હોય તો નીચેની જમીન ખોદવી હોવી જોઈએ. ત્યારે આપણે તપાસીએ, આહા ! એ તો બરાબર લાહોરના સાલમબાગની નકલ દેખુ. જેમ સાલમ બાગમાં નાતું નવાવ છે તેમ અહિં પણ જોઈએ. ચાકો, નીચે ઉતરીએ, આ પણ બરાબર લાહોરની પેઠે જાડ વાવેલા જણાય છે

અહિ પશુ નાની પાણી ની ઘર જીવ્યા છે માસે આપણે બીજી સીડીની જેમી હદમા જીવને જોઈએ કે તે આમમ બાગી નેવી જોવણ છે વાદ । ઘણીજ રમણીયા દેખાય છે બરાબર તપાસીને જોઈ જાનીએ તપાસતાં જીવ્યા છે કે એ લાહોરની બરાબર નજમ છે મજુ લાહોરનો બાગ મોટો છે નાનામા સુદર રમણીયા છે ધલોજ સારો બગીચો નજરે પડે છે આવો બીચો વાચનાર તમે ત્રાલમ બાગમા જોયો છે આવો, આજિ બગીચાગાથી નીકળીને હવે ચાનવા માડીએ

સાજ પડી એલામા વાણિયા ની દુકાન ચાવી ત્યા જીવને ઉતર્યો ત્યાથી કઈ ખાવાનુ લઈને ખાના લાગ્યો દુકાનની પામે એક ઓરડીમા મે ઉતામે કયો રાને સુતો સવરના પગેરમા ત્યાથી ચલ્યો પદાડના સિખરે નડારતો જાક પાન જરા જોતો જોતો થીઠ ઉપર નર રતલનો બોળે ઉપા ડીને જગત ની લીલા નિહાળતો નિહાળતો ચાલ્યો કઈ વખતે વાણિયાની દુકાન પર એન મમ । તો કાઈ વેળાએ કદોઈની દુકાન ઉપર પૂરી રાક તો કાઈ વેળાએ મીઠાઈ લઈને ખાતો ચાલ્યો, એક જગાએ રાતના આઠ વાગે હુ એક વેપારીની દુકાન પર જઈ પહોચ્યો તેના મુખમમા દીવો નવોતો મે ત્યાથી કઈ ખાવાનુ લઈને ખાઈને પછી તે મુખારોને માટે ખેલી જોગડીમા ગયો મને યાક લાગ્યો હતો તેથી એક જગાએ સેતરજી પાથરીને સુતે સુતો કે તરત ઉઠી ગયો સવાગમા ઉઠીને જોયુ તો જીવ્યા કે હુ કામના ઉપર મેતરજી પાથરીને ઉઠી ગયો હતો આપણામા ખેવત છે કે, શુષ્ક લાગે ત્યારે રોગો મોટો લાગે છે અને ઉધ અ વે છે ત્યારે બોયની પશુ દરમર રહેતી નથી તે યાદ ચાવી એક વખતે ચાલતા ચાલતા ઘણી રાત શઘ તેથી રસ્તાની એક બાજુ બે ચાર માથુસો સુતા હતા તેની પામે જીવને સુતો તે માથુસોની જોડે વાત થયાથી જીવ્યુ કે તેઓ સિ મના તરફ જાય છે, અને ચાર વાગે નીકળ્યાથી ૧૦ વાગે ત્યા પહોચાગે મે તેઓને ઉઠાડવા કહ્યુ તે પ્રમાણે તેઓએ ઉઠાડ્યો, પછી અમે ચાલ્યા મવારના દરવાગે હુ મિમને પહોચ્યો

પ્રકરણ ૪૧ મું.

સિમલાની પોલિસે મને ઠીણેટ જવા કીધો નહિ.

સવારથી સિમલાનાં ઘરો દેખાવવા લાગ્યાં. પહાડની ટોચ ઉપર સફેદ શિખરો જણાયાં. મારી નેડે આવનારાઓએ કહ્યું કે પેલું સિમલા દેખાય છે. ધીરે ધીરે આવતા હતા અને આમપાસના સુંદર દેખાવ મન ઠારીને નિહાળતા હતા. પહાડે જલ્દી સફેદ છત્ર ધારણ કર્યાં હોય એવું દૂરથી દેખાતું હતું. જાડની ધટા દૂરથી બહુ રમણીય જણાતી હતી. નીચેની જોમાં રૂપાના વાળા જેવાં નાળાં દેખાતાં હતાં. રસ્તામાં કેટલાક બગલા આવ્યા. કોઈ ઉપર તો કોઈ નીચે, કોઈ તોડા તો કોઈ વાંકા ચૂકા પહાડ ઉપર બગલા નજરે પડ્યા. હવે ખાતરી થઈ કે સિમલા ધણુંજ પાસે છે. ચાલતાં ચાલતાં નાના સિમલાનું બજાર આવ્યું. બજાર કંઈ આપણા શહેર ગામડાં જેવું સીધું નહોતું. બજાર વાંકું ચુંકું ઉચ્ચ નીચું હતું. વાચનાર શું તમે પહાડ જોયો છે ? હા, જોયો તો હશે તેમાં જેમ ઉચ્ચી નીચી જગ્યા છે તેમ પહાડમાં ઘર બજાર છે. નાના સિમલાની બજાર કંઈ મોટી નથી. બજારમાં કેટલીક દેશી વસ્તુની તથા વિલાયતી વસ્તુની દુકાનો છે. વેચનાર પહાડી લોકો છે. તે બનીઆ ખતરીના નામથી ઓળખાય છે. દેશી દુકાનમાં કપડું, કરીઆણું, અનાજ, ધી તેલ બધાં છે. દુકાનપર પહાડી સ્ત્રી પુરષો ઉભા ઉભા પોતાને જોઈતી વસ્તુ ખરીદે છે કેટલાક દુકાનમાં લેનાર અદર ખેરતીને કપડાના બાવતાલ પૂછવામાં મશગુલ છે દુકાનો નાનીંછિ. અગ્રેજ દુકાનોના માલેક કેટલાક મુસલમાનો છે. તેઓ અગ્રેજને તથા તેના ખાનમામાને જોઈતી વસ્તુઓ આપે છે. તેમજ સારા નરસા માલ વિશે સમજાવે છે. જેવી રીતે શહેરની બધી દુકાનોમાં થાય છે. તેમ વૃદ્ધ દ્વિ-માસપરની દુકાનપર થવું હતું. કારણ કે મનુષ્યનો સ્વભાવ બધે સરખો છે, એટલું તો ખરું છે કે સુધરેલા દેશો કરતાં અસભ્ય દેશ કંઈ આરથાવાન તથા સત્ય પરણુ છે. આથી જ બનવું જોઈએ તે બને છે.

દુકાનો, પહાડી મનુષ્યનો પહેરવાસ તથા કુદરતી દેખાવ જોતો જોતો

મોટા સિમલામાં આવી પહોંચ્યો. પંદેલાં એક દલવાઈની દુકાને જઈને
 પૂરી કચોરી ખાધી. પછી ત્યાંથી સરાઈ તરફ ચાલ્યો. ધર્મશાળામાં જઈને
 જોયું તો ત્યાં કોઈ ઉપરી નહોતો. ચોરડીનું બાહુ કંઈ નહોતું જ્યાં પહા-
 ડી મોકાએ ચોરડીઓ રોપી રાખેલી હતી. ત્યાં કોઈ મખાટ જમીનપરના
 રહેનારો જોયો નહિ. સરાઈ જો કે મુંદર બાંધેલી હતી પણ પહાડી મોકા-
 ના વસવાઈ તે કંઈ ચોર તરાઈની જથ્થાઈ. સાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ નહિ.
 હું ત્યાંથી ચાલ્યો. ક્યાં જઈ હું તેનો કંઈ વિચાર નહોતો. હું તો જ્યાં
 રસ્તો મળ્યો તે તરફ નાકપર ચમ્બા, સબ્બ જાતનો પોશાક, દક્ષિણી જોડ,
 માથે મખમલની રોપી, અને પીઠ ઉપર મચ્છુરના જેવો સામાન બાંધેલી
 અવસ્થામાં હું ચાલ્યો. વાંચનાર ! તમે શું આવો કોઈ વખતે માણસ જોયો
 છે, એશક ધખુજા યોડ જોયા હશે. જો તમે એકદમ જુઓ તો શું ધારો ?
 હું એક સબ્બ માણસના પોશાકમાં મચ્છુરના જેવો પછવાડે સામાન બાંધીને
 ટીગેટ, ચીન, જાપાન જેવા જાઈ છું. તમારામાંથી કોઈનામાં આવી હિંગત
 હોય તો આવો, પણ તેમાં જો એઆખર છે તે તમને માલમ નહિ હશે. એ-
 આખર એ છે કે તમે સબ્બ હોઈને મચ્છુરના જેવા પોશાકથી સિમલા જેવા
 રાજ્યેશ્વર એટલે ગવર્નર જનરલ ગરમીના દહાડે સીતળતાની મજા મેળવવા
 માટેના સ્થાનમાં ફરવું એ શું એઆખર નહિ કહેવાય. ગમે તેમ હો. મારે
 તો એઆખરનો વિચાર કરાઈ પાસવે નહિ, કારણ કે હું પૈસાદાર નથી કે
 જઈ હું સાથે નોકર લઈને ફરું. મારે તો ગરીબીથી ટીગેટ, ચીન, જાપાન
 જવાનું છે. ત્યારે તમે મારી જોડે અમરતા આખરદારની પેઠે તો આવશો ?
 આવો, આપણે મોટા સિમલાની જાનરમાં ફરીએ, વાહ ! જાનર કેવું સુંદર
 છે, આડિં હેમીવટનની અવેગતની દુકાન છે, આહ ! કેટલા મોના ઉપાના વા-
 સણો, ધરણાં, હીરામોડીના અલકારો, મોના રૂપાના બડિયાજો, છેડ, સાકળી
 વગેરે કાચની બારીમાંથી દેખાય છે. શું તમારે તે લેવાની ઇચ્છા ચાપછે ?
 કેમ ન ચાપ ? પણ પૈસા ક્યાંથી આવે ? જો પેલું જોઈ એક રૂપડની છબી
 પાડવાનું મકાન દેખાય છે. આવો તેની બહાર સિમલાના મોટા માણસોના
 તથા પહાડી માણસોના કોટા જોઈશું. આ રહી છબી પહાડી માણસોની.

દેખાવ વિચિત્ર જણાય છે. આ તો પહાડી સ્ત્રી છે. કેવી સુંદરનો પોશાક પહેરીને ઉભી છે, ફક્ત તેની નાકમાં નય તેથી હાથમાં-કાનમાં ધરેણાં છે તેથી જ તે સ્ત્રી જણાય છે. તેઓના નાક કેવા જરા ચીનાના જેવાં બેટેલાં છે. આ તો પહાડી લોકોના ધરો હોય. આ તો પુરુષ મેઢાં ચરાવતો હાથમાં ઉન લાઈને દોરો વગે છે, અહિંના માણસો ઉદોગી જણાય છે. ઝો પેલી દવાખાણાની દુકાન, નીચેના જેવી દુકાન છે તેમાં જાતજાતનાં ઝોસડીયાં શરેલાં છે, આ બજાર તો બરાબર સપાટ જમીનના જેવું જણાય છે પશુત-કાવત એ છે કે અહિં બધું નાતું છે, તથા દુકાન ઉચ્ચી નીચી છે. બજાર જેવું હવે જરા ચાલો આસપાસ બેઠાં હજી સાંજ પડી નથી. સાંજ પડેથી બાપુ નવીનચંદ્ર રામના શાળાને ત્યાં જઈશું. ઠારણ કે તે હમણાં ઝોહિ-સમાં હશે. ચાલો જરા ફરીએ. અહિં તો બધા ઉપર બગલા દેખું. બહુજ-મારા દેખાય છે. ચાલો તે તરફ જઈએ, આ તો ઝરે છે. અહિં જરા બેસીએ તો ઠીક. બેસો. ચાલો, હવે જરા બેઠાં.

આસપાસ જેવા દુર્ગા. કોઈએ કંઈ રસ્તામા પૂછ્યું નહિ. કે તમે ક્યાના ? નહિ પૂછે તો હો નહિ પૂછતા. અમે તો પહાડનો આનંદ અનુભવતા ચાલ્યા. આ કોણ આવે છે ? આ તે કોઈ સારો માણસ આવે છે. આવનારે મને પૂછ્યું કે ક્યાંસે આવે હો ? મેં કહ્યું કે લાહોરસે. ક્યાં જાઓ ? મેં કહ્યું, ટીમેટ. ક્યાં ? આવનારે પૂછ્યું, મેં કહ્યું, દેખનેકો, ધર્મકા જ્ઞાન હાંસલ કરનેકો, આવનારે પૂછ્યું “ શું તમે એકલા જાઓ છો.” મેં કહ્યું, “ હા ” ત્યારે તે માણસે કહ્યું કે મારી જોડે ચાલો, મેં કહ્યું તમે કોણ છો ? પેલા માણસે કહ્યું, હું પોલિસનો જમાદાર છું; મેં કહ્યું કે ક્યાં જવું પડશે ? તેણે કહ્યું, પોલિસ ચોક્કીમા. મેં કહ્યું ઠીક છે પછી હું તે માણસની સાથે પોલિસ ચો-કી તરફ ચાલ્યો. તે ચોક્કીમાં એક અંગ્રેજ ઉપરી હતો તેને મારી વાત પેલા પોલિસના જમાદારે કહી. પછી કંઈક મને પૂછ્યું કે, તમે શા માટે ટીમેટ જાઓ છો ? મેં કહ્યું કે, મારે ધર્મજ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા છે તેથી. પછી કંઈક જમાદાર તથા અંગ્રેજ વચ્ચે એકાંતમાં વાત થઈ. પછી મને કહ્યું કે, સોમવારે કમીશનરની પાસે તમને ઉભા રાખવામા આવશે, ત્યાર પછી

જો કોમીક્ષનર તમને જવાની રમ આપશે તો તમે જઈ શકશો. આણું ક
 ધીને મને ઑફિસમાં રહેવાનું કહ્યું, હું ઑફિસમાં રહ્યો સાંજ પડવા આવી
 હતી મને જૂન લાગી હતી. મેં બજારમાં ખાવાનું લેવાની ઇચ્છા જણાવી,
 તમને મારી જોડે પોલિસનો સીપાઈ આવ્યો. મેં દુકાનપર જઈને ખાવાનું
 ખાધું, સિપાઈ એક બાણુએ બેઠો બેઠો જોવા લાગ્યો, હું આસપાસ ફરવા
 માંગ્યો. સિપાઈ મારી જોડે જોડે આવવા લાગ્યો. ત્રણ પડી. હું પોલીસ
 ચોકીની ઑફિસમાં ઉત્તમ સેતરંજના ઉપર મારી સેતરંજ પાથરીને સૂતો, હું
 તમને કિમને સારા મકાનમાં દીવાળતીવાળા ઉત્તમ જોરમાં સૂતો મને
 કંઈ ડર નહોતો હું તો ટીબેટ જવા માટે આવ્યો. મને શેનો ડર હોય
 પડ્યો પડ્યો કારકુનની સાથે ગયો મારવા લાગ્યો કારકુન મને પૂછતો તે-
 નો હું જવાબ આપતો. થોડીક વારે હું હાથી ગયો. સારી હાથ આવી કા-
 રકુ કે ગઈ રાતે રસ્તામાં જોસમાં પથ્થરપર સૂતો હતો. તેને બરલે જાળે
 મુદર ધરમાં સૂતો તેથી સારી ઉંઘ આવે તેમા નવાઈ નથી.

હવે વાંચનાર! તમે મારી જોડે આવી શકશો નહિ કારકુ કે તમે ધારણ
 કરો કે મને કેદની જોરડીમાં પૂરો કરો. ત્યાં વળી સેતરંજ કેવી ને દીવો
 કેવો, એ બધી ગમ્ય હશે. જો તમને વિશ્વાસ નહિ હોય તો આ મારી જીવનકથા
 વાંચવી નહિ જ. હું જો લખું છું, તે બરાબર લખું છું. ત્યારે હું પોલિસ ચોકીની
 ઑફિસમાં આવ્યો હતો ત્યારે સુનિવાર હતો. આતવારે બધી ઑફિસો બં-
 ઢ હતી તેથી સુનિવારને રાત્રે મારે પોલિસ ચોકીની ઑફિસમાં સૂવું
 પડ્યું હતું મારે જો જોઈતું હતું તે હું પોતે લેવા જતો પણ સિપાઈ સાથેને
 આથે આવતો હતો. હું જાણે મોટા માણસ હોઈને મારી જોડે રહ્યા કરવા
 માટે સિપાઈ આવતો હોઈને. મેં પોલિસના સિપાઈની મારફતે કેટલુંક વધારે
 જોયું બેશક સિપાઈને હું ખાવા બેસતો ત્યાં, સિપાઈને ખવાડતો. મારી
 પામે રર રૂપીઆ હતા. મારે ધર બાકું આપવું પડ્યું નહવું. ફક્ત ખા-
 વાને ૪ આના મારા અને ૪ આના સિપાઈ ઘણાના ચતા. આથી સિપાઈ
 બાઈ મારી ઉપર મદદઆન હતા. ત્યારે હું સિમલા પહોંચ્યો ત્યારે જોડ
 મદિનો હતો તે વેળાએ સિમલામાં પાકી કેરીઓ મળતી હતી. તે હું બહુ

ખાતો, તેમજ સિપાઇને ખવાડતો રવિવારે મે ઇન્ફીસ અર્થ જોયું ત્યાં ધ
 યુ અમેને જતા હતા ત્યાંથી ખીજ સારા રસ્તા પર ગયા ત્યાં જઈને
 જોઈં છુ કે કેટલાક પહાડી માણુએને એક જગા પર ઉભા રાખેલા તથા જે
 ટેલા જોમા ત્યાં એક પોલિસનો સિપાઇ ઉભો હતો આ બનાવ જોઈને મે
 સિપાઇ દાદાને પૂછ્યું કે આ શું છે, જાને માટે આટલા માણસોને રોક્યા છે?
 બિચારા સિપાઇએ કહ્યું કે આ રસ્તા પર સાળ અને મેમ સાહેબ દૂરના જમ
 છે તેથી આ પહાડી લોકોનો સ્પર્શ થાય તો તેમને કમ કમાટ થાય તેથી અ
 હિ થી છ વાગ્યા સુધી કાઢીને મેલા પોશાકવાળાને જવાની જમાદાર સાહેબે
 મનાઈ કરી છે તેથી અહિ લોકોને જતા રોકાયા આવે છે આ સાબ
 બાને મને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું ખીચારા ગરીબ માણુએ કામને પ્રસંગે તથા
 ગરીબાઇને લીધે મેલા કપડા પહેરોને જવું આવવું પડે છે તેને જાહેર
 રસ્તા ઉપર જતા રોક્યા એ કેવો અન્યાય છે જે રસ્તાનો કર મોટા મા
 ણુસો ભરે છે તેજ રસ્તાનો કર ગરીબ માણુસ ભરે છે બધાને રસ્તા ઉ
 પર આવવાનો એક સરખો અધિકાર છે તે અધિકારથી વચિત કુવાના
 જેવું જેરાજખી એકે કામ નથી

મને સોમવારે કમીશનર એટલે મેજિસ્ટ્રેટ આગળ પોલિસે ઉભો કર્યો
 એક સળાણુ કાગળ એક કારકુને વાચ્યો તેની મતલબ એવી હતી કે આ
 માણુસ રસ્તામા પોટલુ પહચાડે બાધીને જતો હતો, તેને પૂછતા કહ્યું કે
 હું ટીબેટ જાઈં છું તેની પાસેથી કેટલીક ચોપડીઓ નીકળી, વાતચીત ન
 થી જણાય છે કે તે હોશિયાર છે તે બહુસમાજનો ધર્મ માને છે તે
 ધર્મની શોધ ખોળ કરવા માટે ટીબેટ તરફ જાય છે હત્યાદિ પછી મને
 કમીશનરે કહ્યું કે તમે શામાટે ટીબેટ જાઓ છો ? મે કહ્યું કે ધર્મની શોધ
 કરવા જાઈં છું તેણે કહ્યું કે ટીબેટની હદમા ગયાથી તેઓ તમને મારી
 નાખશે મે કહ્યું કે મારી નાખે તો હું મારા જનથી જઈશ તેમા સંસ્કારને
 કષ્ટ નથી કમીશનરે કહ્યું કે, હું તમને જવાની રજા આપતો નથી જો તમારે
 અહિ રહેવું હોય તો કોઈ જાળખીતાને ત્યાં રહો પણ હું તમને ટીબેટ
 તરફ જવા દઈશ નહિ મે કહ્યું કે ત્યારે હું નીચે જાઈં છું આવું કશું કે

હીક છે જાઓ. પંડી દું ટાંગાવાળાની ઝાંરીસમાં જઈને ટાંગામાં નંચાને માટે ૭ રૂપીઆની એક ટીકાટ લીધી. દું થોડીવારે ટાંગામાં બેસીને સિમલાથી નીકળ્યો. આગળ જ્નેથેસે દેખાવ જ્નેતો જ્નેતો ટાંગામાં બેસીને ચાલ્યો. સિમલાથી કાલકા ૮૦ માઈલ છે. ૮-૯ માઈલને કાસસે ખીલ પોણ બદલે છે. દુરથી ગાડીવાન જુંગળું ટૂટે છે કે તરત થોડાની મોઢીપર થોડાઓ તૈયાર કરીને માલુસો ઉભા રહે છે. તરત થોડા બદલે છે. આ કામ બે-ત્રણ મીનીટમાં થાય છે, તરત થોડાવાળો પાછા ટાંગો ચલાવે છે. પાંચ કુંસાઈમાં ૮૦ માઈલની મુસાફરી થાય છે. થોડા જાણુ જ્નેરથી ચાલે છે. તે વેળાનો દેખાવ જાણુ આનંદ દાયક-છે. જ્યારે દું સિમલાથી નીચે આવ્યો ત્યારે કાઈ સિટત ગવર્નર જનરલ હતો. તે સિમલામાં તેને ગાડીમાં બેસેલ જ્નેથો હતો, નની ગાડી બે ટકુની હતી. સિમલામાં કુજા થોડા ગાડીમાં ગવર્નર જનરલ તથા મોટા સરકારી અમલદારને બેસવાનો હક છે. ખીલ બધા થોડા ઉપર, હાયથી ધક્કો મારીને જ્નેચાય એવી છોકરાંના જ્નેવી ગાડી-માં તથા જાહાવાનમાં બેસીને જાય આવે છે.

દું કાલકા આવ્યો. ત્યાં સરકારમાં ઉતરીને સરકારમાં અંગાણા તરફ જ્નેવા ઉપડ્યો. સાંજે અંગાણા પહેાંચ્યો ખીજે દહાડે સાંજે સાદોરમાં આવ્યો.

મકરણુ ૪૨ મું.

માને ઉઘોગ.

સાદોરમાં આવ્યો. થોડાક દિવસ સાદોરમાં રહીને જે કંઈ જ્નેવાનું પાકી હતું તે જ્નેહને તથા મિત્રોને મળીને પાછો આમે આવ્યો. આમે આવીને પદાણની વાત બાજુ નવીનચંદ્ર રાખને કહી. પોલિમે મને પોતાની ઓફિસમાં નકામે રાખ્યો તે હકીકત કહી. બાજુએ કહ્યું કે પહેલા પાસપોર્ટ લેવી જ્નેહતી હતી. તે જ્ને હોત તો કંઈ થાત નહિ.

હવે દું પાછો અંગાણા પ્રસ્તુતે સાંચવા સામો, તથા અંગાણા દિંદી

પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરવા લાગ્યો. તથા મુંબઈ ઇલાખાના મોટા મોટા ભાણુસોને પત્રો લખીને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. પહેલાં મારી જોડે દિવાન બહાદુર મેથિભાઈ જસલાઈ, રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈનો પત્ર વ્યવહાર હતો. દિવાન બહાદુરને હિંદુ ધર્મ નીતિ નામનું પુસ્તક મોકલાવીને લખ્યું કે એ પુસ્તક છપાવો તો મોટો આભાર થશે. તે વેળાએ મેથિભાઈ કચ્છના દિવાન હતા તેમણે મનઃસુખરામના ઉપર છપાવવા મોકલ્યું તે તેમણે પોતાના ભાણેજ રા. હમનલાલ હરિલાલને તપાસવા આપ્યું. તેમણે કેટલુંક સુધારીને એરિયન્ટલ પ્રેસમાં છપાવવા આપ્યું. રાવબહાદુર ભોળાનાથે મને લખ્યું કે રાવબહાદુર ગોપાળ હરિ દેશમુખને મહાનિર્વાણુ તંત્ર સંસ્કૃત છપાવવાની ઇચ્છા છે, તે બંગાળી અક્ષરોથી છપાયલું છે તેની કાપી જો તમે બાળબોધ અક્ષરથી લખી મોકલશો તો ગુજરાતી મરાઠી જાણનારને તે ઉપયોગી થશે. તરત મેં કેટલીક કાપી બાળબોધ અક્ષરથી તથા કેટલીક ગુજરાતી અક્ષરથી ઉતારીને મોકલી, તે તેમણે ગોપાળગવને આપી પણ તે છપાઈ નહિ. એટલામાં બાણુ નવીનચંદ્ર રાયે ઉપનિષતસાર નામનું સંસ્કૃત હિંદી પુસ્તક કર્યું. તે મને સાઈ જણાવાથી તેનું ભાષાન્તર કરીને રાવબહાદુર ભોળાનાથ ભાઈને છપાવવા મોકલ્યું, તે પણ છપાયું નહિ આવી રીતે કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં બ્યારે મેં સાંભળ્યું કે હિંદુ ધર્મનીતિનું નામ આર્ય ધર્મ નીતિ રાખીને મુંબઈમાં છપાય છે, ત્યારે મેં ખિસ્તી ધર્મનીતિ સંસ્કૃત બાઈબલ તથા બંગાળી બાઈબલપરથી તૈયાર માંડી, તે યોગ્ય અરસામાં મેં તૈયાર કરી. મારો વિચાર હિંદુ ધર્મનીતિ, ખિસ્તી ધર્મનીતિ, જરતોગત ધર્મનીતિ, મહામદીયન ધર્મનીતિ વગેરે મૂળ અથમાથી સમૃદ્ધ કરીને કરવાની યજ્ઞ હતી. મેં પહેલાં પ્રાર્થના સમાજની તરફથી બ્રાહ્મ ધર્મ પ્રતિપાદક મ્લોક સંમલ નામનું પુસ્તક સંસ્કૃત, અંગ્રેજી મરાઠીમાં થયું હતું, તેના ધોરણ ઉપર બંધી જાતની ધર્મનીતિ કરવી. પહેલાં મેં હિંદુ ધર્મનીતિ તૈયાર કરી, પછી તે આર્ય ધર્મનીતિના નામથી મુંબઈમાં છપાતી હતી તેના ફરમા પણ મને મળ્યા હતા. પછી મેં ખિસ્તી ધર્મનીતિ તૈયાર કરી.

રામણદાસ અને હું પૃથ્વીની મુક્ષાકૃષીએ નીકળ્યા.

હવે હું આમામાં પુરતકો લખવા તથા વાંચવામાં મુકાયો. આમાના કેટલાક દિંદુસ્તાનીઓને ઘેર જોઈ આવવો હતો. તેમાં એક માતર હતો તે બહુ મોઠો હતો દાસમાં. તેનું નામ મને યાદ આવતું નથી. પછી એક દિંદુસ્તાની બાબુ નવીનચંદ્ર રાયની ઓફિસમાં હતો. તેને ત્યાં પણ કોઈ કોઈ વખતે જતો હતો. તેનું નામ મૂળચંદ છે. દાસ તે પે માતર મુબખમાં પી. પી. એન્ડ સી. આઈ રેકરેમાં છે તેમને ઘાટો ખણે વર્ષે દમણાં મળ્યે હતો. પ્રાચીન ઓગળણુ મળ્યાથી તે ખુશી થયો હતો. તેના સિવાય કેટલાકને મળતો હતો પણ હમણાં નામ યાદ નથી.

આમામાં અનાયામને વ્યવસ્થા પવત્તી રામણદાસ રાખતો હતો. તે બહુ ખર્ચાગી હતો. બાબુ નવીનચંદ્ર રાયની ખાતે દર મહિને ૨૦૦ રૂપીઆ લેતો હતો પણ ખર્ચ સાધારણ રાખતો હતો પણ પોતાના મુખને માટે તે પૈસા ખર્ચવામાં કંઈ કળુમાત્ર કરતો નહોતો. બાબુએ યોગ્ય ખર્ચમાં રહેવાનું કહ્યું, ત્યારે તે નાનું ઘર લઈને યોગ્ય ખર્ચમાં રહેવા લાગ્યો. બાબુ વિચાર કરના હતા કે શી રીતે અનાયામ પાસન પોપણુ ચાપ. તેટલામાં પોતાની નાનપણુની છાંદા યાદ આવી. બાબુ નવીનચંદ્ર રાયે નાનપણુમાં ધાર્યું હતું કે હું એક ગામનો માલિક થઈને ખેડૂતની અવસ્થામાં આગવી બનશે તેમ ખેતીની તથા લોકોની ઉત્તમ કરીશ. આથી છેલ્લાંએ નું પાસન પોપણુ થશે અને તેઓ સ્વગત્ર ધધી અખતિયાર કરશે. આ વાત મને પહેલાં કશી નહિ પણ મને કહ્યું કે અનાયામને માટે એક ગામ લઈએ તો શીક આવે વિચાર કરીને પોને દિમાલપ ઉપર પદેમાં પધી વાર ગયા હતા તેનો દેખાવ જોઈને તે મોહિત થયા હતા તેથી તે તરફ ગામ કરવાની છાંદા કરી. બાબુનો પાસે આમા દિમાલપનો ઉત્તમ નહીં હતો. તે નહીં બહુ કિમતી હતો જેની કિમત ૫૦ રૂપીઆ મને એક વખતે કહી હતી. તે નહીંમાં નાનાથી મોટા ગામ તથા રસ્તાનાં નામ હતો. બ.

પુત્રે ધાર્યું કે જો કાગડા જિલ્લામાં જમીન મળે તો ધણું સારૂ તેથી તેઓ-
 ઝે નાતાલની રજામાં તે તરફ જવાનો વિચાર કર્યો અને પોતાની જોડે
 લઈ જના આણું, પણ રામજીદામ અને મે પહેલાંથી નક્કી કર્યું હતું કે, અમે
 દિલ્લિસ્તાન ફરતા ફરતા યુરોપની મુસાફરી કરવી તેની બધી તૈયારી કરી
 હતી મે આપુને કહ્યું કે હું તો હવે અહિં રહેતો નથી અમે દિલ્લિસ્તાનની
 પહેલાં મુસાફરી કરીને પછી યુરોપ તરફ જવા ધારીએ છીએ, આપુએ
 દાવમાં નહિ જતા પછીથી જવાનું કહ્યું, પણ આ મોવતાએ નાની દા કહી
 નહિ નાતાલની પહેલાં હું અને રામજીદાસ આચાર્યી ટુંકલા સ્ટેશન તરફ
 જના નીકળ્યા આપુએ કેટલાક રૂપીઆ અને આખ્યા હું ને રામજીદાસ
 પહેલાં ટુંકલા પહોંચ્યા રામજીદાસે કહ્યું કે હું આમે જઈને મારી વસ્તુઓ
 વેચી સારીને રૂપીઆ લઈને આવું છું મે ધાર્યું કે ડીક જ તે બાધ આઠ
 દિવસ થઈ આવ્યાજ નહિ હું તે અરસામાં ઉપનિવૃત્ત સાર લખવા
 લાગ્યો મારી જોડે આપુ નવીનચંદ્ર રાયની ઉપનિવૃત્ત સાર તથા રામરામ
 મોહનરાયની ઉપનિવૃત્તોના બાપાન્તરો હતો તેમાં જે સારા વાક્ય જણાતા
 તેના હું મૂળ સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી બાપાન્તર કરીને નાના નાના પુસ્તકો
 લખતો તેમાં મે ધણીક ઉપનિવૃત્તોના બાપાન્તર કરી રાખેલા હતા તેમાંથી
 મે એક કચ્છમાં મણીબાઈ જસબાઈ મોકલ્યું હતું તેનું નામ તત્તવકરો
 પનિવૃત્તો સાર હતું તે પુસ્તક કચ્છ દરબારી પ્રેસમાં છપાયું છે તેના ઉ
 પર તારીખ ૧૨ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૮ છે તે અગસામાં લખેલી કોપનિવૃત્ત
 સાર મે મુળમાં નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાવ્યો છે

હું ટુંકલામાં રામજીદામની વાત જ્નેતો બેઠો પણ તે આવ્યો નહિ
 હવે પૈસા પણ ખુટયા કારણ કે રામજીદાસે જતી વખતે મને સમજાવીને
 કેટલાક રૂપીઆ પોતાની જોડે લઈ ગયો હતો હવે આમે જવાને માટે
 પૈસા નમેતા હું ધારતો કે આજે કાલે આવશે પણ બાધતો આવ્યા નહિ
 મારો કંઈક સામાન હતો, તે બધો સત્તાઈમાં બંધ કરીને હું ચાલતાં ૧૫
 માઈલ પર આમે ગયો રસ્તામાં એક કાળી ગેસ જેવી સ્ત્રી એક નાના ઉ
 પરના એક પુલ ઉપર બેસીને મારી પાસેથી પૈસા ધણી દયામણા અવા-

જથી માગવા લાગી. તે બેલી કે બાપુ હું બહુ ભૂખી છું અને એક પૈસા આપો હું પૈસાના મામથી ચણા લઈને ખાઈશ. અને દયા આવી તેથી મેં તેની પાસે જઈને પૈસા આપ્યો આપતાંજ તે કાળી સ્ત્રી પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને કહ્યું, હું તરત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને મારા તરફવાર વિચારો કરવા લાગ્યો શું આ જગતમાં સ્ત્રી પોતે પોતાની ઈચ્છા જણાવે છે ? મેં જો કે સંકોચે કટાક્ષ મારતાં હું જ્યાંમાં તથા આગ્રામાં જોયા હતા પણ ગૃહસ્થ તથા સાન્ય પ્રકરના જોઈને આમ પોતાની ઈચ્છા જણાવતા દીકા નહોતા તેથી નવાઈ લાગી હું ઘણી જગાએ ફર્યો છું પણ આવી નજીક સ્ત્રી મેં પરેલાં જોઈ નહોતી રત્નામાં જતા સંકોચે તો જોલાવે છે. પણ આવી ખેડુતની સ્ત્રી જોલાવે એ મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. હું આગ્રે પહોંચ્યો આગ્રામાં સમજાવવાને ત્યાં ગયો તે બાઈ ધન્યા બેલા હતા મેં કહ્યું કેમ તમે આવ્યા નહિ હું કેટલાક દહાડા ખોટી રહ્યા ત્યારે તેજો બહાના કાઢ્યાં પછી જો ત્રણ દહાડે જવાનો વિચાર થયો. એટલામાં હું અહિં આવ્યો છું તે બાપુને માલમ પડ્યું, તરત મને જોશાયવા માણસ આવ્યું. હું મથો, બાપુએ સમજાવ્યું કે તું સમજાવવાની સાથે જ ના, તું મારી જોડે ઢિંગાલપર ચાલ પણ મેં તો કહ્યું કે હમણાં અમે ધોલપુર ગોલ્ડસિયર જઈને પડી જો ઠીક પડશે તો ઠીક છે નહિ તો હું પાછો આવીશ. બાપુએ તાણુ કરી નહિ. બાપુ નાતાલની છુટીમાં મહાડ ઉપર ગયા અમે બેઠે ધોલપુર તરફ જવા નીકળ્યા.

ધોલપુર—ધોલપુર, ગવાલિયર વગેરે તરફ રેલવે નહોતી. રેલવે બંધાતી હતી તેથી અમે ઊંટની ગાડીમાં સાતે બેલા ઊંટની ગાડી ઢિંદુંગતાનમાં સાતે ચાલે છે. ગોટી ગાડી ઉપર નાંચે બેસાય એવી ટોચ છે. તે ગાડીને બે ઊંટને ધોલપુરની પેઠે જોડે છે તે ગાડી કુતરની મોટી ગાડી જેવી ટોચ છે, ઉપર છાપકું ટોચ છે. તેમાં ૨૫-૩૦ માણસો સંક્રમણમાં બેસે છે. અને ઊંટ પ્રકરથી ચાલે છે. ઉપર તો આંખમાં બરાબ ટોચ તેમાં સંક્રમણ તેથી બહુ કષ્ટ થાય છે. અમે એવી ગાડીમાં પહોંચ્યા બેલા. આઠ આઠ આના, ધોલપુરના આખ્યા ધોલપુરમાં સવારે પહોંચ્યા ધોલપુર એ દેશી રાજ્ય છે. તે

જાતનું રાજ્ય છે. તે એક જાતનું નાનું શહેર છે તેમાં કસબીઓ ધણા છે ત્યાં પીતળપર કાંચના હુકા, વાસણ વગેરે સાઈં બને છે. હિંદુસ્તાની ગરીબ વર્ગની બાઈડીઓના કાંસાના તથા એક જાતના મેળવણીના ધરેણાં પણ સારાં બને છે. ઘણું પુસ્તકળ પાકે છે. ત્યાં બધું સરતુ છે. માણસો ગરીબ છે. મહારાજનો મહેલ જોયો પણ તે એક મુળકાના મુક-સ્થના જેવો પણ નહોતો. ધોડાશાળ જોઈ તેમાં કેટલાક ધોડાં સારાં દીકાં શહેર અમને ગમ્યું નહિ. ખીજે દહાડે રાતે અમે પાછા ઉંટની ગાડીમાં બે-સીને સવારે ગવાલિયર પહોંચ્યા.

ગવાલિયર—ગવાલિયર એ મરાઠાનું રાજ્ય છે. તેને કેટલાક લશ્કર કહે છે. જ્યારે અમે ગયા હતા ત્યારે સીંધીયા મરણ પામ્યો હતો. તેનો છોકરો બાધ્યાવસ્થામાં હતો તેથી એક તેનો સગો કામ કરતો હતો અને પોલિટિકલની સમતિથી કામ ચતું હતું અમે શહેરમાં ફર્યા રસ્તામાં અમે જેઠાએ ઠરાવ કર્યો હતો કે દરરોજ એક એક જણાએ ચાર ચાર આના ખર્ચવા, વધારે ખર્ચવા નહિ. તે પ્રમાણે હું ખર્ચતો હતો. પણ રામજીદાસ પેંડા ખાવાનો શોખીન હતો તે મેં પરુલા કહ્યું છે. તેણે હલવાઈની દુકાનપર પેંડા દીઠા એટલે બાઈની જીભ સળસળવા લાગી અને પેંડા ખરીદ્યા, ખાધા. સારા લાગ્યા. બાઈએ ખીજા લીધા; એક ટંકમાં ચાર આનાના પેંડા ખાધા. ખીજું ખાવાનું ખાધું તે જુદું. પહેલે દહાડાની પ્રતિગામા આવો બનાવ બન્યો. મારી જોડે એલાઆલ યઈ, પછી તેણે મારી માગી. મેં મારી બહીને દહાડો તો ખુશી ખુશાલીમાં જોવામા ગાલ્યો, શહેર મોટું જણાયું. મોટી મોટી દુકાનો દીઠી. મરાઠા તથા દક્ષણી બ્રાહ્મણો ચકરી મોટી મોટી પાધડીઓ ધાલીને, તંગ પેન્નમા પગમા ધાલીને, શરીર ઉપર રૂની ડગલી ધાલીને, અને પગમાં મોજની સાથે દક્ષણી જોડા પહેરીને ચારે તરફ જતા જોયા. દક્ષણીઓની જોળ ચકરી પાધડી કપક નાના પટાની તથા મોટી જોઈ. મરાઠાના પોશાકમાં માથે પેચદાર જે કાન નીકળેલી પાધડી, રતું મારવાડી તફેરાતુ અગરજી, પગમાં તંગ રૂનો પેન્નમો. હિંદુસ્તાની માંથી કેટલાક પોતિયાં પહેરીને કાઠોટા મારેલા તથા કેટલાક તંગ પેન્નમાં કા-

ધના સરીર પર રૂની નાની રજા છે તેો કોઈના સરીર પર રૂની મીરજા, પગ-
 માં દિંદુસ્તાની જોડા સ્ત્રી ખીચારીને પોસાક ગરમી સરદીને એક જાતનો.
 તેની કોષ્ટ પરવા રાખે ? તે ખીચારી પરાધીન. દક્ષણી જૈસં તેો શોળ દાચ-
 ની શાકો અને એક જોળી, સાથ તેો મોટા સહેરમાં વાત કહેવાની તેપણ
 વળી કેટલીક જાતમાં, બધી જાતમાં નહિ દિંદુસ્તાની સ્ત્રીને મોટા ફેરવનો
 કાપરો એક પાનળી જાડી દોડણી તથા અંગીઆના સિવાય ધણુજ યોદ્ધું
 જોવામાં આવતું. શિક્ષણમાં દિંદુસ્તાની સ્ત્રી પુરુષ એક રીતે સરખાં કહી-
 એ તેો ચાલે વેપારી રૂકત નામુ ઠામુ લખતા દિસાખ કીનાખ ગણતા જાણે
 તે બધુ જરૂરને લીધે નહિ તેો તે પશુ બણવાની જરૂર નહિ. સ્ત્રીઓને
 તેો કંઈ કામજ પડતું નથી તેથી બણવાની જરૂર નથી. ગરીબ ખીચારા
 દસકી વર્ણના પુરુષો તેો દિસાખ કોને કહે છે તે સુદાં જાણતા નથી. ગ-
 ણુતું હોય તેો દસ કે વીસ સુધી ગણે. આવી રીતે દિંદુસ્તાનીઓને દિંદુ-
 સ્તાનમાં જોયા. દક્ષિણીઓને કંઈક હોંશિયાર જોયા. નામુ ઠામુ કારબાર કરવામાં
 અગુર જોયા. સત્ય બ્યવસ્થાનું કેટલુંક કામ તેઓ કરે છે તેથી પૈસા વગે-
 રેમાં પશુ સાગ દીકા. મરાઠા તેો સિપાઈગીરીનું કામ કરેછે તેને પગાર ઓછો,
 જમ તેમ પોતાનો ગુજારો કરીને દહાડા કાઢવા. વેપારી વર્ગ કંઈક વ્યાજે
 આપીને પોતાની પૂછ વધારે કરે છે. વેપારમાં અનાજ ધણું પાકેછે, એટલે
 તેનો વેપાર ધણો થાયછે, જમીન રસાળ છે. ધરો નાનાછે તે બધા ધણુ કરીને
 આગ્રાની બાંધણીને મળતા છે. સહેરમાં રૂપા જે જોવાનું હતું તે બધું
 જોઈું સહેરમાં મંદિરો જોયાં. મમિદો જોઈ. ખીચુ' શું હોય કે જોઈએ ?
 અહિં કંઈ સ્ટામ્બુ નથી, પીકચર આભેરી નથી, મ્યુઝિયમ નથી - તે જોઈને
 આનંદ માનીએ. અહિં તેો એક રાજનો નવો મહેલ જેને પૂલખાગ કહે
 છે તે જોવા જેવો છે અને કિલ્લામાં મોટી પુલની મર્સિ છે તે જોવા જેવો
 છે પણ તેની વળી પાસ જોઈએ. હવે અમે પાસ મેળવવાની તજવીજ કરવા
 લાગ્યા. સોકોના મોંએ સાંભળ્યું કે પોલિટીકલ સાહેબની રજા મજે તેો તમે
 પૂલખાગ જોઈ શકશો. તરત રામજીદાસ પોલિટીકલ સાહેબને મળવાને તૈયાર
 થયા, અમે એક પોલિટીકલ સાહેબના બગલાની પાસે જઈ પહોંચ્યા, તે દિવસે

પહેલી જાનેવારી હતી. તે વેળાએ આસપાસ લંકર ખેંડ ઉભુ હતું. રામ-
હથ્થસ ભગવાન તે ભગવાન પોલિટીકલના અંગલામાં ગયો. તેનો પોશાક
ખિરતીઓના જેવો હતો. તે તરત માથાપરની ટોપી ઉતારીને અંગલામાં
પેહો અને ઘોડીવારમાં એક દક્ષણી માણસને પોતાની જોડે લાવીને અમે
પૂજા આગમાં પ્રવેશ કર્યો.

અમે એક જગ્યા પૂજા આગ જોવા ગયા. પૂજા આગમાં નવો રાજમહેલ
ચલો હતો અને બગીચો પણ થતો હતો. બગીચો મોટો અને ઉત્તમ થશે
એવું આસપાસના દેખાવ ઉપરથી જણાવું હતું. ત્યાં મોટાં મોટાં ઝાડ એક
હારમાં ગોઠવવા માટે જ્યાં મોટાં ઝાડ ઉગેલાં હતાં ત્યાંથી કાઢીને લાવ્યા હતા. તે
મોટાં ઝાડની આસપાસ માટી ખણીને તે ઝાડને ૨૦-૨૫ તથા ૫૦-૭૫ માણસો
ઉચકીને તેને મોટા બગીચાના ખાણમાં નાખતા હતા તેથી મોટો ખર્ચ થતો
હતો પણ તેનું મૂલ્ય કારણ એ હતું કે કોઈ જાણે કે આ બગીચો ધણી જૂનો
છે તેમજ એક સરખાં ઝાડ હોવાથી તે વધારે દીપે. આ કામ થવા જોઈને
બહુ નવાઈ લાગી. પૈસાથી ગમે તે કરવું હોય તે થાય છે, તેનો ખ્યાલ
આવ્યો. બગીચો થતો જોયો, તે ધણીજ ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળો જણાયો. પછી
અમે રાજમહેલમાં ગયા. તે રાજમહેલ તરતનોજ તૈયાર થયેલો હતો, કેટ
લુંક કામ બાકી હતું. રાજમહેલ તે રાજમહેલ હતો. મોટા મોટા ઓગડામાં
ખીયોરના ઝુખરો, પાલસેટા, મોટા મોટા તકતા વગેરે દીવાલ ઉપર તેમજ
જો ઉપર ટાંગેલા હતા. ઉત્તમ કિંમતી ગણીયા ઓગડામાં પાથરેલા હતા.
તથા પુરશી કોચ જ્યાં ત્યાં ગોઠવેલા હતાં. ઉપરની શીર્ષા ઉપર મોનેરી
સરસ કામ કરેલું હતું. તેમજ દીવાલ ઉપર પણ ઉત્તમ જાતના કાગળો
ચોટાડેલા હતા, તેમજ કેટલાક ઓગડાની બીજા ઉપર નક્કરીય સોનેરી એક
પુજા કેટલાક હતા. ઉપર ચઢવાનો દાદરોનો કંકેરો ઉત્તમ સફેદ ખીયોરનો
હતો. તે બહુ શોભા આપતો હતો. જ્યાં જોતાં ત્યાં ધણું નવાઈનું જણાવું
હતું. રાજમહેલ તે રાજમહેલ હતો. તેવો રાજમહેલ પહેલાં મે જોયો નહો-
તો. તેની તરાફ અત્યેષ ધાટની હતી. તે જ્યારે પૂરો થશે ત્યારે તે ધણીજ
સુંદર થશે એવું અનુમાન થયું. પૂજા આગ જોવા પછી હાથીશાળા, ઘોડ-

શાળ વગેરે રાશીનાં વહાન જ્ઞેયાં, તે પણ સંધીઆના રાશીના લાયક જણાયાં. ઘોડશાળામાં જાન જાતના ઘોડા ઘોડી જ્ઞેયાં. હાથીખાનાગા જાન જાતના હાથાં હાથણા વગેરે જ્ઞેયાં.

પછી અમે કિલ્લામાં ગયા. જે વેળાએ અમે ગયા હતા ત્યારે તે કિલ્લા અંગ્રેજનાં તાખામાં હતો, પણ કેટલાક વર્ષ થયાં તે કિલ્લા સંધીઆના તાખામાં પાછો આપ્યો છે. દરવાજા ઉપર સંતરીનો પહેરો હતો. પહેરવાળાને પાસ આપીને અદર ગયા. કિલ્લા ઉચ્ચાણુ ઉપર બાંધેલો છે. કિલ્લા ધણો ખુબસુરત નથી પણ એક જાતનો મજબુત છે. તે કિલ્લામાં અંગ્રેજની કેટલીક બંધો છે. ખીજું ત્યાં બહુ છે. ખુદની મોટી વિશાળ પ્રતિમા છે. તે પ્રતિમા આસરે ૨૦ ફુટથી કંઈક મોટી હશે તેના ચરીરના અવયવ તેના પ્રમાણમાં હતા. તે પ્રતિમા ઉભેલી અવસ્થામાં છે. તે કાળા પથ્થરની પાને ઉભેલી છે. તે એક જ્ઞેયા જેવી વસ્તુ છે. તેવી મૂર્તિ મેં પહેલાં જોઈ નહોતી કિલ્લામાં ખીજું કંઈ જ્ઞેયા જેવું નહિ હોવાથી અમે ખાહા સરખાં તરફ જવા નીકળ્યા.

રામજીદાસને હું એક નાના નાણાની પામેયા જ્યાં લાગ્યા, નાણામાં ઘોડુક પાણી હતું. હું જોડા હાથમાં લઈને નાણું વટાવીને ખીજી પાર ગયો પણ રામજીદાસ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો, એટલામાં એક ખેડુત તે તરફથી જતો હતો તેને બોલાવીને કહ્યું કે મને જ્યાંકીને પેલે પાર લઈ જા, હું તને પૈસા આપીશ. તરત ખેડુને તેને ઉચકીને પેલે પાર લઈ ગયો. તેને ઘણીવાર પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરીને ઘણા પૈસા પેડા ઈત્યાદિ ખાવામાં ખર્ચાં હતા. પૈસા પણ ખુટી ગયા હતા તેથી મને ગુસ્સો લાગ્યો, પૈસા તો મને નહિ ને આવી શોધાઈ કરીને મુસાફરી કરવી તે ઠી રીતે યાચ. આવી રીતે કંઈક હું બોલ્યો અને કહ્યું કે હું તમારી જોડે હવે આવી જ નહિ તેથી રામજીદાસ મને સમજાવવા લાગ્યો તથા મારી આહીને કહ્યું કે જો તમારી ઈચ્છા હોય તો હું આહીને નાણામાં જાળીને પાછો અહિં આણું. મારો ગુસ્સો ઉતર્યો. તે દહાડે એટલા પૈસા. હતા, તે બધા ખર્ચાઈ ગયા. મેં કહ્યું કે હવે પૈસા નથી. તે પહેલાંથી મને કહેતો હતો કે ગમે ત્યાંથી હું પૈસા લાવી, ચક્રું છું. મેં કહ્યું

કે હમણાં પૈસા લઈ આવો. હું સરાઈમાં બેઠો. તે પૈસા લેવા ગયો. દોઢ બે કલાકમાં બે રૂપીઆ અને કંઈક ખાવાનું લાવ્યો. મેં કહ્યું ક્યાંથી લાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “હું એક પાદરીને ત્યાં જઈને કહ્યું કે મારી પાસે પૈસા નથી. મને કંઈ મદદ આપો તેણે મને બે રૂપીઆ આપ્યા. ખીન એક અંગ્રેજને ત્યાં ગયો તેને કહ્યાથી મને ખાવાનું આપ્યું.” આ બધું સાંભળીને મેં વિચાર કર્યો કે સમજાવવા પૈસા તો લાવી શકે છે પણ તે ખાવામાં ઉણકી દે છે. તે ઠીક નહિ પણ મારો વિચાર તેની જોડે દૂર જવાનો થયો નહિ. તેનું મન પણ આગ્રામાં હતું તેથી અમે પાછા આગ્રે આવ્યા. ધરના છોકરાં ઘરમાં આવ્યાં. એટલામાં બાપુ કાંગડા જિલ્લામાંથી પાછા આગ્રે આવ્યા. હું તો બારોબાર બાપુ-નવીનચંદ્ર રામના અંગલામાં ગયો. બાપુએ મને કહ્યું કે મેં કહ્યું હતું તે ખરું પડ્યું કે નહિ. મેં બધી અંતથી ઇતિ સુધી સમજાવવાની વાત કહી તે સાંભળીને બાપુ કહેવા લાગ્યા કે સમજાવવાને આગળ પોછળીને વિચાર નથી. અનાયાશ્રમને માટે હવે તારાથી થાય એ કર. હું કાંગડા જિલ્લામાં ગયો હતો. ત્યાં કેટલીક જમીનો મેં જોઈ છે, તેમાંની દર મહિને ૨૦૦-૩૦૦ રૂપીઆ સુધી લેવાનો વિરાખું. તે કામને માટે તું જો જાય તો ઠીક. હું તેમાં રાજ થયો.

ચોડાકે દિવસ ગોપીપુર દહેરાના એક વાણીઆનો બાપુ ઉપર કાંગડા આવ્યો તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે અહિં મેં કેટલીક જમીન વેચાતી લેવાની તજવીજ કરી છે. અમુક જમીન વેચવાની છે તેની કિંમત આટલી, લેવી હોય તો લખો. બાપુએ ગોપીપુર દહેરામાં વાણીઆને દલાલી આપવાનું કહીને જમીન લેવાની વાત કરી હતી. તેના પત્ર બે ત્રણ આવ્યા. બાપુએ કહ્યું કે હવે તું જા, અમુક જગ્યાએ સારી જમીન જોઈને તે લેજ. એક જગ્યાએ ઘણી મજા તેમ કરવું. રસ્તાની પાસેની જમીન વધારે પસંદ કરવી, ઇત્યાદિ મને સમજાવીને હું જલદરની છાવણીની ટીકટ લઈને

મકરણ ૪૪ મુ

હું બાણુ નવીનચદ્રને માટે જમીન ખરીદવા હિમાલય ઉપર ગયો અને ત્યાંની વાતો.

હું બાણુ નવીનચદ્ર રાયને માટે કાગડા જીલામાં ગોપીપુર દહેગની આમપાસ જમીન લેના જનદરની જાનણીની રીટી લઈને રેલવેમાં મેનીને આસ્થો જનદરની જાવણી એ પળખા છે, તે જહેતુ પડે એમ નથી હું રેલવેમાં બેઠો, રસ્તાપરનો દેખાન જોતો જોતો ચારનો ગ્તામાં મીઠા-દના ખુમચાનાજાની પામેથી. પૂરી ક્યોરી ખાતો, રેનવેના બાહરોના દાચતુ પાણી પીતો પીતો આ યો ગતના એ વાગે જલદગની જાનણીમાં પહોંચ્યો ઉતરીને સરાધમાં ગયો, ત્યા રાને સનો સવારના પહોંચ્યા હોશિયાણુપુર તરફ એકામાં ચરીને જના લાગ્યો એકો જહુ જોરથી ચાલતો હતો આડધે રસ્તે ગાડીરાને મુખમ કર્યો ત્યા ગરમ ગરમ પૂરી ક્યોરી ખાઈને ખાટલા કિરર આતમ મ્યો એ વાગે પાજો એમ જોડો, તેમા સ્નાન થયો પાજો ખેતરો તથા જાડ જોતો જોતો સાજે હ વાગે હોશિયાણુપુર પહોંચ્યો

હોશિયાણુપુર એક નાનુ શહેર છે તેની રચના પળમના શહેરો જેની છે માણુસો પણ તેવા છે નાઈ એટલીજ છે કે તે હિમાલયની તજાનીની પામે વસેલું છે હોશિયાણુપુરમાં જોના જોતુ કઈજ નરોતું આસ પામ ફરીને જબર જોયુ તેમાં પચુ કઈ માલ નહોતો પછી ગતે સનો સવારના પહોંચ્યા એક ટકું જાડે કરીને વાસ નદીને કાંઠે ગોપીપુર દોરા તરફ આસ્થો

પહાડ ઉપર ચઢવા લાગ્યો, જા ત્યા કુદગતી દેખા નજરે પડ્યો દરથી ખાડાડો ગાયામજા જણાયા ઈશ્વરનુ સ્તવન કરતો આસ્થો હું પને લાથી ઈશ્વરનુ સ્તવન બાહુ કરતો હું મારે માટે પ્રાર્થના કરવાની ઈચ્છા ગખનો નહિ પચુ ઈશ્વરના શુભાનુવાદ કરવા તરફ તથા હનુ તેથી પહા

ડોના ખેતરનો મુંદર દેખાવ જોઇને હું ઈશ્વરનું સ્તવન કરતો કરતો ટકુપર ખેડીને જવા લાગ્યો.

રસ્તો પહોંચો હતો, નીચો ઉચ્ચો રસ્તો હતો. રસ્તામાં માઇલ હતા. ડેક ઠેકાણે વાણિયાની મીઠાઇવાળાની દુકાનો હતી. તેના વિના કેટલાક ધન પકાડી લોકો તોડીને વેચના હતા. ખેતરો, ગાય બળદ, બકરાં મેઢાં જણાતા હતા. પકાડી લોકો આવજન કરના હતા. બપોરે કોઈ જગ્યાએ ઉતરીને ખાનો પંચી બે ત્રણ કલાક આરામ લઈને આગળ ચાલતો. રાત પડતી તો કેંઈ દુકાનવારની પામેની ઝોરડીમાં વામો કરતો, આવી રીતે બે દહાડે ગોપીપુર દહેરામાં પહોંચ્યો.

ગોપીપુર.—ગોપીપુર દહેરા એ વ્યાસ નદીને કાંઠે એક નાનું ગામહુ છે. તેની બજાર નદીના કિનારા ઉપરની સપાટ જમીન ઉપર છે. તે બજારમાં કેટલીક વાણીયાની દુકાનો છે. તેમાં અનાજ, કરીઆણું, કપડાં લતા વેચાય છે. એક બે મીઠાઇવાળાની દુકાનો છે તેના સિવાય બાંડ ભૂખની દુકાનો છે. કંઈક શાકભાજી આસપાસથી વેચાવવા આવે છે. ગોપીપુર દહેરામાં આમરે બમો ઘરની વસ્તી હશે. ત્યાં વેપાર આસપાસના ગામનું અનાજ મેવો તથા ઘેટાના વાગનું ઉન તથા તેનું કરેલું કપડું મૂખ્ય છે વિક્રાયતી માલ મોઢ દોરો, કાગળ કપડું વગેરે જરૂરની વસ્તુઓ વેચાય છે. ગોપીપુર દહેરામાં એક નિશાળ, પોસ્ટ ઓફિસ, મામલેતદારની કચેરી તથા ડેક બંગલો (મુસાફર બંગલો) છે વ્યાસનું નિર્મળ પાણી તથા મોટા કુદરતાના કુગરની હરીઆળી સિવાય ધીમું કંઈ જોવા જેવું નથી. ગોપીપુર દહેરાના માણુમો પકાડી છે. તેમાં રજપુત, ખતરી બનીઆ, કાહર, બ્રાહ્મણના નાગર્યો જોવાખાય છે

હું એક વાણીયાની દુકાન ઉપર ઉતર્યો તે દુકાનવાર ખેડુતને કહ્યું રૂપીઆ આપતો અને તેને માલ લેતો તથા બજારમાં એક દુકાનમાં પરચુરલુ માલ વેચતો હતો. તેની દુકાન સાસી હતી. તેના ત્રણ બાગીદાર હતા. તેમાંનો એક બાગીદાર શીખ ધર્મી વૃદ્ધ માણુસ હતો. ખીજા બે પક્ષ વેપારી હતા. મેડા ઉપર મારો ઉતારો હતો, ત્રણે બાગીદાર જુદા

જૂઠા ધરમાં રહેતા હતા. હું મેઠા ઉપર સામાનની વગમાં રહેતો હતો, એક જાણુને ત્યાંથી ખાનાનું ખીરસાધને આવવું હતું. તે પડાડી હતું. ખાવા લાપક જોઈ હતું પણ મોટા વેપારીના જેવું નહોતું. હું ખાતો કંઈક આવતું તમા નહિ આવતું પણ હું મીઠાઈ જાળરમાંથી ખાતો એટલે તેનાથી સરખર થઈ જતું.

મારી જોડે વેપારી ખેતરો જતાવવા આવતો અમુક ખેતર સાક છે તેની કિંમત આટલી છે. આમાં આટલા વીધા છે. આમાં પાણીનો ઝરો છે, આ ધર છે. ઇત્યાદિ દેખાડતો. અને હું પણ ધીરે ધીરે સમજવાનું ડાળ પાણીને સવાલો પૂછતો. તેના જવાબ ખેડુતો કંઈક હિંદુસ્તાની તથા પંજાબી મિશ્રિત ભાષાથી કહેતા. તે હું ખાણુને લખી જણાવતો. જાણુ તરફથી દરરોજ એક કાગળ મળતો તેમાં તેઓ લખતા કે અમુક જગા લેવી તેની કિંમત આટલી માંગવી, નહિતો પછી આટલે લેવી. આ જમીન સારી છે, પેલી જમીન સારી નથી. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ લખતા, તે હું ખીજને નહિ કહેતાં જે મારેથી થતું તે હું પોતે જાતે તપાસ કરીને ઝાઝા પ્રેમ્યાની બાંજગડ કરીને નક્કી કરતો. પછી લખતો. આવી રીતે મેં એક જમીન લીધી. ખીજ ચાર પાંચ જોધ રાખી, હું દરરોજ પડાડતો દેખાવ જેવા જતો અને દરરોજ સવારના સાંજના વ્યામ નદીના પર તરફ જઈને એક મોટા પથ્થર ઉપર જઈને બેસતો અને ત્યાં ઇશ્વરની સ્તુતિ-વાદ કરતો. હું રોજ નિયમસર ઇશ્વરની આરાધનામાં કાળ ગાળતો, આસપાસ ફરવા જતો. કોઈ રસ્તામાં ગરીબને દેખતો તો તેને કંઈ આપતો. નદીને ગેરે પાર એક રમતપીતીયાને મેં જોયો તેની ખગળ દશા જોઈને આક આના આખ્યા. વારવાર તેને કંઈને કંઈ આપ તો. આવી રીતે હું ગોપીપુર કોશમાં ધાર્મિક બન્યો હું નિત્ય બે કલાકથી વધારે વખત ઇશ્વરના સુલુગાન કરતો તથા તેમાં આનંદ અનુભવતો હતો. અને અનુભવ થવા લાગ્યો કે ઇશ્વરને યાદ કરવાની સુંદર જગા તેની પ્રકૃતિની રચના જોવાપર છે. તેથીજ હિંદુઓએ તીર્થની જગા જ્યાં વધારે સુંદરતા હોય ત્યાંજ કરી છે. હજારે હજારે હું રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં

ધશ્વિરની અગાધ મહિમા વર્ણુના લાગ્યો. હું અહિયાં હિંદુધર્મ નીતિનું બાપા
નતર વખતો વખત કરતો હતો તથા પુસ્તકો વાચતો હતો.

હું ગોપીપુર દહેરામાં આમપામના ખેતરો જોના તથા લેનાની તજ
વીજમાં હતો ત્યારે હું આસપામના માણુમોના અહેરા તથા માયુ 'જોધને
તે કેના છે તે હું શીખતો હતો મને તે વિશે રામજીદામે આશ્રામાં કંઈક
જ્ઞાન અમેજી પુસ્તકપરથી આપ્યું હતું, હું દરરોજ કોઈને કોઈ માણુસના
ગુણુદોષ બતાવતો હતો તેમાં ઘણું કરીને હું ફનેહમદ થતો હતો હું દર-
રોજ નસા નસા માણુસોની જોડે વાનો કરીને તથા તેના અહેરા અચતોકન
કરીને તેમજ માયાના જૂદા જૂદા ભાગને હાથ લગાડીને પ્રેમ, ભક્તિ,
જ્ઞાન, તર્ક, વિવેચના શક્તિ, શોભાનુમાનકતા વગેરે આખાદ કહેતો તે જો
ધને ઘણા માણુસો આશ્ચર્ય પામતા આના અભ્યામને લીધે મેં મુમઘમાં
મનસુખરામ સર્વરામ, પુરુષોત્તમરાય મુદ્રજી જાવા વગેરેના અહેરા તથા
માયાના જૂદા જૂદા ભાગ જોધને તેઓની પાશિયત આખાદ કરેલી હતી

ધર્મશાળા.—આવી રીતે મને જમીન જોનામાં તથા ધશ્વિરની સ્તુતિ

કરનામાં કેટલાક દિવસ ગયા પાણુની જોડે કાગળો લખનામાં વખત જતો
પાણુની તરફથી ઉત્તરો આનતા જમીન લેનાની ભાજગદ કરતો હતો એટ-
લામાં માયુએ લખ્યું કે ધર્મશાળામાં મેં એક બગનો વેચાતો લીધો છે ત્યા
જોધને જોધ આવજો કે તે કેવો છે હું તજ ત્યાંથી ધર્મશાળા તરફ ગયો
ગોપીપુર દહેરાથી આસરે ૩૦ માઈલપર છે ત્યાં હું આજ્યો મારી જોડે
પેનો રીખ બુઢો આવ્યો તે ઘણો નમ્ર હતો તેને મને શીખ ધર્મની ઘણી
માહિતી આપી હતી તેમજ શીખ લોકોની ગુરમુખી પણ કાંઈક શીખવી હતી
તથા જપજના અર્થ મમજીવ્યા હતા અમે ખેલ આજ્યા ખીજ દહાડે અમે
ધર્મશાળામાં આવી પહોચ્યા શીખે મારી ધશ્વિરાધના છુપી રીતે સાબળી તે
સાબળીને આશ્ચર્ય પામીને મને તે શીખનાને કહ્યું મેં તેને કંઈક કહ્યું શીખે
પોતાના મિત્રને ત્યાં ઉતારો કર્યો મને પણ પોતાની જોડે ઉતાપો તે ગૃહસ્થ
આનદિન મીજાજનો હતો, તેને ત્યાં અમે રહેના લાગ્યા હું પછી પાણુ નવીન
અદ્રે લીધેના બગના તરફ ગયો તે બગનો ઘણો વિચ્ચે હતો ત્યાં હું પહોચ્યો

રસ્તામાં એક પેનસનર અંગ્રેજ ન્યાયવિદ્ય મળ્યો તેની જોડે હિંદુસ્તાનીમાં પ-
 દાડ વિશે માન્યતા થઈ. તે પણ બંગલો લેવા આવ્યો હતો તેનો વિચાર
 હિંદુસ્તાનમાં રહેવાનો હતો. તેથી તે અને તેની સ્ત્રી બંગલા જોવા હતા. હું
 બાથુના બંગલામાં ગયો. તે બંગલો બાથુએ ૧૬૦૦ રૂપિયાનો લીજો હતો
 પણ નવો કચવ જતાં તેની કિંમત બહુ ઘણી. પહેલા ધર્મશાળાએ મનર
 જનરલના રહેવાની શીતળ ટેકરી હતી. તે વેળાએ કેટલાક બંગલાઓ બંધાયા
 હતા, હવે સીમલા ગવર્નર જનરલની શીતળ ટેકરી છે તેથી ઘણા જોડા
 અંગ્રેજ હવા ખાવા આવે છે. આથી બંગલાનું બાહુ કંઈ નહિ ઉપજવાથી
 તે વેચવા કાઢવા હતા તેમાંથી બાથુએ એક બંગલો લીધો. ધર્મશાળાને
 દેખાવ મને પણ સ્વાસ્થી લાગ્યો તેથી હું વધારે દલાલ ધર્મશાળામાં રહ્યા.
 ધીરે ધીરે હું પેલા હિંદુસ્તાનની મારફતે કેટલાક ત્યાંના કામદારોને જોળ-
 વવા લાગ્યો. મારી જોડારની સાથે પીછાન થઈ. જોડારની જોડે વાત કરતાં
 મેં જાણ્યું કે પહાડી લોકો મોર નથી, એ અવિશ્વાસી નથી ઘણા જ નરમ
 સ્વભાવના છે. તે મોડીના કે પીના કાંઈ શુદ્ધિમાં સપડાઈને કેદખાનામાં
 આવતા નથી. જે કેદીઓ છે તે બધા તીચેના કેટલાક અંગ્રેજોના નોકરો
 છે. કેદખાનામાં જઈને જોયું તો તેમજ દીકું. ધર્મશાળામાં સ્ત્રીઓ વેચાની
 જોઈ જોઈ માથાપને ૧૦૦-૨૫૦ રૂપિયા આપે તો પોતાની છોકરી
 તેને પરણાવે. તેને માટે ખાતપત્રો ઘટાં તે મેં જોયાં અંગ્રેજ સંસ્થામાં શુદ્ધ-
 ગનો વેપાર નથી તે હું જાણ્યો હતો. આ જોઈને અત્યંત પામ્યો પણ
 તેનો ખુદાસો એવો મળ્યો કે શુદ્ધિમાંથી માટે વેચાતી આપના નથી
 પણ પોતાને ઉછેરવાને જે ખર્ચ થયો છે તેને પેટ પૈસા લેવામાં આવે છે.
 અહિંની સ્ત્રીઓ ખૂબજુરત તથા મજબૂત બાંધાની દીવી. તેઓની બાથ
 હિંદી પંચમી મેગવેલી જણાઈ. અહિંના લોકોના પોશાક ગરમ કપડાનો
 દીકો બાંધીઓ પુરૂપો રહો માલતાં ઉનનું સુતર કાંતતાં દેખાતા તથા કેટ-
 લાકના ધરના વજુવાના હથિયાર મેં દીકાં. ધરના અંગણમાં શાળી ર-
 પીને કેટલીક સ્ત્રીઓને વજુનાં જોઈ. હું દરરોજ આસપાસના ડુગરો ઉ-
 પર-ધરવા જતો. રસ્તામાં કાંઈ વખતે કાંઈ શુદ્ધિની પામે Cમે રહીને

પકાડી લોએ શુ કરે છે તે જોતો. કોઈ અખચેટ છોડીને તેમણી અખ-
ચેટ બદલ દાંડતા, કોઈ બટાગના ખેતગમણી બટાગ, કોઈ વણતા તે
કોઈ તાનજો કરતા, કોઈ ગંધની તે કોઈ વાતો કરતા, આવી રીતે કંઈને
કંઈ પણ દરોજ નહુ જાણી આવતો હતો. ધર્મશાળાની બંધગા પત્રી
અને અમરા તમેના બહુ ગણતા, તે હું કોઈ કોઈ વખતે ખાતો હતો
યેનો સીખત્રદ્ધ ધર્મશાળામાં નોતો તે પોતાનું કામ કરીને ગયો હુ દન
પે ॥ સિદ્ધનની જોયે પત્રીની ત્યાં ગે ॥ વાગ્યો પાનું હું બંધનમાં જ-
દો ખાતો ફક્ત ત્યાં સુતો હતો તે માણ્યે બહુ સમજવ્યુ પાનું હુ તે
બદાગજ ખાતો હતો બંધગની પામેથી અથેને જ્યા રહેતા હતા તે બહુ
ઉચ્ચાણુ સાળી ટેકની હતી ત્યાં કમીશનરની કચેરી હતી ત્યાં તે ચડતા હાક
ચડતો પત્રી તે બહુ ગમણી દેખાવ જણાતો સફેદ બરફસાગો પકાડ દે
ખાતો હતો હુ દીસાળીના ટાણે ધર્મશાળામાં ગયો હતો બામુના મગાવાની
અસમામ મે બરફ જોયો તે બરફમાં હુ દક્ષગી જોડા પકેરીને આવ્યો

ધર્મશાળામાં એક પાન્સી ઠી દુકાન હતી તે દુકાનમાં હુ મારેસાં જઈને
નસનજોડતાર વગેરે માસિક પુસ્તકો વાચતો હતો દુકાનદાર વગેરે માયાણુ હતો
તેની જોડે વાતોના ગપ્પાગ માગતો તથા આમ પસના દેખાવ વિશે પૂછતો
હતો તે કહેતો હતો હું લગભગ દોઢ મહિનો ધર્મશાળામાં ગયો તેમણે

કાંગડા.—પછી હુ પાછો ગોપીપુત્ર દહેરા તરફ ગયો રસ્તામાં
કાંગડા આવે છે, તે કાંગડા જોને કાંગડા વ્યાપીના નામથી જોડાખાય છે
તે કાંગડા એક માર નાનું શરૂ છે તેમાં કાંગડા નામની દેરી છે તેના
પૂજા થાય છે યાના થાય છે તેથી હજારો માણ્યે ત્યાં આવે છે કાંગ
ડામાં ચાક વની તથા પશુ તેની પામે પાવમપુત્ર કરીને ફેટવાક નાના
ગામડા છે ત્યાં થાય છે, તે હું જોયા ગયો હતો પકાડની ઉપર નાના
નાના જાડ જેવા ચાકના જાડ દીકા તેના પાતરાની ચાક થાય છે કાંગ
ડામાં ઘણાજ સાગ પોરા થાય છે તેમાં પોરા મે કોઈ જગાએ ખાધ
તથા તેમજ પેડા પશુ સાન થાય છે કાંગડામાં ઘણા પોરા બાવનારની
દુકાનો છે તેઓ ત્યાં મોટા જથાથી પોરા ગુટે છે કાંગડામાં કંઈ નવ

ધની વસ્તુ મળતી નથી. તે એક પહાડી રહેણાણ છે. કાંગડા શક્તિમાં બટારા તથા અખરોટ ધણાં સારાં સરતાં મળે છે. બટારા એક એક શેરના મેં જોયા.

જ્વાળામુખી—કાંગડેથી હું જ્વાળામુખી જોવા ગયો કેમકે ત્યાંથી મેં સાંભળ્યું કે જ્વાળામુખી જોવા જેવી જગા છે અને પાસે છે. હું જ્વાળામુખી તરફ જવા નીકળ્યો. જ્વાળામુખી પહાડપર એક તીર્થસ્થાનમાં અપે છે. ત્યાં હજારો યાત્રીઓ નીચેથી તથા પહાડપરથી આવે છે. જ્વાળામુખી એ તીર્થની જગા હોવાથી લાં વેપારીઓ તથા કંદોઈની દુકાનો પુષ્કળ છે. બ્રાહ્મણોની વસ્તી પણ ઘણી છે. યાત્રીઓને ઘણું દૂરથી તેઓ મળે છે. અને પોતાને ત્યાં રાખીને દરેક જાતનું સુખ આપવામાં કંઈ પણ ઓછાં પહું રાખતા નથી. તેઓને તેને બદલે રૂપા નાણામાં મળે છે. જ્વાળામુખીનું બજાર પહાડપર છે. બધા ઘરો નીચે ઉપર છે. રસ્તો ઘણો ઉંચો છે. મંદિરમાં જતાં શ્વાસ આવે છે. રસ્તામાં સીડી કરેલી છે. મંદિર દૂરથી જોવાના રસેશ પતરાવાળું જણાય છે. અને તાડકામાં ઝાંકે છે. તેનો દેખાવ દૂરથી જાહુ રમણીય જણાય છે. ગ્રાસપાસ ઝાડ પાનવાળા પહાડો છે, ખીણો છે. તેમાં અગતી વસ્તુ વધારે દીપે તેમાં નવાઈ નથી મારી જોડે ઘણાક પંડા આવવા લાગ્યા. નામ તથા રહેણાણ પૂજવા લાગ્યા. હું કંઈ જોવા આસ્વા વિના મંદિરમાં ગયો. મંદિર પર્યટનું અણેડું હતું. મોટો વિશાળ એક હતો. તેમાં દીવા મૂકવાનો એક લાંબો અડવાળો સ્તાંબ હતો. અંદર ગયો. જોડેહું તો એક ખુણામાં આસમાની રંગનું બગતું જણાયું અને વચમાં કેટલીક નાની જ્યોત એક કુંડના આકારમાં બળતી જોઈ. ત્યાં કોઈની મૂર્તિ નહોતી. ફક્ત જ્વાળા જણાતી હતી. તે જ્વાળાને પેંડાનો પ્રસાદ બ્રાહ્મણો પોતાના યજ્ઞમાનોની તરફથી ધરાવતા. કેટલીક જ્યોત પેંડાના ઉપર હાલની હાલતી આવતી તેથી પંડા પોતાના યજ્ઞમાનોને દહેતા કે જ્વાળામાતાએ તમારો પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો. તેથી યજ્ઞમાન આનંદિત થતા. મંદિરમાં બીજું કંઈ જણાયું નહિ ફક્ત તપ્ત આર મોટા દીવા જેવી જ્યોતિ જણાઈ. પણ બધા કન્યાં ખુણાપરની

જ્યોતિ પહુ મોટી આસમાની રંગની બગતી હતી. આઠાજોએ તેનો મ-
 હમા વર્ણુઓ. કોઇએ કહ્યું કે, આ જ્યોતિનો પ્રતાપ જ્યેષ્ઠ માટે અકબર
 બાદશાહે જ્યોતિ ઉપર મોટા લોખંડનાં પતરાં બેસાડ્યાં હતાં તે છતાં
 તે કાટીને જ્યોતિ બહાર નીકળી. પછી તેના ઉપર પાછા પત્રાં બેસાડ્યા
 તે છતાં પાછી જ્યોતિ નીકળી. આવી રીતે પાંચ છ વાર મોટાં જ્વડાં
 જ્વડાં પતરાં બેસાડ્યાં પણ જ્યોતિ બહાર નીકળી. આથી અકબરસાહ
 ધજો આશ્ચર્ય પામીને આ દેવળ ઉપર સોનાનું પતકું મદાવ્યું. આવી વાતો
 સાંભળીને યાત્રાળુ અગ્નયજ્ઞ યયા અને જ્વાળામુખીનો મહિમા ગાવા
 લાગ્યા તથા આઠાજીને ધન આપવા લાગ્યા. આ સેવકે તે કંઈ આપ્યું
 નહિ. પછી ત્યાં એક ગરમ ઝેરા હતો તે તરફ યાત્રીઓ ગયા. હુ પણ
 એક રીતનો યાત્રી (મુસાફર) હતો તેથી તેઓની જોડે ગયો. ત્યાં એક
 ગરમ પાણીનો કુંડ જોયો. આઠાજો કહેવા લાગ્યા કે આમાં જોખાની પોટ-
 લી બાંધીને હાથમાં પકડી રાખવાથી થોડા અરસામાં જાત થઇ જશે.
 તે જાત ખાવા જોવો થશે. તે મેં સાંભળ્યું પણ અતુભ્યું નહિ એટ-
 લુંજ બાકી રહ્યું. મેં પહેલાં નાસકની પાસે આવો ગરમ કુંડ જોયો હતો.
 તેમાં પણ પાણી ગરમ હતું. ત્યાર પછી એક કુવા પાસે યાત્રી ગયા,
 કુવામાં એક કાકડો સજગાવીને નાંખ્યો તેથી મોટો અવાજ થયો. આ
 વિશે પૂજારી મહારાજ કહેવા લાગ્યા કે અહિં એક સન્યાસી રહેતા હતા,
 તે મરી ગયા પછી અહિંયાં સમાધિ થયા તેઓ અવાજ કરે છે. આવી
 રીતે જાત જાતની વાતો સાંભળીને તથા જોધને અગ્નયજ્ઞ પામતો એક
 આઠાજીને સાં રાત વાસો કરીને સવારે આઠાજીને કંઈક આપીને હુ પાછો
 જ્વાળામુખીના દહેરામાં જોધને બરાબર જોયા પછી ગોપીપુર દહેરા તરફ
 ચાલ્યો. ગોપીપુર દહેરામાં ફેટલાક દિવસ રહ્યો. એટલામાં બાપુનો હુશંગા-
 બાદથી પત્ર આવ્યો કે હવે કંઈ પહાડ ઉપર જમીન લેવી નથી. હુશંગાબાદ
 શલામાં એક ગામ લીધું છે. સાંની વ્યવસ્થા કરવા માટે તારે જવું પડશે,
 એથી એકદમ આગ્રે આવવું. મેં મારા બચોળા ઉપાજા. હું આગ્રે આવ્યો.

મકરણ ૪૫ મુ.

હું આગ્રેથી ચાલતો ખંડવાની તરફ ગામ વસાવવા નીકળ્યો. આગ્રે આગ્રેને બાપુના કહેવાપરથી મેં તૈયારી કરા માંડી. આગ્રેથી ચાલતા ખંડવા જવાનો વિચાર થયો. એટલે આગ્રેથી લઈ જવા એવો સરકારનો હુકમ હતો જે ગામમાં બાપુએ હુકમગાળાદ છલાંગાં કરવાની પાસે બમનગામ લીધું હતું તેની સરત એ હતી કે વષ વર્ષ કંઈ લેવું દેવું નહિ, પછી વંચુ વર્ષ પછી એ આને વીધા તરીકે લેવું, પછી સાત વર્ષ ચાર આને વીધા તરીકે લેવું અને ત્યાર પછી જે ખીજે જાહેબરન થાય તે પ્રમાણે લેવું. પણ ત્યાંના માણુનો ખેતીના કામમાં તેવા નહિ કારણ કે ત્યાં માણુએની વસ્તી ઓછી છે તેથી બહારથી માણુએ લાવવા એથી બાપુએ માણુએની ખેતી કરાવને મને આસપાસના ગામમાં એકઠાંને વેળાએ આગ્રેની આસપાસ ધજોળ થોડા વર્ષાદ પડ્યો હતો તેથી એક-ગને હુકમ લેવું તથા હતું. એટલે અત્યાજ વગર ગમરુના હતા. કેટલાક ગામમાં જાહેને એટલેને કહું કે ખંડવાની પાસેના ગામમાં તમે આરશો નો જમીન, બગદ, ખાવાનું છતાંદિ મળશે. આથી કેટલાક ઘોડો આવવાને ખુશી થયા તે વેળાએ ધણીક ગાય બહુ સસ્તી વેચાની હતી કેટલીક અમે લીધી તથા બગદ પણ બહુ સસ્તા ખરીદ્યા, ગાડી તૈયાર કરાવી, બધી જાનની તૈયારી કરીને સમગ્રવસ અનાયાત્રમના ૧૫ છોકરાઓ તથા ખીજા નાના મોટા સ્ત્રી પુરુષો છોકરાં છોકરીઓ ૭૦ માણુએનો કાફલો લઈને હું નીકળ્યો. રસ્તા ખર્ચને માટે ૨૦૦ રૂપીઆ લીધા. તે રૂપીઆ પેંડાના માટલાની નીચે રાખ્યા કારણ કે જેની એકે જવાનું હતું તેએને કાઢને પણ મારી રીને યોગબનો નહોતો. કદાચ રસ્તામાં કુંડાવીને લઈ જાય તેથી મેં આ હીકમન કરી.

અમારી એકે ત્રણ ચાર ગાડીઓ, ૨૦ બગદ, ૪૦ ગાયો હતી. હું ખંડવાની વચમાં તથા પહેલો ગાડીમાં બેસીને જાનો હતો. જે વેળાએ અમે નીકળ્યા તે વખતે હુનાળો હતો, રસ્તામાં ઘણું તાપ પડ્યો હતો. બીજ

છોકરા અંગીતા હતા પહેલા ધોનપુર, પછી ગોવાલિયર, સીપ્રી શાહપુર વગેરે જગાપરથી ચાલ્યા દિવસે કાકલો ચનાવતો, રાતે મેદાનમાં નાસો કરતો પછી બહુ ગરમી લાગનાથી દિવસે આગમ લેતા અને કોઈ જાડની નીચે ખાતા હતા તે રાતે ઊંડતા હતા, રસ્તામાં ખેતરો સિનાય પીંજી કંઈ પણ નગરે પડતું નહોતું રસ્તો પાત્રો હતો ઠેક ઠેકાણે કોઈ ગામ જણાતા હતા ગામની પાદરે જાડ તમે રહેતા હતા ખાનાવું, જનાવરોને માટે ચારે વગેરે ગામમાંથી લાવતો રોજના ચાર પાચ રૂપીઆનો ખર્ચ થતો ધીરે ધીરે અમે ચાલ્યા એટલામાં બાપુએ પોતાના મનની સાથે વિચાર કર્યા કે નારાયણ જીવાન છે તે મોટા માણુમના બેટલા દાવપેજ જણાતો નથી તેથી મોઠના હાથે ઠગાય આવો વિચાર કરીને પોતાના બહાગના એક ધાર્મિક દેખાવના મિત્રને મને મદદ કરના માટે મોટાઓ તે ખીચારો કામપર હતો તેને છુટી લેવડાવીને થોડા દિવસમાં મારી તરફ મોકલ્યો તે મને રસ્તે મળ્યો, અમારો કાકલો ધીરે ધીરે જતો હતો તે જલદીથી ગાડીમાં આવીને મળ્યો તેવું નામ બાપુ શિવચંદ્ર સેન હતું

શિવચંદ્ર સેન રસ્તામાં મને મળ્યો, તેને દુ પહેલા ઓળખતો હતો ઉપામનાની વખત તે બહુ રોતો હતો, તથા બજન ગાનામાં તે બહુ હો શિયાર હતો તે બહાગથી ખરો ઉપાસક તથા ભક્ત જણાતો હતો બાપુ નીનચંદ્ર ગય તેના બહારના દેખાવથી તેને ઘણો સારો માણુસ જણાતા હતા પણ તેના છોકરા ધણુજ લક્ષ્મી તથા ખરાબ ચાલના હતા આના ઉપગથી મને તો પડેનાથી તેના બહારના દેખાવપર નિશ્વાસ નહોતો શિવચંદ્ર સેન જતામાં બધાને એકા કરીને ઈશ્વર બજન કરતો હતો તથા મીઠી મીઠી વાનો કરીને બધાને ભૂનાવતો હતો આવી રીતે રસ્તામાં કંઈક સુખમાં પણ બહુ દુખમાં ચાનના લાગના રમ્તો ઉજડ જેવો લાગતો, તાપ તો કંડે માફ કામ, અજાન લોથને લઈ જાા ખાનાની માગ મારી મોઠ કહે ક મને આટલો લો/ નેઈએ, કોઈ કહે કે અમો આટલી દાગ નેંએ મમજાની દામવાવીને અમે ૫૦૦ માહનની મુમાકરી એક મહિને પૂરી કરી- અરે હંદો મા આપ્યા ઇદોગનો બહાગનો કઈક દેશા નેયો ઠંદાર

મારી રીતે જોયું નહિ પણ અમે ધીરે ધીરે ખંડને આવ્યા. ખડવામાં એક બગાળી બાબુની જોડે ઝોગખાણુ થયું, ત્યાંથી બમન ગામમાં આવ્યા દોઢક મહિને સુખ દુખ ભોગવતા અમારી મુસાફરીનો છેડો આવ્યો.

મકરાણુ ૪૬ મું.

બમનગામ વસાવવાની કહાણી.

બમન ગામ એ ખંડવાથી ૩૬ માઈલને તફાવતે એક નર્તુ ઉત્ક ગામ હતું. તે ગામ ચારવા ઈલાકામાં આવેલું છે. ચારવા ઈલાકા એ હરગ તહેરીવન છે અને હરગએ હુમંગાબાદ ઈલાકામાં ગણાય છે. ચારવા પગાણુ એ પહેલાં ધણીજ મારી અવસ્થામાં હતું. પણ મરાઠાઓએ તેની ધુન-ધાણી કરી મૂકી હતી તેથી એકો ભાગીને ખીન્ને વસ્યા. બમનગામ એ પહેલાં સારી હાલતમાં હતું તેના ચિર્ન ઉપરથી જણાય છે. ગામમાં વુની ઈટા મળે છે તથા ગામમાં ત્રણ ચાર જૂના પૂરાપલા ફવા છે, તેના ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પહેલાં બમનગામ સારી હાલતમાં હતું. પણ ત્યારે અમે ૭૦ માણસનો કાફલો લઈને બમનગામ વસાવવા ગયા હતા, ત્યારે ઉત્ક વેરાન જેવું હતું. જોરડીના ઝાડ, ખેર વગેરેથી બરપુર હતું. રસ્તો નહોતો. ફક્ત આમપાસના ગામના દોરો ચરવાં હતાં. કારણ કે ધાર ત્યા પ્રક્રમ ઉચું હતું તેથી આમપાસના ગામવાગાઓને પોતાના દોરોને ચરવવાની મજા પડતી. કારણ કે પોતાના ગામમાં જમીન ખેતીમાં વપરાયેલી હોવાથી દોરને ચરવાને માટે ધાર એડી થતી હતી.

અમે બમનગામમાં ગયા. ત્યાં કોઈએ અમારે માટે ધર તથા મું-પક બનાવી રાખ્યું હતું. તેથી હવે અમારે મુપડાં કરવાં પડ્યાં. કુહાડીઓ નહોતી તેથી એકદમ આસપાસના ગામમાંથી કુહાડી લેવા માણુએને દો-ગવ્યા. તેઓએ ગામમાં જઈને સાંભળ્યું કે બમનગામમાં વાલ મિંદ છે તેથી સંભાળજો. આથી માણુએ ડર્યા. આવીને અમને ડરાવ્યા. પણ અમે ડરવાવાળા નહોતા. અમારી જોડેના કેટલાક ડરવાવાળા ડર્યા, કેટલાક ના

દિ મત માણુએ નતની વખતે એકવા જતા નહિ એટલામા અમને કેટ-
 લાક ઢોર વનમા ચરતા દેખાયા તરત માણુસેને મોકળીને તેના ચાગનાગે
 બોલાવી મગાગો તે આવ્યો તેને કળથી શિવચક્રે પૂછ્યુ કે અહિ વાધ
 છે ? તમે કરાના છો ? ઇત્યાદિ પૂછપરછ કરવાથી તે સરળ હૃદયના મા
 ણુએ કહ્યુ કે અહિ વાધ નથી પણ રીંછ કોઇ કોઇ વખત દેખાય છે અ
 મે પામેના ગામમાથી દરરોજ અહિ ચરાવના આવીએ છીએ આવુ જ
 ણ્યાથી અનુમાન કર્યુ કે પામેના ગામના માણુએને ડરાવવાનું કારણુ છે
 તેઓને થતા લાભમા અમે નુકશાન કર્તા છીએ તેથી તેઓએ આવી
 ખોગી ગપ્પ મારી છે આ બધુ ખેડુતોને સમજાવ્યુ તથા તરનાગ આપણી
 પાસે છે, તેથી ડરાવુ નથી આવુ કહીને લોકોને ઝુપડા બાધવાનુ કહ્યુ
 નાના નાના કેટલાક ઝુપડા તૈયાર થયા એક નાગાની પાસે નીચાણુમા ઝા
 ડની તળે અમારે માટે શિવચક્રે ઝુપડુ બનાવવાનો હુકમ આપ્યો કારણુકે
 તે જગા સારી જણાઇ પણુ અમે વિચાર કર્યો નહિ કે ઉપરનુ પાણુ નીચે
 ઢગાનવામા આનીને ઝુપડામા આવશે ઝુપડા તો તૈયાર થયા હવે ખાવાનુ
 જોઇએ પહેલા આસપાસના ગામમાથી મોઢુ અનાજ વેચાનુ લાવ્યા પછી
 વિચાર કર્યો કે ચાતો ખડવેથી અનાજ લાવવુ એ સગુ પડશે તરત શિ
 વ બાણુને મોકલ્યો તે અનાજ લાવ્યો હવે ઝાડી કપાવવાની શરૂવાત
 કરી ખેડુતોને પસદ પડતી જમીન આપી, તેઓ પોતા પોતાની જમીન
 પરની ઝાડી કાપવા લાગ્યા ઝાડીમા ખોરડી, ખેર, ઢાક વગેરે જગલી છોડ
 તથા ઝાડ હતા તે સાફ કરવા માડ્યા હવે બળદ જોઇએ વરસાદ પડવા
 લાગ્યો બળદ વગર કામ થાય નહિ તેથી બળદ ભેવાને માટે આસપાસના
 ગામમા છ સાત માણુસો લઇને ગયો રૂપીઆની થેલી એક માણુસને ખ
 બે લેવડાવીને હુ ઉઘાડે પગે ચાલતો એક ગામમાથી ખીજે ગામ બળદની
 તપાસ કરતો ચાલ્યો કીચડ કહે કે મારૂ કામ રસ્તામા કાઠા બોકાતા
 હતા ખાવાનું ગામમા મળે નહિ દૂધ ઉપર મારો ચલાવ્યો પણુ દૂધ ધણુ
 પચતું નહોતું તેથી પછી ધી અને ખાડ ખાવા શરૂ કર્યો નહુ ચાર દહાડા
 રોટલી, માત વિના ચલાવ્યુ કેટલાક બળદીયા મોઢી કિમત આપીને ખ

રીલા. જે ખરીદતો તે તરત ગામમાં મોકલતો. રૂપીઆ ખૂટ્યા. ફરી અમ
 ન ગામમાં ગયો. ત્યાં સાંજભૂંડે અંડવાથી જુવારી આરી છે તે લેવા જા-
 ળો. હું ગામનો બધા પુરોતને સાથે લઈને સ્ટેશનપર જુવાર લેવા ગયો
 રસ્તામાં વરસાદ પડ્યો. ગાડી રસ્તામાં ચાલતી નહોતી કારણ કે કીચડ
 ધસી હતો. ગાડીઓ જે આગ્રાથી લાગ્યા હતા તે બધી પક્કા રસ્તો ઉપર
 ચાલે એવી હતી તેથી ગાડી વિના માણુમોના માથે લાવવાને હું નીકળ્યો.
 નાહું માણુસોનું ટેણું લઈને સ્ટેશનપર આવ્યો આવીને ગુણુ ફાડીને તેમાંના
 ખાગ કરીને માણુમોની ચાદરમાં જુવાર બધાવી. થોડે આગ્યા એટલે વ-
 રસાદ પડ્યો. સાંજ પડી. અંધારું થયું. રસ્તો અમારામાંથી કોઈ જાણતો
 નહોતો. તેથી રસ્તો બૂલ્યા. એટલામાં રસ્તામાં એક ગવળી ગાય બેસ ચમ-
 વનો હતો તેને કહ્યું કે અમનગામનો રત્નો દેખાડ. તેણે કહ્યું કે મરી ગાય
 બેંસ છે. હું આવતો નથી પછી હું જરા ગુસ્સે ચઈને બોલ્યો તુ આવે છે
 કે નહિ ? માણુસોને હુકમ આપ્યો કે તેને પહેલા ચલાવ એટલામાં ગવળી-
 ળોનાં કુંપડાં જણાયાં. બધા માણુસોએ કહ્યું કે અમે યાત્રી મયા છીએ.
 આજની રાત અહિંયાં રહીએ તો દીક હું પણ યાત્રી ગયો-હતો. તેથી
 ગવળીના કુંપડાંમાં રહેવાનો વિચાર કર્યો. એક કુંપડવાગાને કહ્યું કે તમારે
 ત્યાં અમને રહેવાની જગા આપશો ? તેણે કહ્યું, નહિ. અમારી જગા નાની છે
 પછી થીજને કહ્યું તે પણ ના પાડવા લાગ્યા. ત્રીજાએ પણ ચોખી ના
 કરી તેથી મે કહ્યું કે ચાલો આ કુંપડમાં જઈને રહીએ. આશું કરીને બ-
 ધા માણુસોને તે કુંપડમાં લઈ ગયો. અમારામાંથી એક માણુમ જરા દે-
 ધિયાર વધા બારે હતો તેણે કહ્યું કે “અમે ગવળી એ ખરીઆ જાણુ
 સાહેબકે લીએ લાવ” પેલો ગવળી તો સુ કે ચા નહિ કરતાં એક ખાટલા
 લાગ્યો તેના ઉપર હું બેઠો પછી ધીરે ધીરે ગવળીને કહ્યું કે અમે અવારે
 ખાઈને નીકળ્યા છીએ. બધા લોકો બૂખ્યા છે તારી પાસે દૂધ હોય ને
 લાવ તેના પૈસા મગશે ખીચાર ગવળીએ દૂધનો હાડો લાવીને મગ્યો. દૂધ
 માપી લીધું બધાને ગેર દોરગેર પીવડાવ્યું. તેનો રૂબીએ ગવળીને આપ્યો.
 રત્ન ગવળીના કુંપડમાં ગળી અચાનક પડેલાને ગવળીને કહ્યું અમન-

ગામ તરફ આવ્યા. આવી રીતે ગામ વસવાના મુખ્ય દુઃખ બોગવતો ગામનું કામકાજ કરવા લાગ્યો.

ગામ વસાવવું એ કંઈ સહેલું કામ નથી. તેમાં મહેનતની જરૂર છે. હું જીવાન હતો તેથી ગામમાં રખડીને બળદો, બેંસ, બકરાં વગેરે વેચાતાં લાવીને તથા લુહાર, સુતાર વગેરે લાવીને ગામ વસાવ્યું. ગામને માટે જોઈએ તે મારે ખંડવા, હરડા, તથા ચારવાથી લાવવું પડતું. એટલુંજ નહિ પણ અનાજ, ખાવાનું, મીઠું, તેલ, ધી, કપડાં, લોટું વગેરે લેવા માટે મારે તરફ કરવું પડતું હતું. જ્યાં આવવાનો માર્ગ સારો નહોતો, કીચક બહુ હતો. ગાડી ચાલતી નહોતી, સ્ટેશન ચાર માઈલ પર હતું. રસ્તામાં નાની નદી પાર થઈને જવું પડતું. તેમાં પર્યટક પુષ્કળ હતા. છાતી સુધી પાણીમાં બે માણસ પકડીને હું જતો આવતો હતો, કોઈ કોઈ વખતે વરસાદમાં તથા નદીના પુરમાં માણસો મને પકડીને લઈ જતા હતા. આવી નિપત્તિ તથા દુઃખ બોગવીને ગામ વસાવ્યું. પેલો શિવચંદ્ર સેન તો ઝુંપડામાંથી બહાર નીકળતો નહોતો. તે બોલવાના કામમાં હોંશિયાર હતો. કામ કરવાને લાયક નહોતો. તેણે ત્રણ મહિનાની છુટી લીધી હતી. તે પૂરી થઈ એટલે ભાઈ સાહેબ રેલવેમાં બેસીને જતા રહ્યા. પેલો સમજદાર તો પોતાની મા તથા મામાની જોડે વાતોમાં મશગુલ રહ્યા. મારે તો અજ્ઞાન લોકોની જોડે આ કરવું, પેલું કરવું ધ્યાનિની માયાકુટ કરવી પડતી. વરસાદ કહે માઈ કામ. વરસાદમાં બીજાને ખેતરોમાં જતો. શું કામ કર્યું તે જ્ઞેતો. નહિ કર્યું હોય તો જુઓ પાડીને ખાવાનું આપીશ નહિ એવું કહીને ધમકાવતો તથા કામ કરાવતો. આવી રીતે ગામ વસાવવાના મુખ્ય દુઃખ બોગવતો અને ઈશ્વરનું સ્તવન કરતો હતો.

હું બ્રહ્મ ગામમાં હોમિયોપેથિક દવા આપીને લોકોને મંદવાડથી મુક્ત કરતો. કારણ કે મેં આગામાં હોમિયોપેથિકનું કંઈક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. હું દવા આપું છું તેના બંધર ગામના ક્રેટલાક ખેડૂતોએ ધીજી ગામના માણસોને આપ્યા તેથી તેઓ દવા લેવા બંધન ગામમાં આવવા લાગ્યા. હું તેઓને પૂછીને, તેઓની સ્થિતિ જોઈને દવા આપતો. મારી પામે હોમિયો-

પેથિકની દવાનું આક્રમણ હતું. દવાની કિંમત લેતો નહિ. કોઈ વખતે દવા નહિ ખાંનાર માણસને જરા દવા આપ્યાથી તે લાચુ પડે છે એવું કેટલાક અનુભવી ડાક્ટરોનું કહેવું છે, તે મારા અનુભવમાં આવ્યું. હું જે ગામડીઆને દવા આપતો તેથી તે ઘણું કરીને સારા થતા એવા સમાચાર મને વખતે વખત મળતા હતા તેથી ખુશી થતી હતી. દરરોજ એક બે ખીજા ગામડી માંદા માણસો દવા લેવા આવતા હતા. હું વખતે વખત ખંડવે જતો હતો ત્યાં એક ઓફિસરની હોમિયોપેથિક પેટી લીલામથી મેં ખરીદી હતી. એક વખત એવો હતો કે નવીનચંદ્ર રાયને પેટમાં બહુ દુઃખનું. જ્યારે દુઃખનું સારું આંસપાસ દોડતા અને ખુબો પાડતા, તરત ડાક્ટરને બોલાવી લાવતો, તે તેમને તીક્ષ્ણ દવા આપીને મટાડતા હતા, યોગ્ય દિવસમાં પાછું દુઃખનું થતું. મેં તેમને હોમિયોપેથિકની ગોળાઓ આપી તેથી તેમને દુઃખ ફરી થયું નહિ.

મકરણ ૪૭ મું.

બમન ગામમાં મારો ઉદ્યોગ.

મેં ગામમાં કેટલાક કૃષા કરાવ્યા, બે બગીચા બનાવ્યા, તથા વિલાયતી શાક બાજી, કેરી, કેળ, જમરખ વગેરેના રોપા રોપાવ્યા. રોપાઓ દૂરથી લાવ્યો હતો. ખેતરમાં તલ, બાજરી, જાત વગેરે વવડાવ્યું. ગામમાં ગાય બેરા રાખીને ધી બનાવડાવતો; મેંદાં, બકરાં રાખીને બીન કંપાવતો, તેમજ વિલાયતી તરેહના મદાસથી હળ મંગાવી ચલાવીને જેતો. આથી શીતે પહેલાં જે જંગલ જેવું હતું તેને ધીરે ધીરે ગામડા જેવું કર્યું ત્યાં કેટલાક છુપડાં તૈયાર કરાવીને કેળ તથા આંખાના માડથી શોભાયમાન કર્યું.

હું-ખેતીની તરફ ધ્યાન આપતો હતો એટલુંજ નહિ પણ વિદ્યા શિક્ષણ કામમાં પણ હું ધ્યાન આપતો હતો. હું મારી જાનની ઉન્નતિને માટે ખેદરહીત નહોતો. હું વાંચવાનો શોખીન છું તે પહેલાં જણાવી ગયો છું.

ગામને આપ્યા કરવાની વખતે પણ હું યોડો વખત પુસ્તકો જોવામાં ગાળ-
તો હતો. તે વેળાએ યુનામાં વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચીપુલકરે નિબંધમાળા નામનું
એક માસિક ચોપાનિયું કાઢવા માંડ્યું હતું, તે વિશે મને સ્ટેશન માસ્ટર
કહેવાથી મેં તે મંગાવ્યું અને તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો હતો, તેમજ
ઈંદુપ્રકાશ નામનું મરાઠી પત્ર પણ લેતો તથા કેટલાક બંગાળી ચોપાનિયાં
બાબુ નવીનચંદ્ર રાયની તરફથી આવતાં તે હું લક્ષ્યપૂર્વક વાંચતો તથા દર
મહિને કોઈ નવાં પુસ્તક મંગાવીને વાંચતો. મને દર મહિને ગામના બ-
ચ્છને માટે ૨૦૦-૨૫૦ રૂપીઆ મળતા હતા. તેમાં મારા ખાવાપીવાનો
તથા પુસ્તકો મંગાવવાનો ખર્ચ આસરે ૧૫-૧૬ રૂપીઆ થતા. બાબુ નવી-
નચંદ્ર રાય કોઈ કોઈ વખતે લખતા કે તું પોતાને માટે બહુ યોડો ખર્ચ
કરે છે તારે જોઈએ તેટલું ખર્ચ, પણ ગામમાં ખર્ચ શું? બે ત્રણ રૂપીઆ
ખાવાનો ખર્ચ ને બીજા પુસ્તકો મંગાવવાનો ખર્ચ. હું કપડાં સુદર પહેરતો
નહોતો, તે મેં પહેલાં લખ્યું છે. મારા કપડાંનો ખર્ચ વર્ષે દહાડે પાંચ-છ
રૂપીઆથી વધારે કોઈ વખતેજ થતો. આવી રીતે હું ખેતીના કામની સાથે
જ્ઞાન મેળવવામાં તમર રહેતો. તેની જોડે લખવામાં પણ કાળ ગાળતો. તે
અરસામાં મેં કેટલાક બંગાળી, હિંદી ચોપડીના તરજુમા કર્યા છે. તેમાંથી
કેટલાક છપાયા છે. ખ્રિસ્ત ધર્મનીતિ પણ મેં તા ૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૦
માં મુંબઈમાં મનઃસુખરામની મારફતે છપાવી. કદાપનિષતનો સાર, મુંબઈમાં
નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં તા. ૨૫ જુલાઈ ૧૮૮૦ માં છપાવ્યો. ત્યાર પછી મું-
ગવદ્ગીતાનો સાર તા. ૧ ઈ ડીસેમ્બર ૧૮૮૦ માં મુંબઈમાં નિર્ણયસાગર
પ્રેસમાં છપાવ્યો. આવી રીતે મેં કેટલાક લાહોર, આગ્રામાં તથા બ્રાહ્મ-
ગ્રામમાં તદ્દિઆર કરેલાં પુસ્તકો છપાવ્યાં. છપાઇતો ખર્ચ બાબુ નવીનચંદ્ર
રાયની તરફથી હું લેતો. બાબુએ કહી રાખ્યું હતું કે તારે જે છપાવવું હોય
તે છપાવજે. બાબુએ પહેલા મને આગ્રામાં કહ્યું હતું કે તારે ચોપાનિયું
કાઢવું હોય તો તે કાઢ. તેના પૈસા હું આપીશ. પણ તે વેળાએ બાબુને
અનાયાત્રમમાં બહુ ખર્ચ ચતું હતું તેથી મેં તેમ કરવાની હા કહી નહિ,
આવી રીતે એક બાબુએ પુસ્તકો લખાવડું, છપાવડું તથા રાજ દરિની

સાથે ખેતીવાડીનું કામ જોતો. હું તેને ગાટે બહુ ખંતથી બાબુને નુકસાન ન થાય તથા ખેડુત કે મજૂરને હાનિ ન થાય તેના ઉપર લક્ષ લગાડતો. કામને પ્રસંગે મને વારવાર ખંડવા દરમિયાન બહુ પડતું. ત્યાં કેટલાક વેપારીઓની જોડે ઝોળખાણુ થયું તેમાં વધી મહમદ નામના રોગ વેપારીની જોડે બહુ ઝોળખાણુ થયું હતું હું તેની દુકાનપરથી ગામને માટે આમાન લાવતો હતો. ખંડવામાં બાબુ રહુનાથની જોડે ઝોળખાણુ થયાથી હું તેમને ત્યાં ઉતરતો હતો. દરમિયાન બાબુ કાળીદાસ ચોધરીને ત્યાં ઉતરતો હતો.

મેં પહેલા લખ્યું છે કે મેં હિંદુ ધર્મનીતિ મનુષ્ય દિવાન બદાદુર મહિમાઇ જમમાઇને સૂઝમાં જાણવા મોકલી અને તેમણે તે પોતાની તરફથી જાણવા માટે મનમુખરામ સૂર્યરામને મોકલી તે તેમના જાણેજ ખંડવા જગનલાલને સુધારવા આપી. તે જાણી હતી તેના પ્રેરે ગને બાલ આમમાં મળતા હતા.

એક વખતે મનમુખરામનો પત્નિ આવ્યો તેમાં તેમણે લખ્યું કે તે પુસ્તક મહિમાઇને અર્પણ કરવું હોય તો અર્પણ પત્ર લખી મોકલવો. તે પ્રમાણે મેં નીચે લખેલું અર્પણ પત્ર લખીને મોકલ્યું.

મહામાન્ય

આર્થ કુલ શ્રેષ્ઠ નામર રાવ બદાદુર મહિમાઈ જમમાઈ, ૬૦૭ શુબલા
પ્રધાનની સેવામદ. સવિનય નિવેદનમ્

આર્થ

આપ ભારતવર્ષની ઉત્તરિને વાસ્તે પરિશ્રમ કરોહો, રાજશી અને વિદ્યાથી ઉપર સમ પ્રેમ રાખનાર વિરલ પ્રધાનોમા એક આપહો; લોકોની સ્થિતિ સ સોધન કરવાને વાસ્તે યત્ન કરોહો, આર્થ ધર્મના પ્રાણીન પ્રચોનો પ્રચાર થવા આદોહો, શુભર ભાષાત્ર વિપદ દયામાંથી વિમોચન અને સમ્યક્ થી રક્ષિતા સાધનમાં ખરા જાણથી નિરંતર યત્ન અને પરિશ્રમ કરો છે, અને આપ નૂતન મે યારોને આમય આ પોહો, તથા આર્થ ધર્મ નીતિ પાલક હો, એથી પ્રસન્ન થઈને આપને પ્રાપ્ત સમરણીય આ આર્થ ધર્મનીતિ નામક લઘુ ગ્રંથ અનુરામ રસાભિવિષ્ટ દરતથી સમર્પિત કર્યોહો

આજ્ઞાતમ

વિનયાવનન કૃપા પાવ અનુવાદ કર્તા

આર્ય ધર્મનીતિમાં મહાભારત, રામાયણ, મનુસ્મૃતિ વગેરે પ્રાચીન સસ્કૃત શ્લોકો અને તેના ભાષાન્તર આપીને એક ખીખની બંડે શીરીતે વર્તવું અને જૂદી જૂદી નીતિનો સમ્રહ છે.

મકરણ ૪૮ મું.

મારી મહુ, ઇન્દોર, રતલામ, જાવરા અને ઉજ્જૈનની મુસાફરી.

મહુ.—હું બ્રાહ્મગ્રામમાં જ્યારે હતો, ત્યારે ખડવાથી ઇન્દોર, રતલામ, ઉજ્જૈન વગેરે જોવા ગયો હતો. મહુની ઊવણીમાંનો એક જગાણી હમેશાં ખડવામાં મળતો હતો. તેના આગ્રહથી ખંડવાથી હું મહુ ગયો અને પેલા જગાણી કન્ટ્રાક્ટરને ત્યાં ઉતર્યો. મહુ એ ઇન્દોરથી ૪-૫ માઈલને દાસલે છે. ત્યાં અગ્રેજની મોટી ઊવણી છે ઊવણીમાં અગ્રેજ તથા દેશી પક્ષટણ રહે છે કાંપમાં કેટલીક દેશી તથા અગ્રેજ સામાનની દુકાનો છે. અહિંયાં પારંગીઓની પણ દુકાનો છે. મહુની ઊવણી મધ્ય દિલ્હસ્તાનમાં મોટી ગણાય છે. મહુની ઊવણી નવી હોવાથી ત્યાં કંઈ જોવા જેવી વસ્તુ નથી કેટલીક જરાબો છે તેના સિવાય નાના નાના કેટલાક જગાલા છે.

ઇન્દોર.—મહુમાં બે દહાડા રહીને પહી ઇન્દોર ગયો ઇન્દોર એ હોલકર મરાઠાનું રાજ્ય છે જે વખતે હુ ગયો હતો તે વખતે તુકાજી હોલકર છવતો હતો ઇન્દોર એક નાનું શહેર છે તેમા કેટલાક ધર મોટાં છે પણ બધી રીતે ધરો નાના દીકાં. દેશીરાજ્ય હોવાથી રસ્તાપરની સફાઈ જરાબર દીડી નહિ. મહેલ પણ સુદર દીકો નથી. એક મોટી હવેલી જોવો બહારથી જણાતો હતો. મહેલ શહેરની વચમાં આવ્યાથી એક મોટા તાણુતના આકાગનો જણાતો હતો, ખરી રીતે જોતા એ તાણુત જોવો છે ત્યાં સિપાઈઓનો પહેરો દીકો, સિપાઈઓનો પહેરવેશ પણ જૂદીજ જાતનો, એક જાતનો ક્યાય પણ દીકો નહિ મરાઠાસાહી શહેરમાં ધૂમ ધામ દીડી, મને તે ઇન્દોર ગમ્યું નહિ. પણ ઇન્દોરનો કાંપ મને સારો જણાયો. કાંપ-

સુંદર સ્વચ્છ હતો. માણસોની વસ્તી ઓછી હતી પણ ઊંદર કરતાં કાંપની સંસાધ ધણીજ સારી હતી. કાંપમાં કૃષ્ણિક પારંગીઓની દુકાન છે.

રતલામ.—ઊંદરથી હું રતલામ ગયો. રતલામ એ દેશીરાજ્ય છે. રતલામમાં અશીશુનો વેપાર બહુ ચાલે છે. તે શહેર બહુજ નાનું છે. શહેરમાં ધણું જોવા લાયક નથી. એક મહારાજનો બગીચો છે. એક બનર મુંબઈની તરેહથી બાંધેલું છે. રાજમહેલ છે. તેના સિવાય દુકાનો રતલામમાં જોઈ. એક ગુજરી છે તેમાં રતલાપર દુકાનો માંડીને લોકો વેચે છે. ત્યાં સરાઈની પુષ્કળ દુકાનો છે. આડિયાં મારવાડીના જોવા માણસોની વસ્તી પુષ્કળ છે. રતલામમાં ખાંવા પીવાની વસ્તુ સસ્તી વેચાય છે. દહાવાઈઓની દુકાન પર સવારના પહોરમાં જોશી બહુ યાય છે. લોકો ગરીબ વધારે છે. અશીશુનો સદ્દો પુષ્કળ યાય છે. રતલામમાં કંઈ નવાઈની વસ્તુ જોવા જોઈ નથી પણ જોવા લાયક છે.

જાવરા.—રતલામથી જાવરા ગયો. જાવરા એ દેશી નવાઈનું રાજ્ય છે. તે રતલામથી નાનું છે. સાં નવાઈનો મહેલ, તથા બગીચો જોવા જોવા છે. પણ રતલામથી ચંદ્ર એવો નથી. શહેર પણ નાનું છે. તેમાં મુસલમાનો જરા સુખી જોયા. તેઓને ગુલતાનમાં મરાગુલ દીકા. રાંડો પ્રણ જાવરામાં વધારે દીડી, કારણ કે મેં ધણું દેશી મુસલમાની રાજ્યમાં રાંડોનો વધારો જોતો આવ્યો છું તેનાંપરથી જાવરામાં પણ વધારો હોવી એ નવાઈ નથી. નવાઈની રાજ્ય કહીએ તો ચાલે. મુસલમાનો સિપાઈઓનો દોર ધણો દીડો, મુસલમાનો હકુમત કરનારા જણાયા.

ઉજ્જૈન.—જાવરાથી હું ઉજ્જૈન ગયો. પ્રાચીન કાળમાં ઉજ્જૈન મેં હું શહેર હતું. તેમાં બર્નુંદરિ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે બર્નુંદરિ વિક્રમ રાજનો બાઈ થતો હતો એવું કહે છે. તેના વારામાં તથા પછીના વારામાં ઉજ્જૈન ધણું વૈભવશાળી હતું. પણ હાલમાં તેમાંનું કંઈ નથી. પહેલાના રસ્તા નથી, પહેલાંની હવેલીઓ નથી, પહેલાનું બનર ચંદ્રુ નથી. હાલ તો એક નાના ગામડાં જેવું જણાય છે. તે કાલિકાના નદીને કનારે છે. નદી પણ સુકાપેલી જોઈ. શહેર વધુ થયેલું જોયું. દુનિયામાં શહેરો પણ વધુ થાય છે. શહેરો પણ ખરી જાય છે. નવા શહેરો ઉત્પન્ન થાય

છે, તેમ પહેલા ઉગ્ગેનની ઉગતિ હતી તે હાલ વૃદ્ધ થઇને મરવાની અવસ્થામાં છે અને મુંબઈ પહેલાં એક નાનું ગાછીમારું ગામડું હતું તે હાલ યુવાવસ્થામાં આવેલું છે, ઈશ્વર ગામને શહેર બનાવે છે અને શહેરને ગામ બનાવે છે તેમજ ઉગ્ગેનની સ્થિતિ જોઇ. તેના ઉપરથી મેં મારી પોતાની સ્થિતિને અનુભવ કર્યો. ઉગ્ગેન કાલિકા નદીના કિનારા ઉપર છે તે સિધિયાના તાબામાં છે. તેનો એક મોટો અમલદાર ઉગ્ગેનમાં રહે છે.

ઉગ્ગેનનાં કેટલાક તીર્થ સ્થાનો છે. તેથી કેટલાક પંડા રસ્તામાં મળે છે. જેં તે કોઈ પંડાને લીધે નહિ તે છતાં આવવા લાગ્યા. ત્યાં મહાદેવનું દેહું છે તે ધણું જુનું છે. તેમજ દેવીનું મંદિર છે તે ધણું જોવા જેવું છે. આજણો ભર્તૃહરિની મુક્તિ પાતાવે છે, તે એક મોટું જુનું મકાન છે, તે ધણું જુનું દેખાય છે, કહે છે તે ધરમાં રાજા ભર્તૃહરિ અદિયાં જોસીને મોગ ધ્યાન કરતા હતા. ગમે તેમ હો. ઉગ્ગેન જોવા જેવું શહેર છે. પહેલાં તે શહેર ધણી જોડવાળીમાં હતું હમણાં તેમાં કંઈ નથી. જગતનું પરિવર્તન દેખાડે છે.

અકરણ ૪૯ મું.

આજઆમની પરચુણ વાતો.

ધોડા મહિનામાં બાપુ છ મહિનાની રજા લઇને આજઆમમાં આવ્યા. હવે બાપુએ જમન ગામનું નામ આજઆમ પાડ્યું, તે આમની સનમાં આજઆમ બાપુએ ફેરવીને લખાવ્યું. કારણ કે એ ગામ આજે દીધેલું હતું. ફક્ત જમન ગામને શુદ્ધ કરાવીને આજઆમ રાખ્યું પણ આમજાના હોટો જમન ગામથી તે એળખતાં હતા અને હજી એળખે છે. હવે ગામમાં બાપુ આવ્યા એટલે બધી જાતનો ફેરફાર થવા માંડ્યો. બાપુ નીનચંદ્ર રાને અનુભવ હતો તે પોતાનો અનુભવ વાપરીને કંઈ નવું પ્રસવવા લાગ્યા. તે સદવારમાં હડીને પોતરામાં જઈને તથા બાગમાં જઈને

આમ કરવું તેમ કરવું વગેરે ખેડુતોને કહેતા તથા પોતે પણ તે કામ કરતા. બગીચો સારો કર્યો, તેમાં વિદાયતી શાકભાજીનાં જીવ વાબ્યાં, તે વાવવાની રીત અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી જોઈને માળાને બતાવી. તે પ્રમાણે વાવીને થોડા દિવસમાં ઘણી જલતની વિદાયતી શાકભાજી થઈ. દરરોજ બાપુ કંઈ નવું નવું બનાવતા અને તે પ્રમાણે કરવાથી લાભ પણ થતો હતો. ૯ મહિના રહીને બાપુ પાછા આગ્રે ગયા.

બ્રાહ્મણાગને વંસાવવાને આશરે એક વર્ષ થયું. એટલામાં બાપુ નવીનચંદ્ર રાયે કેટલીક જમીન બે ત્રણ બાગીચામાં વહેંચીને તેઓની પાસેથી બાગના રૂખીઆ અને મોકલાવવા લાગ્યા. બાપુએ પોતાના મિત્રોને ખેતીમાં શી પેદાશ થશે તેના આંકડા બતાવીને તેઓની ખાતરી કરી કે ગામમાંથી સારી પેદાશ થશે. તેથી તેઓ તેમાં સામેલ થયા અને એક જણે પોતાની આકરી છોડીને ખેતી કરવા આગ્યો. તેનું નામ પંડિત ગોપીનાથ પ્રંડ્યા હતું. તે શુભરાતી વીમનગરો નાગર હતો. તે પોતાની જોડે પોતાની સ્ત્રીને લાગ્યો, ગામના ઝુંપડામાં રહેવા લાગ્યા. તેના બાઈની જોડે માટે કંઈક પહેલાનું ઝોળખાણ હતું. શુભરાતી નાગરો આકળરના વખતથી પ્રયાગ, આગ્રા, દિલ્હી વગેરે રથગમાં રહેતા હતા. તેઓના વંશનો ગોપીનાથ હતો, તેનું અને તેની સ્ત્રીનું શુભરાતી બોલવું હિંદુસ્તાનીનું બોજશોળ હતું. તેઓ બહુ સારાં હતાં. ગામમાં આવીને તેણે ખેતીવાડીને માટે બંધાવવા કર્યો. તે દરરોજ ખેતરમાં જઈને આમ કરવું, ફલાણું કરવું, એવી વાતો કરીને ખેતી કસવવાનો ચાલ કરતો. તેની જોડે મારી વિવિધ વિષયપર વાતો ચતી.

એટલામાં બાપુ નવીનચંદ્ર રાયે પાછા ૯ મહિનાની છુટી લઈને ગામમાં આગ્યા. આવની વખતે પોતાની જોડે એક બંધાવણ રજોઈજી તથા એક જીવાન આશરે ૧૮-૨૦ વરસની સ્ત્રી લાગ્યા. બાપુએ પેલી જીવાન સ્ત્રીની ખૂબે આવી રીતે ઝોળખાણ આપી. એ બિચારી બનાય છે, તેનો ધણી ક્યાનો ક્યાં જતો રહે છે. તે આગ્રામાં અમુકને ત્યાં મદદ માગવા ગઈ હતી. તેણે કેટલાક દલાય પોતાને ત્યાં રાખી પછી તેણે મારી પાસે મોકલાવી.

અહિં આપણા માગમાં તે અનાયાત્રમમાં રહેશે. તેથી હું લાગ્યો છું. આવી રીતે બાપુએ મને પેલી જીવાન સ્ત્રીના વિશે કહ્યું. તે સ્ત્રીનું નામ કુસુમ હતું. તે સાધારણ રંગની હતી, તે બહુ ગોરી તેમ કાળી નહોતી. તે અદારથી કંઈક સારી દેખાતી હતી.

હું ત્યારે ખાવા માટે રસોડામાં જતો હતો, ત્યારે પેલી કુસુમ મારી જોડે વાનો કરવાને ચલાતી હતી, હું બંગાળી કંઈક જોતો હતો, તેને તથા રમોઈ કરનારીને દિંદી આવડતી નહોતી. તેથી હું તેઓની જોડે ભાંગી તુટી બંગાળી જોતો. મારી જોતવાની ઢગમાં ગુજરાતી, દિંદી વગેરે શબ્દ આવતા હતા. તેઓ કેટલાક શબ્દ બોલતા નહોતા. તેથી તેઓ વારવાર મને પૂછતા હતા. હું સમજાવતો હતો. મારા વિશે બાપુની સ્ત્રી હેમવ્રતાએ તેઓને કહ્યું હતું કે મેં ઘણાં બંગાળી પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તથા બાષાન્તર કર્યાં છે તેથી પેલી જીવાન સ્ત્રી અને આ પુસ્તક પેલું પુસ્તક તમે વાંચ્યું છે એવા પ્રશ્નો કરતી, હું તેના જવાબ આપતો. કોઈ કોઈ વખતે હું કહેતો કે મને વાંચતાં આવડે છે પણ જોતતાં બંગાળી આવડતું નથી. આ સાંભળીને કુસુમ જોતતી કે હું તમને જોલતા સીર્ષનીરા. હું દરરોજ બે વખત અડધા કલાકથી પણ થોડો વખત સુધી રસોડામાં ખાવાને બેસતો એટલા અરસામાં કંઈને કંઈ વાતો થતી. આવી રીતે એક બંગાળી જીવાન સ્ત્રી પોતાની મેજે મારી જોડે વાતો કરતી હતી.

એક દહાડો બાપુને હું ખેતરમાંથી જતા હતા, તે વેળાએ મને બાપુએ કહ્યું કે શું તારે લામ કરવાં છે. પેલી કુસુમની ધમ્મણ છે કે તને પરણે. જો તારી તેની જોડે લામ કરવાની ધમ્મણ હોય તો કર. મેં કહ્યું, “નહિ.” બાપુ નવીનચંદ્ર રાયે કહ્યું, જો તું લામ કરે તો હું તને આખી ઉમ્મર સુધી ખાવા પહેરવા સ્ટાંપના કાગળ ઉપર લખી આપુ. તને કંઈ પણ દરકન થશે નહિ. મેં કહ્યું, એવો હું તકત નથી કે તમારા હાથનો સ્ટાંપનો કાગળ લખને હું પરણું. તમે જે મોઢી કહો છો, તે હું કપ્પડ કહું છું પણ મારે પરણતું નથી હું હાલ લામ કરીશ નહિ. બાપુએ કહ્યું કે, કુસુમને તારે માટે લાગ્યો છું. મેં કહ્યું, એ તમારી મોઢી કૃપા પણ હમણાં નહિ.

પછી અમે એક જગ્યા પહોંચવાત કરતા ખેતરમાં ગયા.

એ અરસામાં બાપુ ચંડીચરણ સેન નામનો એક બંગાળી પુરખ બ્રાહ્મણમાં ફરતો ફરતો આવી ચડ્યો, તેણે મોટી મોટી ટકાંસો હાંકીને બાપુને કહ્યું કે હું બગીચાનું કામ સારું જાણું છું તેથી બાપુએ ગામમાં બગીચાનું કામ કરવાના ઉપરી ઘણાં રાખ્યો. પટેલાં બાપુનું સ્મોલમાંથી આવ્યો અને તેને હાથ ખર્ચના કંઈક પૈસા આપતા. તે બંગાળી પુરખ બાપુ નવીનચંદ્ર રાયને બાવા એટલે યિનાઇ અને હેમલતાને માં શકુચરી એટલે માના નામથી બોલાવતો. તે કંઈક અરીસી હતો. તે ગોલવામાં ઉરતા હતાં પણ બોલવું તરત જુદું પકડાઈ જતું. તે ગામમાં રહેવા લાગ્યો અને કંઈક હો હાં કરીને માણસોથી કંઈક કામ કરાવતો હતો.

એટલામાં બાપુની સ્ત્રીને તાર આવ્યો. તેથી બાપુ, તેની સ્ત્રી, ઇન્દ્રીઓ, કુસુમ, રાંધનારી ને હું ખંડવા ગયા. મેં ત્યાં એક ઘર બાંધે રાખ્યું. હું થોડાક દહાડા ખંડવામાં રહેતો તો થોડા દિવસ ગામમાં રહેતો. આરી રીને હું એક તરફ રહેવા લાગ્યો. ગામનો બંદોબસ્ત સગમળ થયો હતો. ખેતીવાડી, બાગ બગીચા થયા હતા ને વિશાખતી યાક બાઇ થતી હતી. કાલીકાવર, ટામરો, બીનસ, પીજ વગેરે બહુ થતાં હતાં. ગામમાં તથા બાસપાસ તેના સેનાઇ નહોતા. ખંડવામાં પણ તે બહુ પાપના નહોતા, તેનાથી કંઈ વધારે લાભ થતો નહિ. પછી શેરડી વાળી. તે કંઈક અપતી હતી. કેળાં થવા માંડ્યાં. આથી રીને બગીચામાં કંઈને કંઈ થવા માંડ્યું.

મકરણ પ૦ મું.

ઓંકારની યાત્રા અને મારી કુસુમપર આમજિ.

બાપુ નવીનચંદ્ર રાય અને બાપુની સ્ત્રી ખંડવાથી ગામમાં ગયાં છોડ-રીને તાવ આવતો હતો તેથી બે છોકરી, કુસુમ ને હું ખંડવા રજાં. હવે કુસુમ મારી જોડે છુટથી વાનો કરતી. તેમા પુસ્તકો વિશે વધુ વાનો થતી.

કુસુમ રાંધતી અમે બધા ખાતા દતાં. તે અરસામાં ઝોંકારનો મેળો બન્યો. ઝોંકાર ખંડવાથી આસરે ૪૦ માઈલ છે, તે મેળામાં બળદો સારા વેચાય છે. તે સારા બળુવામાં આવ્યું તેથી બાપુને માટે કેટલાક બળદ લાવવાની ઇચ્છા થઈ એક બે સારા શાંદ પણ લાવવાનો વિચાર કર્યો. કારણ કે શાંદ સારા હોય તો ગાયને સારાં બચ્યાં થાય તેથી હું જવા નીકળ્યો. પણ ખંડવામાં કોઈ નહોતું તેથી છોકરીઓને કોને હવાવે કરી બહુ બાપુ તો ગામમાં ગયા છે. તેને આવતાં વાર છે. એટલામાં મેળો બન્યો થઈ બધા તેથી મે બધાને ઝોંકારના મેળામાં લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું બધાને ઝોંકારમાં લઈ ગયો. ઝોંકાર એ નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર એક નાનું શહેર છે ત્યાં દર વર્ષે મહાદેવનો મેળો થાય છે. ત્યાં આસપાસના ગામડામાંથી તથા કેટલાક દૂરથી ધારીઓ આવે છે. ત્યાં દેશ પ્રદેશની બહુ વસ્તુઓ વેચવા આવે છે. તે જોવા જવો મેળો છે હું ઝોંકાર પહોંચ્યો. ઝોંકારમાં મોટા મોટા મંદિર જોયા બે નાની છોકરી બહુ ચાલનારી નહોતી. તેથી તેઓને સુકામ ઉપર રાખીને હું અને કુસુમ પડેલા દેવલો જોવા ઉજડ વેરાનગા ગયા. પહેલાં ઝોંકારમાં બહુ ઉત્તમ દેવલો દતાં. તે મે જોઈને ખાતરી કરી. તે જોકે હજી પણ જગલમાં ઉભા છે તેની કારીગરી ઉત્તમ જણાઈ નાના ડુગર ઉપર કેટલાક મંદિરો જોયા, તેના ઉપરથી જણાયું કે પહેલાં ઝોંકાર સાડ તીર્થસ્થાન હોવું જોઈએ. અરે બેકે જણા બગાળીમાં કુદરતનો દેખાવ વિશે તથા મંદિરો વિશે વાતો કરતાં કરતાં ખીજ યાત્રીઓની જોડે ચાલતા દતાં હું જ્યાં નજર ફેંકતો હતો ત્યાં કુદરતનો દેખાવ જોઈને આનંદિત થતો હતો નદીમાં હળવે માછલા ચણા નાખ્યાથી એકઠા થતા તે જોવામાં બહુ ગમ જણાતી હતી જે જોવાનું હતું તે જોયું બે ત્રણ ૧.૧૬ ઠરાવ્યા પણ ગામમાં લઈ જવાર મળ્યો નહિ તેથી લીધા નહિ.

અમે પણ ખંડવામાં આવ્યાં કુસુમ અને મારી વચ્ચે વાતચીતનો તરંગ ચાલવા લાગ્યો. કુસુમ મીઠું મીઠું બોલીને મારું ચિત્ત પોતાની તરફ ખેંચવા લાગી. કુસુમ જુવાન હતી, હું પણ જુવાન હતો. જુવાની

માણસને બધું ખરાબ કરે છે, તે પ્રેમ આહે છે, દંદ્રયયુષ્ય છૂટે છે, તે
 મીઠું મીઠું બાપણુ સાંભળીને ફાંસામાં ફસાવે છે. હું પણ જીવાતીમાં મો-
 દિનીમાં કંઈક આસક્ત થયો. આજ સુધી કોઈ પણ મોદિનીએ મને ફસા-
 વ્યો નહોતો. હવે આ કુસુમ રૂપી ધી મારી પાસે હતું. મને કોઈ જોવાર
 નહોતો. છોકરીએ તેમાંનું કંઈ જાણતી નહોતી. હું દહાડે દહાડે આસક્ત
 થતો ચાલ્યો. પણ ઈશ્વરે મને તેથી સ્થિતિમાં રાખ્યો નહિ. હું ઉપાસના-
 શીલ હતો. હું મારા આત્માને સન્માર્ગે જવાનું ઈશ્વરની પાસે બજા માગતો
 હતો. હું સ્તુતિ નિયમસર કરતો હતો. પણ જ્યાં મનની એકાગ્રતા થતી ત્યાં
 હું ઈશ્વરની સ્તુતિવાદ કરતો નહોતો. ઈશ્વરે મારી પ્રાર્થના સાંભળી, મને
 દંદ્રિય વશીભૂત કરવાનું બજા આપ્યું. હું પેલી કુસુમના મોદથી છુટ્યો,
 જો કે હું કુસુમની જોડે વાતચીત કરતો હતો પણ આસક્ત થતો નહોતો.
 તેની જોડે પુસ્તકોની, બંગાળી વ્યવહારની વાનો સાંભળીને શા-
 નની વૃદ્ધિ કરતો હતો. તે મને ચકાવી હતી, તે તરત સંધીને ખવા-
 ણી તેમજ બંગાળી ખાવાની વસ્તુ ખાસ કરી તે બનાવીને ખવાડતી
 હતી. જ્યારે હું નોકરને પાણી લાવવાનું કહેતો ત્યારે તે પોને લાવી આપતી
 હતી. મને વખતે વખત તાવ આવતો ત્યારે મારી બહુ મેવા કરતી હ-
 તી. આના ઉપરથી જાણતું હતું કે તે મને આહે છે. પણ હું તેને એક
 ઉપકાર કરનારી તરીકે ચકાવતો હતો. તેની સામે જોવાની પણ દિ-
 ભ્રમત કરતો નહિ. ઈશ્વરે મને અન્યાય વિષય સુખને માટે ઘણી વખતે
 બચાવ્યો છે, મને ઘણી વખતે અન્યાય કામ કરનાં રોક્યો છે. તેવું શરૂ
 મને એટલુંજ જાણાય છે કે તે ઈશ્વરની પ્રાર્થનાનું બજા છે. હું જ્યારે ખ-
 રાગ વિચારમાં નિમગ્ન હોઈ તે વેળાએ એકદમ મનમાં પ્રાર્થનાનો ઉત્પ
 થતો તેથી હું ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો. યુવાવસ્થા ઘણીજ ખરાબ અવસ્થા
 છે. જીવાની એ માણસને તદન ખરાબ કરે છે. યુવાવસ્થાજ પરેલા પાપના
 કીચકમાં ફસાવે છે. જીવાની જ માણસને પોતાના સદ્ગુણોનો નાશ કરતો
 છે. યુવાવસ્થા જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખોવાડતીને તદન નકામો કરી મૂકે છે.
 તેનાથી બચવાનો મારો ઉપાય ઈશ્વરની પાસે બજા માંગવાનો છે. તે મેં

મારા જીવનમાં અનુભવ્યું છે. જે આયુષ્યને મધુમય કરવું હોય તો જીવાની-
માં ખરા અંતઃકરણથી ઈશ્વરની પાસે બળની યાચના કરવી. જે આયુષ્યને
નિષ્કલંક કરવું હોય તો નાનપણથી જ ખરાબ સંગત ત્યાગ તથા ઈશ્વરની
પ્રાર્થના કરતા શીખવું જોઈએ. ઈશ્વરની કૃપાથી મને પ્રાર્થના કરવાની અભિ-
રૂચિ થઈ તેમજ સત્સંગમાં વધ્યો તેજ ઈશ્વરની અપાર દયા છે.

બાપુની કન્યાને તારા ઉતરી ગયો. અમે બધા પાછા બ્રાહ્મચારીમાં
ગયા. ત્યાં બાપુની જેડે ધર્મ સંબંધી વાતો તથા પુસ્તકો સંબંધી વાતોમાં
દલાલ ગાળવા લાગ્યો, હવે બાપુનો પ્રેમ મારા ઉપર ધણો વધ્યો. હું પણ
બાપુને બહુ ચહાતો હતો. મને ગામના બધા માણસો ચહાતા હતા. મેં
કેઈનું ખરાબ કર્મ નહોતું હું બહુ ઉદાર દીલનો હતો. બાપુ કરતાં પણ હું
લોકોને છુટથી આપતો તથા તેઓનું સાર કરવા તત્પર થતો હતો. આથી
બાપુ ચાલુ તેમાં નવાઈ નથી. બાપુ મને રાતે ખાટલાપર સૂતા સૂતા
ધણીક ગાનની વાતો અંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાન્તર કરીને સંભળાવતા. હું
તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો. જે જીવનમાં બાપુ સૂતા હતા ત્યાંજ એક ખા-
ટલા ઉપર તેમની સ્ત્રી હેમલતા તથા ત્રણ કન્યા જુદા જુદા ખાટલાપર
સૂતા હતા. હેમલતાનું કમનીય મુખ બાપુની પાસેના ખાટલાપર જોતો તે
જાણે કમળ ખીંચું હોયને એવું ભાસતું હતું. આહ ! તે મુખનું વર્ણન શું
કરું ? મેં પહેલાં કશું જ હેમલતા એ કાસ્મીરનું કુસુમ છે, તેવા પુષ્પ
મેં આ ઉમ્મરમાં ધણુજ યોગ જોયા છે, તે પુષ્પરૂપી હેમલતાને હું ગા-
નની આંખથી જોતો. બાપુ નવીનચંદ્ર સદ્ગુણની સુંદર મૂર્તિ હતી, તેમ
હેમલતા સૌન્દર્યની મૂર્તિ છે.

મેં પહેલાં જણાવ્યું હતું કે હું અને રામજીદાસ આંગ્રેજી આખી
દુનિયામાં ફરવાની ઈચ્છાથી નીકળીને ટુંડલામાં અમે પહેલા આવી અને
પછી રામજીદાસ પોતાનો સામાન વેચીને મારી જેડે આવવાનું કહીને તે
આંગ્રે ગયો ત્યારે હું ટુંડલાની સરાઇમાં ઉપનિષતોના સાર લખતો હતો,
તેમાંના કેટલાક પુસ્તકો મેં દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈને કમ્પ્યુન
એકસર તેમણે. એ પુસ્તકો તેમને સરકારી પ્રેસમાં છપાવ્યાં, તેનાં નામ

તથાવકારે ઉપનિષત્સાર અને અગ્નિ સંસ્કાર, અગ્નિ સંસ્કાર એ બાપુ કે-
શવશ્વરોનવના એક વ્યાપણુ બંગળી બાપુન્ટર છે.

હું જારે બ્રાહ્મગામમાં હતો તારે બ્રાહ્મગામની પોસ્ટ મુંદીથી
કાગળે આવતા વતા તેથી બધા કાગળો મુંદી પોસ્ટ યધને મને મળતા.
તે અરસામાં દિવન વઢાદુરની કૃષ્ણી આર્ય ધર્મનીતિ ગુણધર્મમાં છપાઇને
મને ૫૦ નકલો મુંદી યધને મોકલી પણ તે મંડી દિમાલય પર્વતપરના
એક વહેરમાં બુંધથી જઈને યાહી મળી. આથી મને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે
મેં આર્ય ધર્મનીતિને વજો ભાગ દિમાલયના ઉપર લખ્યો હતો તે પહેલાં
જાપાઇને પણ દિમાલય ગઈ.

મકરણ પર શું. ✓

બ્રાહ્મગામમાં અસર મને ઠગવા આવી.

બાપુ, તેમની સ્ત્રી તથા ઊકરીઓ વખતો વખત પંડરામાં જતાં
હતાં તે મેં પહેલાં જણાવ્યું છે. બાપુની સ્ત્રીને ગામમાં કંઈકો આવ્યાથી
ખડવા ગયા. કુમ્ભ, પડિન ગોપીનાથ અને હું બ્રાહ્મગામમાં રહ્યાં. ગો-
પીનાથની જુદાઈ હતી કે કુમ્ભની જોડે હું લમ કઈ. તે મને વારંવાર
કહેતો હતો કે કુમ્ભની જોડે પરજો પણ હું તો નાની હા કહેતો નહોતો.
જ્યારે બાપુ ખડવા ગયા ત્યારે ગોપીનાથે કુમ્ભને કહ્યું કે હું તારું લમ
નાસયણની જોડે કરવાને બ દોળન કઈહું. મને તે સમજવવા લાગ્યો. એક
વખતે ગોપીનાથે મને ધણું કહ્યું કે તમે બેડ જણા લમ સંબંધી વાનો
કરો. તમારો જ વિચાર ટોચ તે તેને કહો જોઈએ તે શું કહે છે. ? તે
પ્રમાણે ગોપીનાથે દિવસે બાપુના ક્રુપામાં કુમ્ભને મોકલી. તેણે પહેલાં વાન
ઉછાડી કે હું તમને આહુણું પગી મેં કહ્યું, હું કંઈ ખૂબસૂરત નથી તેમજ
પૈસાઘર-નથી કે જેથી તમે ચાહી શકો. હું તો બરકતો, પૈસા વિનાનો તથા
જાણુરવહું. તેણે કહ્યું, ગમે તેવા છે પણ હું તમને આહુણું. હું તમારી જોડે

લમ કચ્છા મચ્છુલું. મેં તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, મારી જોડે લમ કચ્છાથી તમને કમ લાભ નથી. હું તો આજે અહિં છું. કલે ક્યાનો ક્યાં જઈશ. તમે મારી જોડે લમ કચ્છા તો તમને સુખ મળશે નહિ. કુસુમે કહ્યું, હું તમારી જોડે ફરીશ. તેમાં મને સુખ મળશે. મને ધરણ્યાં કંઈ જોઈતાં નથી, પૈસા જોઈતાં નથી, પણ હું તમને આહુ છું. આવી આવી ફસાવવાની વાત કરી. મેં નાની હા કહી નહિ.

ન્યારે બાથુ ગામમાં રહેતા ત્યારે હું રાતે ૧૦ વાગે બાથુની પાસેથી મારા સવાના બુપડામાં જતો. મારું બુપડું નાનું હતું, મોટી મોટી આણમાં. સીમાં પુસ્તકો ગોઠવેલા હતાં, એક નાનું ટેબલ, એક પુસ્તકી તથા એક ખાટલો હતો. ખાટલા ઉપર સૂતો હતો. દીવો હું બુપડીમાં રાખતો નહિ. એક દહાડો હું મારા બુપડામાં સૂતો હતો. આસરે બારેક વાગ્યા છે, એવી વખત પેલી મોહિની કુસુમ મારા બુપડામાં આવી. તે વેળાએ હું બર ઉંઘમાં પડ્યો હતો. આવીને કોઈ તદબીરથી મને જાગાડ્યો. મેં ચંદ્રના પ્રકાશમાં જોયું, મારા બુપડાના દરવાજામાંથી ચંદ્રગાનું અજવાળું આવતું હતું. તેમાંથી મેં શું જોયું ? પેલી કુસુમ મારા વજ્ર ધારણ કરીને તથા વાળ હોળાને મારી સામે ઉભેલી છે. હું જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. આ વેળાએ કુસુમ અહિંયાં શા માટે આવી દશે એનો વિચાર મનમાં આવ્યો નહિ. મેં કહ્યું તમે અહિંયાં રાતે શા માટે આવ્યાં છો? તેણે કહ્યું, તમને જોવા. મેં કહ્યું કે, શું મારા મોંપર હીસ જડ્યા છે. ? તેણે કહ્યું, નહિ, મેં સાંભળ્યું છે કે તમને તાવ આવે છે તેથી જોવા. આવી છું. તે વેળાએ મને તાવ આવતો હતો એ વાત ખરી પણ રાતે શા માટે આવવું. એ કંઈ હું સમજી શક્યો નહિ તેથી મેં કહ્યું, દિવસે તો હું મળું છું. રાતે શા માટે આવી ? તે વેળાએ કુસુમે કહ્યું કે, મને અહિંયાં હેમલતાએ મોકલી છે. હું સાંભળીને બહુ ગુસ્સે થયો તરત હું બહાર ગયો ને બાથુના બુપડાની પાસે જઈને જોયું કે હેમલતા જગે છે કે નહિ પણ તે તો ઉઠતી હતી. તરત પાછો આવીને કુસુમને કહ્યું કે તમે આવ્યા તો આવ્યા પછીથી આવતા ના. આવું કહાથી તે જતી રહી. આ વખતે મને ધન્યરે બળ આપ્યું હતું. નહિતો હું ફસાઈ જાત. મારા મનમાં કુસુમ શા માટે

સને આવી તેને કંઈ પણ વિચાર નહિ આવતાં એકદમ તેને જવાની રુઝ આવી. તેનો વિચાર હાલમાં કર્યું તો તેજ ઈશ્વરી બળ રોતું જોઈએ એવો બામ યાચ છે. હું ઘણી વખતે આવી રીતે ઈશ્વરની તરફથી બળ મેળવતીને અશબ રસ્તેથી જતાં રોકાયો છું, અને હાલ પણ રોકાતો જાઉં છું આવી રીતે શુ ઈશ્વર ગયાવનો નથી ? મારી તો ખાતરી છે કે ઈશ્વરની પ્રાર્થના આ જગતમાં બધુ કરે છે. કેટલાક નાસ્તિકો તથા સદેહવાદીઓ પ્રાર્થનાની જરૂર માનતા નથી પણ માગ જીવનમાં હું દરેક વેળાએ પ્રાર્થનાવું બાળ અનુભવું છું.

હું ઈશ્વર કૃપાથી રાતના મોઢથી બચ્યો. સવારે જ્યારે હું બાપુને મળ્યો ત્યારે રાતની પેલી મોહિનીની વાત કહી તે સાંભળીને બાપુ નવીન ચંદ્ર નામે કહ્યું, મને ચોક્કસરે સવારમાં કહ્યું હતું કે 'નારાયણના મું-પામાં રાતે કુસુમ ગઈ હતી તે મેં જોયું. તેવું શું લગ્ન થયું છે?' પછી મેં બાપુને કહ્યું, કુસુમ રાતના આવીને મને કહ્યું, " મને માયજીએ અ-હિં મોકલી છે. " તેમ જો હોય તો ધણુ અશબ પછી તરત હેમવતાને જોલાવીને પૂછ્યું કે, શું તમે કુસુમને નારાયણની પાસે જવાનું કહ્યું હતું. તે કહે છે કે મને કાલે રાતે ત્યાં જવાને માએ કહ્યું છે. તેના ઉપરથી હે-મલતાએ કહ્યું કે મે તો કહ્યું નથી. પછી કુસુમને જોલાવીને કહ્યું કે, મે ક્યારે નારાયણની પાસે જવાનું કહ્યું હતું ? તેનો જવાબ કુસુમે આપ્યો નહિ. તે અપરાધીની પેટે નીચુ ગાયું ઘાલીને ઉભી રહી. પછી કંઈક બાપુની સ્ત્રી જોલી, ત્યાર પછી બાપુને હું ખેતરમાં ગયા. ખેતરમાં જતાં જતાં બાપુએ મને કહ્યું કે, તારે કુસુમની જોડે લગ્ન કરવાં છે કે નહિ ? મેં ના કહી. ત્યારે બાપુએ કહ્યું કે, ત્યારે લગ્ન કરવાં નથી ત્યારે તેને અહિં રા-ખવી નકામી છે. વદવાડ યાચ. તેથી તેને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ભલે જાય. પછી મેં બાપુને અલ્લાખાદ સુધીનું બાપુ આપવા કહ્યું. તે પ્રમાણે અમે ઘેર આવીને કુસુમને કહ્યું કે, તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા. હું તેજ દુઠાડે ખંડવા જવાનો હતો. તેથી કુસુમ અને હું એક ગાડીમાં બેઠીને રેલેશન પર ગયા. કુસુમે રસ્તામાં મને કેટલીક હેમવતાના વિરહ વાતો કરી. રેલવે ટ્રેન

પહેલાં મારી જવાની હતી. તેથી હું પહેલાં રેલવેમાં બેઠો. પછીથી કુસુમ ગઈ. કુસુમે એક મહિના પછી મને એક ઠાગળ લખ્યું હતું કે હું મારી માની બેઠે ગગા સ્નાન કરવા બનકેલું વગેરે. પણ તેણે પોતાનો પત્નો લખ્યો નહોતો.

પ્રકરણ પર મું.

ચારવા કંપની, તેમાં મારો સંબંધ અને હું આખરે
જમીનદાર થયો.

- બાપુ નવીનચંદ્ર રાયે બ્રાહ્મચાર્ય લીધાને એક વર્ષ થયું છે. બા-
પુએ પોતાના મિત્રોને બ્રહ્મચાર્ય લેવાની ખબર કહી, તેના કાયદા વર્ણન
કર્યાં. બહુ લાભ થશે એવું ધાર્યું તેથી કેટલાકની ઇચ્છા થઈ કે કંપની કા-
ઠીને ખેડવાને માટે એક બે ગામ લીધા હોય તો ઠીક. બાપુ નવીનચંદ્રે
એ કામમાં મદદ આપવાનું કહ્યું. તરત ચારવા એચીક્લચર કંપની થઈ.
તેના દસ દસ રૂપીઆના શેર થયા. પહેલાં પાંચ રૂપીઆનો કોલ ઠરાવ્યો. કેટ-
લાક શેરો બરાબા બાપુએ પોતાના દોસ્તોને લખ્યું કેટલાક શેર હોઠર ઉભા
થયા. રૂપીઆ એકઠા થયા. તરત માણસોની જોળાખોળ થઈ. આગેથી,
અલ્હાબાદથી માણસોને ૬ રૂપીઆનો પગાર કરીને કાશીનાથ નામના દ્વિ-
સ્તાની માણસને ઉપરી કરીને મોકલ્યો. તેણે ચારવા ઇલાખામાના ધનોરા
ગામમાં પડાવ નાંખ્યો. સરકારે ધનોરા ગામનો પટો બાપુ નવીનચંદ્ર રાયની
પેટે આપ્યો. ગામમાં બળદો દશિયાર એકઠાં કર્યાં. ધરો બાધ્યાં, ખેતરો
ખેડાવ્યાં. તેથી વધારે ખર્ચ થયું. ઉપજ એટલી થઈ. ચારણુ કે પહેલાં ખેતરોને
નોડવા ખર્ચ થાય અને ખેતરોમાં ધામ ધણુ થાય તેથી એટલી પેદાસ
થાય. પણ ધીરે ધીરે ખેતરનું ધાસ ઝોાહું થાય ત્યારેજ ખરી પેદાસ થાય.
એક વર્ષમાં કંઈ થયું નહિ. ભાગીદારોએ નેરો મેળવવાની આશાથી રૂપીઆ
બચાવે હતા, પણ નેરો થયો નહિ તેથી કાશીનાથને ઉપરા ઉપરી દુપકાના

આગળ આખ્યા. ડાયરેક્ટરને અને સમજવામાં કંઈ જોઈપાણું સમ્પૂર્ણ નહિ પણ
 શીખેલો વર્ગ શું સમજે? આખરે તેને ચાકરી દોડીને જવું પડ્યું. ડાયરેક્ટરે
 પીળા માણસની તપ્પમ કઠારી પણ કોઈ ત્યાં જવાની ઇચ્છા રાખે નહિ
 રૂપીઆ પણ હાથમાં યોડા જોડે શું કરે? જોકે વર્ષ ફરી ચલાવી જોઈએ એવી
 ઇચ્છા યદ્ય પણ પૈસા વગર શું થાય ? ખીજે કોઈ કોઈ આપે નહિ, કા-
 રણ કે પહેલાં કોસની તો કંઈ ઉપજ યદ્ય નહિ, ત્યારે ખીજે કોઈ કોઈ
 આપે ? ઉપરી મિત્રાણ બધું આધાર. ડાયરેક્ટરે જાણ્યું તેથી બાબુ નવીનચંદ્ર
 સમના તે શરૂએ આવ્યો. બાબુએ કહ્યું કે, જો નારાયણ એનો જોડો લે તો
 માથ. પછી તેણે કહ્યું કે લખો, મારી તરફ બાબુનો પત્ર આવ્યો. મેં હા
 ના કુદીને અથવાડિયામાં જણ્યાર દડા ધનોરામાં જઈને બંધોજસ્ત કર-
 ધાને કહ્યું. અને ચેલા ચંડીચરણને ૧૦ રૂપીઆ કરીને ધનોરામાં રાખ્યો.
 મને ત્રીમ રૂપીઆનો પગાર મળવા લાગ્યો. '૭ એક' મહિના ૨૬ ચાલ્યુ
 પછી તો રૂપીઆ હોય તો આગળ ચાલે એનું મેં લખ્યું. રૂપીઆ તો પરા-
 તમાં મળે નહિ. આખરે હુકમ આવ્યો કે બધું વેચી શારીને રૂપીઆ
 એકઠા કરીને મોકલ્યો, નોકર ચાકરોને શ્રીફળ આપ્યો. તે પ્રમાણે મેં
 ત્રણ ગાણુમેના વિના બધા ગાણુમેને રજા આપીને દાઈને બહામામમાં
 રાખ્યા, કોઈને ખીજે રૂખાવ્યા. હમે બગદો વેચવા દાટયા, કોણ લે ? ખેતીની
 મોસમ ચાલી ગઈ હતી. ધણા સરતા વેચવા લાગ્યા પછી ચંડીચરણ અને મેં
 વિચાર કર્યો કે ચાલો આપણે જ બગદ ખરીદી લઈએ. અને અલિની સો-
 એકર જમીન-સરકારથી લઈએ તે પ્રમાણે હરણ દુસંગાબાદમાં ચારજ
 કરી. તે ચારજ મજુર યદ્ય. અમે બગદ લીધા. ખેતી મારા નામથી ચાલવ
 લાગી ચંડીચરણને મારી ખેતરમાં બાગીચાર કર્યાં. બગદના તથા દરિયા-
 રોના પૈસા પગારને પેટ મલેલા રૂપીઆ આપીને આમે પૈસા મોકલ્યા.
 ધનોરા ગામની બધી વસ્તુઓ પા કિંમતે, કોઈ અડધી કિંમતે વેગીને પૈસા
 એકઠા કર્યા પછી તે પૈસા આમે ડાયરેક્ટર સાહેબને મોકલ્યા. તેણે રોગ-
 હોલડરને વે. વેચી આપ્યા કટલા આપ્યા, તે મને હાથમાં ૧૬ નથી.

પ્રકરણ ૫૩ મું.

જમીનદારના ભાગીઆની કહાણી.

ચડીચરણ મારી જમીનનું કામ તાપાસતો હતો. તે અશીષી હતો. તે વળી પુખ્ત ઉમ્મરનો હતો તેને પરણવાનો બહુ શોખ થયો. કારણ કે પર સ્ત્રી વિના શોભે નહિ. એકલો કોની સાથે વાનો તથા રમત ગમત કરે. મને કહેતો કે કોઈની જોડે મને પરણાવો. મને યોગ્ય પૈસા આપો. હું પરણવાની તજવીજ કરું. મેં યોગ્ય રૂપીઆ આપવાનું કબૂલ કર્યું. ચંડીએ કન્યાની શોધ કરવા માડી. લોકોને કન્યા લાવવાની લાલચો દેખાડી. એક ઉસ્તાદ મળ્યો. તેણે પોતાની રાજેલી રાંડની સાથે મસલાત કરીને કંઈક ઠગવાની વેતરણ કરી. પહેલાં પેલો રાજેલો ધણી આવ્યો તેણે ચડીચરણને કહ્યું કે, એક વિધવા બહુ સુંદર છે. તેને કોઈ નથી. તે ખીચારી તમારા ઘરમાં રહીને સુખી થશે તેથી તેની જોડે પરણો તો ઠીક. બાઈ તો પહેલેથીજ બાઈડીને માટે ઘેવા થયા હતા. તેમાં વળી ખૂચસુરત નાંગા વિશે સાંભળ્યું તે સાથે સાંભળ્યું કે તે વિધવા છે ને જીવાન છે. તેથી તો ચંડીચરણના હાથમા ચદ્રમા આવ્યો. તે વેળાએ મને તેના વિશે કહ્યું, નવી વહુને પડદામા રાખી હતી. હવે બ્રાહ્મ આમમાં જઈને પુનર્વિવાહ કરવાનું નક્કી કર્યું તરત ગાડી જોડાવીને ચાલ્યા નવી વહુ ગાડીમાં ત્રણ હાથનો ધુમટો કાઢીને બેઠાં. મે તેનો સુંદર ચહેરો જોયો નહિ. બ્રાહ્મગામથી ઘનોરા આસરે છ કોસ દૂર છે. ત્યાં આની પહોંચ્યાં. નવી વહુ ધુમટો કાઢીને બહાર નીકળ્યા. બાથુને બંધી વાત કહી બાથુ પુનર્વિવાહ કરાવવામાં રાજ થયા. રાતે મોટી તૈયારી થઈ. મોટી સેતરજી પાથરી, પૂલોની માળા બનાવી, રૂલો બાજુના ઉપર પાથર્યાં. આમનાં બધાં નાના મોટાં સ્ત્રી પુરૂષને આવવાનું કહ્યું. મોટા મોટા કેરોશીનના દીવા સળગાવીને કન્યા ઘરને એક જગાએ બેસાડ્યાં, તેમની રાજપુશી વિશે પૂછ્યું, તેઓ રાજપુશીથી લગ્ન કરે છે. પછી હાથેલો મેળવ્યો બધાએ પૂલની વૃદ્ધિ કરી લગ્ન થયું. રાતે સ્ત્રી મંડળમાં ગાવું બજાવવું થયું. તેમાં પેલી નવી

વધુએ નાચ ક્યો તે તો મેં નજરો નજર જોયો નેહિ પણ ખીજ દહાડે હેમલતાએ મને કહ્યું કે કાલે પેલી વિધવાએ નાચ ક્યો હતો. તે મને પસંદ પડ્યો નહિ. આથી મારા મનમાં કંઈ દોર થયો છે એવું જણાવ્યું.

ખીજ દહાડે સવારમાં વર વહુ ધનોરે ગયાં. મારી તરફથી ૩૦-૪૦ રૂપીઆ ખર્ચ થયા કારણ કે ચંડીચરણ મારો માણસ છે તેના બરસાથી મેં ૧૦૦ એકર જમીન તથા બગદ વગેરે લીધા. મારે તેથી લાભ થાય એવું સમજતે તે મેં ચંડીચરણને કંઈક ભાગ આપવાનું કહીને રાખ્યો છે. હવે તે ઠેકાણે ખેરોસે એથી પણ ૩૦-૪૦ રૂપીઆ ખર્ચા. વર વહુ ધનોરે પહોંચ્યાં. સુખમાં એક દહાડો ગાળ્યો. એટલામાં તેનો ધણી આવ્યો, તેથી પેલી ખોટું બોલનારી સ્ત્રી સાંધી નાશી ગઈ. ક્યાં નાશી ગઈ તેનો કંઈ ખતો લાગ્યો નહિ. તરત પેલી સ્ત્રીના પહેલા ધણીએ હરણમાં કમીચનરની ખાને કસ્તિયાદી કરી. સમન આવ્યો. ચંડીચરણ માઠ મુજબ વાણુ ને મારી પુત્રે આવ્યો. અમે તેનો વિલાપ સાંભળ્યો. લોકોની દગલખાણ જનધી પછી સમજવાને તેને ધીરો પાડીને કહ્યું કે કંઈ નહિ, શીકર રૂખીય ના. પછી હરટે ગયા. ત્યાં કાળદાસને વાત કરી. તેણે કહ્યું કે કંઈ શીકર નહિ. કોઈમાં નામ પોકાયું. ચંડીચરણે સાબેત ક્યું કે તે રાંડ હતી. એક બે ને-ળાએ આમ કરીને નાશી ગઈ હતી. તેથી તેના ઉપર નસાડી મૂકવાનો આરોપ ઉઠી ગયો હવે જાઈ ખુશ થયા અને ખીજ લાભ કરવાની તપાસમાં પ્રધાયા બોગલોગે એક ગરીબ આનાથની છોકરી હાથ આવી. તેના ઉછેર-નારને વાસ પચાસ રૂપીઆ આપીને કન્યાની જોડે લગ્ન કર્યા તે દામ છે.

પ્રકરણ પંચમું.

કલકત્તા.

જાનેવ શીમાં કલકત્તામાં પ્રજોત્સવ યાપ છે તે જોઈને મારી જાકુ ધંધા હતી. વાણુ ખનીતચંદ્ર સુખને મેં તે વિશે કહ્યું વાણુ તેમાં સજ

ચયા. હું કલકત્તે આરોગ્યાર ગયો. ત્યાં હું પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રીને ત્યાં
 ખાતો તથા સીટી કોલેજમાં સૂતો હતો. તેવામાં પંડિત શિવ નારાયણ કલ-
 કતામાં પહેલું વહેલા ઉત્સવમાં આવ્યા હતા તે પછુ પંડિત શિવનાથને
 ત્યાં ખાતા તથા સિટી કોલેજમાં રહેતા હતા.

સાધારણ બ્રહ્મસમાજનું મંદિર તે અરસામાં ઉપડ્યું. તેમાં શિવનાથ
 શાસ્ત્રી, નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટરજી બાપચો આપતા. તે બાપચો બંગાળીમાં થતાં.
 તે મારા સમજવામાં હતાં. હું દરેક બાપચુમાં જતો હતો. બ્રહ્મસમાજના
 મતને હું માનતો હતો. તે વેળાએ હું સાધારણ બ્રહ્મસમાજનો મેમ્બર થયો.
 બ્રહ્મસમાજમાં આનંદમોહન બોસ, દુર્ગામોહન દાસ, શિવચંદ્ર દેવ વગેરે મોટા
 મોટા બંગાળી વિદ્વાનોની જોડે વાતચીત થઈ, તેમજ કેટલીક વખતે પા-
 ઠીમાં વાતચીત થઈ હતી.

કલકત્તા એ હુગળી નદીના કિનારા ઉપર બંગાલ પ્રતાકાનું મોટું શ-
 હર છે, તે હિંદુસ્તાનની સન્યધાનીનું શહેર છે. તેમાં ગવર્નર જનરલ
 રહે છે. તથા ખીજ મોટા મોટા હોધેદારો રહે છે. તેને મહેલોનું શહેર કહે
 છે. પછુ તે લાગુ પડતું નથી. જોકે અંગ્રેજ મોહલાના ધરો તથા બગ-
 લાઓ મોટા છે. પછુ શહેરના ધરો નાનાં છે. તથા વચ્ચે વચ્ચે ઝુંપડાના
 આકારનાં પુષ્કળ ધરો છે. જોકે પહેલાં તે શહેર ખીજ શહેરો કરતાં કેટ-
 લાકને સાફ લાગતું હશે તેથી મહેલોનું શહેર એ નામ આપ્યું હોય. હાલમાં
 ઝુંબડમાં પછુ મોટાં મોટાં ધરો થયેલાં જોવામાં આવે છે. ગમે તેમ હોય,
 કલકત્તામાં અંગ્રેજ મહોલા સિવાય બંગાળીઓના મહોલામાં કોઈ મોટું
 તે કોઈ નાતું ધર દીકામાં આવે છે. કલકત્તાના રસ્તા ધણીક ગંદા છે.
 સવારના પહોરમાં રસ્તે જવાથી ઠેક ઠેકાણે ભાગેલાં માટીના વાસણો, સા-
 દડીઓ, કળનાં પાંત્રાં, માછલાંનાં બીંગડાં તથા એકવાડનાં ઢગલા જોવામાં
 આવે છે. અહિંયા ઝુંબડની પેટ ઠેક ઠેકાણે મોટી કચરો નાખવાની પેટી
 તથા ગાડાં ઉમાં કર્યાં નથી. ઝુંબડમાં પછુ કચરાની પેટીથી તથા ગાડાંથી
 રસ્તે જતારને બહુ વાસથી નાક બંધ કરીને જતું આવવું પડે છે. કલકત્તામાં
 આઠ નવ વાગ્યા સુધી રસ્તામાં ગંધ તથા કીચડમાં જતું પડે છે. તે ધણું

મનને ખરાબ 'લાગે છે. એક અંગ્રેજ મહોલામાં તેમાં કંઈ હોતું નથી. ત્યાં બહાર કચરો નાખવાની સખ્ત મનાઈ છે. તેમજ રસ્તામાં વધારે પા-
ખી છીપવામાં આવતું નથી તેમજ બંગાળી મહોલાના જેવા દુરસ્ત કથી
વગરના રસ્તા પડી રહેતા નથી તેથી પાણી છીપવાથી તે પાણી તરત
સકાઈ જાય છે. આમ ચવાતું કારણ એ છે કે અંગ્રેજ મહોલાને માટે વં-
ધારે ખર્ચ કરવામાં આવે છે ને દેરી મહોલાને માટે જોઈએ ખર્ચ ચાલ
છે. પણ કર એક સરખો લીધામાં આવે છે. તેના વિશે કેટલીક તકરારો
આજ કાલના પેટરિયટોં કરે છે. પણ કંઈ વળતું નથી. ગમે તેમ હો. ક-
મકતાની સહાઈ વખાણુવા લાયકની નથી. મરોની બાંધણી પણ કંઈ વખા-
ણુવા લાયકની નથી. દરેક કુકુંબને એક એક ધર લેવા છે. કોઇને નાતું
તો કોઇને મોટું એટલેજ તકાવત છે. અહિંયાં ત્રણ ચાર કુકુંબ એક ધરમાં
રહેતા નથી. જેમ મુંબઈમાં પાંચ છ કુકુંબ એક ધરમાં રહે છે, તેમ રહેના
નથી. કારણ કે કમકતાના બાબુઓ ગમે તો હિંદુઓ હો કે મુસલમાન હો,
તેઓ પોતાની સ્ત્રી, બહેન, દીકરીને પડતામાં રાખે છે. એટલે કોઈ તેઓ-
ની સ્ત્રીઓને નહિ જોય તેને માટે સખ્ત બધીખાતું કરી મૂકે છે, તેથી
ઘણાં કુકુંબો એક ધરમાં રહેતા નથી. ધર જૂનાં જૂનાં હોય છે. પોતાની
શક્તિ પ્રમાણે ધરો બનાવે છે. એટલે કોઈ ધર ચાર કરેલું હોય તેની પા-
સે કોઈ ગરીબે ઝુંપડું કર્યું હોય એમાં નવાઈ નથી. તેથી દેશી બાગ કંઈ
વિચિત્ર દેખાય છે. કેટલાંક ધરોની આમપાસ જમીન હોય છે. તેમાં તે
જાત જાતના ફલ પૂજનાં આ રીતીને બગીચો કરે છે. કેટલાકને જમીન,
નહિ હોવાથી તેઓ તેમ કરી શકતા નથી. એથી વચ્ચમાં કોઈ બાગવાણુ
ધર તો કોઈ માદુ ઝુંપડું નગરે પડે છે. આવા દેખાવ આખા સહેરમાં
દીકામાં આવે છે.

કમકતાના હિંદુ કે મુસલમાનો માથા ઉપર પાંચડી કે ટોપી પહેરતા
નથી. તેઓ લાંબો અંગરૂબો પહેરતા નથી તેથી રસ્તામાં ઠાળા ઠાળા
માથાં દેખાય છે, તેમાં વળી વચ્ચે વચ્ચે વૃદ્ધના સહેલ માથાં દેખાય છે.
કંપડામાં બારીક ધેતિયું પહેરેલું, બદલામાં એક પહેરણુ અથવા સફીર ઉપર

પઝોડી અથવા શાલ કે કાશ્મીની સફેદ વાદર તથા ઇસ્લીમ કોષ્ટ જ્વતનું ગરમ હોદવાનું જણાય છે. ગૃહસ્થના ઐગતુ તે રૂતામા નામજ દેખાતુ નથી કેટલીક માણસુ તથા આકરડી વખતો વખત નરે પડે છે પણ તેનો પોશાક જોઈને નરમ આને, તેઓ એના પાતળા સફેદ ધોતિયા આ પપ્પી સ્ત્રીઓની પેકે પહેરે છે કે તેમા બહુ દેખાય એળી તથા કાચળીની તો વાતજ પૂછવી નહિ હાથમા સોના રૂપાના કડા, કાનમા કંઈક ધરણુ દેખાય તો જલો અટધી દમમણુ હોગને બગાળી પુઝવોમા ધણુ ખન કાશાસ મારતા જણાય છે એના ઉપરથી જણાય છે કે બગાળી સ્ત્રીઓ પણ જન્નેજ ગૌરગની હોય જે કે મે ધણીક બગાળી ગૃહસ્થની તે ગજ વૈશ્યાને જોઈ છે તેના ઉપરથી તો હું અનુમાન કડ છુ કે બગાળી સ્ત્રીઓ ધણુ કરીને અર્ધગૌર અર્ધ-નીના મેળાપથી જે ગગ રાય તેવા ર-ગી ટોની જોઈએ સ્ત્રીઓ પણ ઘઠમા બહુ જણુ ધોતિયા પહેરે છે કેટલાક સદ્ગૃહસ્થની બાઈડીઓ એના તો પાતળા કપડા પહેરે છે કે તેની સાસુ જ્નેતા શરમ લાગે છે

બગાળી ॥ ગુજરાતીના જેવી ધણી જનો છે આજણુ, વૈશ્ય, કાયસ્થ તેલી, માગી વગેરે છે તેમા આઠાણુ તથા કાયસ્થ જલોવા છે. કેટલાક બગાળીની સરકારમા, પન્નમતી મગમગા, હિદુસ્તાનની સરકારમા નોકરી કરે છે આજણુ, કાયસ્થ નોકરીને માટે તજ્જે છે તેઓ એમ એ ણી એ એત એમ ણી વગેરે મોગી પરીક્ષા પામ કરે છે ડાક્ટરો બારિસ્ટરો વકીલો ચકો પોતાનો ગુજરો રાત્ર રીને કરે છે નોખીયાત તથા સ્વનય ધધો કઠનાતઓ મુખી છે તેઓ બધ પીને, પુત્રમે વાચીને, તથા કંઈક અમેજ વગુઓ ખરીદીને, મુસાફરી કરીને ગુખ હાગ કરે છે કેટલી સ્ત્રીઓ બગાળી, અમેજ તાજે છે, તેમાથી કેટલીકએ તો કેટલાક બગાળીમા પુત્રમે તથા મામિક મોખાલિયા પણ કાઠગા છે કેટલીક બગાળી સ્ત્રીઓ ણી, એ પણ ચઈ છે આની રીને બગાળીઓએ પોતાની રસાયા ઉપર જ્વ ત જ્વતના પુત્રમે તખ્ત છે તેઓ ધારે છે કે જ્વા સુધી સ્વભાસમા પુત્રમે નહિ થાય ત્મા સુધી આપા િચિતિ સુધરનાર નથી અમેજમા

તો પુષ્કળ થયો છે. આપણી જાતને અનુસરતાં અંચ કરવા એ આપણી ફરજ છે. તે ફરજ બવળવવાને કેટલાક વકીલો, ખારિસ્ટરો, સીવીલસર્વેયરો, યાજ્ઞીઓ, વૈધકો મયે છે. આથી બંગાળી સાહિત્ય ધલું વધતું જાય છે.

બંગાળી મોટા માણસો જમીનદાર છે. તેઓની પેદાસ સુકરર હોય છે. તેઓ મોટા ચાટથી રહે છે. તેઓ કંઈક ખેડૂતોની સાથે ખરાબ માલ ચલાવીને પોતાની પેદાસ વધારવાની તજવીજ કરે છે. તેઓ મોજશોખમાં કાળ ગાળે છે. રૂપીઆની તંગી થવાથી કોઈ રીતના જૂઠા બદાના કાઢીને ખેડૂતને પચવે છે તેઓ વેપાર કરતા નથી.

કલકત્તામાં મોટા વેપાર કન્નારા તો પરદેશી છે. માર્વાડી, ગુજરાતી, પારસી, યાહુદી, અંગ્રેજ, મેમણ વગેરે છે. માર્વાડીની મોટી પેઢીઓ તથા માલ વેચવાની દુકાનો દીકામાં આવે છે. ગુજરાતીની દુકાનો પર જ્યાં અંચ કરીયાણું, રેશમી કપડું વગેરે છે, પારસી અંગ્રેજ માલ વેચે છે. યાહુદી પરચુરણ પર સંસારનો વિલાયતી માલ વેચે છે ને અંગ્રેજ બધી જાતનો વેપાર કરે છે. કેટલાક બંગાળી વાણીયા કાપડ, મસાલો, અનાજ વગેરે વેચે છે.

કલકત્તામાં બધી જાતની વસ્તુ સસ્તી વેચાય છે. અહિં ઘાક, બાજી, માછલાં વગેરે સસ્તુ છે. અહિં ફળ પણ બહુ શોધાં વેચાય છે. કલકત્તાના આદમણ, કાપડ, વાણિયા બધા માંસ માછલાં ખાય છે. ધરતું બાહું પણ સસ્તું છે. વીસી પણ બહુ છે. એ આના એક ટાણના ભે છે. તેમાં બાલ ઘણ એક એ ઘાક માછલાં આપે છે. મહિનાતું ઝોણું ભે છે. અહિંયાં મીઠાઈ પણ સારી ચાય છે. માવાની મીઠાઈ તો મારવાડીઓ કરે છે પણ બંગાળીઓ દલવાઈ દૂધને ફાંડીને તેમાંથી ફાંડેલા દૂધમાંથી પાણી ગાળીને જે બાકી રહે છે. તેને છાના કહે છે, તેની મીઠાઈઓ બનાવે છે. તે મીઠાઈ સારી લાગે છે. બીજી કેટલીક મીઠાઈઓ બનાવે છે. તે-પણ સારી બને છે, મતલબ કે કલકત્તા સસ્તુ રહેવાતું સ્થળ છે. ત્યાંના ખોગકમાં તથા આપણા ખોરાકમાં રાંધવામાં ફેર છે તેથી તે સ્વાદમાં એર તરેહતું લાગે છે, કલકત્તાના માણસો કેટલાક સારા તથા નરસા છે. પણ સ્વાર્થી તો ખરા.

કલકત્તા એ પ્રાચીન નગરી નથી: તે અંગ્રેજના વાજમાં તૈયાર થઈ

છે. તેથી ત્યાં કંઈ જૂની કીર્તિ નથી. અંગ્રેજની કેટલીક કીર્તિ છે. તેમાં મુખ્ય કરીને વિલિયમ ફોર્ટ નામનો કિલ્લો છે, તે ધરટ ઇંડિયા કંપનીએ બધાયે છે. તે કિલ્લો અંગ્રેજી ઢપનો છે. તેની દિવાલ જમીનની અંદર છે. તેથી તે એક રીતે ખીજી જાતનો છે. તેમાં અંગ્રેજોની બરાબ છે. તથા દેવળ છે પણ તે કંઈ સારી ધમારત તરીકે વખણાતા નથી. ફક્ત કિલ્લાની દિવાલ જોવા જેવી છે.

ખીજું એરંગીના મેદાનમાં મોનુંમેન્ટ છે તેના ઉપર ચઢીને આખા શહેરનો દેખાવ સારો નજરે પડે છે. તે જોકે બહુ ઉચ્ચો નથી તોપણ તે જોવા જેવો છે. કલકત્તામાં ઇડન ગાર્ડન નામનો એક સુંદર બગીચો હુગલી નદીના કિનારે છે. તે બગીચો જોવા જેવો છે. તેમાં અંગ્રેજો બહુ હવા ખાવા માટે આવે છે. ત્યાં એંડ વાગે છે તથા વિજળીની રોશની ચાય છે. તે બગીચો બહુ સુંદર છે. ખીજો એક બગીચો શિવપુર નામના ગામડામાં છે તે કલકત્તાની પેલે પાર થોડેક છેટે છે તેને એકીકલચર બાગ કહે છે. તે બગીચામાં ધણા ખરા દુનિયાપરના ઝાડપાન છે, તેને માટે મોટા મોટા કાચના ઘરો તૈયાર કરીને તેમાં જૂઠા જૂઠા દેશની ગરમી તથા શરદી ઉત્પન્ન કરીને વાવેલાં છે. એક કાચના ઘરમાં જાત જાતના ધોરનાં ઝાડ જોયાં તેમજ જાત જાતના ફૂલો જોયાં. ધણું જોવા જેવું છે. બહુ ઉત્તમ બગીચો બનાવ્યો છે તેવો બગીચો હિંદુસ્તાનમાં મેં જ્યાં પણ દીઠો નથી. તેમાં ગયાથી જીવને બહુ આરામ થાય છે અને ધધિરની કીલા યાદ આવે છે. તેના વિના કલકત્તામાં જ્વાલોજીકલ ગાર્ડન છે એટલે પણ પક્ષીઓને જીવતાં રાખીને દેખાડવાનો બગીચો છે. એમાં જાત જાતના જનાવરો તથા પણ પક્ષીઓ છે, તે જોવાની શી લે છે. તે પણ હિંદુસ્તાનમાં એક છે. જોકે મુંબઈ વગેરે જગ્યાએ પણ પક્ષી શાળા છે પણ કલકત્તાના જેવી મોટી તથા જાત જાતના જનાવરો તથા પક્ષીઓને રાખવાની પશુશાળા નથી. તેમાં ઘણું છેડેનાં પણ પક્ષી લાવીને રાખ્યાં છે. તે જોવા જેવી છે.

કલકત્તામાં એસિયાટીક સોસાયટીનું મ્યુઝયમ ધણુંજ ઉત્તમ છે તેમાં જાત જાતના પણ પક્ષીઓના મરેલાં શરીરમાં ખાસ બરીને પ્રાણી

વિદ્યાને મદદ કરવા માટે ગોઠવ્યા છે. નેમજ જાત જાતનાં અનાજ, ખનીજ પદાર્થો કુદરતીની અવસ્થા દેખાડવા માટે ગોઠવ્યાં છે. તથા જાત જાતના સંખ્યા તથા માણુસની કારીગરીના નમુના જેમ કે લુગટાં, હથિયારો, ધર સંસારની વસ્તુઓ છતાંદિ કલકતાના મ્યુઝીયમના જેવું હિંદુસ્તાનમાં સુશ્રિયગ નથી. તેમાં ખરતા તારાના પથ્થરો સુદાં છે. ચિત્રો પણ બહુ જ હાજર છે. તેના ઉપર ધણે ખર્ચ થાય છે.

આના સિવાય કલકતામાં હાઇકોર્ટ, પોસ્ટ ઓફિસ, સેક્રેટરિયટ મોટી મોટી છમારો પણ જોવા જેવી છે. કલકતામાં ધણાં તલાવો છે. જ્યાં જઈએ ત્યાં તલાવો નજરે પડે છે, ત્યાં બજારો પણ ધણી છે. તે બજારો એક એક માણુસની છે. ક્રમ મ્યુઝીયમની એક મોટી અંગ્રેજ મહોલાની છેડે છે. તેમાં બધી વસ્તુઓ વેચાય છે. જે જોઈએ તે મળે છે. કપડાંથી લઈને ચોપડીઓ સુદાં પણ વેચાય છે. મતલબ કે માણુસને જેટલી જરૂરની વસ્તુઓ છે તે મ્યુઝીયમના માર્કેટમાં મળે છે, તે માર્કેટ સુગંધની કસકસ માર્કેટથી બહુ મોટી છે પણ સુબધના જેવી સુંદર નથી.

કલકતાના બંગાળીઓ ધણા ખરા અંગ્રેજ જાણુનાર છે. તેઓ માંથી ધણાકો કાળી અથવા શક્તિના ઉપાસક છે. રત્ને રત્ને કાળીની પ્રતિમા જોવામાં આવે છે ને ત્યાં લોકો જતા આવતા નમે છે. 'ધણુજ ગોડા શિવગાર્ગી' છે તેમજ વૈષ્ણવ પણ ઓછા છે. ચૈતન્યનો ધર્મ માનનારા વૈષ્ણવ કંઈક વધારે છે ધર્મના વિષયમાં હિંદુસ્તાનના બધા શહેરોમાં એક સરખી માર્તિ પૂજા જોવામાં આવે છે, કોઈ શિવને તો કોઈ ગણુપતિને તો કોઈ વિષ્ણુને તો કોઈ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેને માને છે. પશ્ચિમનો સુધારો આવવાને લગભગ સો વર્ષ થયાં તથા ધણાક અંગ્રેજ જાણુતા 'થયા તો પણ માર્તિ પૂજાનું જોર ઓછું થયેનું હું જોતો નથી પણ કેટલીક જાતોમાં પહેલાના વહેમ કંઈક ઓછા થયેલા જોઈશું. કલકતામાં અંગ્રેજ શિક્ષણની સરવાત પહેલાં થઈ તેથી ત્યાં અંગ્રેજના દોષ પરિણા લોકોએ પકડ્યા એટલે દારૂ પીવાનો હંદ તેઓને પહેલાં લાગ્યો. જે કે તેઓ શક્તિ ઉપાસક ઠવા તેથી તેઓ માંસ મદિરા અંગ્રેજની પહેલાં કંઈક વાપરતા હતા પણ અંગ્રેજનો

અમલ થયાથી તેઓ હુટથી વાપરવા લાગ્યા એ પહેલાં જાણવું છે કે
આલય, કાની, કયથ વગેરે અગાગના ઉચ્ચ નીચ જાતના બધાં માણ્યો
માસ માછાા ખાય છે તેવું કાલ્યુ શ્મિત ઉપાસક તથા અગ્રેજીનો અમલ
મશને લીધે તેનો ઉપોગ વધારે થયો એવું અનુમાન કરીશું

અગ્રેજી ગિજ્જણથી કેટલાકને મૂર્તિ પૂજા કરવી હીક નહિ જાણાયાથી
તેઓ ખ્રિસ્તી થયા અને ઇટલામે વિચાર કરવા લાગ્યા કે હું આપણા
શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ પૂજાનો નિગેદ નથી કે તેથી આપણા ઉપનિષદો જોઈને
ખાતરી કરી કે મૂર્તિપૂજા નથી તેમા સમોદન સય નામનો એક માણસ
હતો તેમજે બ્રહ્મસનાજ સ્થાપન કરી પહેલા ત્યા વેદાતના પુસ્તકો તથા
ઉપનિષદ વગેરે વચ્ચાતા હતા, સમોદનસયને ક્ષાગ્રી, આરગી, સમ્કૃત,
અગ્રેજી, અગ્રી વગેરેનું સારુ જ્ઞાન હતું, તેઓએ ઇટલાક સમ્કૃત ઉપનિષદ
પુસ્તકોના અગ્રેજી બાબાનાગ કર્યા તેમજ અગાગીમા ઇટલાક ધર્મ મનથી
પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા, તે વેળાએ તરત નાજી હાપખાના થયા હતા તેથી
તેમજા પુસ્તકોના ઉપર નદ વિનદ થવ માડ્યા, કેટલાકેએ તેના નિરૂદ્ધમા પુ-
સ્તકે રચ્યા તેથી તેઓ બદસમાજમા આનરા લાગ્યા પહેલા બ્રહ્મમજાજ
ન્યાત તોડવાની તરફેળુમા નહોતી ધરમા ગો તો મૂર્તિ પૂજા થતી દોષ કે
નહિ થતી દોષ તેની કાંઈ ધરમા નહોતી બ્રાહ્મમાજમા આવીને બ્રહ્મજ્ઞાન
મેળવતુ તથા ઉપદેશો સાગવા એજ હતું પછી સમોદનસય દિધીના
બાદરહી વતી ઇંગાડમા ગયા તે વેળાએ બાદશાહે તેને સગતી પદની નાખી
ત્યારથી તે સગત સમોદનસયના નમથી પ્રમિદ થયા તેણે પહેલા
બ્રહ્મમજાજનું બીજા વા પુ તેની શાખા પ્રશાખા હાવામા બધે પ્રમરીને
ઇટલાક અગ્રેજી જાણનારને તથા વિચારાનોનો ધર્મ થયો છે સગત સમ
મોડનના વખતના બ્રાહ્મધર્મમા ને હાનના ધર્મમા બહુ ફરક જોવામા આવે
છે તેમા સુધારે વધારે કરનાગ બાપુ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર કેશનચદ્ર સેન અને
હાલના કેટલાક સાધાગયુ સમાજના મેમ્બર, તેમા સુખ્ય આ છે, બાપુ
જા દેવોડન વસુ સિયચદ્ર દેવ, સિનનાથ શાસ્ત્રી, નિજ્ય કૃષ્ણ ગોમાલી,
નગે દનાથ ચડરજી, નરીનચદ્ર ૧૧ વગેરે છે હાલમા બ્રહ્મસમાજમા નણુ

તક છે, ૧ આદિ બ્રહ્મસમાજ, ૨ ભારતવર્ષીય બ્રહ્મસમાજ - અથવા નવ વિધાન અને ૩ સાધારણ બ્રહ્મસમાજ.

૧ આદિ બ્રહ્મસમાજનો મત એ છે કે આપણા હિંદુ શાસ્ત્રમાં જે કંઈ સાઈ હોય તે લેવું. બ્રહ્મની નિરાકાર રૂપથી ઉપાસના કરવી. જાતિ ભેદ રાખવો. એક જાતિની જોડે લગ્ન કરવાં. લગ્નની ક્રિયામાં એક નિરાકાર સર્વગને સાક્ષી કરીને કેટલીક હિંદુ રીતિ પ્રમાણે લગ્ન કરવાં. સતપતી આસપાસ ફેરવીને ઈશ્વરની પાસે બળની યાચના કરવી. શ્રાદ્ધમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી. ધરમાં કોઈ દેવ દેવીની પ્રતિમા સખવી નહિ પણ ગોટેશની મરજી હોય તો બલે રાખે પણ આદિ બ્રહ્મ સમાજનો મેખ્ખર મૂતિ પૂજા કરે નહિ.

૨. ભારતવર્ષીય બ્રહ્મસમાજ પહેલાં જાત તોડીને એક મેકને બાધ સમજીને આજવા લાગ્યા. તેથી લગ્નમાં કોઈ જાતની પરંપરા નહિ. સખતાં શ્દ્ર બ્રાહ્મણની કન્યા પરણતા ને બ્રાહ્મણ શ્દ્રની કન્યાની જોડે વિવાહ કરવા લાગ્યા. પણ તે બધા બ્રાહ્મણો જામજો. અહીં વર્ષની કન્યા થવી જોઈએ. એક ઈશ્વરને માનવો, ગમે તે શાસ્ત્રમાં સારું વચનો હોય તે લેવાં, બાધજલ, કુરાન કે અવરયામાં જ્યાંથી કંઈ ઈશ્વરનું શાન મળે ત્યાંથી તેને માન્ય કરીને પોતામાં લેવું. પુનં જન્મ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય થયો નથી. પરસોક છે. સાઈ ક્યાંથી સારું થશે, ખરાણ ક્યાંથી ખરાણ થશે. મતલબ કે તે વેળાએ ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ લોકોના મન પોતાની તરફ બહુ ખેંચ્યાં તેના ઉપદેશોકો હિંદુસ્તાનમાં જાપે ફરવા લાગ્યા. તેથી મોટા મોટા શહેરોમાં સમાજ સ્થાપન થયું. મુખ્ય ઈલાકામાં મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે સ્થાનમાં પ્રાર્થના સમાજનો નામથી સ્થાપાઈ. કલકત્તાની ભારતવર્ષીય બ્રહ્મસમાજનો ઉપરી બાપુ કેશવચંદ્ર સેન થયો. તે બહુ સારો વખત હતો. તેજે હિંદુસ્તાનમાં બહુ સારું કામું છે. પણ માણસ બુલને પાત્ર છે. તે પોને અથવા જીજી રીને ઈશ્વરની અને આશા યાય છે કે હું આમ કર, કલાઈ કર તેથી હું ઈશ્વરના આદેશ પ્રમાણે બધું કામ કરું. તથા પોને મદાન પુરવ છે, ઈશ્વર તરફથી આવેલો વગેરે કહેવાથી તથા તેની નર પૂજા કરવાનો તેમના જાનો આરંભ કરવાથી કેટલાક વિચારવતો આડે આપીને તેને

તેમ કરતાં રોકવાને વિનંતિ કરી પણ કેશવે કંઈ નહિ સાંભળતાં પોને
 બક્તિના તરંગમાં વધારે મગ્ન થવા લાગ્યો. પછી તે જ્ઞાનની વાતને એક
 કોરે મૂકીને બક્તિ તત્વમાં વધારે જોર આપીને જુદી જુદી કલ્પના ઠાકવા
 લાગ્યો. આથી કેટલાક જ્ઞાનને તથા બક્તિને બંને સરખી રીતે ચાલના-
 ગએ જુદા પડીને સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ સ્થાપન કરી. હવે કેશવ બાપુ ધણીજ
 બક્તિથી વિહ્વલ થઈને કોઈ વખતે મહમદને મળવાનું, કોઈ વખતે ઈશુને
 મળવાનું, કોઈ વખતે સોક્રેટીસને મળવાની યાત્રા કરવાની કલ્પના કરીને
 તેણે જે કંઈ જ્ઞાન આપ્યું છે તેનું સ્મરણ કરીને તેના આચારો કરવા
 માંડયા. કોઈ વખતે ગંગામાં નાહીને પાપ ધોવાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, કોઈ
 મેળાએ હાથમાં બંગડી પહેરીને ગોપી થયો ને કૃષ્ણના પ્રેમમાં મત્ત થવા-
 નો કારસ કર્યો. આવી રીતે દરેક ધર્મના બહેમી આચારોને કલ્પનાથી શુદ્ધ
 કરીને આચારીને તેને નવ વિધાન ધર્મ કહ્યો. પછી તેણે દરબાર નામની
 સભા કરી તથા બંધાને ભાષના નામથી બોલાવ્યા. તેણે શીખનું આ અનુકરણ
 કર્યું. આવી રીતે પહેલાની ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજમાં કેટલોક નવો સુધારો
 કરીને કેશવ બાપુએ નવ સહિતા નામનું પુસ્તક રચીને તે પ્રમાણે ચાલ-
 વાનું બંધાને સમજાવવા લાગ્યો. બકતો તેમાં રાજ થયા. તે પ્રમાણે નવ
 વિધાનનો ઝડો થયો. નિશાનમાં પણ ફેર પડ્યો. દેવળમાં શંખ વગાડયા.
 એ હિંદુની નીશાની યજ્ઞ. કેશવચંદ્ર સેનના બંગાળી ભાવણ બહુ કવિત્વમય છે
 તેમાં જે કલ્પના કરી છે. તે ધણીજ ઉચ્ચા દરજ્જાની છે પણ તેમાં ખરું
 સત્ય ધણુંજ ઓછું છે, બાપુ કેશવચંદ્રના મરણ પછી તેની સમાધિ યજ્ઞ,
 તે સમાધિને તેના શિષ્યો પૂજવા લાગ્યા. તથા કેશવબાપુ બ્રાહ્મસમાજની
 બેઠકપર બેસીને ઉપદેશો આપતા હતા, તે ખાલી રાખવાને કેટલાક તેમના
 શિષ્યોએ જીત પકડી તેથી બાપુ પ્રતાપચંદ્ર મુળમદારની જોડે વાદવિવાદ
 થયો. આવી રીતે ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મ સમાજનું બીજું રૂપ નવવિધાન થયું.

૩ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ એ પહેલાના વારાની કેશવબાપુની છે.
 તેમાં આદેશવાદ નથી. ઈશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના શુદ્ધ અંતઃકરણથી કરવી
 તથા નીતિથી જગતમાં ચાલવું, કંઈ પણ ધર્મના ચિહ્ન ધારણ ન કરતાં

તાથા વ્હેમમાં દોરવાઈને ઈશ્વરના વિના ધીજની ઉપામના નહિ કરવી એ ધર્મનું મૂળ છે. આમા જાતિભેદ નથી, સરસી ઉચ્ચ નીચતા નથી, ધર્મ પુસ્તકની વડવાઈ નથી. જા'મા માણસને બાઈ તરીકે માનીને જેનાથી માઈ થાય તે કરવું. જગનના નિયમની વિરૂદ્ધ નથા ઈશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરૂદ્ધ ચાલવું નહિ. આ સાધારણુ બ્રાહ્મ સમાજનો મત છે. હું પણ સાધારણુ બ્રાહ્મ સમાજનો મેમ્બર છે.

મેં દસકતામાં જે જોવા જેવી વસ્તુઓ તથા સ્થળ હતા તે જ્યાં જોયાં. દેગલતાને મટે સોનાના કાંડાં બાણુએ સોવું આપ્યું હતું તેવા હે-મીસ્ટન પ્રખ્યાત ઝવેરીની દુકાનના માણસની પાસે કરાવ્યા. હું આમ-પાસના પસમાં ફરવા ઠાણે. જૂની જૂની લાઈએરીમાં જઈને વાંચતો અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરતો. ઝોટલામાં મેં સાંભળ્યું કે મહારો દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર ચંદનગરમાં હાલમાં રહે છે. તેથી હું તેમને મળવા ચંદનગર ગયો. એ શહેર ફ્રેન્ચોનું છે, તે ઢુગલી નદીના કિનારા ઉપર ધણુજ ઉત્તમ નાનું શહેર છે. તેમાં બંગલા તથા ધરો ધણુ ખરા ફ્રેન્ચોન્યા ફ્રેન્ચ તદ્દરના છે. તેવાં ધરો હિંદુસ્તાનમાં ધણુજ ઝોઈ છે. ચંદનગર એ નાનું નગર મને સુંદર જણાયુ. ત્યાં ધણુજ યોડા વેપાર ચાલતો જણાયો. ત્યાં બંગાળીઓ કલકત્તાના જેવાજ છે પણ અંગ્રેજની જગાએ ફ્રેન્ચ સત્વરતા છે. તેની કોર્ટ પણ નાના પ્રમાણમાં ઠીક જણાઈ. પણ કોર્ટની બાબા ફ્રેન્ચ છે.

બાણુ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર ચંદનગરમાં ઢુગલી નદીને કિનારે નાના ચોક બંગલામાં રહેતા હતા, અખર કાઢતાં કાઢતાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેને પ્રણામ કરીને પછી મેં મારી ઝોળખાણુ આપી. તેઓનો ચહેરો ધણુ ભવ્ય તથા ઘડી મુઠવાળો હતો અને ચહેરા ઉપર તેજ પ્રકાશવું હતું. તેઓ બ્રાહ્મસમાજમાં ધણુ મુધારો કરનાર છે, તેઓએ બ્રાહ્મસમાજમાંથી વેદને અત્રાન્ત સાસ્ત્ર તરીકે કાઢી નાખ્યું, તેઓએ ઈશ્વરની ઉપાસનામાં સત્ય પ્રકટ કર્યું છે. તેઓ દિમાલય પર્વત ઉપર ધ્યાન ધારણુમાં કાળ ગાળીને જે કંઈ બ્રાહ્મધર્મમાં ઉમેરો કર્યો છે, તેવો ઉમેરો ધણુજ યોગ માણુએ કર્યો છે. આવા દિ-તકતીને જોઈને મનમાં હું બહુ આનંદિત થયો. તેની જોડે ધર્મ સંબધી

વાતો કરી તેથી મને ઘણી ખુશી થઇ. તેઓ પોતાની વાતને ટેકા આપવામાં સંસ્કૃત શ્લોકો તથા કારસી ગઝલોના અર્થ કરીને મને સમજાવતા તેની ખોલવાની કથા બહુજ ઉત્તમ જણાઇ. તેથી મારી ઇચ્છા તેની હાથ નીચે ધર્મજ્ઞાન મેળવવાની થઇ. મેં તમને કહ્યું કે હું ચંદનનગરમાં રહીને તમારી પાસેથી ધર્મજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છું. મેં બાબુ નવીનચંદ્રને ત્યાં રહું છું તે વિશે પહેલાથી કહ્યું હતું તેથી તેઓ ખુશ થઇને પોતાને ત્યાં રહેવાને કહ્યું પણ મેં ત્યાં રહેવાની યોખી ના કહી. પછી તેમને કહ્યું તમારી ઇચ્છા. હું તમને બે ત્રણ કલાક ધર્મનું જ્ઞાન આપીશ. પછી હું રજા લઇને ચંદન નગરમાં ઘર ખોળવા ગયો. એક બે ઘર જોયા, કંઇક પસંદ પડેલા. એટલામાં મને કલકત્તામાં બાબુનો પત્ર મળ્યો કે મારે હવે ધર્મશાળામાં જવું છે તેથી તમે મને અલ્હાબાદમાં અમુક તારીખે મળાજો. મેં મારા ગાસડા પોટલા બાંધીને તરત રેલવેમાં સ્વાર થઇને ફરતો ફરતો જવાનો વિચાર કર્યો. કારણ કે બાબુને મળવાને વીસ દહાડા બાકી હતા.

પ્રકરણ ૫૫ મું.

બનારસ અથવા કાશી.

હું કલકત્તેથી અલ્હાબાદ જવા નીકળ્યો. મારી પાસે સામાનમાં કેટલાક લુગડાં તથા બગાળી ચોપડીનો મોટો ગાંસડો હતો. તેના વિના સોનાના કડાં હતાં. કડાં તો મેં ખીસામાં નાખીને તે ખીસા ઘાતિયામાં ખોસ્તુ હતું. રૂપીઆ જવા નેટલા મારી પાસે હતા. તે મેં એક બેગમાં મૂક્યા હતા.

હું પહેલા બહુમાન ગયો તે દેશી રાજનુ રાજ્ય છે. ત્યાંની મેં મીઠાઇ બહુ તોફા સાંભળી હતી તેમજ ત્યાંનો બગીચો સુંદર હતો તેથી હું જોવા ગયો. બહુમાન એ નાનું રાજ્ય છે. તેના બગીચો ઠીક છે. ત્યાં મીઠાઇ પણ સારી ખાંધી. શહેર કંઈ મને સારું લાગ્યું નહિ. હું ખીજ દહાડે ત્યાંથી નીકળ્યો. મારે કેટલાક શહેરો જોવાની ઇચ્છા હતી. પણ

મને બદ્ધમાન ગમ્યું નહિ તેથી મેં વચ્ચમાંનાં શહેર જોવાનું માડી વાલ્યું
મેં એકદમ બનારસની ટીકીટ લીધી.

હું બનારસનાં બપોરે આવ્યો. આવીને મેં મારો મુકામ સરાઈમાં
રાખ્યો ત્યાં એક ચોરડી બાંહે લાઇને તેમાં ચોપડીઓ તથા કપડાં મૂકીને
હું ચાલતો કાઠી જોવા ગયો. કાઠી એ ગંગા નદીના કિનારાપર વસેલું છે. તે
હિંદુઓનું મહા તીર્થ છે. તેથી દેવજોની ઘટા નદીપર બહુ છે. ત્યાં યાત્રાળુ
પશુ પુષ્કળ આવીને વસે છે તથા આવતા જતા રહે છે. કેટલાકે કાઠીવાસ
કરવા માટે આવેલા છે. કારણકે ત્રદાળુ માણસો ગાને છે કે કાઠીમાં મ-
યંથી જલદીથી સ્વર્ગમાં જવાય છે. ઘણા બંગાળના માણસો, ગૂજરાત,
કાઠિયાવાડનાં માણસો, તથા દક્ષિણ તરફના તથા મદ્રાસ તરફના બધી
જાતના હિંદુઓનો સામયે જમાવ યાય છે. તેથી અહિંની કેટલીક વસ્તી
પંચ રગી દેખાય છે. એક એક જાતના એક એક મોહાલા છે. બંગાળી,
બેંગાળી બંગાળીઓ વગે છે. તેઓએ ત્યાં બંગાળી સ્કૂલ, કાળીનું દેહરું
તથા બંગાળી છાપખાનું, પત્ર વગેરે કાદમાં છે. ગૂજરાતીઓએ ત્યાં કંઈ
પશુ કાદયુ નથી. પશુ પહેલાના વસોલા કેટલાક વીસનગર નાગરોએ એક
કલખ તથા રીડિંગમ કાઠી છે. તેમાં કેટલાક ગુજરાતી ન્યુસપેપરો આવે છે.
ત્યાં દક્ષિણ બ્રાહ્મણોએ પોતાનો મહોલો કયો છે. ત્યાં બધું પુના સાદી છે.
ત્યાં બધા શાસ્ત્રીઓ પડિતો ધર્મ સબધી વાદ વિવાદ કરે છે. મદ્રાસી તો
જ્યાં ત્યાં કાગમસ જેવા દાયમાં હીરા મેતીનાં કાં પહેરેલાં તથા માથે
સોનેરી કોરની પાંધડી પહેરેલા જણાય છે. કેટલીક બાહડીઓ અડધી નાગી
અવસ્થામાં નદી કિનારે જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનીનું તો આ ચહેરું
છે. તેથી તેઓ શહેરમાં બધી જગાપર રહે છે. તેમાં વળી કેટલીક જનો
છે. બ્રાહ્મણો તો આજસુના બાપજ છે. તે તો ગોસ્વલું કરવામાં ઉત્સાહો.
મોટા મોટા બ્રાહ્મણોના કેટલાક માણસો મારે બાગુએ કરતા કરે છે. કોઈ
બ્રાહ્મણ યીકારની શોધમાં રેલવે સ્ટેશનપર દેખાય છે, તે કોઈ દર દેસમાં
પોતાના વજમાનોને ઉત્કું સમજાવીને કાઠીની યાત્રા કરવા લાઈ જાય છે.
રસ્તામાં ઠેર ઠેર મેં નજીબાનોની તલાસમાં કરતાં પંડાને જોયા. પંચ મા-

રી પામે આનીને મારૂં નામ ઠેમણુ વગેરે કહાયવાને મથતા પણ આ સેવક પહેલા ધણી માર પકાને ઝોળખી રાખ્યો હતો તેથી કઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચાલ્યો જતો અને આમપાસ આખો ઉઘાડીને જતો ચાલતો વૈશ્વ મિત્રાસ વે માર વણનમા ગુચેના છે આ બ્રાહ્મણોને સર અનસરે ખગવે છે, ખત્રીઓ તથા કાન્યો તો બહુ પાકા તેઓ કારસી ઉગ્દુ, અગ્રેજી શીખીને મગમરી ચાકરી કરે છે તેઓએ કૃષ્ણીક મુમલમાની રીતો પકડી છે ખા વાનું તો જાજમ પાથરીને આવાનાજ તેઓ ની મુમનમાન બીરતીના હાથ તું ખાણી પીનાનાજ તેઓ માસ માછનાનો પણ ઉપયોગ કરનાનાજ મુધારા નો કષ્ટક આભાસ ખરી તથા કાયથોમા છે ખીજા કોષ અગ્રેજી બજોના બગાળી બામુઓમા અથવા અગ્રેજ મુમનમાનોમા પણ ધણાખરા ગુજગત, કાઠિયાનાડ, હિંદુસ્તાન બગાળતથા મદ્રાસના હિંદુઓ તો કાશીને સર્ગ જવાનો દરમજો ધારીને ત્યા તીર્થ કરના માટે તથા મર્ધા પછી સર્ગનાસ યવા માટે આનીને વસેના જોયા

તેઓ દરરોજ ગંગા નદીમા પોતાનુ પા પોવા માટે જાય છે અને બ્રાહ્મણોને દાન આપીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરના માટે યત્ન કરે છે બનાગમમા દેવળી કઈ ખોટ નથી જ્યા જઈએ ત્યા સાક્ષાત્ બગવાનની જોડે મેળાપ થાય છે કોષ મદિગમા છેગાળો શ્રીકૃષ્ણુ િરાજે છે, તો કોષમા ત્રીમગ માન રામચદ્રજી સીના દેવીની સાથે સાક્ષાત્ આરિર્ભૂત થયા હોય એના હાકથી નજરે પડે છે કોષ જગાએ હનુમાનો તેન તથા આકાના સૂલના હાત ચદાનવાને લોકોની ઠંઠ બરાયલી જણાય છે કોષ જગાએ મિત્રારા પાર્વતીના પુત્ર ગણુપતિ હાથીનુ મુડ પરેરીને લાકોને ઇશ્વરી નિયમથી વિશ્દ્દ દેખાવ દે છે કોષ જગાએ બમ બમ મકાદેસું નિગ પડેલુ છે બોળાનાથની પૂજા ખીનપત્રથી તથા ધતુતથી કરીને બોળાનાથે પ્રુશ કરે છે. જ્યા જોઈએ ત્યા ધર્મની ધ્વજા ફરકે છે જના નજર ફેકીએ ત્યા ધર્મનો બાન જણાય છે પેના પડા ખીચારા પેસાની ખાતજ યજમાનોની પામે મદિરના દેવતાની પ્રશસા કરે છે પેના નિશ્વેશ્વર મહાદેવની ઘટા કાશીમા ઝોર જાતની છે ત્યા હમરો યાત્રાળુઓ પૂજા કરના આવે છે ત્યા બીક બહુ મળે છે જ્યા

નેહએ ત્યાં સાધિક લોકોનું ટોણ વિશ્વેશ્વરના દર્શનાર્થે આવીને ધીરપત્રથી પૂજા કરે છે. વાદ । વિશ્વેશ્વર તો કાશીમાંજ રહેલાયુ કરીને રહેવા છે વિશ્વમાં નેમને રહેનાની જગા નહોતી તેથી તેમણે પોતાના લાપકની જગા ખોળાને વિશ્વના અધિપતિ અદિ રજા. વાદ । ઈશ્વરને પણ પક્ષપાતી નેહણું પણ મારી આંખે ઈશ્વર પક્ષપાતી નથી તે તો આખા જગતમાં બધી કુદરતમાં છુપાઈને રહેયો છે, હારે કાશીમાં વિશ્વેશ્વર શા માટે ? એ ભારિકોનો ખ્યાલ છે, શ્રદ્ધાળુનો વિશ્વાસ છે. એ કાશીનો વડું છે, મને તેમ હો, હું તો કાશીમાં વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં લોકોની બીક નેહને તથા શ્રદ્ધા ભક્તિ નેહને ઈશ્વર ઉપર વધારે ચરાતા શીખ્યો. વાચનાર, તમે શું કાશી વિશ્વેશ્વરનું મંદિર નેહુ છે ? ને નદિ નેહુ હોય તો મારી પછાડે જરા ચાલો, આ તો મોટું પથ્થરનું મંદિર છે, તેનું મંદિર કાશીમાં એકે નથી. ત્યાં કેટલા દર દરના ઘરના દાંત વગરના યા-નીઓ આવે છે. કેટલાકની પાને ધણાજ થોડા પૈસા હોવા છતાં પણ આટલી લાંબી મજલ કરીને શ્રદ્ધાથી વિશ્વેશ્વરના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થાય છે. પેલા ઝોડીસાની સ્ત્રીઓ જુઓ, કેવા બારીક વસ્ત્ર પહેરીને તાઢથી દુનતી વિશ્વના અધિપતિનાં દર્શન કરવા માટે કેવી તકથી રહી છે જુઓ, પેલી મદ્રાસી સ્ત્રી જેના મોંમાં દાંત નથી જેના મ્તન શકાઈને કરાલીવામાં થયા છે, તે તાઢથી દુનતી અદિંથી તદિં વિશ્વેશ્વરના દર્શનને માટે કેવી ચેલી થતી કરે છે. વળી જુઓ, વિશ્વેશ્વરના મંદિરની આસપાસ કેવી મુંદર થાય છે. કેટલા વસ્ત્રિ યાગે છે. વાદ વાદ । મનને મત્ત કરાવે છે. ને કાશીમાં કંઈ પણ શીખવાનું હોય તો વિશ્વેશ્વરના મંદિરની આસપાસની વખતે યાત્રી-જેની એકામતા છે. ચાલો વાચનાર, હવે આપણે મગ્નિધારના ધાટ ઉપર જઈએ. અદિ તો બહુ સ્ત્રી પુક્રો નાડાવા નેચામાં આવે છે. ચાલો, આ-પણે આમાંથી કેટલાકને પૂછીએ, તમારું અમલ કેટલું કર્યા છે ? પેલી કહે છે કે હું મદ્રામ છાખાના એક નાના ગામડામાં રહું છું. મારા ગામથી ૩૦૦ માઈલપર રેલવે છે. મારે હોશમાં છે, હું હાકલાને મૂકીને ૩૦૦ માઈલ ગાડીમાં આવીને રેલવેમાં બેસીને હું કાશીમાં વિશ્વેશ્વરનાં દર્શન

બગવદ્ગીતા, પચ્ચદશી વચ્ચે વાંગીને તથા ક્રેટલાક બાડી આંખે કોઈ રૂપ
જતી સ્ત્રીને જોઈને પાછા જાગતી પૂજનમાં કાળ માગતા જણાય છે

મુકુરણ પદ મું.

લખનૌ.

હું કાચીમાં જણુ ચાર દહાડા રહીને જે જોનારુ હતું તે જોઈને લ-
ખનૌ તરફ જવ નીકળ્યો. રાતની ગાડી મેં પકડી. કારણ કે સવારમાં
લખનૌ પહોંચ્યાથી ઠીક થાય. હું ગાડીમાં જાવનો ચાલ્યો મારો મામાન
મારી પાટલીની નીચે ગાળ્યો. રસ્તામાં એક બે જણા મઠયા ઉભયા તે
મે જોયા. અકબી રાત પડી હું બર ઉડમાં આવ્યો એટલામાં એક
ગાણુસ નીચે ઉતરવાની વખતે મારા કપડાંની ગાંઠડી લાકને તથા બેગ-
માંથી સોનાનુ ટૂંક તથા પાંચ રૂપીઆની નોટ લઈને ચાલ્યો, મને તેની
ખબર પડી નહિ હું સવારના પહોંરમાં જાગ્યો. જાગીને જોઈછુ તો મારા
પહેરવાના લુગડાની ગાંઠડી તથા હું તરત ગમગને પાકીટ જોવા લાગ્યો.
પાકીટમાના પાચ રૂપીઆની નોટ તથા સોનાનુ ટૂંક જોયું નહિ મેં ધાર્યું
કે તે મારી મૂર્ખાઈથી ગયા છે. જે હું જરાબર નખીને ઉઘ્યો હોત તો
કઈ યાત નહિ મેં સોનાનાં કડાં મારા ખીમામાં નાખીને ધોનિયામાં ના-
ખ્યાં હતા તે જાણ્યાં. મારો પહેલો વિચાર હતો કે તે પાકીટમાં નાખું પણ
કોણ જણુ મારા મનમાં શુંનું શું આવ્યું તેથી મેં પાકીટમાં નાખ્યાં નહિ
જે નાંખ્યાં હોત તો ચાર્ચો પાચસો રૂપીઆની બાઈ પડત ખરે ધર
જે કરે છે તે મારા ગાટે. એવુ સમજીને સાગ્યેત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
ને લખનૌ પહોંચ્યો.

હું લખનૌ આવ્યો. ઉતરતાંજ મુસલમાનોં એટલા દાકયો તથા મ-
લામ બંરીને પેતપેતાની સરખા તથા ધરોમાં આવવાને કહેવા લાગ્યા.
કોઈએ કહ્યું કે “ધર બહુત અચ્છ હૈ. વહા સબ બાતકા અકી તૈયારી હૈ
ચાલો બાપુ સાહેબ બહુત દૂર નહિ.” બીજાએ કહ્યું, “દેખો તો સર્ધ. કમરા

બહુજી ઉમદા છે પાવખાના વિ અચ્છા હૈ ખાનેકા સખ ચીજન તૈયાર હૈ,
 હવરાઈ વાળા વહાપર હૈ " તીજએ વળી ત્રીજી કાસ મારી ધણીઓ
 એકને વેગને પોત પોતાના મુકામપર લઈ જનાની લાનઓ આપતા હતા
 હુ તો પહેનેચીજ પાપે થયો હતો તેથી કંઈ નહિ કહેતા મજુરને આગમ
 ચાનના જ્યું, સેનક પઠનાડે ચાગ્યો થોડે છેટે ગયો લારે મે મજુરને કહ્યું
 કે, " શહેરમે અચ્છી મરાઈ કમા હૈ લે ચતો " તરત થોડે છેટે એક સગઈ
 આવી તે મજુરે દેખાડી હુ તેમા ગયો ને લાના માતેકને કહીને એક
 એઝડી બાડે લીની એટનામા લા દરનાગ ફેરીનાગાઓ લખનૌની ઉત્તમ ઉત્તમ
 વખુઓ લઈને કહેરા લાગ્યા, બાપુ સાહેબ અતર ચાઈએ ઓઈ કહેરા લાગ્યા
 બાપુ સાહેબ પીનનકે બરતન ચાહીએ, કોઈ કહેરા લાગ્યું, અચ્છી ટોપી
 ચાહીએ મે બધાને ના કહી

પત્રી ચાવનો હુ લખનોગા ફગા ગયો રનામા હનરાઈની દુકા
 નાજ જઈને ખાહુ પત્રી શહેરની રચના જોતો જોતો ચાગ્યો જના જ્યાર
 જતો ત્યા ત્યા મુસનમાનો બહુ નજરે પડતા લખનૌના મુસનમાનો બહુ
 મીઠાસાગી બાપા બોને છે એવું મે પહેના સામજ્યુ હતું તે ખડ પ
 ડ્યું જ્યા જતો ત્યા બહુ આવકારી સાથે બેઠીએ, કયા ચાહિયે આપ
 કયામે આયે હો આપકા દોનતખાના કયા ? ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ મીઠી મીઠી
 વાનો મમળાની હતી મુસનમાનોનો પોશાક સફેર સુદર હતો જના જતો
 ત્યા દુકાનપર મુસનમાનો બેસીને ચાનનારને આવકાર તથા મીઠામથી મા
 લ વેચતા હતા શહેર દિલ્હીના કરતા નાનું છે પણ ગરતા પહેગા છે કે
 ટથીક ગવીઓ સાકડી છે એક રીતે લખનૌ દેખાવમા સાડ છે જ્યા
 ત્યા મસિદના મીનારા છેટેથી દેખાય છે તે એક વેગાએ નનામના હાથમા
 હતું પણ પત્રીથી બળામા સામેન થયાથી તેને કનકતામા દેશનિકાચ
 કાદતો છે શહેરમા નનામનો મહેન છે, તે જોવા જોવો છે તેનો બગીચો
 પણ સુગ છે તે હાન સરકારી કામમા વપરાય છે લખનૌમા પ્રાચીન
 કીર્તિમા કંઈ મે જોયું નહિ, છેલ્લું કંઈક ભાગેલી અવસ્થામા છે

મકરણ ૫૭ મું.

કાનપુર.

ત્યાંથી હું કાનપુર ગયો. કાનપુર એ હાલમાં વસ્તુ ઘડેર છે. ત્યાંના રસ્તા ધણા ધૂળવાળા મેં દીકા. ત્યાં નહેર આવી છે અને આસપાસથી બધે રેલવે આવી છે. તેથી દહાડે દહાડે કાનપુર એ મોટું શહેર થતું જાય છે. કાનપુરમાં બગવાની વખતે નાના સાહેબે જે કલકત્તી ચલાવી હતી, તેમાં હમરે આંગ્રેજી સ્ત્રી પુરુષ બાગકર્મ માર્યાં ગયાં હતાં, અને ત્યાંના એક કૂવામાં પુષ્કળ માખુસો નાખ્યાં હતાં ત્યાં બધાને કચર કરાવીને તે કૂવાપર પરીની મૂર્તિ ઉભી કરાવીને ધાંત તપાવન જેવો બગીચો કર્યો છે. તે કાનપુરમાં જોવા જેવું છે તે જોવા માટે ધામ મેળવવી પડે છે હું ધામ મેળવીને તે જોવા ગયો હતો ત્યાંના દેખાવ બહુ મંબીર છે. ધણીક જગ્યાએ કચરો છે. કચર ઉપર લેખ છે અને તેના ઉપર ઉત્તમ ઉત્તમ કવિતા, કહેવતો કાતરેલી છે. કોઇની ઉચ્ચ વર્ણની તો કોઇની આગામ વર્ણની આની રીતે ઘણી કચરો જ્યાં ત્યાં છે. કૂવાના ઉપર જે પરીતું પુતળુ છે તે બહુ દયા ઉપજાવે એવું છે. એ જામ જોઇને લડાઇની વખતની ખરાબીનો ખ્યાલ આવ્યો. 'સાણુસ' પોતાની હકુમત જામવા માટે દેટલાં ધુન કરે છે, તેનો વિચાર આવ્યો, કાનપુરમાં આમડનો વેપાર પુષ્કળ થાય છે, ત્યાં આમડની ટકો, છુટ વગેરે સારાં થાય છે. કાનપુરમાં બે ત્રણ દહાડા રહીને પછી હું અશ્હાબાદમાં આવ્યો.

મકરણ ૫૮ મું.

હમે હિમાલયની ધર્મશાળા ઉપર ગયા.

હું અશ્હાબાદમાં આવ્યો. સામાન સ્ટેશનપર મૂકીને બાપુની તપાસમાં બહાર નીકળ્યો બજારમાંથી જતો હતો એટલામાં બાપુની ઓફીસે મને જોયો તેથી તેણે મને બોલાવ્યો. પછી અમે હિંદુહોટલમાં ગયા ત્યાં ખાંધને

પછી શહેરમાં ફરીને ખીન્ને દલાડે અમે જલ દગ્થી છાનખીની તરફ વેલ રમા
 ખેરતીને ગયા જલ દગ્થી અમે ટોશિયારપુર ગયા ટોશિયારપુરથી જે એક
 બાડે ફરીને અમે ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યા હુ અને ચાકરડી એકામા ખેલા.
 ખીન્ન એકામા બામુ, તેની સ્ત્રી તથા એક નાની છોકરી ખેલા.

હોશિયારપુરથી દિગ્માનયના પલાડનો ચઢનો શરૂ થાય છે ન્નો બાધેલો
 છે ન્નો સુન્દર છે તે રમ્નેથી એક જાય આવે છે અમે પલાડનો દેખાવ
 ન્નેતા ન્નેતા ચાલ્યા રમ્તામા પલાડી માણુમે પોતાની પીઠ ઉપર મામા-
 નનો ભોઝો લાઈને જતા આવતા હતા પોતાના બાળકોને પણ પીઠ ઉપર
 એક લગમથી બાધીને લઈ જતા હતા ઠેક ઠેકાણે ગામડા જણાતા હતા,
 તથા નાના નાના કુપડા માનગ પડતા હતા વચ્ચે વચ્ચે વાણીઆની
 દુકનો રમ્તાની બાણુએ નાના કુપડામા જણાતી હતી ત્યાં પેટલાક મુસા
 ફ્રમે ઉનગતા જણાતા હતા દરેક દરે બાગ માહન ઉપર ડાક બગનો એટલે
 મુસાફર બગનો જણાતો હતો તથા ત્યાં એક મરાઈ પણ જોવામા આવતી
 જેમ જેમ પલાડપર ચઢાણ આવતું હતું તેમ તેમ પલાડનો અદ્ભુત દેખાવ
 જણાતો હતો કોઈ પલાડ ખોડા હતા, મોઈ ખડ પાનથી બરખર જણાતા
 હતા, તે મોઈના ઉપર મોટા મોટા પથ્થર આજ અરમા, સીધા અણી
 દાર દેખાવના નજરે પડીને બચબીત કરતા હતા મણ જાગે પેલો
 આમીદાર સીધો પથ્થરો પડીને અમને કચરી નાખશે અથવા પેલો ગોમ
 મોટો પથ્થર મડબડનો આવીને અમારો ચૂરે ચૂરો ફરી નાખશે મોઈ
 પલાડની અદર શખના મોટી મોટી રેતી વજોરેના પડે જણાતા તે કોઈમા
 ફક્ત માત્રી માલમ ખત્તી જેમ જેમ ઉપર જતા હતા તેમ તેમ નના નના
 પલાડન શિખરો જણાતા હતા પહેલા જાગે જણાતું હતું કે આ શિખ-
 વગમ્યા પછી ખીન્નુ શિખર આવશે નહિ પણ તેની પાસે પહોચતાજ
 ખીન્નુ શિખર માનગ પડે છે એવી રીતે અમ્ના પછી એક શિખર
 જણાતા હતા અને વચ્ચે વચ્ચે બહુ ગાઠા જગડા તથા મોટા મોટા દેવદા
 નના શ્લો લામા સીધા જણાતા હતા જ્યાં નજર પહોચાડામા આવતી, ત્યાં
 ઝાડપાનના સિસાર ખીન્નુ કંઈ જોવામા આવતું નહોતું. કેટલીક જગાપર

'લંગમનાં લાકડાં કાપીને ટંગ સીંચીએ. જણાતો હતો. કોઈ જગાપર પારીક
 જમણું નીકળીને આસપાસ પાણી ફેલાવીને તે પાણી નીચાણમાં ઉતરતું તથા
 રસ્તાપરના પથરા ઉપર અથડાઈને સુંદર નાદ કરતું વહેતું હતું. કોઈ જગાએ
 તે પાણીનો સ્રોત જ્યાં માટે પુલો બાંધ્યા હતા, તેની નીચેથી પાણી નીચા-
 ણમાં જઈને મોટા નાળામાં પડતું. ખીણોમાં બરફુર રક્ષે જણાતાં હતાં
 અને કોઈ કોઈ ખીણમાં રૂપેસી રંગના વાંકી ચૂકી દારીના આકારના નાળા
 જણાતા હતા. તે બંને કોઈએ ત્યાં રૂપાનો તાર નાખ્યો હોય એવા દ્રશ્ય
 બળકતા હતા. ઠેક ઠેકાણે ખેતરો પહાડના શિખર સુધી સીડીના આકારના
 પાડેલા જણાતા હતા. ત્યાં ગાય બળદ બકરાં વગેરે કુદતાં ચરતાં હતાં. પહાડી
 ગાયો નાના કદની જણાઈ. ઠેક ઠેકાણે લીલા પીળા ધોળા આસમાની જંગલી
 પુલો અર્ધ ખીણેલાં, ખીલીને મુકાતાં જણાતાં હતાં. પહાડના ગાત્રમાં જાત
 જાતના પાનાવાળા, સુત્રાળા, સોનેરી રંગનાં પાગાં જણાતાં હતાં. કુદરતના
 જાણે બગીચામાં ફરતાં હોય એમ બાસતું હતું, ખરેખર કુદરતની લીલા
 બુમિ દિગ્ભ્રમ જ છે. દિગ્ભ્રમના જેવો પહાડ આ જગતમાં નથી. તેનું સ્વરૂપ
 આંખે નહિ જોવાથી તથા તેની કલ્પના સુંદર ચિત્રોથી થઈ શકે એમ છે
 પણ અદિયાં તે ચિત્ર આપવાની કોશિશ કરવી એ મારા જેવા ગરીબને તથા
 ગુજરાતી વાંચનારને અસંભવ છે. અમે પહાડ ઉપર ગાડીમાં ખેરતીને ચાલ્યા.
 પણ દહાડા થયા. રસ્તામાં ઠેક ઠેકાણે ડાક બંગલામાં ઉતરતાં તે ત્યાં ખાવાતું
 ખાઈને તથા સૂઈને આરામ કરીને પાછા જતા હતા. દ્રશ્ય દિગ્ભ્રમીરી નજરે
 પડ્યો, જાણે વૃદ્ધ દિગ્ભ્રમીરીના વાળો સફેદ થઈ ગયા હોય એવું બાસવા
 લાગ્યું દ્રશ્ય ચલકાટ જણાયો, એક મોટા શિખરની ઢાર બન્ધથી ઢાકાયેલી
 જણાઈ. બહુજ ઉત્તમ દ્રશ્ય જણાયો, પછી અમે બધા ગોખીપુર દેહેનમાં આવ્યાં.
 ત્યાં વ્યાસ નદીની પ્રકૃતિ જોઈ. હું પહેલાં જ્યાં ખેરતીને મથિન્નું સ્તવન કરતો
 હતો તે જગા યાદ આવી, ત્યાં હું ગયો અને દ્રશ્ય મેં એકવાર જગદીશને
 યાદ કરીને હૃદયની શાંતિ મેળવી. ગોખીપુર દેહેનથી બાણુની સ્ત્રી, સા-
 કરડી સુનીયા અને હું એક એકામાં ખેરતીને જવાળામુખી ગયાં. તેજ પહેલાનો
 જવાળામુખી છે. ત્યાં પહેલાંનાજ પડ છે. તેજ બલ્લર છે. તે સિવાય મેં કંઈ

જોયુ નહિ પણ કુદરત નિરતર ફેરફાર કરે છે હું પટેલા જીવાન છોકરો હતો, હમણા કંઈક ખીજી જાતનો થયો છે તેમજ પહાડ પણ કંઈક ખીજી જાતનો થયો છે તેમજ પહાડે પણ કંઈક ખીજી ૩૫ ધારણ કર્યું હશે પણ તે હું અનુભવી શકતો નથી મનુષ્યોએ પણ કંઈક ખીજી વાસના ધારણ કરી હશે પણ હું તે શી રીતે અનુભવું ? તેથીજ હું કંટાળુ કે બંધ મને એક સરખું જણાયું અને જવાળામુખી પહોંચ્યા પંડાએ આવીને અમને ઘેરો ઘાઈ ગાણુસ હોવાથી પડાને તણકો મળે છે તેથી ણા ધને સમજાવવા આવ્યા માતાજીના દશન કરો, તમારા પડ્યા કોણ છે, તમે ક્યાના રહેવાસી છો વગેરે સનાલો કરીને દેમલતા તથા સુનીઆને ગભરાવી મૂકી મે પડાને જવા કહ્યું પણ તે છોડે એવા નહોતા અને આલતા મદિરમા ગયા ત્યા બધું જોયું પંડા અમારી પછવાડે પછવાડે આવીને બધું સમજાવવા લાગ્યા સુનીઆ એ અભણ તથા શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી હતી, હેમલતા સરળ હૃદયની ને કંઈક બહેલી છે સરળ હૃદયની હોવાથી તે પડાનું કહેવું માનતી હોય તેમ દેખાડતી તથા જવાળામુખીની તરફ પેરા મૂકતી હતી તથા પેડાને પ્રસાદ જવાળામુખીને આપતી જણાતી હતી પણ સુનીઆ તો અભયળથી ગરકાવ થઈને આખ ફાડીને જોવા લાગી કે, હું ક્યા આ વીજી, આ શું કહેવાય ? આતો દેવીનું રથાન છે પછી ગરમ કુડ જોવા ગયા, ત્યાથી ફેરા તરફ ગયા ફેરામાંથી અવાજ સાંજીને હેમલતા તથા સુનીઆ આશ્ચર્ય પામ્યા જોયા પછી પેડા વગેરે ખાવાનું લઈને અને પાછા દહેરા ગોપીપુરમા આવ્યા ત્યા ખાવાનું તૈયાર હતું ખાઈને પછી આરામ લઈને બીજે દિવસે કાગડા ગયા

કાગડાની હકીકત મે પટેલા આપી છે તેમા જોવા બહુ સારા થાય છે, તે વેચાતા લીધા તથા કાગડાના માતાજીના દહેરામા દશન કરવા ગયા ખીજી કંઈ જોવા જોવું નહોતું શહેર પહાડ ઉપર વગેરે છે હુકાનો સ્વાવ પ્રમાણે ઉપર નીચે છે ઘરો પણ ઉપર નીચે છે શહેર નાનું છે પણ બહુ સુદર દેખાય છે ત્યા બાત સારો પાકે છે ચોખ્ખા સારા બને છે, તેથી પૌવા સાન થાય તેમા નવાઈ નથી પછી અને ધર્મશાળા જવા નીકળ્યા રસ્તો

अहु रमणीय आच्यो. रस्तो अधि गाढा जंगशोधी अरपुर लक्ष्याये, पहाडे
 पहाडे अधि लीधा लीधा वाधा धारणु कथा होय अहु लक्ष्यायुं. ज्यां नगर
 देकतो त्यां मोटां मोटां लांया सीधा देवघरनां जाड जेतो. उच्यो
 शिखरे जेतो, जाडनी आडगां दिगावपना सदेव अरुना पहाड जे-
 तो तेथी मन अहु आनंदित थनुं. ध्वरनी लीधानी अधिदारी याह
 आवती. ध्वरनुं महानपणु रगरणुपथगां आवनुं, आ अहु जेतो जेतो
 अमे धुर्गशागानी अजरगां आवी पहाड्यां. अजरगां नानी दुधानपर
 कपडुं, तेथी, अनी, अन'ज, पट्टाटा, नत नतनुं करीयाणुं, अजरीट
 वगेरे जेजाता, अदीधनी दुधानपर पुरी, दुध, अट्टाटा तलेता, पेडा
 अरु वगेरे. आवाणी वणु गोठवेळी जेध, धरो उच्यो नीयां टेकग
 उपर भांधेडां हतां. तेनो देभाव अहु उत्तम लक्ष्याये, पछी अगे
 अगवा तरु गयां गाडीनो रस्तो अहु हरनो दनो ते रस्तो अडभा
 येरीने अंगलानी पागे जेध पहाड्यां, पछी आवीने अंगलागां गयां. ज्यां
 नगर करता त्यां जाड जाड तथा जाडनी पातां तथा अरुना पहाड सिवाय
 अहु नगर पडनुं नडोतुं अंगयो धरो उच्यो हने तेथी ताड अहु
 पडती. आसपास अड रडेनुं नडोतुं. अगे चार लक्ष्या ने अडे पहाडी भा-
 णुस अगलागां नडेता हतां, राज गरगा गरग पाछने आनंदित थतां,
 गंधनागां अमे अधि रमोहया अनी नतां पावतु अहु मीहु लागतुं,
 लुभ करुडीने लागती, अदि अंघ अगे दुधपाक, पुरणुपोणी, सुरभाना
 वाडवा, सीसे, पुरी, तथा पीज उताग पकवान अनावता नडोता. अरु के
 अधि अंघ रवाद्या ररीया नडोता तेमज रसोअ करवागां कुशग नडोतां. ते
 जतां जे अनावता हतां ते अहु ठोसगी जातां. अरु अे अूच्याने गटती
 पणु मीगे लाजे छे नेम अमने थयुं. अमे आछने पहाड उपर हरया
 नतां आभपागनी जाडनी धडा जेधने तथा अरुना पहाड जेधने ध्वरनी
 लीधा याह करता हतां.

दुं दिगावप परंत उपर आ जगतनुं वणु प्रकारनुं रीतदयं जेकन
 अरुगापर जेतो. पडेधुं धरीनुं सौन्दर्यं देगलतागां जेधने आनोदत थतो.

તોફાને સીધે હેમવતાના ગાલ ગુલાખી જણાતા તેથી તેનું સૌન્દર્ય
 અપારે સ્ત્રીપતુ તેમજ લીલા અડોની ઘટામાં સફેદ બરફના ચલકાટથી તથા
 હેમલેનાના ઘરીરનો સુંદર ઘાટ તંયા ગુલાખી ગાલ ને સુંદર વચ્ચનો ચાટ જ-
 ણાને એક અપૂર્વ સૌન્દર્ય મારી આંખે જણાતું અંતરનું સૌન્દર્ય બાબુના મોં
 ઉપર ચળકતુ હતું. બાબુ નવીનચંદ્ર રાયનું વિશાળ કપાળ, તેના લાંબા કાન
 તથા બેહું મોં મને બુદ્ધનું સ્મરણ કરાવતું. બાબુનું અંતરનું સૌન્દર્ય મને બુદ્ધ
 મોહિત કરતું હતું. તેનું તીખાસપણું, તેનો સ્નેહ તથા પારકાની વ્યથા
 જણવાની સ્વભાવિક ઈચ્છા, તથા સ્ત્રી પ્રેમથી ગદ્ગદીત બોલોથી અંતરનાં
 સૌન્દર્યનું સ્મરણ થતું તથા પ્રૃથિવિનું અમધ સુંદરપણું ચારે બાજુએ પસરેલું
 જોઈને મન ઈશ્વરના સ્મરણમાં સદ્જ વળતું. આવી રીતે હું ત્રણ જાતના
 સૌન્દર્યમાં વીટલાઈને પહાડ ઉપર રહેતો તથા સાદુ બોજન ખાઈને પરિતૃપ્ત
 રહેતો હતો. તથા પહાડી લોકોના આચાર વિચારનું જ્ઞાન મેળવવા બુદ્ધને
 ચારે તરફ ફરીને જે કંઈ મે અનુભવ કર્યું તેનું સ્મરણ પણ હમણાં મને
 બુદ્ધ આનંદિત કરે છે. પહાડી લોકોનો સહુ મેં જોઈની સાદાઈ, તેઓનું સ-
 રળપણું, સલવાલીપણું, વિશ્વાસ એ બધા ગુણુ શ્રીમેના માણુમોમાં કવચિત્
 જોવામાં આવે છે. તે જોઈને મેં તે પ્રમાણે આલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો
 પહાડના દેખાવ જોતાં તથા પહાડી માણુસના સ્વભાવ અનુભવતા આમ-
 પાસ ફરતા અમે ધર્મશાળામાં એક મહિનો ગાળ્યો પછી અમે અમારી
 પેટીઓ બંધ કરીને તથા ગાંસડા પોટલાં બાંધીને એકામાં બેસીને લાટોર
 તરફ ચાલ્યાં. ફરી તે ધર્મશાળાની બગર, તે ઘર, તે રસ્તો, તે કાગડ, તે
 ખેતરો, તે પહાડ, તે ઝર, તે ગોપીપુર દેહેર તે બ્યારા નદી, તે હોશિયારપુર,
 તે જલંદરની ધાવણી જોતાં જોતાં, સ્ટેશનપર આવીને લાહોરની ટ્રેનમાં
 ચાલ્યાં આ લાહોર આનંદ.

પ્રકરણ ૫૯ મું.

લાહોરથી બ્રહ્મગ્રામમાં જતું અને ગામની વ્યવસ્થા તપાસવી.

લાહોરમાં આવીને અમે પંડિત શિવનારાયણને ત્યાં ઉતર્યાં. તે વેળાએ શિવનારાયણ અમિહોત્રી એક કોઈમ ભારતર હતા. તે વેળાએ તેઓએ દેવધર્મની કલ્પના પણ પોતાના મનમાં કરી નહોતી. તે વેળાએ બહુ અમેજી રીતે રહેતા હતા ત્યાં ઉતરીને ફરી લાહોરની શોધ કરી. અના-રહલીમાં ફર્યો. બાગ બગીચામાં ગયો. ઉત્તમ હલ્લાહ સુરજનસિંહની દુકાન પર જઈને ક્યોરી, મોતી સુરના લાડવા, રીસો વગેરે તોફા મીઠાઈ ખાધી. હું લાહોરમાં જ્યારે જ્યારે જઈએ ત્યારે ત્યારે સુરજનસિંહની દુકાન પર આવ્યા જઈએ તે દુકાન અહુજ ઉત્તમ છે તે લાહોરમાં પ્રખ્યાત છે. લાહોરના કેટલાક મિત્રોને મળ્યો. બ્રહ્મસમાજની ઉપાસનામાં સામેલ થયો. આઠ દિવસ લાહોરમાં રહીને જે જોયા જેવું હતું તે ફરી જોઈને મનને આનંદ આપ્યો. એ ટલામાં બાબુએ મને કહ્યું કે હવે ગામમાં જઈને ત્યાં તપાસવું જોઈએ કારણ કે ગોપીનાથ હવે ગામ છોડીને અહિં લાવવાના છે. તરત હું તૈયાર થયો. થોડા દિવસમાં બ્રહ્મગ્રામમાં આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં પહેલાનો દેખાવ જોયો. વધારે મારી આંખે કંઈ નવું જણાયું નહિ.

બ્રહ્મગ્રામમાં આવીને ખેતીવાડીનો બહોળરત કરવા લાગ્યો. ખેતીવાડી, બાગ બગીચામાં શું વાવવું, તેની મીમાંસા કરી હું દરરોજ ખેતરોમાં બાગ બગીચામાં જઈને તપાસતો હતો કે શું થયું છે, શું કરવાનું છે. ગામનું કામ થતું હતું હું ફરી વાંચવામાં મશગુલ થયો એક ઝોરડીમાં મોટો દીવો બાજીને રાને વાચવા લાગ્યો. સવારના ખેતરોમાં ફરીને દશ વાગે ઘેર આવીને ખાઈ પીને જરા ઉંધીને ફરી વાંગવા લખવા ખેસતો. ફરી ત્રણ ચાર વાગે ગામમાં ફરીને સાંજે ૬-૬૧૧ વાગે ઘેર આવીને ખાઈને વાંચવા લખવા ખેસતો. એ પ્રમાણે દિવસના ૧૬થી દિવસ જવા લાગ્યા. બહુ પરિવર્તન થવા માંડ્યું તાના છેડા હતા તે મોટા થયા, નાના વાહાં હતાં તે મોટાં થયાં, જે જુવાન હતાં તે ટૂંક થયા નાની ડેગ હતી તે મોટી થઈ, જગતનો નિયમ સર્વેન એક સરખો

છે. ગારામાં પણ ફેરફાર થયો, હવે હું પુખ્ત જીવાન થયો છું. મારી પ્રકૃતિ હવે બળવાન થઈ. વિષયવાસના કામ-વગર વધે છે. એવું મેં સાંભળ્યું હતું, તે હવે અનુભવ કરવા લાગ્યો. વિષય-ભોગવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ, પણ તરત ઈશ્વરી બળ આવીને રોકી. મને ન્યારે વિષય વાસના ઉત્પન્ન થતી ત્યારે ત્યારે એકદમ ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી. હું તરત ઈશ્વરની પાસે બળ માગતો, આથી મને બળ આવતું, હું વિષય વાસનાથી દૂર થતો.

મેં પહેલાં જણાવ્યું છે કે હું કામને પ્રસંગે ખંડગા હરડામાં જતો હતો. હું ધણું કરીને હવે હરડામાં જવા લાગ્યો, ત્યાં બાપુ કાળીદાસ ઐશ્વરી નામનો વકીલ રહેતો હતો. તે મને બહુ ચહાતો હતો, અને વારંવાર પોતાને ત્યાં રહેવા માટે બહુ આગ્રહ કરતો. ગામમાં વધારે કામ નહોતું તેથી હું દર અડવાડિયે ચાર પાંચ દહાડા હરડામાં કાળી બાપુને ત્યાં જતો. કાળીદાસને સારી આવક હતી. તે બહુ હેતાળુ માણસ હતો. તેનો મોટો બાઈ પણ મને બહુ ચહાતો હતો તેમની સ્ત્રી તથા તેમની વિધવા બોબાઈ પણ મને બહુ ચાહતાં હતાં. હું ન્યારે કાળીદાસને ત્યાં જતો, ત્યારે કંઈને કંઈ નવું ખાવાનું થતું હતું, કોઈ વેળાએ મૂન, તો કોઈ વેળાએ મુરગી, તો કોઈ વેળાએ જંગલી કચુતર, તો કોઈ વેળાએ હરણનું માંસ વગેરે થતું હતું, ખાવાની બહુ મજા પડતી. તેમજ વાતનો છેડો આવતો નહોતો. વાતો કરવા મને કાર્ટમાં પ્લીડરના રૂમમાં લઈ જતો હતો. હું પણ સાહિત્ય વિશે, ધર્મ વિશે, જ્ઞાન વિશે ઘણી તકરારો કરતો, ન્યારે કાર્ટમાં કેશ પોકારવામાં આવતો ત્યારે તે કાર્ટમાં જતો હતો, તે બહુ બસો માણસ છે. તેનો સ્વભાવ બહુ ઉત્તમ છે એવા સ્વભાવના માણસો મેં યોડાજ ન્નેયા છે. તેનો સ્નેહ આજે પણ યાદ આવ્યાથી બહુ આનંદ થાય છે. હું જંગાળીમાં જોડાતો હતો તેની સ્ત્રી તથા બોબાઈ આડમાં છુપાઈને સાંભળતી હતી તથા વાતો કરતી હતી. મારા ઉપર ચાહવાની વાત હેમજતાને કહી હતી. મેં પછીથી કાળીબાપુનો સ્ત્રીને તથા તેમની બોબાઈને જોઈ હતી

.. પ્રકરણ ૬૦ મું.

ગામમાં મારો ઉદ્યોગ.

મેં પહેલાં જણાવ્યું છે કે મેં ધનોસમાં ૧૦૦ એકર જમીન લીધી હતી, તેનો વડીલ યંડીચરણને સોંપ્યો હતો. હું વખતો વખત ત્યાં જતો આવતો હતો. યંડીચરણની ચાવ ચણણ મને સારી લાગી નહિ. ધણુક ચોરીને ખાતો હતો, અનાજ વગેરે વેચીને ચરીણ વગેરે લાવીને ખાતો હતો. તેમજ કેટલીક નાની શુની ચોરીઓ અથવા મને નહિ કહેતા પોતાના ઉપયોગમાં આવે એવું લઈને પૈસા તથા અનાજની ખરીદી કરતો, મેં તેને ધણીયાર સમજાવ્યો પણ તે કંઈ પણ ખાન નહિ આપતા હવે નહિ કરે એવું કહીને વારવાર ચોરી વગેરે કરતો. આવાં બધાં કામને લીધે મેં યોગ્ય મહિનામાં કાઠી મૂકી. એટલે તે હરખમાં કાળી બાથુને ત્યાં ગયો તે ત્યાં છોકરાને રમાડીને ખાતો તથા કાળીબાથુ પૈસા આપતા તેનાથી પોતાની સ્ત્રીનું બરણ પોષણ જુદી ઝોરડીમાં કરતો હતો.

મેં હવે બીજા એક માણસને કષ્ટક ભાગ આપીને રખવાળી કરવાને રાખ્યો. તેના યોગે મને ૩૦૦-૪૦૦ રૂપીઆ મળ્યાં, પછી મેં મારા કેટલાક મુશ્કેલ મુશ્કેલીમાં છાવવા મોકલ્યા તેમાં મુખ્ય આ છે. ધિરત ધર્મનીતિ, કડોપનિયતનો સાર, જમજમગીવાનો સાર.

જારે આ અગામાં મારો બાધ રિફુવ પરણવાને નીકળ્યો હતો તે મદદ આગવા માટે મારી પાસે આવ્યો મેં તે વેળાએ કેટલાક રૂપીઆ તેને આપ્યા બાથુ નથીનયદ્ર રાય આજ્ઞાગમાં હતા, ત્યારે હરિદામ નામનો એક જગાલી બાથુ, તેની સ્ત્રી તથા નાનો છોકરો શિવનાથ સાન્નીની સ્ત્રીની લઈને ખેતી કરવા આવ્યા હતા તે અગ્રેજ બહેલો હતો. તેની સ્ત્રી પહેલાં નિધવા હતી તેની સાથે પરણેલો હતો. કંઈ વધો રાજગાર નહિ તેનાથી ખેતીનું કામ કરવાની ઈચ્છાથી આજ્ઞાગમાં આવ્યો હતો, તેને બાથુએ કષ્ટક જમીન, બજારની બેઠક તથા માણુમ વગેરે આપીને મદદ કરી હતી આજ્ઞાનું પણ આપતા હતા. ગામમાં સારૂ ખાનાનું તથા સારૂ વસ્ત્ર ડાંધી મળે તે.

બાપુ શહેરનો રહેવારો હતો, સારું પહેરતું એ તેનો અબાસ થયો હતો, તેનાથી વિરુદ્ધ મળ્યાથી દરરોજ મને ફરીયાદ કરતો હતો.

હું બ્યારે કલકત્તે તથા ધર્મશાળાથી પાછો આવ્યો ત્યારે હદગિરના ગામમાં હતો. ગોપીનાથને બાપુ ગામનો બાર સોંપીને ધર્મશાળામાં આવ્યા હતા. હવે ગોપીનાથને ગામમાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ નહિ કારણ કે જે આશાથી તે આવ્યો હતો તે તે કંઈ પૂર્ણ થતી નથી. ઉલટી તેની સ્ત્રીની નથીવત ત્યાં લાગતી નહોતી, કેમ લાગે ? ગામ કંઈ શહેર નથી અને સ્ત્રી ધડિયે ધડિયે લાહોરમાં જવાનું કહેતી હતી તેથી ગોપીનાથે લાહોર જવાનું નક્કી કર્યું ને બાપુને કાગળ લખ્યો.

હું બ્રહ્મશ્રામમાં રહેવા લાગ્યો અને આસપાસ ફરીને ખેતીને બંદોગસ્ત કરવા લાગ્યો. પેલો શહેરના રહેવાસી બંગાળી હરિદાસ મને રોજ પોતાની ગરીબાઈ જણાવતો, પોતાના છોકરાને કંઈ નથી, પોતાની સ્ત્રીની પાસે કંઈ નથી વગેરે કહેતો અને વળી કહેતો કે તમને શી જરૂર છે તમે હવે તમારા ગામમાં રહીને ગામની પેદાસ ખાઓ, મુખર્ષી જાઓ જે તમે જાઓ તો મને બાપુ નવીનચંદ્ર રાવ વીસ રૂપીઆનો પગાર આપે જતી વેળાએ મને તે વિશે પૂછ્યું હતું તેમજ પત્રમાં પણ લખ્યું હતું કે જે નારાયણ નહિ આવે તો તમને વીસ રૂપીઆનો પગાર આપીશ તો તમે ગામનું કામ તપાસશો ? મેં તેમાં હા કહી હવે તમે આવ્યાહો હું બહુ ગરીબ છું વગેરે કહ્યાથી મને દયા આવી. મેં બાપુને લખ્યું કે હું હવે ગામમાં રહીશ નહિ. હું મારા ગામમાં થોડો વખત રહીને પછી હું મુખર્ષી જઈશ બાપુનો પર મને મળ્યો. તેમાં લખ્યું કે કેટલાક દિવસ હરિદાસને સમજણ પાડીને જાઓ. તે પ્રમાણે મેં બધી સમજણ પાડીને હું ધનોરા જઈને રહ્યો યોગ દિવસ ધનોરામાં રહ્યો. ત્યાં મારું એક મોટું ખેતર હતું તે સવાર સાંજ જઈને વરમાં સૂતો સૂતો ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો. તે અરસામાં મેં બહુ ચોપડીઓ વાચી. બંગાળી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે. પછી હું યોગ દિવસ બાદ મુખર્ષી ગયો.

મુંબઈમાં પાછો આવ્યો તે વેળાનો ફરફાર.

હું મુંબઈથી અકટોમ્બર ૧૮૭૪માં ગયો હતો, તે હું ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૧
માં પાછો આવ્યો. સાત વર્ષમાં કેટલોક ફરફાર થયો હતો, તે જોયો. જ્યાં
પહેલાં મેદાન હતુ ત્યાં મોટા મોટા મહેલો નગરે પડ્યા. જ્યાં પહેલાં
ખેતરો હતાં ત્યાં મોટી મોટી કાપડ સુતરની મીથો થઈ. જ્યાં સમુદ્રનાં
પાણી આવતાં હતાં, ત્યાં સુદર બગીચાવાળા સુંદર મકાનો બધાયાં, જ્યાં
પહેલાં કોઈ પણ રહેતું નહોતું ત્યાં ઘરો તથા ચાલીઓ થઈને સોફોના
ગોપાટથી ગાજી ઉઠ્યું. જગનનુ પરિવર્તન નિરંતર થયા કરે છે. હમણાં
જે સ્થાનમાં મહેલો છે તે જગાપર પહેલાં કદાચ મારી ખાનારાઓ વિકાજ
જનાવરોની રહેવાની જગા હશે અને હવે પછી કદાચ તેવીજ સ્થિતિમાં
આવે અથવા પાણીથી ઝરાઈ જાય. જગત અસ્થિર છે. શહેરોની પણ તેવી
સ્થિતિ છે. મેદાનમાં જ્યાં ધોળીવાટ હતો, જ્યાં મોટા ડૂબો હતો ત્યાં આજ
ખેરી બદરતું એટલે વિક્ટોરિયાનું સ્ટેશન આશરે ૨૩ લાખ રૂપીઆ ખર્ચાને
બધાયું છે. જ્યાં પહેલાં સોફોને આવતાં ૩૨ લાગતો હતો તથા જુગારીઓનું
મથક હતું ત્યાં આજે પોલીસ કોર્ટ, મ્યુનિસિપાલ એલફિસ, સ્ત્રીઓની
હારખીતાલ વગેરે સુંદર ઇમારત ઉભી થઈ છે. આ જગતની અસ્થિરતા
ખતાવે છે. જે જગાએ પહેલાં જગામાં સોફોને ૩૨ લાગતો હતો ત્યાં આજે
પુશનુમાં બગીચા થયા છે. મુંબઈનગર લાખોને પાળનારી થયેલી છે.
જ્યાં પહેલાં ગાજલાં પકડનારાઓ પોને ગાજલાં પકડીને ગુજરો કરતા હ-
તા, ત્યાં આજે મોટા મોટા વેપારીઓ પોતાની પહેડી સ્થાપવા માટે અર્ધિ
આવીને વમેલા છે. અર્ધિયાંના જેવો દેખાવ આખા હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં પણ
નથી. મુંબઈ એક ઉજળતું નગર છે. તેમાં પોશાકની બજારીદારી તો કદા
ઓરજ જતની છે. મુંબઈના માણસોની પાકડોની તદરા તથા જાનો કદા
આજળ જેવી છે ગોઈ ચાંચીઆ, કોઈ ચકરી, કોઈ ઉભી, કોઈ એડી, કોઈ
આમદવાદી, સુરતી, બરતી, મેમજોની, હોસ શાહી, પારસી ઘાડી, મોજો-

શાહી, મારવાડી શાહી ઇત્યાદિ. લાંબ, લીલી, પીળી, આસમાની કાળી, કીર-
 મેલ ઇત્યાદિ રંગની પાઘડી પહેરીને મુંબઈ જઈને પાઘડીનું શહેર હોય
 તે પ્રમાણે દેખાય છે. સ્ત્રીઓના પોશાક પણ તેવાજ જાત જાતના છે.
 લાલ, કાંઈ લીલી, કાંઈ આસમાની, કાંઈ લૂગી, કાંઈ પીળી, કાંઈ કીર-
 મેલ વગેરે શાહી, શાળુ લુગડાં પહેરીને દીપાવે છે. મુખઈનાં ઘરોની પણ
 ખુબી ઓર છે ઘર મોટાં, વિશાળ, એક ઘરમાં બમણા કુટુંબ સુધી રહે એવાં
 જાગ્ય, રંગદાર, નમુનાદારો છે. તેવાં શહેરો મે ક્યાંય પણ દીકાં નહિ. મુખઈ
 નગરી બધી વાતે પૂર્ણ છે. તેમાં મોટા મોટા ઔપધ્યાય, વિદ્યાલય, પુસ્તક-
 શાળાઓની ખોટ નથી. ન્યુસપેપરો, ચોપાનિયાં તથા પ્રેસની ખોટ નથી,
 જ્યાં જાઓ તે કાગળ કાગળજ જણાય છે. ખજર પહોંચ્યાડવી હોય તે
 મુખઈ શહેરમાં ૨૦ પોષ્ટ ઓફિસો છે, ટેલીફોન એક મેકની બેઠે વાનો
 કરવાના છે. મુંબઈ એક ન્યાઈજ શહેર છે. જ્યાં આવવામાં પણ ઘણું
 સુગર છે રેલવે તો દરરોજ ૫૦ વખત જાય આવે છે. ડ્રામ તો દર પાંચ
 મીનીટે જાય આવે છે. ધોડાની વિક્ટોરિયા તથા જાળદના રેકડા તો ત્યાં
 હાર્જન જોવામાં આવે છે. સામાન લઈ જવાને માટે મજુરો રસ્તે
 રસ્તે ફરતા ફરે છે અને ગાડા તો દર મીનીટે જાય આવ કરે છે. મુખઈની
 વાત ન્યારી છે. અહિં બધી વસ્તુઓ મજે છે. ચીનની માગો તો તૈયાર, તે
 વળી ચીનાઓ વેચનારા. વિદ્યાલયની માગો તો જગ આલ્યા કે મળવાની.
 પુનાની અગરથાતી કે કંકુ જોઈતું હોય તો જાઓ ભૂલેશ્વર. ધી તેજ અનાજ
 વગેરે પામે પામે મળવાનું. કાશ્મીરી તથા જનારસી ઉત્તમ શાલજોડા, અખર
 વગેરે જોઈતા હોય તો મારવાડી જાજર ઉઘાડું છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં બધું મજે
 છે, ફક્ત પૈસા જોઈએ. મુખઈ એક નવાઈનું શહેર છે. મુખઈમાં જે જોઈએ
 તે મજે છે. રાંડો જોઈતી હોય તો કાશ્મીરી, ગાવોકણી, ઇટાલિયન, ફ્રેન્ચ,
 જાપાની, જર્મન સીધણ વગેરે મળવાનીજ. મુખઈ એક હિંદુસ્તાનનું નાક છે.
 મુખઈમાં બહુ ફરફાર થયા તે મેં અનુભવ્યા. પહેલાં જ્યાં ચક્ર
 બાકનું નહોતું ત્યાં માણસો દેખાયાં. જ્યાં પહેલાં માણસોની ગીચ વસ્તી
 હતી ત્યાં હાલમાં ઘણાંજ યોડ માણસો વસવા જોયાં. આવી રીતે બધું

ફેરફાર થયું. પારમી સ્ત્રીઓમાં પણ બહુ ફેરફાર થયો. પહેલાં પારસી સ્ત્રીઓ હિંદુ સ્ત્રીઓના જેવે પોર્સાંક પહેરતી હતી. પગમાં સપાટ ઘાસતી હતી, તે હવે છુટ મોજ, સુંદર પોલકા પહેરતા શીખી છે. તેની શીવડામણુ ૨૫ થી ૬૦ સ્ત્રીઓ ચાલે છે. પહેલાં પારસી સ્ત્રીઓ તથા હિંદુ સ્ત્રીઓ ઉર્ધ્વાડી, ગાડીમાં બેસવાને શરૂઆતી હતી, તે હવે છેડે છેડક ઉપાડી વિક્ટોરિયામાં બેસવાની ધણી તથા સગા માથે બેસવામાં માન સમજે છે. આવી રીતે બધામાં સુધારો થવા લાગ્યો. હવે ન્યાત જાતનો ધણો ઝોછો તકાવન નામુઓ. ધરાની તો આજ કાલના સુધારવાળા થયા છે. આ તેનો પીવામાં માન સમજે છે. તેનો આ તો બધા કરતાં સાગે નજ સૂખ નજીક કે આપો આહવાળા બમન ઇંગળાને ત્યાં. ત્યાં તો ઇંગલું સાઈ સાઈ ખાવાનું મળવાનું, પૈસા વેંછએ. બીજું કંઈ નહિ, નજ ગરમી લાગી કે, આલો, ધરાનીને ત્યાં બગ્ડ ગોડ લેમોનેન્ડ પીને થકા થકએ. નજ સૂખ લાગી કે, આલો, ધરાની બાહને ત્યાં એક ક્વાખ ખાહને છવને તાલો કરીએ, આવી રીતે મુખ્ય નગરી સુધરેલી મેં વેંછ.

મુખ્યમાં તે વેળાએ મારો બાહ વિદ્યે એક લેખ મિસીનનું કારખાનું બાગથી કાઢ્યું હતું. તે કંઈકે સાઈ ચાલતું હતું. હું તેને ત્યાં તથા મગાને ત્યાં ખાતો હતો તે વેળાએ મારી બાબી છવકાર ધણીજ શરૂઆતી હતી. હું કાંઈ કાંઈ વખતે મારા બાહને ત્યાં ખાતો હતો અને ચામખામ કરતો હતો.

મેં મુખ્યમાં બહુ ફેરફાર વેંચો, મારામાં શું ફેરફાર થયો હતો ? આખું નગર પરિવર્તનથીય છે, તેને તાએ હું પણ હું તેથી નિશ્ચય મારામાં પણ ફેરફાર થાય તેમાં નવાઈ નથી. કુદરતે મારામાં પણ ફેરફાર થયો હતો. દમણાં હું કંઈકે જ્ઞાનજ્ઞાન થયો હું અને ફેટલીક નગરની માનીતી થઈ છે. તેથી હું મારી માનીતી હોમને આપવાને તરફર થયો કામ્યુ કે લેવું અને દેવું આ નગરનો કારનાર છે તેથી લઈને આપવાને માટે આનુર થયો, તેનાં કુળ સ્વરૂપ મેં જાતિગેઠ અને બોજન વિચાર નામનું પુસ્તક મુખ્યમાં ઓરિયન્ટલ પ્રેસમાં ૧-૫-૧૮૮૧ માં ઉપવીને

પ્રકટ કરે. તે પુસ્તક મેં મારા આર્યબલુને અર્પણ કર્યું. તેનું અર્પણ
પત્ર આતું હતું.

મારા આર્ય લાઈઓ અને બેનો,

આર્ય !

ભારત જેની લીલાભૂમિ, ભારતી જેની જનની, સ સ્કૃત જેનો વાક્યાસાપ, મનુ
જેનો પિતૃ પુરુષ, વેદ વિદ્યા જેનું ચિત્ત પ્રસૂત, તે જગદ્ગુરુ આર્ય જાતિને પ્રાતઃ સ્મર-
ણીય આ જાતિભેદ અને બોજન વિચાર નામક લઘુ મંથ અનુરાગ રસાભિષિક્ત
હસ્તથી સમર્પિત કર્યો છે તેમાં જે વિચારનું ઉદ્દાહરણ કર્યું છે તેને પક્ષપાત રહિત
વિચાર કરી જાતિભેદ મૂળથી છે કે નહિ અને શૂદ્રના હાથનું ખાતું ઉચિત છે કે નહિ
જો નિરધારિત કરીને તે પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન એક આર્યે કર્યો તો તેનાથી હું
સમસ્ત યત્ન, પરિશ્રમ અને વ્યય સફળ થવા માગીશ.

વિનયાવનત

મુંબઈ તા. ૧ લી મે ૧૮૮૧

નારાયણ હેમચંદ્ર

જાતિભેદ અને બોજન વિચારના હિંદુ જાતિનું મૂળતત્ત્વ શું છે ?
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર કોને કહેવા ? ખીજના હાથનું-ખાતું-કે
નહિ તેની મીઠાસા હિંદુશાસ્ત્રના પ્રમાણે સહિત આપી છે, તે પુસ્તકમાં
નીચલા અધ્યાય છે,—

૧ જાતિભેદ, ૨ બોજન વિચાર, ૩ કોની સાથે ખાતું નહિ ? ૪
લોકોની આપત્તિ અને ખડન. ૫ આચાર.

ત્યાર પછી મેં જરૂરોસ્ત્ર ધર્મનીતિ મુળધર્મમાં નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં
૧૫-૫-૧૮૮૧ માં છપાવી. તેમાં મેં પાસરીઓના ધર્મશાસ્ત્ર વાંચીને
તેમાંથી જે નીતિનાં, ધર્મનાં સુદર વચનો હતાં તે ઉતારીને છપાવી હતી.
તે વખતના રાજસાહુકારે મારી ઘણીજ તારીફ કરી હતી. હાલ મારી
પાસે તેની નકલ નથી નહિતો તેમાંથી કંઈકે આપન.

હું મુગધમાં મારા પડેવાના જોળખીતાઓને મળ્યો. હું બ્રાહ્મણકર
નાનાશાહને ત્યાં ગયો, તેની જ્ઞેડે દોઢિયોપેધિક વિશે વાત થઈ. તેઓ
દોઢિયોપેધિક માનનાર હતા. મેં તેમને કહ્યું કે, મેં દોઢિયોપેધિકની

એક ચોપડી ગુજરાતીમાં તૈયાર કરી છે તે હખવો તો હું આપું. તરત તેણે હા પાડી, મેં એક બે દલાલમાં ડ્રાપીઓ આપી. તેને તપાસવાનું કામ ડાક્ટરને સોંપ્યું, તેમણે મુંબઈ સમાચારમાં હખાવવા મોકલ્યું. મુંબઈ સમાચારના પ્રેક્ષા આગ્યાં. તે વેળાએ તે ડાક્ટરને વડવાણમાં નોકરી મળ્યાથી જાણ થઈ ગયા હતા. તેથી ડાક્ટર જામનાદાસને તપાસવાનો ખાર આપીને ગયા હતા. તેમણે મને પ્રેક્ષા આપ્યાં. મેં તે તપાસ્યા પછી તેમાં જ્વેલ્સ નહિ હોવાથી તે તપાસતાં ધણી છેડા છેક થઈ, મેં તે જ્વેલ્સની લાંબું હતું, તે પાછું કપોઝ કરાવવા જેટલી મહેનત મુંબઈ સમાચારના પ્રિન્ટરે જણાવી તેથી તેણે કહ્યું કે ફરી કપોઝ કરીને મોકલીશું પણ તેટલામાં ડાક્ટર જામનાદાસે કંઈ ઉલટું મુવકું સમજાવીને હખાવવાનો વિચાર માંડી વળાવ્યો અને થોડા અરસામાં પોતાની તરફથી ટેલિગ્રાફિક વિશે લખીને કીર્તિ મેળવી.

મેં મુંબઈમાં ઘણા ફેરફાર જોયા, ગરીબ માનુષ્યો હતા, તે પૈસાદાર થયેલા જોયા. જે નાના ધરમાં રહેતા હતા, તેઓ મોટા ધરમાં રહેવા લાગ્યા. કેટલાક પૈસાદાર હતા તે ગરીબ થયા. જે નાના હતા તે મોટા થયા, જે મોટા હતા, તે ધરદાર થયા. બધે પરિવર્તન થાય તેમાં નવાઈ જોવું નથી. મારી બેલવાની જાણમાં હિંદુસ્તાની તથા બંગાળી શબ્દો આવવા લાગ્યા. હું મારા પહેલાંના જોળખીનાઓને મળ્યો. મનમુખગમ પૈસામાં વધ્યા તેથી નાના ધરમાંથી મોટા મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. તેને ઘણા ફેરફાર જોયો. માખવરાવનો જાણ કડીમાં નોકરીએ હતો તેથી માખવરાવ કડીમાં ગયો. મને વારંવાર કડીમાં આવવા વાસ્તે લખ્યો.

મુંબઈમાં એપ્રિલ ૧૮૮૧ માં આપીને હું હખાવવાના કામમાં ગયા. તે અરસામાં નીચે લખેલાં પુસ્તકો મેં હખાવ્યા.

આજ્ઞાધર્મ, નિર્ણયસાગર પ્રેક્ષામાં સંવત્ ૧૯૩૭ માં, શ્વેતાશ્વરો હપ-નિપદનો સાર આજ્ઞાધર્મ ૧૫-૨-૮૧ માં; જરૂરનો ધર્મનીતિ મુંબઈ ૧૫-૫-૮૧ માં, જ્વલિભેદ. અતે જોજ્વલ વિચાર. ૧-૫-૮૧ માં-

હું મારાને લાં રહેતો હતો. મામા, મામી, મોટી મમ બધાં બધું

પ્રેમ રાખતાં. હું દરરોજ કોઇને કોઈ મિત્રને ત્યાં તથા મોટા માણસને ત્યાં, સભામાં, પ્રાર્થના સમાજમાં, લાઇબ્રેરીમાં જતો હતો, ગાનની વૃદ્ધી કરતો હતો. હું કોઈ કોઈ વખતે મુંબઈના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી ફરી આવતો. આવી રીતે હું મુંબઈમાં કાળ ગાળવા લાગ્યો.

મકરણુ દર મું.

અમદાવાદ.

ખમનગામ વસાવવા માટે હું એપ્રિલ ૧૮૭૯ માં આગ્રેથી નીકળ્યો. જુનમાં ખમન ગામમાં ગયો. ત્યાં ગામ વસાવ્યું. મેં પહેલા લખ્યું છે કે, હું કેટલાક ગુજરાતી પત્રો તથા ચોપાનિયાં વાંચતો હતો એક ચોપાનિયામાં ખેડ ખેતીવાડી નામનું ચોપાનિયું નડિયાદમાં નીકળવાની જાહેર ખબર વાંચી તેથી તે ચોપાનિયુ જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે મગાવ્યું. તેમાં ખેતીવાડી વિશે લખાણ આવતાં હતાં, તે જોયાં અને તેમાં ખેતી કરવા માટે એક જમીન લઈને ત્યાં અજમાયસ કરવામાં આવે છે, તે વાંચ્યું; તેથી તે જોવાની મારી ઇચ્છા થઈ. હું ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં નડિયાદ ખાસ ખેતીનો કાર્મ જોવા ગયો હું તે વેળાએ ત્યાંના મામલતદારને ત્યાં ઉતર્યો હતો. તેની જોડે મારે પહેલાં ખેતી વિશે કાગળ પત્રો વ્યવહાર થયો હતો તે ખેડ ખેતીવાડીના એડિટર દતા. તેમણે મને કાર્મ દેખાડ્યો. તે એક નાના સ્કેલ ઉપર હતો. તે જોઈને મને કંઈ સાઈ લાગ્યું નહિ દરથી પછાડ રાજીઆમખાના જેવું જણાયું. ત્યાંથી હું અમદાવાદ આવ્યો. અમદાવાદ મેં પહેલું જ જોયું. હું રાવળહાદુર જોવાનાથ સારાભાઈને ત્યાં ઉતર્યો.

મેં અમદાવાદ થઈને કહી જવાનો વિચાર કર્યો. ધણા દિવસ થયા હું મારા મિત્ર માધવરાવને મળ્યો નહોતો અને તેના વારંવાર પત્રમાં આશ્વની સાથે આવવાનું લખતો હતો તેથી અમદાવાદ જઈને જવાનો વિચાર કર્યો. મકરણુ દે અમદાવાદથી કહી પહેલાં જવાનું હતું. મેસાણાની તથા કવો-

હતી રેલવે ઉપડી નહોતી. હું પહેલા અમદાવાદ ગયો. અમદાવાદમાં બહિષ્કાર માત્ર રાવજીરાજી દ્વારા જોવાનામ સાચાબાઈને ત્યાં ઉતર્યો. તેઓને હું પહેલાં જોવાનું હતું. - તેઓએ મારી બહુ પરોષા ચાકરી કરી. મિત્રાણ જમાવ્યા. અમદાવાદના કેટલાક સુધારકોની જોડે જોવાનામણું કરાવ્યું. તેમાં રાવજીરાજી મહીપતરામ રૂપરામ હતા. તેઓ ટેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. તેઓ વિશાલ જાણને શિક્ષણની પદ્ધતિ શીખી આપ્યા હતા. તેઓ ઘણા સુધારાવાળામાં અપતા હતા. રાવજીરાજી રજીરાજી હોટાલાવની જોડે જોવાનામણું કરાવ્યું હતું. તેઓ અમદાવાદની તરફ મીલનો ઉદ્યોગ ફેલાવનારમાં પહેલા હતા. ત્યાર પછી કેટલાક પ્રાર્થના સમાજના મેમ્બરોની જોડે પી-હાન કરાવી પણ તેનાં નામ હાલ યાદ નથી.

અમદાવાદમાં જે જોવા જેવાં રચણાં છે તે બધા દેખાણાં. જુમામસિદ જોઈ, હરિદાસની રેશન પાસેની ઘાવ જોઈ, મરખેજ જોયું, કાકરિયાનું તળાવ દીકું, શાહઆલમનો રોલ્ડે જોયો. જે જોવા જેવી જગ્યાઓ હતી તે બધી અનુક્રમે જોઈ, તેમાં મુખ્ય કરીને શાહઆલમના રોલ્ડે કામ બહુ ઉત્તમ જણાયું, ત્યાંની જાળીઓની કારીગરી જોઈને હું છક ચયો. જાળીઓ એવી તો ઉત્તમ કાલકેરી હતી કે જાણે તે મીણમાંથી કરી હોયને. તેની કારીગરી બહુ પ્રખ્યાત છે. ખીલ કેટલાંક કામ બહુ ઉત્તમ જોયાં કાંકરી-આનું તળાવ ઘણું જ મોટું તથા ઉત્તમ બાંધેલું છે. તેની વચમાં એક જૂની બારાંદરી છે તે હાલમાં ત્યાં જગીરો બનાવીને ઘણું જ સારી દેખાવવાર કરી છે. તે તળાવ જોવા જેવું છે. મરખેજનો રોલ્ડે અમદાવાદથી આસરે ૬ માઈલને ઉટે છે. તે પણ પ્રાચીન સુસજ્જમાન વારોનો છે, તેમાં પણ કેટલીક કારીગરી સારી છે. જગતમાં જેવી મે તાજ મહેલના કારીગરી જોઈ તેવી ખીલે ક્યાં પણ જોઈ નહિ. તેનાથી ઉતરતી આણના જન દેહેલની, ખીલ નો કંઈક દીકા દીક. બેચક અમદાવાદમાં શાહઆલમના રોલ્ડેની કેટલીક જાળીઓ બહુ ઉત્તમ છે. જુમામસિદ મોટી છે પણ આથા દિલીના જેવી વિશાળ તેમજ કારીગરવાળી નથી. અમદાવાદમાં જે જોવા જેવું હતું તે બધું બંધાવવાનું જોવાનામણું બાંધી દેખાવ્યું.

અમદાવાદ એ ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર તરીકે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. અમદાવાદને દરતો કોટ છે. તેમાં કેટલાક દરવાજા છે. દરવાજાની બહાર હાલમાં કેટલીક વસ્તી થઈ છે શહેરમાં જૂના જૂના મકાનો બહુ છે. મકાનના મેં આગળ બહુ સારી કારીગરી લાકડાપર કરેલી છે. બારી આરણું નાનાં છે. ઘર પણ ઘણાં ખરાં નાનાં છે. રસ્તો રેતાળ છે. કેટલાંક પાણીનાં નાળા શહેરમાં જાય છે. તેથી વરસાદમાં તે નાળાં તરફ ગુંટણુ સુધી પાણી થાય છે. શહેરમાં સાંકડા રસ્તાઓ છે તથા રસ્તાની આસપાસ પોળ છે તે પોળને મોટા મોટા દરવાજા હોય છે. કેટલીક પોળ પોળી હોતી નથી તેથી પોળમાં ગયાથી એક રીતે બંદીખાના જેવું થઈ જાય છે. કોઈ ચેર પોળમાં પ્રવેશ નહિ કરે તેને માટે દરવાજા કર્યા છે. પહેલાં અમદાવાદમાં બહુ લુટફાટ થતી તેથી આવે બ દોબરત કર્યો છે. પોળ બહુ સાકડી છે કેટલી પોળમાં ગાડી પણ જતી નથી તેથી પોળને નાકેથી લોકો ઉતરીને પોતાને ઘેર જાય છે. હું જ્યારે ગયો હતો, ત્યારે ભાગની ઘોડા ગાડી ઘણીજ થોડી હતી પણ હાલમાં બહુ થઈ છે. પહેલાં રીમ્પીરોડ નહોતો તેથી સ્ટેશન પર જવાનો માર્ગ કાળુપુરના હતો, કાળુપુરના રસ્તા પર એક વેળા જવાથી રસ્તો બહુ ખરાબ થઈ જાય છે કેટલીક પોળ બહુ દુર્ગંધવાળી છે. તેમાં જૈન લોકોની પોળની તો વાતજ પૂછી નહિ, ત્યાં એકવાડનાં મોટાં મોટાં લોખંડનાં તપેલાં મૂકે છે તથા સંડાસ પોળને નાકે જોવામાં આવે છે તેનો દેખાવ ધણોજ ખરાબ લાગે છે. અમદાવાદ શહેર મને તો સારું લાગ્યું નહિ પણ કેટલોક બહારનો ભાગ ઉત્તમ છે.

અમદાવાદમાં મુખ્ય કરીને જૈન, વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, કાયથ, કલુખી, છીયા, મુસલમાનની વસ્તી છે. જૈન, કલુખીઓ, વાણીઆઓની ભાષામાં તથા નાગર કાયથ ક્ષત્રીની ભાષામાં બહુ ફેર છે અમદાવાદની બહુ અગ્રે ભાષામાં મની જગાએ હ વાપરે છે તેને મુખ્યમા બાઈ માહેબની વાપા કહે છે. નાગર કાયથ ક્ષત્રી વગેરે કેટલાકની ભાષા સારી છે પણ ઘણો ભાગ તો બાઈ માહેબની ભાષા જોવે છે. પુરવનો પોશાક અમદાવાદી પ્રાચી, ધૈતિયુ, અ-ગરખું અને જેસ છે. જૈનના પોશાકમાં તથા ધરોણામાં જાત જાતનો તકાવ

નેવાંમાં આવે છે. જે ઝોસવાળા જૈનના બેરાં ઉત્તમ પોશાક તથા ધરેણાં
 દલદલ પણ કિંમતી પહેરે છે. જૈનનાં બેરાં જેમ બને તેમ ખાતળા વલ્લ
 પહેરવાને કલ્પયાય છે. પણ કણ્ણી, વાણીઆની સ્ત્રીઓ જગજગીના પોશાક
 પહેરે છે તથા ધરેણાં પણ જૂદી જાતનાં એટલે મોટા મોટા ધાલીને બખડો
 મારે છે, મોટા મોટા જગ અઠાસીઓ જુવારી ખાતળા પહેરીને મલકાતી
 મલકાતી રસ્તામાં જાય છે. હાથમાં પણ કેટલીકો મોટા ચૂડા, જગ શાંકળા,
 મોટાં બારી બાજુ, કોટમાં જડાં મોટાં ધરેણાં ધાલે છે. નાગરના તથા
 કાનીના બેરાં ઘણા નાજુક ધરેણાં ધાલીને મદગતિથી તખરા કરતી જાય
 છે. ચહેરામાં જ્યાં જ્યાં દરેક કામનાં બેરાં નેવામાં આવે છે. અમદાવાદની
 સ્ત્રીઓના રંગમાં પણ કંઈક ફેર છે. કાંઈ ગૌરવર્ણની તો કાંઈ સાગળી
 નરરે પડે છે. ઉચ્ચ વર્ણના લોકોની સ્ત્રી કંઈક ગૌર વર્ણ નેવામાં આવે
 છે અને દલદલ વર્ણની સ્ત્રીઓ કંઈક સાગળી દીડી. નાગરો તથા ઝોસવાળાની
 સ્ત્રીઓના નાક તથા ચહેરા મેં સુંદર નેવે. તેઓ વિશે કહેવાય છે કે, તેઓ
 અસલ શ્રીમિયન છે. તેઓની આંખ ખૂરી છે. મુસલમાનો કાળા લીલી સફેદ
 પાધડી પહેરે છે તેઓ ગુજરાતી બોલે છે. અમદાવાદના મુમલમાની સ્ત્રીઓ
 સફેદ જામાના જેવું એક જાતનું કપડું બાની સાથે પહેરે છે, સુરવાળ નાખે છે
 અને ઉપર હોઠણી તથા ફક્ત જામો પહેરીને રસ્તાપર નીકળે છે. કેટલીક
 ગુજરાતીના જેવું લુગડું પહેરે છે. મુમલમાનો હુડુ બેળવેલી ગુજરાતી
 બોલી બોલે છે. તથા કેટલાક અડધી ગુજરાતી હિંદુસ્તાની બાષા બોલે છે.
 રોગજો અડધી ગુજરાતી તથા બેળવેલી હુડુ ભાષા વાપરે છે.

અમદાવાદી માણસોની પ્રકૃતિ કંબુસાઈના ઉપર વધારે છે. જ્યાં કે
 અર્ધ-યતા આવે એમ હોય તો એક પેઠા અર્ધવેદ નહિ. અમદાવાદી એક
 પેઠે માટે મોટી ગણ્યક મને છે. પૈમે મમલ કરવામાં અમદાવાદી જેવા
 મેં હિંદુસ્તાનીઓને દીક્ષા નહિ. ખાતળા પીવામાં પણ ઘણાજ શેખીન જ-
 વણ અમદાવાદીઓને મેં નેવા નહિ. તેનું પ્રમાણ જોઈતું હોય, તો અન-
 દાવાદમાં મીઠાઈની દુકાનનો સંખ્યા ઉપર વિચાર કરવાની સદગત જણ્યારો.
 અમદાવાદમાં ઘણામાં ઘણી ૫૦ થી વધારે દલદલની દુકાનો નથી. પણ

મમરા શેવ ગાંઠીઆની દુકાન પુષ્કળ છે. પૂરીવાળાની દુકાન તો મેં કોઈ જગાએ જોઈજ નહિ, હાલમાં રોશનની સામે ત્રણ ચર્ધ છે પણ તે હિંદુ-સ્તાનીઓએ ઠરી છે અમદાવાદીઓ ખાસ પીવામાં શોખીન નથી. પણ પૈસા એકઠા કરવામાં બહારથી પોતે પૈસાદાર દેખાવવામાં પોતાની સ્ત્રી બાળકોને સુંદર ધરેણાં તથા જરીના વસ્ત્ર લેવામાં કુશળ છે, જરીના વસ્ત્ર એક વખત લીધા એટલે આખો ભવ ચાલે, તેમજ અલંકારો એકવાર લીધા કે પેઢી દરપેઢી ચાલે, અમદાવાદી બાધસાહેબને ત્યાં કોઈ મરી ગયું તો બાધને દહાડા પાણી કરવામાં તથા લગ્ન આવ્યું તો ન્યાતવાળાને ખવાડવામાં એકઠી કરેલી પુંજીમાથી ઘણુંક ધસડાઈ જવાનું. અમદાવાદીઓ પૂલણુજી યવામાં મોઢું માન સમજે છે તેથી ખીચારા કમાઈ કમાઈને એક છોકરાનું કે છોકરીનું લગ્ન કરવામાં કે વ્યાય માનો દહાડો કરવામાં ઉરાડી મૂકે છે.

અમદાવાદમાં પુરવે માટે રેશમી કોરના ઘિતિયા, બાધડીઓને માટે જાત જાતના રેમમી સુતરાકિ લુગડા, કીનખાળ, મોળીઆ વગેરે ઘણું સાડ ચાય છે. અમદાવાદનું તારનું કામ એટલે જરીનું કામ ઉત્તમ ચાય છે પાધડીના છેડા કોર તથા કીનારીઓ સારી ચાય છે અમદાવાદમાં રેશમના કપડાં જાડાં પણ બહુ ટકાકિ બને છે રેશમી મશરૂ તો બહુ વખણાય છે પણ હાલમાં તે મશરૂ ગરીબ લોકો વાપરે છે, પણ મોટા પૈસાદાર તથા સાધારણ રિયતિના જૈરા તો જાપાની ક્રેન્ચ રેશમની યોળીકાચળી બનાવીને પહેરે છે અમદાવાદની શાડીઓ, મુંગીઆ, તથા ચદરકળા બહુજ સારી તથા ટકાકિ બને છે પણ તે જાડી હોવાથી આજ કાલના જૈરાને તે ગમતા નથી તેને બદલે થોડા દહાડામાં ચીરાઈ જાય, ફાટી જાય એવી ચીનાઈ, જાપાની તથા ક્રેન્ચ શાડી પહેરીને જાલકો મારે છે. અમદાવાદના ધાવવો બહુ પ્રખ્યાત છે પણ આજ કાલના જૈરા અગ્રેજી પાતળા ગવન તથા હીંટના ગવનો કરીને થોડા દહાડાનો જાલકો કરીને ફગતી ફરે છે મારૂ આ લખનું બધા અમદાવાદીને લાગુ પડતું નથી પણ કેટલાકને લાગુ પડે છે. અમદાવાદમાં રગાટનું કામ બહુ જોરજોરે ચાલે છે અહિંનું રગાટ કામ શ્યામ, રંગુન ઈલાદિ જગાપર જાય છે. અહિં રેશમી બાધણીનું કામ પણ સ

ધાય છે. મતલબ કે અમદાવાદનું તાર તાંતણાનો વેપાર બહુ જોરથી ચાલે છે. હાલમાં અમદાવાદમાં બહુ મીસો ઘઈ છે તેમાં પણ કંપડાં ધાય છે. અમદાવાદનો વેપાર તાર અને તાંતણા ઉપર છે એવું કહેવાય તો ખોટું નહિ.

અકરણુ ૬૩ મું.

કડી.

અમદાવાદમાં જે જોવાનું હતું તે જોયું પછી ત્યાંથી બજારની માત્રીમાં ખેસીને મારા મિત્ર માધવજીવ ત્રંબકને ત્યાં કડી ગયો. એ દહાડે કડીમાં પહોંચ્યો. કડી એ ગાયકવાડી શહેર છે. તે ધણુંજ નાનું છે. ત્યાં મુખ્યા રહે છે. સુયાના હાથમાં કડી ચલાવવાની સત્તા છે. તેના હાથ નીચે ન્યાયાધિશ, ફોજદાર વગેરે છે, કડી એ શુજરાતનો કંઈક ભાગ છે. તે અમદાવાદના કરનાં ધણુંજ નાનું, ત્યાંના ઘરો ઘણેક ભાગે અમદાવાદ જેવા નાનાં છે. પણ અમદાવાદના ઘરોમાં બહારની કારીગરી ઉત્તમ છે. ત્યાંના માણુસોના વર્ગ અમદાવાદના જેવા છે. પણ નાગરો તથા ક્ષત્રિયો ધણાજ યોગ્ય છે. નહિ કહીએ તો ચાલે. અહિં વેપારી વાણીઆઓ, કણુખી વગેરે છે. તે કંઈ રૂપમાં ચઢે એવા મને લાગ્યા નહિ. કડીના માણુસોની પ્રકૃતિ પણ અમદાવાદીઓના જેવી છે. કડીમાં જેવા જેવી વસ્તુ કંઈ નથી. મતલબ કે કડી એક નાનું નગર છે. તે ગામડાંથી કંઈક મોટું છે એટલોજ તકવાર છે. કડીમાં અનાજ બહુ પાકે છે. કડીમાં કિસ્કો છે તે કિસ્કો મામાન્ય કિલા જેવો છે.

હું મારા મિત્ર માધવજીવને ત્યાં રહ્યો. તેમની જોડે તરેહવાર ચાલ કડી અને બધે ફર્યો ધણાં પુસ્તકો દેખાયાં. મેં જોયાં. પછી તેણે મને મારી હકીકત પૂછી. મેં દૂંડામાં જે જે જોયું હતું તે કહ્યું. ખુશીમાં રહ્યો. છ સાત દહાડા રહીને પછી અમદાવાદ આવીને પાછો મુજબ ગયો. મુજબમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી હું પાછો ધનેરા મારી જમીન ઉપર ગયો કારણ કે કાપડીનો વખત આજો હતો.

મકરણ ૬૪ મું.

મારી જમીનપર.

હું ધનોરામા આગ્યો એક છુપડામા ત્હો ત્યા એક માણુમ રાધીને ખરાડનો હતો હું રોજ માગ ખેતરમા જઈને જોતો હતો કે, ક્યારે અનાજ પાકશે તથા મેંધ ચોરી નહિ કરે તેને માટે રખનામા રાખ્યા પેનો ભાગીદાર પણ બગમગ તપાસતો હતો અનાજ પાક્યું કાપણીની સરવાત થઈ હું દરરોજ મુકરર વખતે ખેતરમા જઈને જામર માણુસો અનાજ કાપે છે કે નહિ તે જોવા લાગ્યો બપોરે હું વાચરામા તથા લખનામા કામ માગના વાગ્યો ગામડામા પીણુ શુ જોવા જ્યેવુ હોય, બ્યા નજર ફેકતો ત્યા ખેતરે જાડ પાન નગરે પડતા, સહેંગના જોવા મુદર મકાનો અહિ ક્યાથી હોય ? કાગ્યુકે સહેરના માણુસો ન્યાય અન્યાયથી રૂપીઆ કમાઈને મોટા મકાનો બાધે ધી ચાન ખેડુનો સગ સ્વખાનના તેજો શીગીતે પૈસા કમાના એ તુ જાણે ? તેજો ઈશિગ ઉપર આધાર રાખીને પેરતે કામ કરીને પોતાના આજીવનને મજુરી કરાવીને જે કઈ મળે તેના ઉપર સતોપ રાખે, તેની પમે વગી મોગ મકાનો બાધનાનુ નાપુ મ્યાથી હોય ? ધનોન એક નાતુ ગામડુ છે, ત્યા ખેડુનેની વચ્ચી ઘણીજ થોડી છે તેમા હું એક મોટા કાચી દીરાગવાગી છુપડામા રહેતો હતો ત્યા હું અને એક નોકર રહેતા હતા આમખામ બધી ધામવાગી જગા હતી

કાપેનો પાક માગમા ભગીને ધગ્ની પાસે એક વાડામા એમને થના લાગ્યો તન ૧૧ હોડના બારા બાધીને તડકામા સૂમવવાને વાડામા ગો'વ્યા હું દરરોજ માઝ જોવાનુ તથા વાચના લખવાનું કામ કન્તો ધીરે ધીરે બુ લામા પાક એકડો થયો થોડા દિવસમા તે સૂકાયો એટલે તેના ઉપર બળદો ચનાડીને મમગા થો પડી તેમાનો બૂસો ઉરાડાડીને ચોખો માવ કા દીને માપીન જોરામા બધ કરાવાને છુપડામા ગિચ્યો

હવે તે લેચરા માટે હરડામા લઈ ગયો તે લેચ્યો કેટલાક રૂપીઆ આ ના કેટલાક ખર્ચ્યા ય જે વાનવાતોબ દોગમન કરીને બે મહિને પાટો મુગઈ

ગયો. આ વખતે મુગ્ધ પહેલાના જેવું જોયું. બધું જૂનું લાગવા લાગ્યું મા-
માનું મકાન પણ જૂનું જણાયું, મિત્રો પણ જૂના જણાયા. જ્યાં ગયો ત્યાં
બધું જૂનું જૂનું જોયું જણાવવા લાગ્યું.

મહારણુ ૬૫ મું.

ફરી અમદાવાદમાં.

હવે રૂપીઆ પાકી હાથમાં હતા, વિચાર કર્યો કે ચાલો અમદાવાદ
જઈને પ્રાર્થના સમાજના ઉત્સવમાં સામેલ થાઉં તેથી સેવક અમદાવાદ તરફ
ચાલ્યો. અમદાવાદ આવ્યો. આ વેળાએ ભક્તિ પાત્ર રાવબહાદુર જોશનાથ
સારાભાઈને ત્યાં ઉતર્યો તદિ પણ ડાહ્યાભાઈ જમનાદાસનો બહુ આમંત્ર
હોવાથી મામુનાયકની પોળમાં તેમના ઘરમાં ઉતર્યો. ત્યાં ઉતર્યો ખરો પણ
દુ કાંઈ કાંઈ વખતે ત્યાં જમનો હતો, હું ઘણું કરીને બહાર એટલે મહા-
રાજની હવેલીમાં જમતો હતો પ્રાર્થના સમાજના ઉત્સવમાં સામેલ થયો.
તે ઉત્સવમાં શેઠ વલ્લભદાસ પોપટ તથા વૈધ મયારામ મુંદરજી આવ્યા
હતા, તે પણ ડાહ્યાભાઈ જમનાદાસનો ખીજા ઘરમાં ઉતર્યા હતા, તેમાં
વલ્લભદાસ એક જુનાન કવિમાં અપના, તેમણે દેશીક કવિના રચી છે તેવું
પુસ્તક પછીથી ચિંતામણી નામનું ઠાકણું છે. તેમનું જોગખાણ થયું વૈધ
મયારામનું પણ અમદાવાદમાં જોગખાણ થયું. તેમણે ખાડ બતાવવા વિશે
એક નિગમ લખ્યો છે તથા સુખ દુઃખ વિશે એક નિગમ લખ્યો
છે એ બેટ સામાંટક ભાઈઓ છે એવું મને કહ્યું. તેઓ કાઠિયાવાડીઓ
હતા. ઉત્સવ આરંભ થયો. મોટી ધામધૂમ થઈ, બહારથી વર્ણુ થયું પણ
અદર સુ થયું હતો તે હું અનુભવ કરી શકતો નથી. બહારથીજ લોકો
જુઓ છે. અંદર કાણુ જુઓ છે ?

પ્રાર્થના સમાજની વાર્ષિક સભા થઈ, તેમાં મોટો પૈસા મંજૂરી
વાદ વિવાદ થયો. ચમડી જાપ પણ દમડી જાપ તદિ એવું માનવ્યર

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ શાંકરલાલ દેસાઈએ કલ્પું કે પ્રાર્થના સમાજમાં એવો કંઈ નિયમ નહિ રાખવો જોઈએ કે અમુક પૈસા આપે-તોજ મેમ્બર થાય નહિતો નહિ. તેમ કરવું ઠીક નથી. મરજીમાં આવે તે આપે, ઠારણુ કે ધર્મ સંબંધી કામમાં અમુક પૈસા આપે તોજ ધાર્મિક ખર્ચે, એ નિયમ સારો નથી, તેના ઉપર ઘણાઓએ તકરાર કરી.

અંબાલાલની તકરારમાં કંજુસાઈ દરેક શબ્દપરથી જણાતી હતી. તે વેળાએજ મેં તેને કંજુસ તરીકે ધાર્યો હતો. તે હાલ કેટલાકોનો કહેવાપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે તે જોટલા રૂપીઆનો પગાર કમાય છે, ખીન્ને માણસ હોત તો તેનો સહકારપયોગ કરત તેમાં સદેહ નથી. તેજો સારા રૂપીઆ એકઠાં કર્યા છે એવું લોકો કહે છે.

પ્રાર્થના સમાજનો ઉત્સવ પૂરો થયો, બધા પોત પોતાને વતન ગયા. વલ્લભદાસ પોતાની ચિતામણી નાગનો અંધ છપાવવાને રહ્યા, તેને હું વારંવાર મળતો, તેઓ ગાંધ સંબળાવતા, હું વખતો વખત જોળાનાથભાઈને લાં પાગુ જતો, તેઓ મને પોતાને લાં રહેવાને બહુ આગ્રહ કરતા તથા ખાવાને કહેતા પણ હું નાની હા કહેતો નહોતો. તેવું ઠારણુ કદાચ વાંચનારાઓ જાણવા પામ્યા હશે કે કોઈને ત્યાં ખાવાનો તથા પૈસા બચવાર નહિ રાખવાનો મેં નાનપણમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી પ્રીતિ ઘટે છે, આવું મનમાં હોવાથી હું હમણાં પણ ઘણાજ ઓછાને ત્યાં ખાવુંછું, હું ગણાભાઈને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. થોડાક દલાડા રહીને ફરી અમદાવાદ જોયું. અમદાવાદ પહેલાના જેવું મને ભાસવા લાગ્યું વધારામાં એટલુંજ થયું કે રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામની જોડે બહુ વાતો થતી. તેઓ મારા ઉપર માયા રાખતા હતા. તેમજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી કૃપાશંકર દોલતરામની જોડે મહીપતરામે ઓળખાણુ કરાવ્યું મને સોસાયટીનો ઉપરનો મેડો જોસવા માટે આપ્યો, મહીપતરામનો રનેહ ઘણો થયો, કોઈ કોઈ વખત આગ્રહ પૂર્વક પોતાને ત્યાં જમાડતા હતા.

અમદાવાદમાં રાવબહાદુર જોળાનાથ સારાભાઈને ત્યાં જતો હતો તેથી હાલના કમ્બળા દિવાન મોતીલાલ લાલભાઈ, દિવાન બહાદુર અંબાલાલ શાં-

कालास अने महुंम रावणदादुर रघुछोड्यास छोटालास ज्योणभाष्य यथु-ते-
भायी अंभात्राल-शाकरालनी जेडे कदास जेक जे वेणाजे वडोदरे महुंम
दिवान शादादुर मधुिजाधने त्यां मज्यां- होदश पशु धरुा गाढे परिमय
थयो नहोता. पशु रघुछोड्यास तथा मोतीलायनी जेडे कं'क वधारे परि-
मय थयो हने।

प्रकरण ६६ मुं.

वडोदराना शियाछरावना पाटोत्सवमां.

अमरावाटमां डिसेम्बर १८८१ मां ज्हेतो हतो ते प्रसजे महागज
गायक्याड शियाछरावने गादी आपवानो भोत्सव वडोदरे थवानो हतो.
तेथी ते जेवा माटे कटलाक अमरावाटना ज्योणपीताज्येजे आअड करवथी
ह त्यां गयो. वडोदरमां मोटी तैयारी यध रही हती दामाटी जागमां नत
नतनी रगत गगत करवानी तैयारीज्यो थती हती. दामाटी जागमां विज-
णोना दीव थवानो जोडचरो करवामां आवी हती. रत्तापरना धनेने देण-
वीने सकेड पीडा आसभानी तरेहवार नतना र्थी हता. रस्तामां दीवानी
दारे जोडवी हती. मोटी आतश्याछ राणगावीने दोडोने भुश करवानी
तैयारीज्यो यध हती. मोटा मोटा देश प्रदेशना महाज्जोने भोलाव्या हता
तेज्जोने सरकार तरकथी परेशुगगत थती हती, पशु अगे धीयान गरीज
पग्या जेठवे सरकारीनी परेशुयादरी ज्याधी भेजवीज्यो. हु तो जेक
मित्रना मित्रने त्यां उतयो. त्यां पशु तेगना पुञ्जण मित्रो आव्या हता.
मधक द्दारा मिथान्ते उडावता तो कोष वपते शादु भोजन जाधने वडो-
दरना सनने पाटोत्सव जेवामां नटकता हता. गरीजने कोष पुछे ?
ज्या नटज्ये त्यां पोलिसना सिपाहज्यो अदि'यां उवा न रहे आगण
नज्यो. आवी रीने ज्यां त्यां हांगार यधने नटकता हता हता. सांज-
वामां आर्युं के रा. स. दरनोचंनदास हांरावाणांनी रेणु देणयी जेक प्रदर्शन

ભરાયુ છે ત્યાં જોવા ગયા જઈને શું જોયું ? ટ્રેલીક અનાજની શીશીઓ, તેમાં જાત જાતના અનાજો, કપડા, કોઈ જરીના તો કોઈ રૂના, કોઈ રેમગી તો કોઈ ઉનના એ બધા-જાત જાતના વસ્ત્રોની હાઠ દીવી, ખીલ્લુ શું જોયું ? કેટલાક ખેતીના ટોળરો, ટ્રેલાક સુતા, કપિયા, લોહોર, સોની, કુભાર, શાળવી, છીખા વગેરેના હથિયારો કોઈ માગીના પુતળા શોરીના આકારના ધરણા ધરે છે, કોઈ લુહાર લોહુ ટીપે છે, કોઈ શાળવી શાળવર લુગડુ વણે છે, કોઈ કુભાર માટલા નળિયા બનાવે છે, કોઈ દરજી કપડા શીવે છે, કોઈ ખેડુત હળથી ખેતરને હળે છે કોઈ વેચ્યા મુજબે કરે છે કોઈ નાચે છે ધત્યાદિ, તે બધા દેખાવજ માટીના હતા ખીલ્લુ શું દીકું ? કાસા પીતળના ત્રાખાના વાસણો તેમાં દીવી, ખેડ, લોટી, લોટા, વાડકા, વાડકી, ખગોણા, તેપેલા, ચાળણી વગેરે જોયું ખીલ્લુ તો કંઈ નવાઈતું તો દીકું નહિ જે હમેશા જોવામાં આવે છે તે દીકું આતુ નામ તે પ્રદર્શન તેને પ્રદર્શન કહેવા તો તે કહેવાને રાજ્યના મોટા માણસો મુખતિયાર છે । પણ કંઈ નવાઈતું નહોતું

પ્રદર્શન જોઈને ધરાયા હવે કામાની બાગમાં ગયા, ત્યાં લોખંડી બીડ કહે માર કામ કોઈ રીતે દાખન થયા ત્યાં શું જોયું ? ટ્રેલાક તમ્બુઓ આ અપાસ નાખીને રમત ગમત કરવામાં આવતી, કોઈ મદારી શાપની રમત કાનો તો કોઈ જાદુગર જુદુના ખેલો કરીને ગામડીઓને રીઝવતો હતો ટ્રેલાક જનાવરો પાંજરામાં કુદકા મારતા તથા કેટલાક મૂગા મૂગા બેસીને પોતાની દીન અવસ્થાના વિશે વિચાર કરતા મને તો આ બધા તમાસો લાગ્યો કંઈ નવાઈતું લાગ્યું નહિ રૂતાપર દીવા થયા તે દીવા મુંબઈની દીવળી કરતા કંઈક સારા હતા પણ તે તો બહારના રસ્તા ઉપર સરખર તરફથી થયા હતા લોકોએ તો ઘણા યોગ કરેલા જોવામાં આવતા લોકો તો ગાડા જોવા બનીને કામાટી બાગમાં વિજળીના દીવા જોવા માટે તત્પર થયા હતા બગીચા ઉપર પોલિસના સિપાઈઓ કામાટી બાગમાં જવા દે ત્યાં નહોતા દુસ્થી જોઈને બધા પરિત્રમ થતા કે નહિ તે પણ જાણે ? બધા ને નવાઈ જોવું લાગતું પણ આ સેવકને કંઈ નવાઈ જોવું લાગ્યું નહિ કામાટે

પ્રયેલું છે. વઢવાણ તરફના માણસો મોટા હુઆના આકારવાળા પાંપડી પહેરે છે, સ્ત્રીઓ કેટલીક ધાધરા, ચાહલા તે વળી ડબલ પનાના પહેરે છે. તથા એક જાતની ડબલીના જેવી ચોળી, તે ચોળીની બાહ કુણ્ણીથી નીચે હોય છે. બાહ ઉપર કનારી તથા ભારતનું કામ વચમાં તથા વચમાંની આંસપાસ કરેલું હોય છે તેથી વાક ધર્યાદિ ધરેણું નહિ હોવાથી તે આલે છે. કાઠિયાવાડી માણસ શરીરે મજબુત હોય છે. વઢવાણમાં કેટલાંક નામાં દહેરાં છે. તે જોયા, મહેલ જોયો. જે જોવા જેવા રચણો હતા. તે જોઈને લીમડી જ્યા નીકળ્યો.

લીમડી—લીમડીમાં પણ દેશી રાજ્ય છે. ત્યાંનો રાજા ધણો ધાર્મિકમાં ખપે છે. તે વિદ્યાનો પણ શોખીન છે. પૂજનમાં ધણો વખત ગાળે છે. તેમની જોડે મારે અમદાવાદમાં એક વખત વાતચીત થઈ હતી. તે વાતચીત કરવામાં બહુ કુશળ છે. પણ કામ નિયમસર કરતો નથી એવું ઘણી વખતે સાંબળવામાં આવ્યું છે. લીમડી એક નાનું ગામડા કરતાં કંઈક મોટું છે. તેને દુરનો કોટ છે. લીમડીના ધરોની બાંધણી બેઠા ધાટની તથા નાનાં ધરો છે. જૈરાં પુરપનો પોશાક વઢવાણના જેવો છે. લીમડીમાં હાકોર સાહેબનો મહેલ કંઈક સારો છે. પણ મુખધના એક વેપારીના કરતાં તો કાંઈ રીતે સારો કહેવાય નહિ. શહેરની બહાર દહેર તથા લાખચેરી છે. હું કવિ ભવાનીશંકરને ત્યાં તથા પુરપોતમ ગાંધીને ત્યાં ગયો હતો. અહિં નીલકંઠ કવિ મળ્યો. રસ્તા ધણા સાંકડાં નહિ તેમ ઘણા પહોળા નહિ એવા સાંધારણુ છે. લીમડીમાં જે જોવા જેવા રચણો હતા તે જોઈને પછી બાવનગર ગયો.

બાવનગર—બાવનગર દેશી રાજ્ય છે. તેની આવક સારી છે. અને શહેર પણ સાઈ છે. જ્યાં ત્યાં મોટાં ને સારાં ધરો છે. કેટલાકો બાવનગરનો મુખધનું ખતુ કહે છે. કેટલીક રીતે બરાબર તેને લાગું પડે છે. બાવનગરમાં રતો વેપાર તથા સરાઈનો ધધો આલે છે. ત્યાં બે ચાર મીલો તથા રૂમાંથી કપાશીઆ કાઢવાના સંચા છે ને બંદર પણ સાઈ છે. એટલે વેપાર ઠીક માંય તેમાં નવાઈ નથી. ત્યાં મુખધ બેંકની શાખા છે. શહેરના રસ્તા બે

રાની ગાડીમાં બેસીને હું પાલીટાણા પહોંચ્યો. ત્યાં મારા માસા તથા મસિયાઈ
 શાઈ રહેનો હતો તેને ત્યાં ઉતર્યો. બીજા દહાડે પાલીટાણા જોવા ની-
 કળ્યો પાલીટાણા નાનું શહેર છે. ત્યાંના રસ્તા કંઈક શાંકડા, કંઈક પહોળા છે.
 ધરો પણ સાધારણ છે. બજારમાંના રસ્તા કંઈક પહોળા છે. ધર્મશાળા
 મોટી મોટી છે કારણ કે પૈસાદાર જૈનોએ જૈનયાત્રાળુના બલાને માટે બં-
 ધાવી છે. પાલીટાણાના ડુગર ઉપર જૈનના મંદિરો છે. તેનાં દર્શન કરવા
 માટે પુષ્કળ જૈનો દેશ પ્રદેશથી આવે છે. તેથી પાલીટાણા પ્રખ્યાત થયું છે.
 જૈનનાં મંદિર ધણાંજ સારાં છે એવું મેં પહેલાં સાંભળ્યું હતું. તેથી હું
 જોવા માટે પાલીટાણા ઉતર્યો હતો. પાલીટાણા શહેરમાં કંઈ જોવા જેવું
 જણાયું નહિ. બજારમાં શાકભાજી, તાંબા પીતળનાં વાસણોની દુકાન, કપડાં
 લતાની તથા ખાધ ખોરાકની દુકાનના સિવાય કંઈ નવાઈતું દીઠું નહિ કા-
 ઠિયાવાડી માણસો ચારે બાજુએ જોયા. કેટલાક યાત્રાળુ જૈનો બજારમાં, દક્ષિણ
 બંગાળ વગેરેના રસ્તામાં રખડતા જોયા. બીજી નાના મકાનોમા ગરીબાઈમાં
 રહેનાર ગામના ખેડૂત વર્ગનાં માણસો દીકાં હું બ્યારે ગયેા હતો ત્યારે
 દાકાના રામના બાપ જીવતા હતા તેને મારા માસાએ મેળવ્યો હતો. તે
 બહુ કંબુસ છે એવું મેં સાંભળ્યું હતું પણ તેના મહેલમાં મુખ્યદેનાં
 એક પૈમાદારના ઘર કરતાં ફરનીચર સારું હતું. તે ફરનીચર મુખ્યમાં શેઠ
 કામાએ વિકાસપતથી પોતાને માટે ખરીદી હતું. પણ પછી તેણે દિવાળી
 કાકયાથી તે ફરનીચર પૈ હજાર રૂપીએ લીધું હતું તેમા બુખરા, કાચ,
 ખુરશી બહુજ ઉત્તમ હતાં. તેવા મેં પહેલાં ક્યાય પણ જોવાં નહોતાં, તે
 બધાં દારોર સાહમે દેખાડ્યાં. પછી કાકોર સાહેબની જોડે સાધારણ વાત
 થઈ. કાકોર હુશિયાર જણાયા પછી રજા લઈને સદાશીવ નામના કારભારીને
 મળ્યા તેને હું મુખ્યમાં પ્રાર્થના સમાજમાં જોતો હતો પણ પહેલાં જોળખાણું
 નહોતું આદિ મારા માસાએ જોળખાણું કરાવ્યું. પછી ત્યાંથી શહેરમાં
 જે કંઈ જોવા જેવું હતું તે દેખાડ્યું મને તે પાલીટાણા ઠીક જણાયું નહિ.
 પછી હું પાલીટાણાના ડુગર ઉપર ચડ્યો. આસરે દોઢ માઇલ સુધી
 ચલાયું હતું. તેના ઉપર ચડેલાં પેડાડ લુખો હતો. કેટલાક ઘેરનાં - જાડ

ત્યાં ત્યાં જોવામાં આવતાં. કેટલીક જગાએ મોટી શીડીના જેવા પગથિયાં હતાં. હું હુંગર ઉપર પહોંચ્યો. મોતીચાહ દુકાન પર ધણું જીન દહેરાં છે દેહરાંનો પહાડ કરીએ તો ચાલે. દહેરાંના એકમાં પુષ્કળ પીળા નાનાં નાનાં દહેરાં છે. તે દહેરાં સાધારણ પથ્થરનાં છે. તેના ઉપર કાચ પીતળપર સોનાનો ઢોર ચઢાવેલો ચળકે છે. તથા ધન હવામાં ઉડે છે. કોઈ દેહરાંમાં પારસનાથ તો કોઈમાં ગદાવીર સ્વામી, તો કોઈમાં નેથીનાથ તો કોઈ ઘડેલો તીર્થકર, કોઈમાં સરેદ આરસની ચુંદર પ્રતિમા તો કોઈમાં ગણા આરસની પ્રતિમા છે. કોઈની આંખમાં જગકનો પથ્થર દીપે છે. તો કોઈ મીઠાપક્ષી આંખથી ધ્યાનમાં મન છે. દેહરાંની આસપાસ કોટ છે. તેમાંથી અદર જાય છે. આસપાસ જાડ પાન ઉગેલાં છે. મોતીચાહની દુકાનમાં પુષ્કળ સારાં દેહરાં છે. કેટલાંક દહેરાં આરસનાં પણ છે તથા બહુ કીમતી છે. સાદા છે. આયુના જેવું નક્કીદાર કોઈ દહેરું નથી, જે છે તે મોટી નક્કીના છે. પણ આયુ કરનાં દહેરાંની સંખ્યા ઘણીજ વધારે છે. પાલીટાણના મદિરા જેવા જેવાં છે. તે જોઈને જે ત્રણ દહાડા પાલીટાણામાં સ્ત્રીને પાછો આગણવાદ આવ્યો.

મકરણુ ૬૮ મું.

કૃષી મારી જમીનપર.

ધનોત્રયી પત્રો આવવા લાગ્યા, તેમાં જાગીદાર લખતો હતો કે હમણે તૈયાર થઈ છે. તમે આવો, કાપણી થોડા દિવસમાં શરૂ થશે આજ વાર-વાર પત્રો આવતા તેથી લાચારીથી હું ધનોત્રયમાં જવા નીકળ્યો, પહેલાના દેખાવ જોતો જોતો હું રેલવેમાં બેસીને ચાલ્યો. ધનોત્રયમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક મુપણમાં આગળના જેવો રહેવા લાગ્યો. ખાવાનું એક માધુમ બનાવતો હતો, હું ખાતો અને બેનરોમાં ફરીને મહાનપર આવીને વાંચવા લખવામાં મન ધારતો કારણ કે અહિં વાત કરનાર કોઈ નહોતું તેમજ

કરવા કરવાની જગ્યા નહોતી તેથી વાંચવામાંજ મન ધાલવું દુરસ્ત ધાર્યું. એટલામાં કાપણીનો વખત આવ્યો. કાંપવાને ગાણુઓ ધીજે ગામથી આવ્યા. બાઈડી પુરો ઘડું ચણા કાંપવા લાગ્યાં હું ત્યાં ઉભો રહેતો. કાપવાની મોઝ જોતો હતો. થોડીવાર જોઈને ખાંભો મકાન ઉપર આવીને વાંચનો લખતો. આવી રીતે થોડા દિવસમાં કાપણી થઈ, પછી તેના ઘણા કાંપવામાં આવ્યા. હું દોહડ મદિને રહ્યો. અનાજ વેચ્યું. તેના રૂપીઆ લઈને હું મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને કાકુરને મળવા મસુરી જવા નીકળ્યો. કાંઈક કે ઘણા દિવસથી મહર્ષિને મળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. તે ગરમીના દરેકમાં પાહડ ઉપર જવાની બહુ ઇચ્છા હતી. તેથી હું મસુરી તરફ ચાલ્યો.

મકરણુ ૬૯ મું.

મસુરી.

મસુરી એ પંજાબમાં હિમાલય પહાડપર એક ઉત્તમ નાનું અગ્નિનેના સુખનું સ્થળ છે, ત્યાં ઘણી થંડી નદિ તેમ ગરમી પડતી નથી. તે તરફ જવા નીકળ્યો. પહેલાં જાલપુર થઈને અહલાપાદ ગયો, ત્યાંથી એકદમ શારનપુર ગયો. શારનપુરમાં ઉતરીને તે જોયું. શાહનપુર એક નાનું શહેર છે. તે પંજાબમાંનું છે. ત્યાંની શેરડી ઉત્તમમાં વખણાય છે. ત્યાં સુખઈની કેરી પણ સારી થાય છે. ત્યાં એક કપતીનો બગીચો છે, તે બહુ સારો છે ત્યાં વિદ્યાવતી કૃષ્ણ વૃક્ષ ઘણાં સારાં થાય છે. શહેર નાનું છે. ત્યાંથી પહેલા રૂડકી દરવાર જવાનું હતું પણ હમણાં તે તરફ રેલવે થયાથી તોડો દરે એકામાં જતા નથી હું ત્યારે ગયો હતો. ત્યારે ત્યાં એક યુક્તળ હતા. એકામાં ડેરાકુન સુધી જવાય છે. હું એકામાં ડેરાકુન ગયો. ડેરાકુનમાં યુક્તળ અગ્નિનેના બંગલા છે. કેટલાક સિરિલિયનો પેનસન લઈને અહિં રહેલા છે. તેઓ વિદ્યાવતનુ સુખ બોગવે છે. એક બગલો ડેરાકુનમાં બંધાવે છે અને ખીજે એક બંગલો મસુરીમાં બંધાવે છે. ગરમીના દિવ-

સમાં મસુરીમાં રહે છે અને શિપાળામાં ઉરાડુંમાં રહેતીને સુખ મેળવે છે. ઉરાડું એક નાનું ગામડા જેવું છે. ત્યાં વેપાર કંઈજ નથી. ફક્ત અંગ્રેજો અને તેના ગાયુસોના રહેવાથી કંઈક વેપાર ચાલે છે ત્યાં મોટી વેદશાળા છે. ત્યાં ફેટલીક ઓફિસો છે જેવી કે ફોરેસ્ટની ઓફિસ. તેમાં ફેટલાક બાબુ તથા અંગ્રેજ નોકરો છે. પણ ઉરાડું ખરી રીતે જોતા રીટાપર, ચલ્લા સિવિલિયનને રહેવાની આસપાસ જગા છે. તે કંઈક પહાડ ઉપર તથા સઘાટ ઉપર કહીએ તો ત્યાં તેની આસપાસ મોટી ખીણ છે, તેમાં જાત જાતનાં ઝાડ પાન ઉગેલાં છે. તેથી તેનો દેખાવ બહુ ઉત્તમ જણાય છે.

ઉરાડુંથી મસુરી છ માઈલપર છે, તે બધો ચઢાણનો પહાડ છે. તે નીચે ને કંઈક ઢાંચાવ પહાડ છે. જતાં બહુ થાક લાગે છે. ત્યાં પાનખી તથા ટટું મગ છે. હું તો હાંડનો ચાલ્યો સવારના પહોરમાં નીકળીને ૯ વાગે હું મસુરીના બજારમાં જઈ પહોંચ્યો. મસુરીના ફેટલાક ભાગને સંડોર કહે છે. બજારમાં અંગ્રેજોનો દુકાનો દીકી. ત્યાંની દુકાન મિમલા જેવી હતી. ત્યાં એક લાયબ્રેરી પણ રસ્તામાં દીકી હું દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનો બંગલો પૂછતો પૂછતો તેના બગલાની પાસે જઈ પહોંચ્યો એટલામાં રસ્તાપરથી એક વૃદ્ધ ખોળા જેવી પાવડી પહેરી તથા મોટો ગરમ ચોખો પહેરેલો માથા ઉપર એક સિપાહી જેવી ધરેલી જતો જોયો. મે તેને ઊંટથી જોયો. મે તરત તેની પાસે ચઢને પ્રણામ કર્યાં. જેને હું મળવા ચહાતો હતો તે દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર રસ્તામાં મળ્યા. તેમને મે કલકત્તાની પાસે ચદનનગરમાં દીકા હતા. તેમની જોડે વાતચીત કરતાં બંગલામાં ગયો બંગલો ધણીજ સારી જગ્યાએ બાંધેલો હતો આસપાસ બધા તેના કરતા થોડા ઓછા ઉંચા પહાડ હતા. સાચી બાબુએ બરફથી ઢાંચાતો સફેદ પહાડ દેખાતો હતો. આસપાસ કોઈ બોડા પહાડ તો કોઈ ઝાડપાનથી બરપૂર પહાડો ખીણો નજરે પડતી તથા ખીણ ફેટલાક નાના નાના પહાડપર સફેદ બગલા નજરે પડતા. તેનો દેખાવ આંખને બહુ રમણીય જણાતો હતો. દેવેન્દ્રનાથ એક ઝાડની નીચે ખુરશીપર બેઠા હું તેમની પાસે બેઠો. પછી દેવેન્દ્રનાથે સિપાહીને કહ્યું કે ચાલોને બોલાવ, એટલામાં એક પાતળા

કદનો, ભૂરી આખાનો, હડપચી નીકળેલી, થોડી દાઢીનો એક નિશ્ચિત દેખાવનો શાસ્ત્રી આન્યો તેની આખ જાણે તેના મનના મેલ જણાવતી હોય એવી મને જણાય, આવીને મોટેથી કઈક વાતો કરી પછી મહર્ષિ-એ મારી ઝોળખાણુ આપી મે મારી ઝોળખાણુ તેમને પહાડ ઉપર વ-દવા ચઢવા આપી હતી હું મુન્નતતી છું આપને હું ચદનગરમા મળવા આન્યો હતો હું ગાણુ નીનચદ્ર રાવો ત્યા રહેતો હતો વગેરે તેમણે પણ શાસ્ત્રી (મૂળ તે મુન્નગી ॥ નામથી ઝોળખતો હતો) ને મારી ઝોળખાણુ આપી પછી કેટલીક વાતચીત થયા પછી મને મુન્નમી પોતાના ઝોરગમા લઈ ગયો ત્યા નાદરાતો બહોબરત કરાન્યો હું નાલો બારવાએ ખાવાનો ધટ વાગ્યો - મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ શકુ, પ્રિયનાથ શાસ્ત્રી અને હું ટેમવપર કાટા ચમચા વતે ખાવા બેઠા હું આન્યેન ટેમવપર કાટા ચમચાથી ખાવા બેઠો બધો થાટ અગ્રેજ જેવો હતો ટેમવપર ઉત્તમ સફેદ કપડુ પાથરું હતુ, રૂમાનો હતો, રૂપાનો ગટા ચમચા હતો, ખાવાનું ખારા માટે ઉત્તમ ચીનીની રકાખીઓ હતી બાતદાળ રાખવાને માટે ચીનીના અગ્રેજો વાપરે છે, તેવા ધણાજ સારા વામણો હતા કચના કલાસો હતા મે દેશીના ધરમા આની અગ્રેજ રીતમાત પહેલીજ જોઈ આો વળી જે ગાણુમ મહારના નામથી પ્રખ્યાત છે, જેની ઉમ્મર લગભગ ૭૦ વર્ષની છે, તે વળી ગાચીન હિદુ ધમને માટે તેના ધરમા આની અગ્રેજ ખાવાની રીત બાત જોઈને હું આશ્ચર્ય પામ્યો પહેલા બાત દાળ અને શાક આ યુ પ્રથમ દેવેન્દ્રનાથે બાત પીરમાો આખો પછી ત્રણ બજર લાગ્યો તેમાથી જોઈ હતી દાગ લીધી ત્યાર પછી શાખ આન્યુ, તે પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે લીધું હવે ખાવાનું શરૂ થયું મો ચમચા કાટાથી ખાવાનો આ પહેલો પમગ હતો હું બેઠો ખાતા જોઈને પછી જે તેઓ કાટા ચમચા ધરતા તેમ હું ધમને ખાવાો લાગ્યો ઝડપથી ખનાવું નહોતું તોપણુ ધીરે ધીરે ખાધુ બીજો બાત લીધો તે પણ ખાધો પછી તે ડીસ બદલાઈ, બીજી ડીસ આપી તેમા પહેલા શાત બેઠેરે લીધો એટલે મે પણ લીધો પછી તેમા લાન રગતું પાણીના જેવું કંઈ આન્યુ, તે બેઠેએ લીધું મે

પણ દેખા દેખી લીધું. પછી ખાવા માંડ્યું. ખાધાગી જણાયું કે ખાતી મીઠી કરીના જેવો રસદ આન્યો. પછીથી જાણ્યું કે તે આલુ બોખારાની કરી છે તે મને સારી લાગી. પછી દૂધના રપાના કરોડા આવ્યા તે પીધા. આવી રીતે અંગ્રેજ દબલજમાં દેહી ખાવાતું જમ્યા. પછી પાન સોષાડીની જગાએ બદામ એલની આવી. તે ખાધી. ખાતાં ખાતાં વાનો ચાલતો. મદારિં જરા એણું સાંભળે છે તેથી મોટેથી વાતો કરી પડતી હતી. ખાધને બહાર વરંડામાં બેઠા. આસપાસની વાનો ચઢ. એક વાગે દેવેન્દ્રનાથ કીને પોતાના ઓરડામાં ગયા. અગે બેઠ ધિયાગતના ઓરડામાં ગયા. ત્યાં દિંદી જંગાગીમાં વાનો કરવા લાગ્યા. સાડા ત્રણ વાગે મદારિં બહાર આવેને બેઠા પછી અમે બેઠ ગયા. મેં તેમજો ધર્મ સખાંધી પ્રજા પૂછ્યા, તે-એએ તેના જવાબ આપ્યા. કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો તથા હાલેજની ગરજો માહને તેના અર્ગ સમજાવીને પોતાના કહેવાને પુષ્ટિ આપતા હતા. આવી રીતે ધણીક વાતો ચઢ. પાંચ વાગ્યા સુધી જાત જાતના વિષય ઉપર વાનો ચઢ. પછી અમે બેઠ હતીને બહાર ગયા.

દિમાલયની ખુબીજ ન્યાસી છે જ્યાં નજર પહોંચાડતો ત્યાં કુદરતની લીલા સિવાય બીજું કંઈજ જોતો નહિ મોટા મોટા વિચારણ પઢાડે. પોતાના માથાં ઉચ્ચાં કરીને પોતાના કર્તાને યાદ દેવડવતા હતા. પહાડ ઉપર ધરજ છાંછ રહેલા દુરથી જાહ કિતમ જણાવો હતો. જાહે ધવજગીરી પોતાની સહેદ જરા આમખાસ ફેલાવીને પોતાની સુંદર આકૃતિ કોઇ જોય કે નહિ જોય તેની દરકાર રાખ્યા વિના અચલ ઉભેલા જણાય છે. નાજનાના પર્યતે જાહે ધવજગીરીના પુત્રો, કોઇ જાહે લીલા વાધા પહેરીને, કોઇ નામા તેને આનંદ આપતા હોય એવું જણાય છે. જ્યાં દરિયાત કરવામાં આવે ત્યાં ઈશ્વરની અગાધ લીલાનાં પુષ્ટજ ચિહ્ન દેખાતાં હતાં જેવી ઈશ્વરની અગાધ લીલા પહાડ ઉપર જોવામાં આવે છે, તેવી મખાટી જાગીનપર કવચિત્ દીકામાં આવે છે. દિગગીરી એ દુનિયામાં મર્વ ॥ મોટા છે. તેની કીર્તિ ઉચાઈમા તથા લંગાઈમા છે. તેમજ તેની બહીલારી કુદરતની વજુઓમાં છે. કુદરતનો સુંદર ખગીઓ જોઇને ઈશ્વરની અગાધ લીલાનો ખ્યાલ

કરના ચઢાતા ઠો તો હિમાલયપર જઈને તે જ્નેઓ એટલે બધું જણ્યારો
 પ્રિયનાથ અને હુ પહાડનો દેખાન જ્નેતા જ્નેતા બનના બના
 લાઇબ્રેરી હતી, ત્યાં આલ્યા લાઇબ્રેરિયન એક બગાળી હતો તે
 પ્રિયનાથનો મિત્ર હતો તેથી ત્યાં ગયા તેણે મારી ઝોળખાણ આપી વાતો
 ચાલી, વાતથી બંધુ કે લાઇબ્રેરિયને માટે દર અઠનાદિયે પુષ્કળ નોંવેનો
 ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકાથી આવે છે તે બધા અહિના અંગ્રેજોના હુકમમાં બહુ
 વચાય છે તેમાં કેટલાક ખાતમ પણ હોય છે પુષ્કળ નરવકયા આલ્યાથી
 તેમાં જે સારી હોય છે તે રાખીને એક વૉ બાકીની ચોપડીઓનું લીનામ
 કરી નાખનામાં આવે છે લાઇબ્રેરીમાં નાવલો પુષ્કળ હતા અંગ્રેજોના હુકમો
 મોઝ શોખમાં કામ માનવા માટે હિમગીરીપર આવે છે ત્યારે મોઝ શોખની
 ચોપડીઓ વાચે છે તે લાઇબ્રેરીયનના કહેવાથી મારી ખાતરી થઈ મે મસુરી
 સિમના, ધર્મશાળા વગેરે અંગ્રેજોના ગમીમાં રહેવાના રથજો જોયા, ત્યાં
 પુષ્કળ મોળથી લઇને સાધાણુ રિયતિના અંગ્રેજોને આવેલા દીદા, પૈસાદાર
 દેશીઓને મે જ્નેયાજ નહિ દેશીઓ એક રીતે બાર ઉપાડનારા મુગા પ્રાણી
 જેવાં છે તેઓ મોટા મોટા પગાર તથા વેપારમાં પુષ્કળ પૈસો કમાવીને
 પોતાનો જન્મ ભૂમિ કે તીર્થયાત્રામાં ફરીને કાળ ગાળે છે પણ ખર્ચ સુખ
 તથા ખર્ચ આસાપસ લેવાની ઇચ્છા રાખતા નથી હિમાલયના ઉપર રહેના
 જેવું સુખ મોટા પૈસાદાર દેશીઓ કવચિત્જ અનુભવે છે એ જોઈની વાત છે
 લાઇબ્રેરીમાંથી નીકળીને બનરમાં ફરતા ફરતા અમે આસપાસનો જુ-
 દર દેખાન જ્નેતા જ્નેતા પાછા બગવામાં આલ્યા ગતના અમે જેઉ જણ્યા
 ટેમન ઉાર ખાસ બેઠા કાણુ કે મહાર્ગિ રાને ખાતા નથી અમે મટન
 રાટલી વગેરે ખાધી પછી વાતચીત કરીને સતા, સવારના પટોરમાં ઉઠીને
 દાતણુ પાણી કરીને પછી દૂધ પીને જરા ફરના ગયા ફરીને આલ્યા પછી
 ચોડીનારે ઝાડની નીચે મહાર્ગિ ફરીને આવીને બેઠા પછી અમને જોલાન્યા
 ત્યાં જઈને ધર્મ સળધી મનો કરી આરમગ્યા એટલ ફરી ખાનાનો ઘટ
 વાગ્યો ખાવાને પટેલાની પેડે બેઠા વાતો થઈ, સાંજના સાઝવણુ વાગેથી
 દેવેદ્રનાથની જ્નેડે શ્રી ધર્મ સળધી, સુખાત સળધી વાનો થઈ, દરરોજ

તે પ્રમાણે વાતો થતી. કૌસ્તીના એત બહુ ઉત્તમ સગની સાથે તથા ઉચ્ચ-
સ્ત્રી સાથે યોગ્યતા, તેમજ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ બહુ સારી રીતે યોગ્યતા.
કોઈ વખતે અલ્પસંગીત બંગાળીમાં ગાતા, તો કોઈ વખતે હાઈલેન્ડની ગઝલો
લલકારતા; રોજ સાંજના કંઈક નવું હું જ્ઞાન મેળવતો હતો.

પ્રકરણ ૭૦ મું.

મમુરીપર મહાપિ દેવેન્દ્રનાથની પાસેથી ધર્મજ્ઞાન તથા
વ્યવહારિક જ્ઞાનની માહિતી મેળવવી.

હું મમુરીમાં બાપુ દેવેન્દ્રનાથને ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાં તેમની પાસે
દરરોજ નવું નવું જ્ઞાન મેળવતો હતો એક વખતે પોતાના શ્રવણના પરિવ-
ર્તનની હકીકત કહેતાં કહ્યું કે, “હું નાનપણમાં મોટા પૈસાદારના છોકરાના
જેવો ઇસ્કી તથા અસાધ્ય આગ્રહો હતો, તેથી મારા મિત્રો પણ તેવજ
મળ્યા હતા. હું દરરોજ અસાધ્ય આગ્રહો કરતો હતો. મારી દાદીના ઉપર મને
બહુ પ્રેમ હતો હું તેનું કહ્યું કઠીપણ ઉઘાપતો નહોતો. તે વ્યારે ધરડી
થઈ ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે હું મરતી વખતે તને કંઈ સારું આપી જ-
ઈશ. આ વાત મારા મનમાં ઠસી ગઈ હતી કે મરતી વખતે દાદી શું આ-
પશે એટલામાં મારી દાદી બહુ માંદી પડી. તેને મરવાનો વખત પાસે
આવેલો જોઈને હું મારી દાદીની પાસે ને પાસે રહેવા લાગ્યો. અને મનમાં
કલ્પના કરવા લાગ્યા કે દાદી મને મરતી વખતે શું આપશે. એટલામાં
દાદી તો બહુ માંદી થઈ તેથી તેને બંગાળની રીત પ્રમાણે ગંગા કિનારે
એક શુપ્ત્રીમાં લઈને રાખી કારણ કે લોકોમાં કહેવાય છે કે ગંગા નદીના
કિનારે મરવાથી સ્વર્ગમાં જવડીથી જવાય છે તે પ્રમાણે મારી દાદીને લઈ
ગયા. હું પણ તેની જોડે ગયો. મારી દાદીને એક ખાટલાપર સૂવડી. હું તેની
સામે બેઠો આસપાસનાં સુંદર ખેતરો, યાજ્ઞીનો દેખાવ, પક્ષીઓ કલકલાટ વગેરે
જોતો હતો. મનમાં વિચાર કરતો હતો કે આ સુંદર જગત કેણે કયો કરો, એ

ટપામા મારી દાદીએ હાથની ધસારત કરીને ઉંચે હાથ કર્યો અને આગળે
 ચારે બાજુએ ફેરવી તે વેગાએ મારા મનમા આ સુંદર બનાવ કાણે કર્યો
 હશે એના વિચારમા મગ્ન હતો એટલામાં દાદીનો ઉપર આગળી બતાવનાનો
 દેખાવ જોઈને મારા મનમા આજુ કે ઈશ્વર છે તે બધે છે તેના ઉપર
 મરસો રાખ તે માણસનું સાર કરે છે ઇત્યાદિ હું મમજ્યો મારી દાદીએ
 ને આપનાતું કહ્યું હતું તે આજ હોતું જોઈએ આવો મારો ખ્યાલ થયો
 તરત હું આમપાસ જોડા લાગ્યો તેથી મને બહુ આનંદ થયો આવો
 આનંદ મને પહેલા પ્રેમ વખતે થયેલો નહિ મારી દાદી મરી ગઈ, તેને
 બાળીને હું ઘેર આજ્યો હું પહેલા ધણેજ આનંદિત થયો હતો હવે તેમાતું
 કંઈ રહ્યું નહિ તેથી બહુ દિલગીર થયો ઘેર આવીને એક ચોરડામા
 જઈને સૂતો, હું પહેલાનો આનંદ જોગવવાને માટે બહુ આતુર થયો પણ
 તે આનંદ મને મળ્યો નહિ તેથી હું બહુ રોયો ત્રણ દહાડા સુધી હું પાટ
 લામા સૂતો સૂતો વિચાર કરતો કે શી રીતે તે આનંદ ફરી મેળવું તે
 અસ્સામા મે આંધું હતું કે નહિ તે મને બાન નથી ગીજે દહાડે હું
 ઉઠ્યો, મારા મિત્રો આવતા હતા તેઓને કહ્યું કે તમને શું જોઈએ છે મે
 કાંઈને સારી વસ્તુઓ આપી, પ્રેમને સારા મિત્રો આપ્યા આવી ગીતે મે કંઈક
 આપીને જરા આનંદ અનુભવ્યો પણ પહેલાનો આનંદ નહોતો પછી હું શી
 ગીતે પહેલાનો આનંદ અનુભવું તેના વિશે પુસ્તકો ત્રાચવા લાગ્યો ક્યાંથી પણ
 તેનો પનો લાગ્યો નહિ મારા બાપના ટેબલમા એક અંગ્રેજી આપેલું કાંટનું
 મત્સ તે વિશે માત્ર બાપો તે પુસ્તક આપનાર શિશુન્દર નામનું પુસ્તક
 હતું અંગ્રેજી લખ્યું હતું કે આ પુસ્તક વચવા જેવું છે તેથી મે, તે પુસ્તક
 વાચના માડ્યું તેથી મને બહુ શાંતિ વગી કાંટ મારો ગુઝ થયો મે તે
 પુસ્તકમાથી ધણુ જાણ્યું આથી મે પહેલાના આનંદનો અનુભવ થયો
 ત્યારથી હું અરાજ કામમાથી છુટો પડીને ઈશ્વરના સ્તરન ધ્યાનમા લાગ્યો ”

” બીજા એક પ્રસંગે દેવે દ્રનાથે પોતાના વિશે કહ્યું હતું કે “માત્ર પિતા
 હારમનાથ દાકાર મોટા શ્રીમત હતા, તેણે પોતાની હોશિયારીથી સર્ણ
 મંજની જમીન મેળવી હતી જેમા હાલ લાખો રૂપીઆના કાનસા નીકળે

છે. તે જમીન પહેલાં અમારી હતી. તેમજ મોટા વેપાર વિભાગની જોડે કરના હતા. અમારી પેઢીમાં મેનેજરનું કામ અંગ્રેજ કરતો હતો. લાખો રૂપીઆની ઉચલ-પાચલ થતી હતી: મારા પિતા શ્રી દારકાનાથ લંડન ગયા ત્યાં તેમણે મુખ્ય સંસ્થા ખર્ચાને પ્રીન્સ દારકાનાથથી મરાહુર થયા. વેપાર કરતાં કાંઈ વખતે જોટ પણ આવે છે તેમ મારા પિતાશ્રીને જોટ આતી. તેથી તેમણે પોતાની વડીલોપાઠિત સંપત્તિનું ટ્રસ્ટ કર્યું એટલામાં તેમનું મૃત્યુ થયું. માગનારાએ ધાર્યું કે જે કંઈ સંપત્તિ બાકી છે, તેટલાનોજ પણ ચાર આનીનો ભાગ મળશે. જે આવ્યું તે ખર, એવું ધારીને માંગનારાઓએ સંતોષ પકડ્યો અને માંગનારાઓ મારા પિતાએ કમાયેલી સંપત્તિ વેચીને ભાગ પાડવાંની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એ વાત મારા જાણવામાં આવી. મારા પિતા દારકાનાથ કાહુરે માંગનારાઓને વચિત કરીને વડીલોપાઠિત સંપત્તિનું ટ્રસ્ટ કર્યું છે. તે ઠીક કર્યું નથી. મારા પિતાને કાણમાં મરી જવું પડ્યું, મારે તે કાણ ફેડવું જોઈએ. તે વેળાએ હું ધર્મનો યાત્રાળુ થયો હતો. અન્યાય મારાથી ખમાયો નહિ હું વારંવાર સુમતિ તથા કુમતિનો મનમાં અંધડો સાંભળવા લાગ્યો. સુમતિ કહેતી કે જેનું યોગ્ય આપવાનું છે તે આપવું જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કુમતિ કહેતી કે આપવું એ તમને યોગ્ય નથી. કારણ કે તમે તેના જુલમદાર નથી જે આપશે તો ફરી થઈ જશે. તમારો બધો વેબવ ચાલ્યો જશે આવજ અગામાં સુમતિનો જય થયો. મેં નક્કી કર્યું કે ગમે તો હું રસ્તાપરનો બિખારી યાકિ તો શીકર નહિ પણ મારે ન્યાયથી ચાલવું જોઈએ. પછી મેં મારા માબાપના માગનારાઓને જોલાવીને ટ્રસ્ટની વાત કહી અને કહ્યું કે આ બધી હોલત તમારી છે. મારા બાપનું કંઈ હું તે આપીને ફેડીશ આ સાંભળીને માગનારા આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓએ વિચાર કર્યો કે આવો પુત્ર અમે જોયો નથી. જ્યારે તે પોને ફરી થઈને આપવા ચાહે છે, ત્યારે તે ધાર્મિક છે. આપણે તેનું બધું છુટાવી લેવું નહિ પણ ધીરે ધીરે લેવું આવો વિચાર કરીને તેઓએ કહ્યું કે અમને અમારા રૂપીઆ તમે ધીરે ધીરે આપવું. ત્યાર પછી મેં બધું કાપવું કર્યું, મારા બાપના વારામાં નાસ્તાનું

રેખના ચાળીસ રૂપીઆ લખાતા હતા. તે મેં એકદમ ચાર આના કર્યા. ધણો ખર્ચ ગોણો કર્યો. કેટલાક વર્ષમાં બધું દેવું મેં ચૂકાવી આપ્યું મારા પિતા દારકાનાથે લંડનમાં એક મુંગા બહેરાની સ્કુલમાં એક લાખ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું હતું, તે મારા બાલ્યુવામાં આવ્યું. મેં તરત તે રૂપીઆ ફેડ્યા. આવી રીતે મેં મારાથી બન્યું તેટલું. મારા બાપનું કર્ણ ફેડીને હને હું બહુ આનંદિત થયો છું.”

એક પ્રસંગે બ્રાહ્મસમાજમાં વેદ ઈશ્વર કૃત કેમ માનવામાં આવતો નથી તેના વિશે વાતચીત થઇ. તેના વિશે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે કહ્યું કે, સભા સમ મોહન સપતી વખતે વેદ ઉપનિષદ વેદાંત વગેરેને કંઇક ઈશ્વર કૃત માનતા હતા અથવા તેના ઉપર તરત વિચાર કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો, તેથી બ્રાહ્મસમાજમાં કેટલાક સભાસદો વેદને ઈશ્વર કૃત માનતા તથા કેટલાક તે વિચાર કરવાની જરૂર સમજતા નહોતા. “આ વિશે પહેલાં અક્ષય કુમાર દત્ત અને મેં નિશ્ચય કર્યો કે વેદ ઉપનિષદ તે ઈશ્વર કૃત નથી. તેનો ઉલ્લેખ ફેસલો કરવો જોઇએ અને બ્રાહ્મસમાજ તે પુસ્તકો ઈશ્વર કૃત નથી એવું સમજવું જોઇએ તેથી અક્ષય કુમાર દત્તને તત્વ બોધિની પત્રિકામાં એ વિશે ઉપર લખાણ, હિંદુ ધર્મનો ઇતિહાસ તથા વેદનું બાયાન-તર લખવાને કહ્યું તે પ્રમાણે તેમજ લખ્યું. પછી મે પછી ખાતરી કરવા માટે ચાર શાસ્ત્રીઓને બનારસમાં બણવા મોકલ્યા. હું થોડા મહિના પછી બનારસ ગયો અને ત્યાં બધા વેદપાઠીઓને એકત્ર કરીને એક મોટી સભા કરી અને એકને વેદ બણવા કહ્યું, પહેલાં તકરાર થઇ કે અમુક વેદ પહેલાં કહેવો, બીજાને કહે નહિ અમારો વેદ પહેલાં બોલાવવો. આખરે મે બધાને સમજાવીને કહ્યું કે તમે બધા સાથે બોલો પછી એક એકને બોલાવ્યા તેનો અર્થ કરવા કહ્યું. અર્થનો અનર્થ કર્યો. વેદના અર્થ થયા નહિ વેદમાં અગ્નિ, વાયુ વૃષ્ટિ વગેરેની પૂજના મંત્રો છે. આ બધું તકરારથી સિદ્ધ થયું પછી મેં આ વાત બહેર કરી. મોકલેલા શાસ્ત્રીઓની તરફથી પણ બાણ્યું કે વેદમાં ખરા એક ઈશ્વરની સ્તુતિ નથી ત્યારથી બ્રાહ્મસમાજમાં વેદ ઈશ્વર કૃત નથી એવું સિદ્ધ થયું.

પ્રકરણ ૭૧ મું.

મેં મારી જમીન મૂકી દીધી અને હું લાહોર ગયો. -

આવી રીતે દરરોજ કંઈ નવું નવું દેવેન્દ્રનાથ કાકોર સંભળાવત હતા. લગભગ એક મહિનો રહીને ત્યાંથી નીકળ્યો. એકદમ હું મારા ગામમાં આવ્યો. ગામથી વારવાર કામચો આવતા હતા. હવે મેં ધનોરામાં આવીને બાપુ વેચી સાટીને ગામથી દૂર ચલાવેો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે ધનોરામાં હું બરાબર રહેતો નહિ તેથી વિષજ થોડી થતી અને માગે છવ ત્યાં લાગતો નહોતો. હું લખવા વાંચવા તથા ગાન મેળવવાના કામમાં રહેવા ચકાતો હતો તેથી મારે તેમાં હસ્તક પડતી. હું કોઈ વખતે કોઈ ટેકાએ રહેતો તો મને દુસલની વખતે ગામમાં આવવું પડતું. આ બધા કારણથી મેં હવે ધનોરાના બળદ વગેરે સામાન વેચીને સરકારની જમીન સરકારને હવાલે કરીને કરી ગામમાં નહિ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે પાક કપાવીને બળદ વગેરે વેચી સાટીને રૂપીઆ એકઠા કરીને હું બ્રહ્મચારીમાં ગયો. ત્યાં બાપુ નવીનચંદ્ર રાય કામને માટે આવ્યા હતા. તેમણે મને લાહોરમાં પોતાની જોડે આવવા કહ્યું. હું તેમની જોડે લાહોર ગયો.

લાહોરમાં જઈને હું લખવા વાંચવામાં શુ ચાલ્યો. બાપુ નવીનચંદ્ર રાય ઓરિયન્ટલ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા હતા તે મેં પહેલાં જણાવ્યું છે. બાપુ દરરોજ બાર વાગે કોલેજમાં જતા, હું દરરોજ બાપુ નવીનચંદ્ર રાયની ખાસે બેસીને લખતો તથા વાચતો હતો. સવાર સાઝ લાહોરમાં ફરીને પગથીઓનું ગાન મેળવતો હતો. રવિવારે બ્રહ્મસમાજમાં જતો, બુધવારે બાપુ નવીનચંદ્ર રાયના ઘરમાં અત્યંત બચ્ચતી તેમાં તકરાર ઉઠાવતો તથા ખીજ પડિતોને ત્યાં જઈને હિંદી તથા ધર્મજ્ઞાનની માહિતી મેળવતો હતો. લાહોરમાં હું બે વર્ષ રહ્યો તે અરસામાં જે જોવા જોવું હતું તે બધું જોયું બાપુની પ્રીતિ મારાપર બહુજ યત્ન મને ફટલાક વિષય પૂછતા. હું પણ તેનો બરાબર જવાબ આપતો.

પ્રકરણ ૭૨ મું.

હું દયાનંદ સ્વામીને ત્યાં પસંદા.

હું જ્યારે અમરતસરમાં પહેલો ગયો હતો, ત્યારે પહેલાં સરઘમાં રહ્યો હતો પછી મેં સાંબલ્યું કે અહિયાં દયાનંદસ્વામી છે. તેમને મળવા એક ખાગમાં ગયો હતો, તે ખાગમાં એક નાનો બંગલો હતો તેમાં સ્વામીજી રહેતા હતા, તેને હું મળ્યો. મને તેઓએ જાણખ્યો અને મને પોતાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું તથા ખાવાનો આગ્રહ કર્યો તે પ્રમાણે મેં ખાધું ખાવાનો ઠાક કષ્ટ ઓછો નહોતો દૂધપાક અને પૂરી બની હતી. તથા ચાર શાક થયાં હતાં, સ્વામી દયાનંદ અને હું જમવા બેઠા. સ્વામીજીએ સારી પેઠે ચર્ચાવ્યું. હું તો યોડું ખાનારો હતો. મેં કષ્ટક ખાધું પછી વાતે વળ-
ચ્યા. મુળકની, અમદાવાદની ખખર અંતર પૂછી ત્યારણાં બેઠકમાં જઈને બેઠા, ત્યાં એક બે લખનારા હતા, તેઓ વેદભાષ્ય સ્વામી દયાનંદના કેણા પ્રમાણે લખતા હતા. એટલામાં કેટલીક ચકલીઓ બંગલામાં આવીને શોર મકોર કરતી હતી. તેથી સ્વામીના લખવામાં અડચણ પડતી તેથી તેને સીધે તરત સ્વામીએ હુકમ આપ્યો કે એક ચકલીને પકડીને મારો, પછી તેને કાઢીને મારી. તેને એક દોરડીથી ટગાડી કે નેથી બીજી ચકલી આવે નહિ તે પ્રમાણે કામ કરવાને સ્વામીજીએ ફરમાવ્યું તે થયું આથી મને બહુ ખેદ ઉત્પન્ન થયો. ત્યાર પછી હું રજા લઈને ગયો અને નેટલા દહાડા અમરતસરમાં રહ્યો હતો તેટલા દહાડા સ્વામીને મળ્યો હતો.

પ્રકરણ ૭૩ મું.

ફરી હું હિમાલયપર બાબુની જમીન વેચવા ગયો.

હું જ્યારે બાબુ નવીનચંદ્રરાયની પાસે લાહોરમાં રહેતો હતો ત્યારે એક વેળાએ બાબુને મેં કહ્યું કે ગોપીપુર દહેરાની જમીનનું કંઈ તે

વેચાઈ કે નહિ ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે નહિ. ત્યાં જઈને કોઈ વેચી આવે તો કીક, તેથી હું ત્યાં હવે મેં દિગામ્યપર લીધેલી જમીનને વેચવા ચાલ્યો.

મેં પહેલાં જલંદરની છાવણીની ટીપ્પટ લીધી. ત્યાંથી હોસિયારપુર પહોંચ્યા. અને ત્યાંથી દિગામ્યનો પહાડ જોતો જોતો તથા કુદરતની બનિદારી પકેવાંની પેઠે જોતો જોતો ચાલવા લાગ્યો. આ વખતે હું ચાલતો જતો હતો. ચાલવાથી કુદરતનો દેખાવ ઘણો સુંદર જણાય છે. પપ્પુ તે ટેવ ઉપર તથા શરીરની સુખાશરીના ઉપર આધાર રાખે છે. જે તનદુરસ્તી સારી હોય અને પહાડ ઉપર ચઢવાની ટેવ હોય તો બહુ મજા પડે છે. મને તેની ટેવ હોવાથી તથા મારી તનદુરસ્તી પણ સારી હતી તેથી હું ચાલતાંજ ગયો.

પહાડનો પહેલાનો દેખાવ જોતાં જોતાં રસ્તામાં વાણીઆની દુકાનની ખાલી ઝોરડીમાં આરામ કરતો તથા દેશી મદાઈના રોટલા તથા દાળ તથા હલવાઈની દુકાનપરથી પૂરી કચોરી, અચાણું, તથા મીઠાઈ ખાતો ખાતો ચાલ્યો. કેટલેક દહાડે ગોપીપુર દહેરામાં પહોંચ્યો. ત્યાં પેલા વેપારીની દુકાને તેજ મેડાપર ઉઠ્યો ખાવાનું બજારમાંથી રાખ્યું. લીધેલી જમીન ઉપર જઈને તથા આસપાસના માણુસોને મળીને તે જમીન વેચવાનું હું સારું કરતો હતો. એક બે માણુસો લેવાને તૈયાર થયા કંઈક વખતું આપે એવા વિચારથી આસપાસ ફર્યો પછી પેલા વાણીઆએ કહ્યું કે હું તમને તેનાથી કંઈક વધારે મળે તેવી તજવીજ કરીશ હવે તમને આવવાની જરૂર નથી. દુંજ તેના પૈસા યોગ્ય દિવસમાં બાણુ સારાંજો મોકલીશ ત્યાર પછી મેં કંઈક વધારે કરીને તે જમીન પેલા વાણીઆને પધરાવી અને તેના યોગ્ય રૂપીઆ મેં લીધા અને વાણીના બાણુ તરફ મોકલવાનું કહ્યું.

પછી હું ત્યાંથી લઠાક તરફ જતા નીકળ્યો, લઠાક વિશે બાણુ નીતનઅંદરાયે મને ઘણું કહ્યું હતું. તે જોવાનું બહુ મન હતું. તેથી હું મંડી મળીને તે તરફ જવા નીકળ્યો.

રસ્તામાં સરખેત નામનું દેશી રાજનું રાજ્ય આવ્યું તે જોયું. નગર નાનું દીકું. સરખેતની નાની બજાર જોઈ. કંઈક કાંગડાના જેવો દેખાવ જોયો પણ કાંગડા કરતાં નાનું જોયું. ત્યાં ખીજું શું જોયું? જોવામાં તે પહાડનો હરીઆજો દેખાવ, સુંદર ખેતરો અને મેનુષ્યના સરળ ચહેરા ખીજું તે કારીગરીનું તથા સુધરેલા દેશના જેવી અભયખી પમાડે એવી વસ્તુ તે જોઈ નહિ. ત્યાંની હલવાઈ વાળાની દુકાનપરની કંઈ પુત્રી મીઠાઈ ખાઈને એક રાગવાસો કરીને સેવક ત્યાંથી નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૭૪ મું.

રેવાલસરમાં વિપત્તિ.

આજનો આજનો રેવાલસર જવાનો વિચાર કર્યો, કારણ કે રેવાલસરમાં એક તલાવમાં ત્રણ નાના નાના એટ છે તે તરે છે. એવું મેં જાણુ નહીં-નચંદ્ર રાયથી તથા પહાડી માણસોનાં મોંથી સાંભળ્યું હતું. તે જોવાની ઇચ્છા થઈ તેથી હું ચાલ્યો.

રસ્તો કંઈક સપાટ હતો. ઘણી ચઢાઈ નહોતી તેથી હું અપાટા બંધ ચાલ્યો. આસરે ૨૦ માઇલ ચાલ્યો. રસ્તામાં કેટલીક વાણિયાની દુકાનો આવતી ત્યાં કંઈક આરામ કરીને તથા ખાવાનું લઈને જતો હતો.

આખરે એક દુકાનપર કેટલાક મુસાફર રાધતા હતા તથા આરામ કરતા હતા તે મેં જોયા. તે વેળાએ સૂર્ય પ્રકાશતો હતો. મેં ધાર્યું કે હજી ત્રણ ચાર વાગ્યા હશે. તેથી મેં મુસાફરોને પૂછ્યું કે રેવાલસર અદિથી કેટલું દૂર છે? તેઓએ કહ્યું કે પાંચ છ ગાડીએ. મેં વિચાર કર્યો કે હજી બે ત્રણ કલાક સૂર્ય આચમવાને છે. જો જાઉં તો રેવાલસર પહોંચી જઈશ. પણ તે વખતે મુસાફરને પૂછ્યું નહિ કે કેટલા વાગ્યા છે? જો પૂછ્યું હોત, તો કદાચ છથી ઉપર હજેત પણ હુંતો ત્રણ વાગ્યાનું ધારતો હતો તેથી હું ચાલ્યો. થોડેક દૂર ગયો એટલામાં તો ચઢાઈ આવી. હવે હજારે હજારે

માલવા માંડ્યું. એટલામાં સૂર્ય આથમ્યો હું તો આશ્ચે, તેમ તેમ ચક્રાણુ
વધારે આવવા લાગી, અધારૂં થવા લાગ્યું. ઘોડેકે છેટે એક પાલખી મળી
તે તો ખીંછ ગમ વતી હતી. હવે રસ્તામાં કોઈ જણાતું નહોતું. હું એકલા
અધારમાં લગા લાગ્યો. એટલામાં ચાંદણું થયું. હવે હિમ્મત આવી જો
કે પહાડ ઉપર વાધ વર નથી. બરફ ઉપર સફેદ રીંછા છે, પણ નીચલી
લગામાં કોઈ શકી ખાનાર જાનાર નથી. પણ ચતનું અધાર હેવાથી એક
બાગુએ મોટો પહાડ અને ખીંછ બાગુએ મોટી ઉડી ખોં હતી. પહાડપર
અથડાતું તો કંઈ વાગે પણ ખોંમાં ભોગનેગે આવતો પડી જાઉં તો હા-
ડાં પાંસળાં પણ પાછાં લોકોને મળે નહિ. આવા વિચારથી ચિંતાતુર હતો.
એટલામાં ચક્રે પોતાનું ઔપચિનાથનું નામ માર્કક કયું. માન જવામાં જવા
આવ્યો. હવે હું હિમ્મતવાન થઈને ચાલવા લાગ્યો એટલામાં આકાશમાં
વાદળોં થયાં અને ચાંડનું ઉજ્જવ મેં ચડુએ થેયું હોય એવું જણાવવા
લાગ્યું. પણ ચક્રેનો તેની પરવા નહિ રાખવા પોતાનું સ્વરૂપ કંઈ
કંઈક બતાવીને મને હિમ્મતવાન કર્યો. હું ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં આ-
કાશમાંથી કન પડવા લાગ્યા મેં ધાર્યું કે, જો મોટા કન માથાપર પડશે
તો જ્યાં માથું તથા ખોપરી બાગી લશે. અને રેવાકસર જોતો તથા લ-
દાક જોતો અહિંજ સમાધિ ચક્રલ. આ વિચાર આનંદથી સેવક અમરથો.
કારણકે અધાને પોત પોતાનો જીવ વગરો હોય છે. તેથી પોતાની ખોપરી
બચાવવાની તબતીબની મોખ કરવા લાગ્યો. ઈશ્વરની કૃપાથી તરત પહાડની
બાગુએ એક જોખવા જેવું દીકું, તરત ત્યાં જઈને જોખવાપર ચડીને બેઠો
એટલે માથા ઉપર પહાડ અને ઠંગો નીચે જુલતી કરીને સેવક બેઠો યોડી-
વારે ક્રેલાંક કસ વરસાવીને ઝાંપટું આશ્ચું મધું પડી તો નીમાનાય બર
જુલાનીથી પોતાનો અધાર દેખાડવા લાગ્યો હું ત્યાંથી ઉડ્યો હવે માલવા
માંડ્યું. વરસાદ પડ્યો હોતો તેથી રૂનો બીનો થયો હતો અને તેને લીધે
કીચડ રસ્તામાં થયો હતો. મેં તો દક્ષિણી જોડાં પડેલાં હતાં. તે જોડાંથી
ચાલતું મુરફેલ પડતું તેથી હાવમાં જોડાં લઇને તપાસી તપાસીને પગલાં
ઉપાડતો આશ્ચો. વાંચનાર, તમે મને સિમલામાં જતાં-જેવો પીક ઉપર

રસ્તામાં સરખેત નામનું દેશી રાગનું રાજ્ય આવ્યું તે જોયું. નગર નાનું દીકું. સરખેતની નાની બગ્ગર જોઈ. કંઈક કાંગડાના જેવો દેખાય જોયો પણ કાંગડા કરતાં નાનું જોયું. ત્યાં ખીજું શું જોયું? જોવામાં તે પહાડનો હરીઆજો દેખાય, મુંદર ખેતરો અને મનુષ્યના સરળ ચહેરા ખીજું તો કારીગરીનું તથા મુખરેશા દેશના જેવી અજબખી પમાડે એવી વસ્તુ તો જોઈ નહિ. ત્યાંની હલવાઇ વાળાની દુકાનપરની કંઈ પુરી મીઠાઇ ખાઇને એક રાગવાસો કરીને સેવક ત્યાંથી નીકળ્યો.

મકરણ ૭૪ મું.

રેવાલસરમાં વિપત્તિ.

આજનો આજનો રેવાલસર જવાનો વિચાર કર્યો, કારણ કે રેવાલસરમાં એક તક્ષાવમાં ત્રણ નાના નાના ખેટ છે તે તરે છે. એવું મેં યાત્રુ નથી-નચંદ્ર રાયથી તથા પહાડી માણસોનાં મોથી સાંભળ્યું હતું. તે જોવાની ઇચ્છા થઈ તેથી હું આજ્યો.

રસ્તો કંઈક સપાટ હતો. ઘણી ચઢાઇ નહોતી તેથી હું અપાટા બધ આજ્યો. આસરે ૨૦ માઇલ આજ્યો. રસ્તામાં ડેટલીક વાણિયાની દુકાનો આવતી ત્યાં કંઈક આરામ કરીને તથા ખાવાનું લઇને જતો હતો.

આખરે એક દુકાનપર ડેટલાક મુસાફર રાધતા હતા તથા આરામ કરતા હતા તે મેં જોયા. તે વેળાએ સૂર્ય પ્રકાશતો હતો. મેં ધારું કે હજી ત્રણ ચાર વાગ્યા હશે. તેથી મેં મુસાફરોને પૂછ્યું કે રેવાલસર અદિથી કેટલું દૂર છે? તેઓએ કહ્યું કે પાંચ છ ગાઉ છે. મેં વિચાર કર્યો કે હજી બે ત્રણ કલાક સૂર્ય આથમવાને છે. જો જાઉં તો રેવાલસર પહોંચી જઈશ. પણ તે વખતે મુસાફરને પૂછ્યું નહિ કે કેટલા વાગ્યા છે? જો પૂછ્યું હોત, તો કદાચ છથી ઉપર કહેત પણ હું તો ત્રણ વાગ્યાનું ધારતો હતો તેથી હું આજ્યો. થોડેક દૂર ગયો એટલામાં તો ચઢાઇ-આંધી. દવે, હળવે હળવે

માલવા માંડ્યું. એટલામાં સૂર્ય આઘમ્યો હું તો ચાલ્યો, તેમ તેમ ચલાવ
 પધારે આવવા લાગી, અધારૂં થવા લાગ્યું. ઘોડેકંછેટે એક પાલખી મળી
 તે તો બીજી ગમ જતી હતી હવે રસ્તામાં કોઈ જાણતું નહોતું હું એકસો
 અધારામાં જમા લાગ્યો. એટલામાં ચાંદણું થયું. હવે હિમ્મત આવી ને
 કે પહાડ ઉપર વાપ વર નથી. બરફ ઉપર સફેદ રીંછો છે, પણ નીચલી
 જગામાં કોઈ ફાડી ખાનાર જાનાવર નથી પણ નતવું અધાર હોવાથી એક
 બાગુએ મોટો પહાડ અને બીજી બાગુએ મોટી ઉડી ખોં હતી, પહાડપર
 અધકતું તો કંઈ વાગે પણ ખોંમાં ભોગજોગે ચાલતો પડી જાઉં તો હા-
 ડકાં પાંચમાં પણ પાછાં લોકોને મળે નહિ. આવા વિચારથી ચિંતાતુર હતો.
 એટલામાં ચદ્રે પોતાનું ઔપચિનાયનું નામ સાર્થક કર્યું. મારા જીવમાં જીવ
 આવ્યો. હવે હું હિમ્મતવાન થઈને ચાલવા લાગ્યો એટલામાં આકાશમાં
 વાદળાં થયાં અને ચદ્રનું ઉજવન મેં રાહુએ ઘેરું રોય એવું જાણાવવા
 લાગ્યું. પણ ચદ્રેનો તેની પરવા નહિ રાખતા પોતાનું સ્વરૂપ કંઈ
 કંઈક બતાવીને મને હિમ્મતવાન કર્યો હું ચાલવા લાગ્યો એટલામાં આ-
 કાશમાંથી કરા પડવા લાગ્યા મેં ધાયું કે, ને મોટા કરા માથાપર પડ્યો
 તો ક્યાં માથું તથા ખોપરી ભાગી જશે. અને રેવાલસર જેનો તથા લ-
 ઠાક જેનો અહિજ સમાધિ થઈ. આ વિચાર આવાથી સેવક ગમરાયો.
 કારણકે અધારે પોત પોતાનો જીવ વડાશે રોય છે. તેથી પોતાની ખોપરી
 બચાવવાની તજવીજની ગોધ કરવા લાગ્યો. ઇશ્વરની કૃપાથી તરત પહાડની
 બાગુએ એક ગોખના જેવું દીધું, તરત ત્યાં જઈને ગોખવાપર નહીને ખેડો
 એટલે આથા ઉપર પહાડ અને ટાંગો નીચે ઝુલતી કરીને સેવક ખેડો ઘોડી-
 વારે કેટલાંક કરા વગસાવીને ઝાંપટું ચાલ્યું ગયું પછી તો નીસાનાથ બર
 જીવાનીથી પોતાનો અધાર દેખાડવા લાગ્યો હું ત્યાંથી ઉડ્યો હવે ચોલવા
 માંડ્યું. વસ્સાદ પડ્યો હતો તેથી રમ્નો ભીનો થયો હતો અને તેને લીધે
 ક્રીયા રમ્નામાં થયો હતો મેં તો દક્ષિણી જોડાં પડેલાં દતાં. તે જોડાંથી
 ચાલ્યું સુસ્કેશ પડ્યું તેથી હાથમાં જોડાં લઈને તપાગી તપારીને પગલાં
 ઉપાડ્યો ચાલ્યો. વાંચનાર તમે મને સિમલામાં જતાં જેવો પીડ ઉપર

કપના, હોદ્દાના પાથગ્રાનુ વાધેતો ન્તેયો હતો તેવીજ રાતની વેળાએ હા-
થમા જોડા લઇને કપના રે એટલે મારી સુરત તમને યાદ આરશે

હુ ચા નો ગયો ધરો વખત થયો હશે એટલામા એક ખીલુમા
ધણા દીવા જણુયા મે ધાર્યું કે રેવાનમરમા હુ આવી પહોચ્યોહુ હવે
કાથી નીચે જવુ તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો એક જગાએ રસ્તામાથી
કધક માર્ગ જણુયો પણ મે ધાર્યું કે એ માર્ગ નીચે જનાનો કદાચ નહિ
હોય તેથી હુ ઝીંગે રત્તે જરા લાગ્યો ધણો દૂર ગયો પણ નીચે જનાનો
ગ્નો મજ્યો નહિ તેથી હુ પાહો ફરો ફરી તે જગાએ આવ્યો, નીચે જવા
લાગ્યો તે વેળાએ ફરી વાદળા થમા હતા રાટ કધ દેખાતુ નહોતુ હવે
હુ અટકાથી ચાલવા લાગ્યો કધક ગાગગ વધ્યો એટલામા મોગ મોટા
પથ્થર રસ્તામા ડચા, અરો નાના નાના જાડ મજા પછી હુ જોડો એકો જંગ
વાદરા એક એક પદાર્થને ધરાને જાય છે, તેમ હુ રસ્તાપરના જાડ તથા પથ્થ-
નો પન્ડીને મોગી મોગી યુમો પાડનો ચાલ્યો ' મે મુસારકે હુ, રસ્તા ભૂના
હુ કયા રસ્તા હે ? ' " મે મુમાફર હુ રસ્તા ભૂના હુ, જ્યા રસ્તા હે ? " હુ
વસ્તુને ધરી ધરી જના લાગ્યો અરો યુમો પાડનો ચાલ્યો ઈશ્વરની કૃપાથી
તે વેળાએ એક અનાજ મને સભળાયો ' આઇએ આઈએ, ઇસ તરફમે
આઇએ " મે કહ્યુ ' કાસે મેરા હાથ પન્ડીએ " એટલામા એક ડોશાએ
આવી મારો હાથ ઝા યો પછી તે ડોશાએ કહ્યું કે કાસે મુજકો માનમ હુવા
હું કી એક યાત્રાગુ આતા હૈ મે કાકી રાજ દેખતા હુ " મે કહ્યું કે, અ
અજા એવલામા પામેજ તેડુ ધર હવુ ત્યા તે લઈ ગમે તે ડોશા પડો હતો
તેણે ખાનાતું જના ની આપનાતુ કહ્યુ મે કહ્યું કે મે ખાદે આયા હુ અ
મિતો સુગા, કા ખોખી યાન આતુ કહીી કા ઘિજના કરના એવુ
પૂજ્યુ તેણે તગત જગા દેખાડી મારો સામાન જરા પનળ્યો હતો તે રસ્તા
મા સૂકાઈ ગયો હતો તરત ગાઈ વિજનું પાથર્યું અરો પડ્યો પરી પેના
ડોશાએ દીયો હોનનો એવલામા મોટો ગાજવીજથી વરસા પડ્યો તેનો
અનાજ પડ્યો પડ્યો સાંભળનો હતો તરત ઈશ્વર ની કૃપા મે મારા જીવામા
અનુભવી મનમા ઈશ્વર ની સ્તુતિ કરી અને ઈશ્વરો ધનવાદ આપમા

લાગ્યો બે જરા વખત થયો હોત, તો હું તદ્દન બીગનધને તાલથી ઠરી
 ભત અને કદાચ કોઈ જગ્યાએ આસરો ગળત કે નહિ તે સદેક હતો અને
 તેથી કુટલીક હેરાનગળી બોગવી પડત તે જુદી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરીને ચૂનો.

સવારમાં ઉઠ્યો. ઉઠીને પેલા શુદ્ધ ડોશને લઈને રેવાલસરના તળાવ
 તરફ ગયો. ત્યાં શું જોયું ? એક મોટું તળાવ આસપાસના પહાડની વચમાં
 છે. તળાવ સાઈં પાંધેલું છે. આસપાસ કેટલાંક દેવળો, ઉતારા અને ધર્મશાળા
 છે. તળાવમાં તથુ નાના નાના ટેકરા સહી જમીનના જેવા છે. એક મોટા
 ટેકરા છે. તેના ઉપર એક મોટું જાડ છે અને આસપાસ ધામ ઢિગું છે. પીળ
 એ નાના નાના છે. તેના ઉપર ફરતું ધાસજ છે. તળાવની આસપાસ
 યાત્રાળું ઉમા સ્ત્રીને પૂજા કરે છે. પૂજારી મહારાજ સોકાને કહે છે કે, આ
 મોટા મંદાદેવ છે, પછી તેનાથી નાગો પાર્વતી અને પેલો સવંધી નાનો
 ગણપતિ છે. તેને પૂજારીઓએ યાત્રીઓને જોવાવવાને કશું અને કહી ગમ્મું
 કે જે દર્શન આપવાની ઈચ્છા હશે તો તે તમારી પામે આવશે. તે પ્રમા-
 ò યાત્રીઓએ યોજાવવા શરૂ કર્યાં. તેમાંથી મદાદેવ કંઈક દાસ્યા. યોગક
 પામે આવ્યા તેથી પડો જોડ્યો તમને મદાદેવે દર્શન આપ્યાં. આવી રીતે
 કેટલાંક ભતભતનાં પહાડી યાત્રીઓના વિશ્વાસ પ્રમાણે કંઈક દેખાવ જણાયો.
 હું તો તેમાંનું કંઈ પણ માનતો નહોતો. એટલે હું તેની તપાસ કરવા મં-
 ળ્યો. મને જ્ઞેતા જણાયું કે ત્યાં આસપાસ નેતરના જાડ ઉગ્યાં છે. કાંઈ
 આગલા પંડાએ એક મોટી નેતરની ટોપલી જનાવીને તેમાં માટી વગેરે
 નાંખીને તે પૂરી હોય અને તેમાં એક જાડ રાખું હોય તથા ધાસનાં પીજ
 નાંખીને તે તળાવમાં નાખી હોય અને તળાવનું પાણી દાસ્યાથી તે અદિથી
 તદિં વન્ય આવે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. જે ટોપલીઓ નાની હતી.
 એક મોટી હતી. આ બધું જોયું. પીજું શું જોયું. ત્યાં કેટલાક ખુદ ધર્મ
 માનનાગ યાત્રીઓ જોયા, તેના હાથમાં પીળગતો ફેરવતો એક રમકડાના
 જેવો રેડિઓ હતો તેમાં ખુદનું નામ હતું. તે તેઓ હાથના દલાવ્યાથી
 તે ફરતો હતો દમેશાં રસ્તામાં જતા આવતા ફેરવતા હતા. તે દેખાવ મને
 અબ્બથી શરેસો જણાતો હતો. ત્યાં એક ખુદ બાવાનું મંદિર હતું ત્યાં એક

મોઘ રેટિયો માણુમ ફરવનો હતો સાં યુદ્ધ ધર્મનુ દરેક હતું તેમા ફક્ત રટિયો તથા યુદ્ધની ગ્રતિ હતી

ત્યાના પહાડી લોકો ને યુદ્ધધર્મી હતા તેના નાક ચીનાના નેરા ચપટાં જણાયા તેઓ ખીજી જાયા જોલતા હતા તે સમજતી નહોતી તેઓ લઘાક તરફના રહેવાગી હતા ત્યાના દેવજો પણ કમક સારા હતા તેમા શિવ, પાર્વતી, ગણેશ વગેરે જિગજતા હતા

રેનાવસરમા પડા પુકમી હતા આજીવો પણ હતા અને ફેન્સીક દુકનો પણ સારી હતી મીઠાધનાળાની દુકાનો પણ હતી રેનાવસરમા ને જ્નેનાનુ હતું તે જ્નેધને તથા ત્યાથી પૂરી તથા ખાનાનું ખાધને તથા પેના વૃદ્ધ પડને આઠ આના દક્ષણ આપીને હું મડી તરફ ચાલ્યો, હું કમત પડને સા રતે સૂતો હતો અને સમારે તે એક કવાક મને દેખા હાને જોગી થયો હતો તેના મેં આઠ આના આપ્યા

પ્રકરણ ૭૫ મું.

મંડી.

હુ રત્નામા પહાડનો દેખાન જ્નેતો જ્નેતો તથા પૂરીઓ ખાતે ખાતે ચાલ્યો હું સાઝે પણ ચાર વાગે મડીમા ચાલ્યો

મડી એ હિમાનય પહાડ ઉપર દેશી રાજ્ય છે તે નદી કિનારે વમેલુ છે તે ઠાગડા જેવું છે ત્યાની જ્જનર જ્નેઈ ત્યા પહાડના ઉપરના જ્જવી જ્જનર જ્નેઈ ને વખતે ત્યા ગયો હતો તે વખતે ત્યા એક મેજો ભરાયો હતો, તે જ્નેયો તે મેજામા પહાડી લોકો આસપાસના ગામડામાથી આ-યા હતા સા જ્જત જ્જતની ત્યાની જ્જનાનટ એટલે ત્યાના જ્જનાવેના ગરમ કાડા, અખરોટ અને જગલી મેવો વેચાતો હતો કેટલીક મીઠાધનાળાની દુકાનોમા મીઠાધ બજયા વગેરે વેચાતી હતી અને ઠેકઠેકારો તે દેશનો મદીગ એટલે ઘર વેચાતો હતો તે લેના માટે સ્ત્રી પુરુષો સા એકઠા

ચર્ચા હતાં અને કેટલાકે જમીન ઉપર બેસીને પીતા હતા અને રસ્તામાં કેટલાક છોકરા જમીને ગીતો ગાતા ફરતા હતા. પહાડી મેળો જોવામાં અને બહુ મજા પડી. ત્યાંની કેટલીક પહાડી સ્ત્રી. ખૂબનુરત જણાઈ. તેઓની ભાષા મારેથી સમજાતી નહોતી. તેઓ ઘણી સરળ જણાતી હતી. કપડાંમાં મરમ સુરવાળ તથા શરીરમાં લાંબો ઉંચા કપડાનો ડગલો હતો. પુરોનો પશુ તેઓને પોશાક પણ પુરવઠે ગાયે પાવડી હતી. મેળામાં મેં પીણું શું જોયું ? ઘણી પહાડી રીતભાત જોઈ, વેચવાની તરિક્ક જોઈ. મેળો બે ત્રણ દલાલ રહેવાનો હતો. તેથી દરેકને મેળામાં જમીને ચાંચ મેળાવવાની ઇચ્છા કરીને ધર્મચાળા તરફ જતા લાગ્યો.

સરખામાં ઉતર્યો. ત્યાં એક ચોરડી બાંહે લીધી. ત્યાં કંઈક ખાધું. પાછો રાતે મેળાની તરફ ફરવા ગયો. દીવા બનીથી દુકાનો સજુગારેલી દીડી. ત્યાં ત્યાં દારૂના પીણમાં માણુમની બીડ દીડી અને રસ્તામાં છાકટા માણુમો અદિથી તકિં ગાના ગાગો દેતા જતા આવતા હતા. આવો રાતનો રેખાવ જોતો જોતો હું સરખામાં ગયો. ત્યાં સુતો. સવારમાં પાછો ફરવા નીકળ્યો. લઠાકનો રસ્તો લોકોને પૂજ્યો. કોઈએ તેનો પતો આપ્યો. કોઈએ કહ્યું કે આ ગામ પછી આ ગામ પેલું ગામ વગેરે કહ્યું. મેં એક બે દિવસ પછી જવાનું ધાર્યું. હું ફરતો હતો. નદી કિનારે મેળામાં ફરવા લાગ્યો. આગપરનું જાન મેળાનું. રસ્તામાં જે મળ્યું તે ખાધું આપ્યો દલાલો ક્યાં ક્યાં રલો. તે બધું કેટલું લખું ? રખામાં એક દક્ષિણીની જોડે મેલાવ યયો. તેણેજ કહ્યું કે હું દક્ષિણી છું અદિયાં નાટક મંડળી આવી છે તેમાં હું કામ કરીશું મેં કહ્યું કે હું મુજાઈનો છું, વાન અડ, તે પેનાન મુજાઈપર લખ ગયો ત્યાં દશ બારની જોડે વાતચીત થઈ. તેએ મેં પેતાની નાટકચાળામાં નાટક જોવાને અમુક દિવસે આવવાનું કહ્યું પછી હું ત્યાંથી રજા લઈને ગાગ્યો. રખામાં નું નું જોતો રતે ફરતો ફરતો સરખામાં જમીને સુતો.

રાતે રાખું આનું કે મારો બાઈ વિદુષ બહુ મારો છે. મરવાની અવળી ઉપર છે. હું સ્વપ્નમાં ગયો. તરત જાગી જાયો. મેં સ્વપ્ન ખરૂં માન્યું. મરણ કે મને રાખું આવનુંજ નથી. મેં ધાર્યું કે કદાચ મારો બાઈ થયોજ

માંદો હશે. તેથીજ આનું સ્વપ્નુ આબ્યું હશે. મેં હવે લદાક જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. એકદમ લાહોર જવાનું ધાર્યું. તરત સવારે મંજુરના જેવી પછવાડે ગાંસડી બાંધીને છેલી મેળાને સલામ કરીને જવા નીકળ્યો. હવે પદાણુકોટથી જવાનો વિચાર કર્યો. તે રસ્તો પાસેનો છે. અને ત્યાં નવી નહેર થઇ છે. તે જોનાય તેથી હું તે રસ્તે જવા નીકળ્યો.

રસ્તામાં પેલીજ કુદરતની બળીહારી દીડી. જ્યાં નજર દેંકતો ત્યાં પડાડી ખૂબ સુરતી જોતો, હું પદાણુકોટમાં આવ્યો. તે શહેર જોયું, ત્યાંની નહેર જોઈ. ત્યાં તાળા ધણુજ સારા અને છે, તે જોયા. જે જોયું તે પંજનાના જેવું હતું. પંજળી માણુસો જ્યાં ત્યાં પંજળીમલ (વાતો) કરતાં જણાયાં. ત્યાંથી હું અમરતસર ગયો અને અમરતમરમાં પહેલાનો દેખાવ જોયો ત્યાંથી પછી લાહોર તરફ કુછ કરી. ધરનો છોકરો ધરમાં આવ્યો. તે વેળાએ તરતજ વિઠ્ઠાનો પત્ર આવ્યો હતો તેમાં તે ખુશીમાં છે એવા સમાચાર હતા તેથી નિશ્ચિંત થયો.

પ્રકરણ ૭૬ મું.

અમે રાવલપીંડી, અટક અને પેસાવર ગયા.

બાપુ નવીનચંદ્ર સય જ્યારે અટકમાં નોકર હતા, ત્યારે ત્યાં એક ઘર બનાવ્યું હતું. તે દણુ મુખી છે એવું મેં સાંભળ્યું તેથી મેં બાપુને કહ્યું કે, ગાસો એક વખત અટક જઈને તે ઘર વેચી નાંખીએ, બાપુ તેમાં રાજ થયા. અમે જવા નીકળ્યા.

રાવલપીંડી.—પહેલાં રાવલપીંડી ગયા. કારણ કે રાવલપીંડી જોવા જેવું શહેર થયું છે એવું સભાગતું હતું તેથી બાપુ અને હું બેઉ રાવલપીંડી ગયા. ત્યાં એક બાપુના મિત્રને ત્યાં ઉતર્યા રાવલપીંડી શહેર જોયું, તે શહેર નાનું પણ બહુ સ્વચ્છ છે. ત્યાં સોલજરોની બગાચ તથા મોટા હોધાદારના જંગલા છે. ત્યાંથી કાશ્મીર તરફ અને મરી તરફ જવાનો માર્ગ છે.

શિયાળામાં બહુ તાદ પડે છે. ત્યાંથી અને અટક ગયા.

અટક.—સિંધુ નદીના કાંઠે છે. અટકથી આફગાનીસ્તાન તરફ જવાય છે તેથી ત્યાં મોટા રીડનો પુક છે. તેના પર તોપો વગેરે લગાડી બધી સામગ્રી ગોઠવેલી છે. એ સિંધુન આફગાનીસ્તાનથી અટક પર આવે તો તેને સિંધુ નદી દોળાંબ્યા વગર ખીન્ને રસ્તો નથી તેથી ત્યાના પહાડ ઉપર તોપો ગોઠવીને હિંદુસ્તાનની રક્ષા કરવાના બધા ઉપાય અંગ્રેજ સરકારે કરેલા છે. અટક શહેર નાના ગામડા જેવું છે. ધર પણ બાંગેલી અવસ્થામાં પડ્યાં છે કારણ કે અટક હવે મોટું નથી. એક રીનમીટ રહે છે, તે કિ-લામાં રહે છે, તેને ખાવાનું પૂરું પાડવા માટે કેટલાક વેપારીઓ અટકમાં રહેલા છે. ખીન્નું કંઈ નથી. બાકુનું ધર બાંગી ગયેલું દીકુ, તેને વેચવાની બહુ કોશિસ કરી પણ કાંઈ આઢક ગળ્યું નહિ.

પેશાવર.—પેશાવર ગયા. પેશાવર એ આફગાનીસ્તાનની હદ છે. ત્યા આફગાનો ઘણા દીકા; આફગાનીસ્તાનના માણસો રાતની વેળાએ આ-સપાસના ગામમાંથી આવીને જુટકાટ કરે છે અને લોકોને સતાવે છે તેથી ત્યાં દસ વાગ્યા પછી કોઈને રતામાં ફરવાનો હુકમ નથી. અને સુસાફર બગલામાં એક દહાડો રહ્યા શહેર નાનું છે. તેમાં આફગાનોની દુકાનો છે. કેટલાક પંતળી ક્ષત્રીઓ રહે છે. આફગાનો બહુ બળવાન તથા ઝંઝૂની છે. તેઓ જરા જરામાં મારા મારી કરે છે. એનું સાંન્ય માણસો કહે છે. પેશાવરની આસપાસ હુંગરા છે જેવા જેવું કંઈ નથી. ત્યાંથી લાહોર આવ્યો. પછી હું અમદાવાદ આવ્યો.

મકરણ ૭૭ મું.

મુંબઈમાં પંડિતા રમાબાઈ.

હું મુંબઈમાં નવેમ્બર ડીસેમ્બર ૧૮૮૨માં હતો. તે વેળાએ પંડિતા રમાબાઈ નામની એક દક્ષણી બ્રાહ્મણની સ્ત્રી મુંબઈમાં શેઠ માધવદાસ ર-

ગનાથદાસને ત્યાં ઉતરી હતી. તે સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન હતી તેણે મુંબ-
 ધમાં ધણું બાપણો ફરામજી કાવસજી ધનસ્ફુટમાં તથા પ્રાર્થના સમાજમાં
 આપ્યાં હતાં. તેના બાપણો સાંભળવાને બહુ માણસો આવતાં હતાં. તેનાં
 બાપણો ધણાંજ મુંદર હતાં. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાપર, ધર્મની સ્થિતિ
 સુધારવાપર તથા સંસાર સુધારો કરવાપર હતાં. તે બાપણો મેં સંભળ્યાં.
 ત્યાર પછી પંડિતા રમાબાઈને શેઠ માધવદાસ રૂગનાથદાસને ત્યાં કેટલીક
 વખત મળ્યો. તે ધણુંજ ઉત્તમ બોલતી હતી. તેથી મેં તેને બ્રાહ્મધર્મમત
 અને વિશ્વાસ નામનું પુસ્તક તા. ૩-૨૨-૮૨ ને દિવસ ફરામજી કાવસજી
 દાલમાં અર્પણુ કર્યું. રમાબાઈ એ જ્ઞાતે હિંદુ દક્ષણી બ્રાહ્મણુ હતી. તેના બાપે
 તેને સંસ્કૃત બણતાં શીખવ્યું હતું. તેનો બાપ શ્રીમંત હતો પછી મરી ગયાથી
 તેમની હાલત ખરાબ થઇ, તેનો બાઇ અને પોતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરવા
 ગયાં. કાશીમાં રહ્યાં. પછી બંગાળ વગેરેમાં ફર્યાં. તે વેળાએ પંડિતા રમા-
 બાઈ બાપણો આપવા લાગી, તે વેળાએ પંડિતા રમાબાઈ કુંવારી હતી.
 તેનો બાઇ મરી ગયો. તે આરસામાં વિપિન વિહારી નામના એક શૂદ્રની
 જોડે રમાબાઈની મિત્રતા થયાથી તે તેની જોડે પરણી. બે ત્રણ વર્ષ સુખ
 મેળવ્યું પછી તેનો સ્વામી શુન્દરી ગયો ત્યારથી પાછી બાપણો આપતી
 આપતી મુંબધમાં આવી. અહિયાં બાપણો આપતી એટલામાં તેને લડન
 જઈને અંગ્રેજી શીખવાની ઇચ્છા થઇ તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૮૩માં લડનમાં
 જઈને તે અંગ્રેજી બણી. રમાબાઈ ત્યાંના કેટલાક પાદરીના સમજાવ્યાથી
 તે ખ્રિસ્તી થઇ. ખ્રિસ્તી થવાનું કારણ એવું જણાય છે કે તેને યોગ્ય મદદ
 હિંદુસ્તાનથી નહોતી તથા રમાબાઈની ઇચ્છા સ્ત્રીઓની અવસ્થા સુધારવાપર
 હતી પણ આપણા દેશના લોકો બહારથી મુંદર દેખાડવાની તગવીજ કર-
 નારા તથા અંદરથી કઈ નહિ બતાવનારા હોવાથી તેણે પોતાથી બને તેટલું
 સાઈ કરવાની ઇચ્છા રાખ્યાથી પોતે ખ્રિસ્તી થાય એવું સમજીને તે ખ્રિસ્તી
 થઇ હશે. ખ્રિસ્તી થયા પછી અમેરિકા ગઇ અને ત્યાંની શ્રીમંત સ્ત્રીઓને
 હિંદુસ્તાનની હાલત સમજાવીને અનાથ સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાને માટે
 એક ફંડ ઉભુ કરીને પુનામાં આવીને ત્યાં શરદ સદન ઉધ.ણે ને વેળાએ

ધણીક મોટા માણસે તેની કમેડીમાં ઘખલ થયા અને વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા પણ પછીથી રમાગાઇનો વ્યવહાર ખિસ્તી તરફ દોવાથી મુકબમાં ઇશુખિસ્તના ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ થયાથી તેઓએ તેનાથી છૂટા પડ્યા. પછી તે શારદા સદનને મુળધર્મમાં લાવી, મુળધર્મમાં કેટલાક દિવસ ચલાવ્યું પછી પાહું પુનામાં લઈ ગઈ. ત્યાં હાલમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓને ખિસ્તી ધર્મમાં વટલાવી છે. રમાગાઇ પોતે ધણી એક આશમમાં રહે છે ગાડી ઘોડામાં ફેરે છે. ફરીથી અમેરિકા ગઈ હતી. ત્યાંથી વળી કેટલાક સ્ત્રીઓ લાવીને ક્રીસ્ટ નામનોજ સ્કુલમાં ખર્ચ કરીને પોતે તથા પોતાની કન્યા સુખમાં દિવસ ગુજારે છે. ઘોડા દિવસ પછી હું અમદાવાદ ગયો.

મકરણ ૭૮ મું.

અમદાવાદમાં બ્રાહ્મ ધર્મનાં વ્યાખ્યાન છપાવવા.

હું અમદાવાદમાં ડીસેમ્બરમાં ૧૮૮૨ માં હતો તે વેળાએ મે ગ. હર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે આપેલા બ્રાહ્મધર્મનાં વ્યાખ્યાનમાંના કેટલાકનાં વ્યાખ્યાનના આધાર કરીને શુભ બાદાદુર બોગાનાથ સારાજીએ દેખાડ્યા અને તેમને સુધારનાની વિનય કરી, તે ખુશીથી સુધારી આપતા અને તે હું અમદાવાદના યુનિવર્સિટી પ્રેસમાં છપાવતો હતો. તે મદ્રાસ બોગાનાથજીએ લેવા તેથી તેઓએ કહ્યું કે હું તેનો અડધો છપાવતો ખર્ચ આપીશ. તે પ્રમાણે બોગાનાથજીએ તરફથી તેનો અડધો છપાવતો ખર્ચ મળ્યો. તે પુસ્તકમાં દશ ઉપદેશ આપ્યા હતા અને તે પુસ્તક બ્રાહ્મધર્મ જ્ઞાનનિલાસીઓને આવી રીતે અર્પણ કર્યું હતું, “બ્રાહ્મધર્મ જ્ઞાનનિલાસી ગૂજરાતી સુવકાશ કરકમને આ ગ્રંથ નમ્રતા પૂર્વકે અર્પણ કર્યો.”

પ્રકરણ ૭૬ મું.

ડેરાડુમાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને ત્યાં અને દિલીમાં

શ્રીનિવાસદાસને ત્યાં.

૪ સ ૧૮૮૩ ના જાનેસરીમાં હું અમદાવાદથી ડેરાડુન ગયો, ડેરાડુનમાં દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર રહેતા હતા તેની જોડે ધર્મ સખધી ચર્ચા તથા શિયાળા માં પહાડની ગોળા જોવાને માટે હું ગયો હતો ડેરાડુના હિમાલયની તના મીઠા પ્રદેશ છે ત્યાંથી મસ્તુગી ધર્મજીન પાસે છે તે ખીણમાં વસેલું છે ડેરાડુનમાં ધણા સિવિલિયનોના બગના છે જે યુરોપમાં રહેના ધર્મજ્ઞતા નથી તેઓ ડેરાડુનમાં બગના બધાવીને મુખ એનમાં રહે છે હુનાગામાં તેઓ મસ્તુગીમાં રહેના જાય છે મસ્તુગી ત્યાંથી આસરે પાંચ છ માઈન છે થોડી વારમાં ઉપર ગરાથી ગરમીથી શરૂમાં જનાય છે ડેરાડુનમાં હું મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને ત્યાં ગયો ત્યાં ધર્મ સખધી ચર્ચા કરવા લાગ્યો કેટલાક દલાડા રહીને પછી હું લાહોરમાં આગ્યો લાહોરમાં આવીને લખના વાચવામાં કાગ માગના લાગ્યો થોડાક મહિના રહીને હું દિલીમાં ગયો દિલીમાં શ્રી નિવાસદાસને ત્યાં ઉતર્યો શ્રીનિવાસદાસ સેક લખમીચંદ્ર મચુરાનાગાના ગુમાસ્તા હતા, તેઓ હિંદીના સારા લેખક હતા તેમને ત્યાં હું રહ્યો માગપર બહુ માયા રખતા હતા હું ત્યાં દિલીની લોક ચર્ચા તથા વાચના લખનામાં કાગ માગનો હતો

પ્રકરણ ૮૦ મું.

સત્યાનંદ અને હું ધર્મ પ્રચાર કરવા લાહોરથી નીકળ્યા.

એમાંમાં બાપુ નવીનચંદ્રતનનો પત્ર આગ્યો કે પડિત શિવનારાયણ અમિહોની વ્રાહ્મધર્મના સન્યારી થઈ ગયા છે તેઓએ મન્યાસ માગી પાસેથી લીધો છે તમે આવો, તેમને મદદ આપો હું તરત દિલીથી

વાગેશમાં આવ્યો આવીને મેં સિવનાન્યથાને જોયા પરના સિવનાન્યથા
 ઉત્તમ મહાનમા રહેતા હતા, સાકરો તથા આપ હતા, ગાડી ધોડે રહેતા હતા,
 છુટ્ટ સ્ટાફિંગ વગર પગ મૂકતા નહોતા, બધે દાઠ એક નહીં અમે
 જના જોયો હતો, તેજો હાલ બગવા વન્ર ધરતુ કરીને નાની ઝોગડીમાં
 રોના લાગ્યા, બરો એશ અત્યંતો આમાન વેચીને જોની જલ્દી જરૂર હતી
 તેજ નખ્યો હતો, તેજે પોતાની નામ બ્રમવાદિ મત્યાનદ અમિતોત્રી પ્રપ્યુ
 બરો ફેન્ડા જોઈને હું આપર્ષ જાન્યો, કાગ્ણુ કે તેને ૧૭૫ રૂપીઆની
 નોડરી હતી, ૮૪૨ રૂપ નહોતું હું અને કીધે સન્યાસી થયા હોય તે
 ખીજ વાત હતી, ધર્મને ગાજે પોતાની નોડરીનું નજી નામુ આપીને
 ખજ ધર્મની લાગણી બતાવેલી જોઈને આ સસારમાં મેં મરને
 જોના નહિ તેથી નવાજ લાગે તેમાં કઈ આચર્ય નથી મેં તમને મદદ
 આપનાનું નહીં કર્યું પ્રચારના કાગળા મારે પહેલાથી જોવાવડનું હતું તે
 મિને વાચના પ્રજ્ઞા જલજ્ઞતા હશે તેથી આવા નિસ્વાર્થપણાનું દક્ષા જો-
 ધને સત્યાનદ ઉપર મરો બખિજ વ ઉત્પન્ન થયે હું તેમના ધરની નવરચ
 ગ્રા લાગે મર્યાનદે પુર્નવિવાદ એક જગાહી ઝોની જોડે ક્યો હતો,
 તે જી ખુ ખતી હતી, તે ખીજાગીને બગાળી જાયા સિવાય દિટી જાયા
 આચરની નમેતી મન્યાનદો પેચી બદડીના પેચના તથા હોમત્તઓ હતા
 ગમ્બીના દહજ આ યા, વાલોગમા ગમ્બી તથા તદ યુજ્જા પડે છે જે
 મહુસ ગમ્બીના દિવસમાં પખા તથા ખમની ટીમા રહે છે તેને ગત્તી જલ્દ
 લાગે તેમાં નવજનથી ન્યાનદને પચુ ગ મી લાગવા લાગી, પોને પડે જાની
 ટી પખા વગેરે વેચી નખ્યા હતા તેથી મને ક્યુ કે ન. પ્રજ્ઞુ ટી બ
 નાનેમ કહો, ટી મિવય રહે નહિ મન્યા હું તમ જલાસાની ટી બન
 વાની યોગ્ય દહાજ વાગેશમાં મેં જોલામાં પતિ સિવનાન્યથાને પ્રચાર
 કર્યાન. જોના આવવા માગ્યા તરત ધર્મ પ્રચાર કરવાને માટે જવ. ધર્મ
 હું પત તેમની જોડે જવ તૈયાર થયો મેં બગવા વન્ર ધા જુ કર્યા, મો
 જલજ્ઞાનીન. નામથી મલ નદ જે જાવવા લા યા

મીરુ.—અમે પડેના નીન્ટ મર્યા લા એક જમીનવગો લા જનપો

બકિતભાવ સાથે વતનદારે અમારી સેવા ચાકરી કરવા માંડી. ખાવા પીવા-
નું સુંદર બનાવીને ખવાડવા લાગ્યા. અમે મુધરેલા સન્યાસી અને મુધરેલા
બ્રહ્મચારીશ હતા, એટલે મેંકાં ભગવા વસ્ત્ર પહેરતાં નહોતાં, પણ સ્વચ્છ,
માથે ફેટા, અને પગમાં જોશ પહેરતા હતા, હું માથે કંઈ પણ પેહેરતો
નહોતો. ફક્ત વાગ માથે રાખતો હતો અને અસમા પહેરતો હતો. આવા
સન્યાસી તથા બ્રહ્મચારી તો હાલમાં કેટલાક મુક્તિ ફેળવના છે પણ જે
વેળાએ અમે ગયા હતા તે વેળાએ જ્યારે જ્યારે જાણતા હતા, અમે મોટી
મોઝમાં રહેવા લાગ્યા, બ્રહ્મવાદિશએ બાપજો આપ્યા, વાહ ! તેના બાપજીની
ખૂબી ! બાપજો હિંદીમાં બહુજ મુંદર થતા હતાં, તેવા બાપજો હિંદીમાં,
ગુજરાતીમાં કે મરાઠીમાં મેં કવચિત સાંભળ્યાં હશે, તેની બોલવાની ઢબ
બહુજ ઉત્તમ હતી. તે બાપજીની નક્ક કરવા માટે લાહોર દિલ્લી વગેરેમાં પણ
વિદ્વાનો સાંભળવા માટે એકઠાં થતા હતા, બાપજીનો રેલો ચાલ્યો, બધા.
જક થયા. જ્યાં અમે રહેતા હતા તે જમીનદાર પણ બહુ પુશ થયો. જ-
મીનદારના હાથી હતા, હાથીપર બેસીને બાપજીની જગાએ અમે જતા,
જાણે બાપજીનો સખ શહેરમાંથી પોતાના મહેલમાં જતો હોય એવું જણાવુ,
આ બ્રહ્મચારીશ પણ દેવમાં શંખ પૂજવા પ્રમાણે હતા, કેટલાક દલાડ
મીરઠમાં રહ્યા, પછી ત્યાંથી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને ત્યાં હિમાલય પર્વતપર
મસુરી જવાનો વિચાર કર્યો. કારણ કે તે વેળાએ ગરમી પણ પુષ્કળ પડતી હતી
અને મહર્ષિના દર્શન કરવાની બ્રહ્મવાદિશની બહુ ઇચ્છા હતી. તેમ અમે
શારનપુરમાં ગયા, શારનપુરથી એકામાં ડેરાડુન ગયા ડેરાડુનથી મસુરી
દેવેન્દ્રનાથને લા પહોંચ્યા.

મકરણ ૮૧ મું.

મસુરીમાં ધર્મજ્ઞાન અને સાધન.

મેં પહેલાં કહ્યું છે કે મસુરી હિમાલયનો એક ભાગ છે, લાં ધણા

લાહોરમાં આવ્યો. આવીને મેં શિવનારાયણને જોયા. પહેલા શિવનારાયણ ઉત્તમ મકાનમાં રહેતા હતા, આકરો ત્રણ ચાર હતા, ગાડી ઘોડે ફરતા હતા, છુટ રાકિંગ વગર પગ ચૂકતા નહોતા, બધો ઠાઠ એક નકલી અંગે-જના જોયા હતા, તેઓ હાથ ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કરીને નાની ઝોરડીમાં રહેવા લાગ્યા, બધો એક આરામનો સામાન વેચીને જેની બહુ જરૂર હતી તેજ રાખ્યો હતો, તેણે પોતાની નામ બ્રહ્મવાદિ સત્યાનંદ અમિલોની ગુપ્ત્યું. બધો ફરફાર જોઈને હું આશ્ચર્ય જાન્યો, કારણ કે તેને ૧૭૫ રૂપીઆની નોકરી હતી, કંઈ દુઃખ નહોતું. દુઃખને લીધે સુન્યારી થયા હોય તે ખીજ વાગ હતી, ધર્મને માટે પોતાની નોકરીનું રાજી નામું આપીને ખરા ધર્મની લાગણી બતાવેલી જોઈને આ સંસારમાં મેં કોઈને જોયલા નહિ તેથી નવાઇ લાગે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. મેં તમને મદદ આપવાનું નક્કી કર્યું પ્રચારના કામમાં મારે પહેલાથી જોડાવવાનું હતું તે વિશે વાંચનારાઓ જાણવા હશે તેથી આવા નિસ્વાર્થપણાનું દર્શાવ જોઈને સત્યાનંદ ઉપર મારો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો. હું તેમના ઘરની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. સત્યાનંદે પુર્નવિવાહ એક બંગાલી સ્ત્રીની જોડે કર્યો-હતો, તે સ્ત્રી બહુ બક્ષી હતી, તે ખીચારીને બંગાલી ભાષા સિવાય હિંદી ભાષા આવડતી નહોતી. સત્યાનંદને પહેલી બહીના પેટના ત્રણ છોકરાઓ હતા. ગરમીના દહાડા આવ્યા, લાહોરમાં ગરમી તથા તાક પુષ્કળ પડે છે. જે માણસ ગરમીના દિવસમાં પખા તથા ખસની ટંડીમાં રહે છે તેને ગરમી બહુ લાગે તેમાં નવાઇ નથી. સત્યાનંદને પણ ગરમી લાગવા લાગી, પોતે પહેલાની ટંડી પખા વગેરે વેચી નાખ્યા હતા, તેથી મને કહ્યું કે નારાયણ ટંડી બનાવેલા દેહો, ટંડી સિવાય રહે નહિ સકતા હું તરત જવાસાની ટંડી બનાવવવી થોડાક દહાડા લાહોરમાં રહો. ઝોટલામાં પડિત શિવનારાયણને પ્રચાર કરવાના નોતરા આવવા માંડ્યા. તરત ધર્મ પ્રચાર કરવાને માટે જવા ધાર્યું હું પણ નેમની જોડે જવા તૈયાર થયો મેં ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કર્યા, મને બ્રહ્મચારીશના નામથી સત્યાનંદ જોલાવવા લાગ્યા.

મીરટ.—અમે પહેલા મીરટ ગયા. લાં એક જમીનદારને ત્યાં ઉતર્યા.

કહી, પણ તેને છાપવાનું મારે માથે નાખ્યું. એક છાપવાનું કાઢવાની અ-
રજ કરી. તરત મહર્ષિ તેમાં રાજ થયા. મારે મુંઝાઈ જઈને છાપવાના ટા-
ઈપ કાગળ વગેરે લાવવાનું નક્કી થયું, તરત તે અમલમાં આવ્યું. અમે મ-
સુરીમાં મહિનો રહ્યા, મસુરીથી, નીકળ્યા, નીકળતી વખતે બાલુ નવીનચંદ્ર-
રાયની છોકરીના વિશે કંઈક અથુબ ખગર મળ્યા તેથી અમે દિલગીર થયા.

મસુરીથી અમે દિલ્લી આવ્યા, દિલ્લીમાં સલાનદે કેટલાંક બાપણો આ-
પ્યાં, એટલામાં બહાવાદિની તખીયત ખસાળ થઈ તેથી તેઓ લાહોર ગયા.
હું તરત મુંઝાઈ તરફ ગયો. મુંઝાઈમાં મેં સફેદ ગોશાક ધારણ કર્યો. ધારણ કે
હું કિંદુઓનો બહાચારી નહોતો. મારી મરજી પ્રમાણે સફેદ ભગવા પહેર-
વાનું રાખ્યું હતું મેં મુંઝાઈમાં રા. રા. જાગજી દાદાજીના બાળબોધ ટાઈપ લીધા,
કાગળો ખરીદ્યા, રંગીન કાગળો લીધા વગેરે જે છાપવાને જોઈએ તે લ-
ઈને લાહોર રેલવેમાં મોકલ્યું. હું મુંઝાઈમાં કેટલાક દિવસો રહ્યો. પછી હું
વડોદરે આવ્યો. રસ્તામાં મેં મારે પોશાક બહાચારીનો ધારણ કર્યો.

પ્રકરણ ૮૨ મું.

વડોદરામાં ભગવા વસ્ત્ર પહેરીને ફરવું.

હું વડોદરામાં ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કરીને મણીબાઈ જરાભાઈને ત્યાં
ઉતર્યો. મણિબાઈ કંઈથી નીકળીને વડોદરે આવીને રહ્યા હતા. વડોદરામાં
મારે ત્યાં જતુ હોય ત્યાં મણિબાઈ જે મોડાની ગાડીમાં પોતાની પાસે બેસા
ડીને લઈ જતા. રસ્તામાં મને મણિબાઈની જોડે લોકો જોયાથી આશ્ચર્ય પામીને
શું તું શું ધારતા હશે તે હું શી રીતે અનુભવુ ? પણ આટલું તો ખરું
છે કે, હું ત્યારે એકલો રસ્તામાં ફરતો હતો ત્યારે કેટલાક સાધુઓને મા-
નનાશ મને પગે લાગતા તથા પોતાને ત્યાં લઈ જવાનો બહુ આમહ
કરતા. હું લોકોનો આશ્ચર્ય જોઈને કોઈ કોઈને ત્યાં જતો. ત્યાં લોકો મારી
સેવા કરવા માટે તમર રહેતા, મીઠાઈ મંગાવતા અને કહેવા ખાઈએ. હું

અંમેને ગરબીની મહત્ત્વમાં આવીને રહે છે. ત્યાં પ્રકૃતિની રોજા બહુજ ઉત્તમ છે. ચોટે છેટે દિમશીની પોતાના ગાથા વપર મહેદ બધુનો વિચિત્ર આદારનો રાખા લાકી રિષટ થઇને પોતાની ખૂબ સુરની જગતને જાણવે છે, પશુ તેનો જગતોગ કરનાર બહુજ ચોડા છે, તેથી તે પોતાનો ખેદ ગાથાથી દેખાડે છે, તે બરફથી જરતીં આનુજો જગતને આનંદ દાયક હું છે. પ્રકૃતિને નિષ્કામ આગે છે, એક રૂપ છે. બીજીને સુખમાં કાળ ગાગે છે, તેમજ દિગાવડ પર્વત પોતાની પ્રકૃતિ જોવાર નદિ હોવાથી રૂપે છે તે બીજી તેથી લાભ મેળવે છે.

પર્વતજગ લીલા વાપા પાગ્જુ કરીને પોતાના કાંતને મહિમા ઉચ્ચ સ્વરથી ગાય છે, તે ગાયું નિરજ છે, પણ મનમાં તે પોતાની મજે કહેવું હોય કે હું જે મદાન પુરવાથી બનેલો છે. તેજ તમારો બનાવનાર છે. તેથી તેજુ ગુજગાન કરે. અમે પશુ દરમેજ ગાથારે માઝે કોઇ એકાંત જગાએ ઉભામના પ્રાર્થના કરવા જતા, આદા તે પોતાનો આનંદ એર જતનો હતો, પ્રકૃતિના સૌન્દર્યમાં જગદીશસ્તુ સૌન્દર્ય જોઇને અમે આંસુ વરસાવતા હતાં, તેમજ મદરિંગો ધર્મગાન, દારજોગો પ્રેમ બાવ, સ્તપિયોનો જ્ઞાનગાય અમને ધજો ગારીને ઈશ્વરના દ્વારપર લઇ જનામાં મદદગાર થતા. કોઇ બાગવંતના જાગ્યમાં આવા બનાવનો સયોમ બન્યો હોય તો માઈ કહેવું તે સદ્ગતમાં સમજી શકશે, જેને ધર્મિક પ્રણાના સંગમાં અમે ઈશ્વરની લીલામાં કાળ ગાગવાનો પ્રસન્ન મન્યો હોય તેજોજ માઈ કહેવું સમજશે. ઈશ્વરની કૃતીમા તથા માધુસંગમાં સ્તીને સુધરેલા બહાવાદિજ તથા સુધરેલા બહાવારીજ સુધરેલા મહરિંગા સુંદર મકાનમાં, અમેજ પ્રગાલે ખાવા પીવામાં બહાનંદ ઉભોગ કરવા લાગ્યા અમે કંઈ પ્રાચીન મદરિંગ, બહાવાદિ તથા બહાવારી નહોતા, અમે તો સુધરેલા હતા, તેથી સુંદર રીત બાતતું અનુકરણ કરવાને સકતા નહોતા, અમે તેમ હો, હું મસુરીનો સુંદર દેખાવ જોઇને બહુ આનંદિત થનો. જે જોવા જેવું હતું તે બધું જોયુ. બહાવારીને દિગાગયે ધર્ષુ શીખન્યું. બહાવાદિને પણ દિગાગયે બહુ શીખન્યુ. મદરિંગે બહાવધર્મેનાં બાખ્યાંન લિંદીમાં કરવાને સલાનંદને કહ્યું. તે પરથી તેમજે કરવાને દા

कही, पक्षु तेने छपाववानु भारे भाये नाभ्यु अेक छापवानु कटवानी अ
 रण कगी तरत भडरिं तेभा राशु यथा भारे मुगध नधने छापवाना टा
 धप कागग वगेरे लाववानु नकी धयु, तरत ते अभयभा आभ्यु अमे ग
 मुगीभा भडिनो रखा, ममुगीधी, नीक्या, नीकगती वधने आभ्यु ननीनवद्र-
 साननी छोकरीना विशेषे कधक अशुभ भमग भल्या तेथी अमे दिवगीर यथा
 ममुगीधी अमे दिधी आभ्या, दिधीगा सत्यानदे केटलाक भापल्लो व्या
 ध्या, अेटलाभा अल्लनादिनी तमीनत भतग यध तेथी तेओ लागेर यथा
 दु तगत मुगध तरत गयो मुगधभा मे सडेह पोशाक धारणु क्यो काणु रे
 दु डिडुओनो अल्लयारी नहोनो भाने गरु प्रभाजे सडेह लागता पडेह
 वानु राभ्युं हतु मे मुगधगा रा रा नाशु दादाशुना आगमोध टाटा लीधा,
 कागगो पगीधा, रगीन कागगो लीधा वगेरे ने छपाववाने नेधजे ते ल
 धी लागेर रेववेभा भोहयु दु मुगधभा केटलाक दिनसो रखा पगी दु
 वडोअरे आभ्यो गस्ताभा मे भारे पोशाक अल्लयारीनो धारणु क्यो

अकरणु ८२ मु.

वडोहरगां लागवा वस्त्र पडेरीने इरणुं.

दु वडोहरगां लागवा वस्त्र धारणु करीने मणीभाध नराभाधने ला
 वतयो मणिभाध कच्छथी नीकणीने वडोअरे आनीने ग्हा हता वडोअरभा
 भारे न्या नतु होय त्या मणिभाध जे घोडानी गाडीभा पोतानी पासो जेसा
 डीने लध नता रस्वभाभने मणिभाध नीनेडे सोडा जेवाथी आशय पाभीने
 शु तु शु धारता हजे ने दु शी शीते अनुभवु ? पक्षु आभ्युं तो अर
 छे के, दु न्यारे जेभो गस्ताभा इरणो हनो त्यारे केनाक साधुओने मा-
 ननाग भने पजे लागता तथा पोताने त्या लठ नतानो थदु आमद
 हरता दु सोडोनो आशुध जेधने मध मधने त्या नतो त्या सोमो भागी
 सेम इरण भारे तभर रडेता, भीसध भगावता अी कडता आधजे दु

ખાનો નહોતો, તેથી તેઓ વધારે આશ્ચર્ય પામીને બહુ આશ્ચર્ય કરતા હતા. જરા ખાનારો છું, હું જરા ખાનો તેથી તેઓને નવાઇ લાગતી. મારે ખોવવાની ઠગ જોઈને તથા મહિમાધ જેવા મોટા હોષિયાર મને માન આવે છે તે જોઈને કેટલાક પુત્રની ઇચ્છા જણાવતા તો કોઈ હું શી રીતે તમગર ચાઉં, મારે અમુક રોગ છે તે શી રીતે જન્ય વગેરે પૂછતા. હું તેનો સુધરેલો જવાબ આપતો. કારણ કે હું સુધરેલો બ્રહ્મચારી છું હતો. તેથી ધણકોને બહુ નવાઇ લાગતી અને આશ્ચર્યથી ફરી આવવાનું નોતરું દેતા, આની રીતે વડોદરામાં જ્યાં ત્યાં મારી પદમમણી ચલા લાગી. તે વેળાએ અંગેશી શીખનારો વેદાંતાર્ય નૃસિંહાર્યની પેઠી નહોતી, જો તે વેળાએ બંગ બંધના જેવો યજ્ઞને નૃસિંહાર્યના જેવી પેઠી દાઢી હોત, તો ધણાંક શિષ્યો યાત પશુ ઇશ્વરે તે શુદ્ધિ સુઝાડી નહિ તેથી તેનો પાઠ શ્રીનુકું. વડોદરામાં મારી મારીનો છોકરો રહેલો હતો તેને હું બગવા વંચથી મળવા ગયો. તે જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો અને મને સગળવવા લાગ્યો કે, બગવા વસ્ત્ર દાઢી નાખ, મેં તો તેનું કંઈ માન્યું નહિ. કેટલાક દહાડા વડોદરાની રોય કરી તથા લોકોનો બ્રહ્મચારીના ઉપરનો ભાવ તે પોતાની ચઢતી કરવાની કસપના ધારીને હું અમદાવાદ ગયો.

મકરણુ ૮૩ મું.

અમદાવાદની પરચુરણુ વાતો.

અમદાવાદમાં ગણાનાથ જમનાદાસને સાં ઉત્તરો હું વખતે વખત મહુમ જોશાનાથભાઈને સાં તથા મહુમ મહિપત્રમને ત્યાં જતો હતો. એક જગાએ ખાવતો તથા રહેવાનો બહુ આશ્ચર્ય થતો. હું કોઈ કોઈ વખતે મહિપત્રમને ત્યાં ખાનો હતો, પણ દરરોજ હું જાગગમાંથી લઈને જ ખાનો હતો. મહિપત્રમના છોકરોએ તે વેળાએ હાઈકુવમા બણા હતા. તેમાં રમણુ ટોશિયાર હતો. તે મને બહુ સલાહો પૂછતો હતો. તેના હું

જ્યાગ આપતો હતો. દાક્ષમાં રમણભાઈ વડીલ થયા છે. તે પોતાને વિદ્વાન ધાર્મિક, અને કર્તવ્યનિષ્ઠમાં ખપાવવાનો યત્ન કરે છે.

હું અમદાવાદમાં દશ પંદર દિવસ રહ્યાં હતો. તે અરસામાં પ્રાર્થના સમાજમાં મેં મહીપતરામ રૂપરામના કહેવાપરથી ઉપદેશ આપ્યો. તે સાંભળીને એક દક્ષણી ધણો આનંદિત થયો, ત્યાર પછી હું તેમને ત્યાં જના લાગ્યો. તે સરૂન દર્શન શાસ્ત્રનું મરાઠી અંગ્રેજી ભાષાન્તર કરતો હતો, તે હું લાહોરમાં વાંચતો હતો. તે બહુ સાઈ ભાષાન્તર કરતો હતો.

પ્રકરણ ૮૪ મું.

વિરમગામમાં,

શ. રા. મહીપતરામ મારા ઉપર રોહ કરતા હતા હું દરરોજ અમદાવાદમાં કેટલાક મિત્રોને ત્યાં જતો આવતો હતો. તે અરસામાં મારો ભાઈ વિઠ્ઠલ વિરમગામમાં એક કારખાનામાં એન્જિનિયર હતો, તેણે મારા મસીયાઈ ભાઈની તરફથી જાણ્યું કે મેં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે. તે વિરમગામથી અમદાવાદમાં આવીને મહંમ ભોળાનાથ ભાઈને ત્યાં જઈને કરકરીને તેણે કહ્યું કે, “નારાયણને ભગવાં વસ્ત્ર નહિ પહેરવા વિશે સમજાવો અને તેને લગ્ન કરવાને કહો.” ભોળાનાથભાઈએ મારા ભાઈને કહ્યું કે હું તેને ભગવાં વસ્ત્ર નહિ પહેરવા વિશે કહીશ પણ લગ્ન કરવાં કે નહિ કરવાં એ નાગયણુ જાણે તેમાં હું હાથ નાખીશ નહિ. પછી વિઠ્ઠલ મને શોધતો રસ્તામાં મળ્યો. તે રોવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે તમે ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાથી આપણા આપ દાદાને બટો લાગશે. કારણ કે નારાયણને કંઈ કમાવવાની શક્તિ નથી તેથી ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યા તેથી ન્યાતમાં બહુ નામોશી લાગશે. આવી રીતે મને ધણું કહ્યું. મેં પણ વિચાર કર્યો અને હું પહેલાથી સફેદ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર બ્રહ્મચારી હતો તેથી મેં મારા ભાઈ વિઠ્ઠલને કહ્યું કે હું ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીશ નહિ તેથી

તે ખુશી થયો અને ખીન્ને દલાડે ગને વિરમગામમાં સવારે આવવાનું કહીને તે ગયો.

પછી હું વિરમગામમાં ગાગખાઇ વિકૃતને ત્યાં ગયો. ત્યાં હું વીરમગામમાંના વીર પુરખ, સ્ત્રી અને જાગકોના જીવન ચરિત્ર લખતો હતો. વિરમગામ એક નાનું ગામગ્રાંજ છે, ત્યાંની વગતી અમદાવાદના જેવી છે. ત્યાંનાં ઘર પણ અમદાવાદના જેવાં છે. વિરમગામમાં હું વિકૃતના કાગ્યાનામાં રહેતો હતો. વખતો વખત રા લાલશંકર ઉમીઆઇકરને મળતો હતો, તે વેળાએ તે માનવતણકર હતા, તે એક નાના સરખા ધરમાં રહેતા હતા, તેમજ એક પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપી હતી, તેમના આગ્રહથી મેં વીરમગામમાંના કેટલાકના જીવન ચરિત્ર લખ્યાં. તે સભામાં કેટલાક વિરમગામના ગૃહિણીઓ આવ્યા હતા, કાચુકે હોધેદારો જેમ નયાવે તેમ નાયવું એ ગામગ્રાંજના ગૃહિણીનું કામ છે.

લાલશંકરને મારે પહેલી જોવાની તક વિરમગામમાં મળી તેની પહેલાં પદગુરમાં અનાયાત્રમ લાલશંકરે કાઢ્યો હતો તે વિશેનો પત્ર વ્યવહાર મારી જોડે આગામાં થયો હતો, પણ તે કામ કામગીરી ઝોળખાણ હતી. વિરમગામમાં સાક્ષાત્ જોળખાણ થયું. તે વેળાએ લાલશંકરે મારા મનને ખેંચ્યું, તેમના બહારના ગુણ મેં જોયા, પછી મારે ગાદો પરિચય ગુજરાત વર્નાકલપર સોસાઈટીને અંગે જ થયો છે, તે તે પ્રકરણમાં જોવાથી તેના વધારે ગુણ પ્રકટ થશે.

પ્રકરણ ૮૫ મું.

લાહોરમાં ઉદ્યોગ.

હું વિરમગામમાં કેટલાક દલાડા રહ્યો પછી ત્યાંથી લાહોર તરફ જવા નીકળ્યો. લાહોરમાં હું લખવા વાંચવામાં ગુલાયો અને સત્યાનંદ અગ્રિ હોતીના આજીવનનાં વ્યાખ્યાનો છપાવવાને તથા તેમજ કાદવા ધર્મ જીવન નામના ઉર્દુ ન્યુસપેપર તથા બાબુ નવીનચંદ્ર રાવની તરફથી જ્ઞાનપ્રદામિની

પત્રિકાનું મેનેજપણુ કરવામા કાળ ગાગતો, હું તે વેળાએ હિંદીમા કેટલાક ચોપાનિયાંમાં લખતો તેમજ શુન્દરાતી લગભગ ૫૫૫ ચોપાનિયામા નિયમિત લખનારો થયો. તે અરસામા હિંદીમા આર્નમણી રત્ન નામનું નાનું પુસ્તક લાટોરમા કાઢયું.

પ્રકરણ ૮૬ મું.

પટિયાળા.

હું એ અરસામા બાબુની છોકરીને લેવા માટે પટિયાળા તેના મામાને લા ગયો બાબુ નબીનચંદ્ર રાયની ખીછ બાઈડીનો ભાઈ દુર્ગાદાસને કેટલાક રૂપીઆ નહેરખાતાના ઉચાપત કરનાનો આરોપ મકીને કેદ મળ્યો હતો, તેણે રૂપીઆ ઉચાપત કર્યા નહોતા પણ કહક અદાવતને લીધે દેશીસાબ્યના હોધેદારે તેને કેદ કમવ્યો હતો તેના ઘર સસાગ્નેા ખર્ચ બાબુ પેતે આપતા હતા, દર મહિને ૫૦ રૂપીઆ મોકલતા હતા દુર્ગાદાસે વારવાર હોધેદારોની પાસે જઈને વિનતિ કરતા કરતા મનાવ્યું કે ૧૨૦૦ રૂપીઆ મળે તો તમને છોડીએ તે વિરો બાબુ નબીનચંદ્ર રાયને વારનારખત લખતો હતો બાબુની પાસે રૂપીઆ નહોતા, તેથી લાહોરનું ઘર વેચીને આપનાનો વિચાર કર્યો તે સસ્તે ભારે વેચ્યું ને માણસ એક મહિના ઉપર ૩૦૦૦ રૂપીઆ આપતો હતો તેણે ૨૨૦૦ મા વેચ્યાતું લીધું રૂપીઆ લઈને હું ગયો દુર્ગાદાસ કેદીની હાલત જોઈ. તે દરરોજ ઘેર સિપાઈની જોડે આવતો હતો, ઇસ્ત્રીના કપડા પહેરતો હતો, પગમા ફક્ત એક લોખંડનું કડુ તે પણ પાટલુનની નીચે હતું તેના સિવાય ખીન્નું કંઈ નહિ ધરમા આખો દહાડો રહેતો વ્યા જવાની ઇચ્છા થતી ત્યા સિપાઈની સાથે જતો હતો રૂપીઆ આખ્યા એટલે કડુ કાઢી નાખ્યું અને સિપાઈ કાઢી મૂક્યો હું બાબુની છોકરીને તેડી લાહોરમા આવ્યો.

મકરણ ૮૭ મું.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામની જોડે સિમલા, અંમરતાસર, લાહોર,
દિલ્હી, મથુરાં વગેરે જગ્યાએ મુસાફરી કરવી.

હું હવે બાપુ નવીનચંદ્ર રાયની જોડે લાહોરમાં રહેવા લાગ્યો. હું તે વેળાએ બધાં યોગાનિયાંમાં સુન્દરાતીમાં જાતજાતનાં વિષયો લખતો અને કાળ ગાળતો. તે વેળાએ એટલે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં નીચલાં યોગાનિયાં સુન્દરાત મુંબઈમાં નીકળતાં હતાં, સુદ્ધિપ્રકાશ, મૂન્દરાત સાળાપત્ર, વિદ્યાન વિદ્યાસ, સોનમટ્ટ દર્પણ, અને બીજાં કેટલાં એક દુરમાનાં તે વેળાએ ધણાંજ પતાકા નીકળતાં હતાં તેમાં હું લખવા લાગ્યો, હું દરરોજ નિર્વચિત વખતે બાપુની સામે બેઠો બેઠો લખતો હતો.

એ અરસામાં હું મુંબઈ અમદાવાદના કેટલાક મોટા માણસોને મળવા પડે લખતો હતો. મનઃસુખરામ સૂર્યરામની તરફથી એક કાળજી આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે મારે સિમલા તરફ જવાનો વિચાર છે. મારી જોડે આવશે તો વાલચીત યગે, આવવાનો વિચાર હોય તો લખજો એટલે ત્યાં મળવું તે લખીશ. તે પ્રમાણે મેં મળવાનું લખ્યું. પછી તેમણે રસ્તામાં તાર હથોં કે અંબાલાના રોયનપર અમુક તારીખે સુતની ટ્રેનમાં હું આવીશ, તે પ્રમાણે હું લાહોરથી ગેલમાં મનઃસુખરામની ટ્રેન આવવાની પહેલાં એક કલાક વહેલો પડોંચ્યો. હું રોયનપર બેઠો. થોડીવારે ટ્રેન આવી. તે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં મનઃસુખરામ તથા બહેનગદાસ વિહારીવસ ઉતર્યા અને ત્રણ મેકરો થઈ ક્લાસમાંથી ઉતર્યા તે વેળાએ સવારનું પહોર થઈ હતું તેથી મને મનઃસુખરામને કહ્યું કે ત્યાં ઉતરવું ? મેં કહ્યું કે યગ બંગલામાં એટલે મુસાફરી બંગલામાં ઉતરવું સાહે છે. એક રૂપીઆ આવવો પડ્યો તેમાં બધી સોઈ છે. માફે આનું બોધવું સાંભળીને કહ્યું કે, યગ બંગલામાં દેશીઓને ઉતારવા નથી, તે હું જાણું છું તેથી ત્યાં જવું શીક નથી. મેં કહ્યું, આ તર-જના મુસાફરી બંગલામાં બધા ઉતરે છે. બાપુ નવીનચંદ્ર રાય અને હું ધણી વખત મુસાફરી બંગલામાં ઉતર્યા છે. આથી તેઓએ જવાનું કહ્યું, તરત

શનપરથી ગાડી લઇને ડાંગ બંગલામાં ગયા. ખાનસામો અમને
 આવતા જોઈને તે ખુશી થતો અમારી પાસે આવ્યો. મેં તેને કહ્યું કે, ક્યાં
 મરા ખાલી છે ? તેણે કહ્યું, “ હું સાહેબ ” તરત સામાન ઉતારવાનું
 હું. સામાન થોડોક ઉતાર્યો એટલામાં ત્યાં કોઈ એક રૂમમાં અંગ્રેજ અને
 મી ઉતરેલી બહાર આવીને કહ્યું કે, અહિંયાં જગા નથી આ તો સીટીંગરૂમ
 છે. અહિં દેશીઓને ઉતારવામાં આવતા નથી. મેં પેલા અંગ્રેજને કહ્યું નહિ,
 પછે ઉતરી શકાય છે. કંઈ નિયમ નથી કે મુસાફરી બંગલામાં અંગ્રેજ
 તરે અને દેશી નહિ ઉતરે. અહિં કાયદો છે. તરત તેણે કાયદો જોયા -
 માનસામાની પાસે ગાઓ. એટલામાં મનઃસુખરામે મને ગુજરાતીમાં કહ્યું
 કે, ચાલો ખીજી જગાએ જઈએ. મેં કહ્યું કંઈ નહિ. અહિંજ રહીશું. પછી
 મેં ખાનસામાને કહ્યું કે, ધસ રૂમમાં કોઈ ઉતરતે કે નહિ ? તેણે કહ્યું, હા
 ઉતરતે છે. તેથી અમે ત્યાં જઈને બેઠા. થોડીવાર મુઠી પેલો અંગ્રેજ અને
 સ્ત્રી ગડબડ કરતા મૂંગા પોતાના ઓરડામાં ગયાં. અંગ્યાલાના મુસાફર ખા-
 નામાં ઉતર્યાં. ત્યાંથી જરા દૂર એક દુકાનદારની ઓરડીમાં રાંધ્યું. રાંધીને
 ખાઈને તરત ગાડીઓ બાંહે કરીને કાલકા જવા નીકળ્યા. કાલકા વિશે મેં
 પહેલાં લખ્યું છે એટલે તેના કરતાં કંઈ વધારે દીઠું નહિ. કાલકામાં જ-
 ધને તરત ત્યાં એક રાજની ધર્મશાળામાં જઈને ત્યાંના રખવાળને સમજા-
 વીને ઉપરની વિશાળ મેડી ઉઘડાવીને ત્યાં રાત રહ્યા, ત્યાં જમ્યા. ખીજે
 દહાડે સવારના પહોરમાં ઉઠીને ત્રણ ટાંગા સિમલા જવા માટે ઠર્યાં. મારે
 પહેલાં તરતજ જવાનું નક્કી થયું. સિમલામાં મહાન બાંહે કરવાનું કહ્યું.
 ગમે તે આપીને મહાન બાંહે રાખવું, પાણી વગેરે બરાબી રાખવું અને
 ટાંગાના તબેલા પાસે ઉજી રહેવાને કહ્યું, હું તરત ટાંગામા બેસીને સિમલા
 ગયો. મારી જોડે સિપાઈ આવ્યો હતો.

હું ત્રણ ચાર વાગે સિમલે પહોંચ્યો. રસ્તાનું વર્ણન મેં પહેલાં આ-
 ખ્યું હતું તેવુંજ ચઢ ઉતરવાળું પહાડના શિખરોવાળું, ઝાડીવાળું છે. તેમાં
 કંઈ વધારે નહોતું. હું સિમલે આવ્યો. માણસને જનરમાં એક દુકાનપર
 બેસાડીને હું ખાણુ નવીનચંદ્ર રાવના પહેલીવારની સ્ત્રીના બાંધ કેદારનાથને

ત્યાં ગયો. તે દિવસે આતવાર હતો તેથી તે ઘરમાં હતો. ત્યાં મેં મારી ઝોળખાણુ આપી, તે ગને નામથી ઝોળખતો હતો. તેને મેં એક ધર બાડે અપાવવાનું કહ્યું, તરત ગને આ પીવડાવીને ઘરની તપાસ કરવા લાઇ ગયો. એક બે જગાપર તપાસ કરીને એક ધર બે રૂપીએ રોજ બાડે લીધું તેમાં ખાટલા શેતરંજી ચુદ્દાં હતી. તે લઇને હું પેલા સિપાઇને લાગ્યો તથા માટલાં વગેરે બજારમાંથી લાવીને ખાણી બરાચ્યું. એટલામાં સાંજ પડી. હું સાંજે ડાંગની ગાડીની ઓફિસમાં ગયો. એક હિંદુસ્તાની હતો તેની જોડે વાતે વળગ્યો. એટલામાં ડાંગની ગાડીના ટાંગા આવ્યા. પણ વાતને લીધે કંઈ જાણવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે પાછા ટાંગા બજારમાં મૂકીને આવ્યા ત્યારે જણાવ્યું કે બે ટાંગામાં બે વ્યાજુ ને માણુસોને બજારમાં મૂકી આવ્યા છે તેથી હું તરત બજારમાં ગયો. બજારમાં જઈને જોયું તો મનસુખરામ ચુરજરામ મારા વિશે દુકાનઘરને પૂછતા હતા. એટલામાં તેણે મને જોયા કે તરત મારી તરફ આવીને કહ્યું કે ક્યાં ધર રાખ્યું છે? ધર પાસેજ હતું તે બતાવ્યું પછી ઘરમાં ગયા. સામાન સુમાન ઘરમાં લાગ્યા. રાતે કંઈક ખાવાનું કર્યું. તે ધર મન.સુખરામને તથા બહેચરદાસને ફીક લાગ્યું ત્યાં તાડ હતી તેથી તરત શગડી સળગાવીને તાપવા દાગ્યા. તે દિવસે યાકને મારે જલદીથી ઊંધી ગયા.

સવારમાં ઉઠ્યા. ચાહખાણી કરીને મને મન.સુખરામે કહ્યું કે ટી. સી હોપ ક્યાં રહે છે તથા ખીજવ બે જણાનાં નામ મને કહ્યાં હતાં તે હાલ યાદ નથી તે ક્યા રહે છે તેનો પત્તો મેળવી આવો, હું યોગ વારમાં સિમલામાં ફરીને પત્તો મેળવી આવ્યો. સવારનો દેખાવ બહુજ ઉત્તમ જણાતો. યોડે છેટે ધવલગીરી સફેદ ચળકતો હતો. આસપાસના પહાડ લીલા ઝાડથી આંખને બેહુ સુંદર જણાતા હતા. નાના નાના ટેકરા ઉપર પાંકા ચૂકા રસ્તાની વચ્ચેમાં સફેદ બગલા બહુ શોભા આપતા હતા. રસ્તામાં અંજો જની સ્ત્રીઓ જૂદા જૂદા ઢબના પોશાક બહેરીને તથા પુરષો, ઠોકરીઓ છોકરાઓની જોડે વાતો કરતી, હસતી, જોતી જતી હતી. તેમના ગાલ મુક્તાળી ચમલા જણાતા હતા. આ બધો દેખાવ જોતો જોતો હું પતો

ગ્રાધીને ઘેર આવ્યો. ઘર બગરમાં હતું. બગરથી જરા ગયાથી જ્યાં ત્યાં બંગલા જણાતા હતા.

એક દહાડો સિમલાથી થોડે છેટે એક ઘાત પડે છે. તે જોવા હું ગયો હતો. એક વખતે અમે એક ઉચ્ચા પહાડ ઉપર કુદરતનો દેખાવ જોવા ગયા હતા. તેમાં બહેચરદાસથી ચઢાયું નહિ. બાહુ મુશ્કેલીથી હાંફતા ચઢ્યા અને મને કપડો આપવા વાગ્યા કારણ કે મેં તેમને કહ્યું હતું કે, પહાડ બહુ ઉચ્ચો નથી, ચઢવામાં કંઈ હરકત નહિ આવે પણ બહેચરદાસ બગ છે તેથી ચઢવામાં બાહુ મુશ્કેલી નડતી. જેમ તેમ ઉપર ગયા. સાં સેકડો વાદરાં હતાં તેનો દેખાવ બહુ ઉત્તમ જણાયો. ત્યાં ચણા નાંખ્યા. પછી સાંજે આસપાસનો દેખાવ જોવા લાગ્યા. ઝાડની ઘટા જોઈ. હિમગીરી ઉપરના બરફ જોયા, ખોડા પહાડ જોયા, ખીણ જોઈ, આસપાસના બગલા જોયા, સૂર્યના લાલ કિરણો જોયા તથા કુદરતના ઈશ્વરનો હાથ જોઈને અમે નીચે આવ્યા.

મનસુખરામ સિમલામાં પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને મળવા માટે આવ્યા હતાં. કચ્છના રાજાને સવાઈ બહાદુરનો કીતાબ મેળવવા માટે તથા મણિબાઈ જસબાઈને દિવાન બહાદુરનો કીતાબ અપાવા માટે આવ્યા હતા. કેટલીક વાર સેક્રેટરી લી વારનરની ખુશામત કરીને તથા હોપ સાહેબને ઉલટું મુલકું સમજાવીને બહેચરદાસને કાઉન્સિલના મેમ્બર તથા નાના સાહેબને એટલે એમના બાઈ ગોપાલદાસ પિહારીદાસને સિવિલસર્વન્ટ કરાવવા માટે મથ્ય પબ્લુ તેમાંથી એકમાં એટલે બહેચરદાસ કાઉન્સિલના મેમ્બર થયા અને મનસુખરામની ખુશામત બેઉને માટે એટલે કચ્છના મહારાજ ખેંગારજીને મરાઈ બહાદુરનો કીતાબ મળ્યો તેમજ મહૂમ મણિબાઈ જસબાઈને દિવાન બહાદુરનો ખીતાબ મળ્યો. અમે સિમલામાં લગભગ ૧૫ દિવસ રહ્યા. પછી અમે અંબાલા ચઢીને અમરતસર ગયા. અમરતસરમાં શિખરું દહેડું જોયું તથા અમનસરની નવાઈએ જોઈને લાહોરમાં બાપુ નવીનચંદ્રરાવને સાં મનસુખરામને ઉતાર્યાં. લાહોરમાં અનારકલી, કિશ્લો, રજ્જુજીતસિંદની સમાધિ, જૂની અમિદ તથા જૂનો બગીચો વગેરે દીઠા. મ્યુઝીઅમ, હાઇકોર્ટ, કંપનીનો

બગીચો વગેરે જોયા. પછી ત્યાંથી અમે આગા ગયા. આગા જોયું. તે પહેલાના જોવું જણાયું. પછી ત્યાંથી મથુરાં ગયા. મથુરાંમાં જે જોવા જોવું હતું તે બધું જોયું મેં પહેલા મથુરાં જોયું હતું તેનાથી કંઈ વધારે જોયું નહિ. ત્યાંથી હું નડિયાદ આવ્યો.

મકરણુ ૮૮ મું.

કાઠિયાવાડની બીજી વારની મુસાફરી.

હું નડિયાદથી અમદાવાદમાં આવીને રાજાબાઈ જમનાદામને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યો. ત્યારપછી હું કાઠિયાવાડ તરફ જવા નીકળ્યો. મેં પહેલાં કાઠિયાવાડના કેટલાંક શહેરો જોયાં હતાં. વધારે જોવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યો.

લાઠી. પહેલા મેં લાઠીની ટીકાટ લઈને લાઠી તરફ ગયો. રસ્તામાં કાઠિયાવાડી માણસો મળતા હતા. ત્યાં જોઈએ ત્યાં મોટા પાપડા ધાલીને રેણવેમાં બેસતાં જણાતાં હતાં. હું લાઠી પહોંચ્યો. લાઠી એક દેશી ગજબ છે લાઠી બહુજ નારું શહેર છે. ત્યાં પરજીઆ મોની ધણા રહે છે. લાગીમાં જોવા જોવું તે મને કંઈ લાગ્યું નહિ. મહેલ પણ એક સાધારણ માણસના કરતાં કંઈક મોટો દીસે. હાસપીતાલ પણ દીકજ જોઈ. લાઠીમાં એક દલાડો રહીને પછી જેતપુર ગયો.

જેતપુર. જેતપુર કાઠીઓનું ગામ છે. તેના ધણા બાગીચારો છે. તે શહેર ગામડા જોવું મને ખાર્યું. ત્યાંના માણસો કાઠિયાવાડીના જેવા પોચાક ધારણુ કરે છે. સ્ત્રીઓ પણ તેવીજ રહે છે. જેતપુરમાં જોવા જોવું મને કંઈ ખાર્યું નહિ. રસ્તાઓ બધા ધુગવાળા દીસે. ધર નાના જણાયા કેટલીક સાંકડી ગલીમાં કાદબારીઓના ધર જોયાં. બબર પણ જોવું તેનું દીક. દુકાનો પણ દીકજ જોઈ. જેતપુર જોઈને હું ધોગણ ગયો.

ધોગણ. ધોગણ ગોદસના તાબાનું શહેર છે. તે શહેર નાનું છે. આમપાસ ૩ વગેરે પાકે છે. તેથી ત્યાં દેટલાક વંપરીઓ રહે છે તેમજ

મુખધના પૈસાદાર મેમલો વહોરાઓની જન્મ ભૂમિ હોવાથી ત્યાં મોટા મોટા ધર બનાવ્યા છે. તેથી ધોરાજી કંઈક સાફ લાગે છે. ધોરાજીને ફરતો કોટછે. શહેરના રસ્તા ધૂંગરાળા છે. કેટલાક રસ્તા શાંકડા તથા કેટલાક પહોળા છે. મુખલખાનોની વસ્તી ઘણી જણાઈ. કાઠિયાવાડી હિંદુઓ દીકા. મોટા મોટા માથે કાળીઆ યાંધીને તથા ઉભા કાપની બડીઓ તથા ખેસ બગલમાં મારીને આવતા જતા માણસોને દીકા. સ્ત્રીઓનો પોશાક કાઠિયાવાડીના જેવો જણાયો

મકરણુ, ૮૯ મું.

જુનાગઢ.

ધોરાજીથી જુનાગઢ ૧૦-૧૫ માઈલ છે. તે વેળાએ રેલવે થઈ નહોતી. તેથી બળદની ગાડીમાં હું ગયો. સાંજે પહોંચ્યો. ત્યાં મુખધના ગવર્નર આવવાનો હતો તેથી બહુ તૈયારીઓ થઈ હતી.

હું દિવાન હરિદાસ વિહારીદાસને ત્યાં ઉતર્યો. ઉતરવાને માટે મને મન સુખરામે કહ્યું હતું અને મન સુખરામ પણ જુનાગઢ ગવર્નરની મુલાકાતે આવવાના હતા તેથી સેવક જુનાગઢમાં ગયા એટલામાં મન સુખરામ સૂર્યરામ આવ્યા. ગવર્નરની દરબાર થઈ તે જોઈ.

જુનાગઢના રાજમહેલમાં દરબાર બસ્યો. દરબાર દોલ બહુ મોટો નહોતો. મહેલ કંઈ મુખધના મોટા માણસના ધર જેવો પણ નહોતો, દોલ પણ કંઈ ઠીક જણાયો નહિ. દરબારના દિવાનખાનામાં કુંગર, વાલસેટ, આરીસા, ખુરશી, કોચ ખીરાજતા હતા. પણ તે જુની ફાનસના હતા. તેના ઉપર મેલના થર જામ્યા હતા. દેશી રાજાઓને ફરનીયરનો શોખ બહુજ ઝાણો છે ને જેને છે તેણે પહેલાં મગાવ્યા પછી આકરો તેને સાફ સુધ કરવામાં બેદરકાર હોય છે તેથી જ્યાં જ્યાં ઢગલાના આકરમાં પડેલો હોય છે, તે આવું ઘણું રાજાઓના મહેલમાં જોયું છે. તેમજ જુનાગ-

ખીજું નામ દિવાન મેકર તરીકે લોકોના જાણવામાં છે મન મુખરામ કચ્છ, જુનાગઢ, ધંડર, વઢવાણના દિવાન મેકર પહેલા હતા. પણ હમણા તે દિવાન મેકર છે કે નહિ તે કોણ જાણે. હાલ તો પોતાના બાપ દાદાના વતનમાં એક અંધારી ઝોરડીમાં પડ્યા રહે છે, એવું સાંભળ્યું છે. કાળુ કે તેને મોતીઆ થયો છે.

હું ગિરનાર જ્ઞેવા ગયો ગિરનારની પ્રખ્યાતી મે પહેલાથી સાંભળી હતી ગિરનારમાં જ્ઞેનોનાં દહેનં ત્યા દત્તાત્રીના પગલા છે, ત્યા ગયો. રસ્તો પહાડી ચઢાણવાળો છે નોકર અને હું સવારના પાચ વાગે ગયા. રસ્તો ધોરી હતો. કોઈને પૂછવાની જરૂર નહોતી વચ્ચે અશોકના લેખના પથ્થરો આવ્યા. તે પથ્થરોપર અશોક રાજ્યે પોતાની આજ્ઞા પાલી બાપામાં કોતરાવી છે.

અશોક રાજ્ય લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે. તે પુદ્ધ ધર્મ માનતો હતો તેણે ધણાક સ્તંભો બનાવ્યા હતા તેના ઉપર આજ્ઞાઓ લખાવી હતી પહાડ ઉપર ગિરનાર વગેરે સ્થળમાં ત્રિપિ લખાવી છે અને દિલ્હી, અયાહાબાદમાં લેખડના સ્તંભ કસાવીને તેના ઉપર અનુશાસન કોતરાવ્યા છે. અશોક રાજ્ય ધણો પ્રતાપી રાજ્ય થયો હતો. તે પહેલાં ધણાજ અધર્મી હતો પછીથી તે પુદ્ધ ધર્મનો અનુયાયી થઈને ધણાંજ રૂડા કામ કર્યા છે જુનાગઢમાં અશોકનો લીપિ જોઈ ત્યાંથી દામોદરની પાસે એક પુત્ર શ્રીસના રાજ્યે બનાવ્યો છે તે જ્ઞેયો, તે બહુ સારો અને મજબુત છે શ્રીમત્ રાજ્ય દિદુરતાનમાં થયું હતું તેના પુષ્કળ પ્રમાણે શીકા વગેરે મજા છે

દામોદરથી ચઢાણ આવે છે ત્યા કેટલાક સન્ધાસીઓ, બાવા વગેરે રહે છે પહાડપર જાડ વગેરે પુષ્કળ છે તે જ્ઞેતો જ્ઞેતો આવ્યો. અડધે રાતે માતાજીનું દહેર આવ્યું. ત્યા ગયો ત્યા માતા એક હાલના બનાવેલા ઘરમાં બિરાજતી હતી કોઈ પેટ બરનાર બાહણે એ મૂર્તિ સ્થાપેલી રોવી જોઈએ એવું મને હાલમાં મદિરના ડોળ ઉપરથી જાણાયું પછી હું ઉપર જવા લાગ્યો રસ્તો ધણાજ ખસાવ્યું હતો હાલમાં ત્યા સુંદર પગથિઆ

હના દરખાસ્તું ફરનીયર હતું. સારૂ ફરનીયર તો નહોતું. ફક્ત એ ટેરટવણુ ફરનીયર પાલીટાણાના મરનાર કાગરને ત્યાં બેઠું હતું. ખીજો તો બધે લોકાડીક હતું. દરખાસ્તમાં બધાને માટે નીચે બેસવાની બેઠક હતી ફક્ત નવાળ સાહેબ ગવર્નર તથા તેમના માણસો તથા પોલિટિકલ એજન્ટને ફક્ત કોચ તથા ખુરશીઓ હતી. પહેલાં નવાળ સાહેબ મુંબઈના ગવર્નરને લેતા માટે નીચેના દાદર સુધી ગયા. ગવર્નરની સાથે નવાળ આવ્યા. પહેલાં ગવર્નરને કોચ ઉપર બેસાડીને પોને બેસા. બેઠક વચ્ચે થોડી વાતચીત થઇ. પછી ત્યાં કાગર રહેલી કચનીઓ ગાવા લાગી. તે કચનીઓ પોતાના જરીના તથા સોનારખાને કાગરવાને એવા બદસુરત ચહેરાથી પ્રેમના ગાયન ગાવા લાગી, દરખાસ્તમાં કેટલાકો રાંડના ચહેરામાં તથા ગાયનમાં ખુરશી થતા તે કેટલાક નવાળ તથા ગવર્નર શી વાનો દરે છે તે સંભાળવાને આપુર થઇને જોતા હતા. કેમ છે, સારી પેટે દો દલ્લાદિ વાત થઈ કે નહિ તે હું ફર હનો એટલે જાણુવા પામ્યો નહિ. પણ અનુમાન કરું છું કે આના વિના ખીજી શી વાત કરવાના હતા. નવાળ સાહેબ તો સાહેબજ હતા એટલે પૂછવાનું નહિ. મુંબઈના ગવર્નર તો ઈંગ્લંડના પ્રખ્યાત લાર્ડની પંક્તિના એટલે બોવવા આવવામાં ટોચિયારજ હોવાના આસપાસના દરખારી માણુમે એકમેકમાં વાનો ચલાવી પાએક કલાક ગાન તાનમાં રાંડોએ જાણ્યો ત ગાળ્યો એટલામાં મોટા મોટા પૂજના હારો નવાળે ગવર્નર સાહેબને તથા પોલિટિકલ એજન્ટને પહેરાવીને હાથમાં તોચ તથા અનર લગાડીને મેગાનોને સન્માન આપ્યું. ખીજું સન્માન મુદર ખાવાનું થયુ તે જુદુ તેમાં ૫૦ હજારથી લાખ રૂપીઆ થયા તે જુદા, કેટલાક નીચેના દોષિયારને વજી બાઉદીને હાર તોચ પહેરાવીને તથા તેનાથી હજાર નોકરોને દિવ ન દરિયાએ હાર તોચ આપીને સન્માન આપ્યું, પછી દરખાર જરખાસ્ત ચયો. લોકો પેન પોનાને સુકામે ગયા નવાળ સાહેબને દરખાર જોયો.

દિવાન સાહેબને ઘેર આવ્યા. રાજ મનમુખદામ, દિવાન દરિયાસ, પુરખોનમશય જાવા દલિયાદિની ખાનગી બેઠક થતી. સા સા વિચાર ઠનના તા તે માર જોવા સન્ય કાર્યથી આનજા માણુમ શું સમજે ? મનમુખમનનું

ખીજી નામ દિવાન મેકર તરીકે લોકોના જાણવામાં છે મન મુખરામ કચ્છ, જુનાગઢ, ઈસર, વઢવાણના દિવાન મેકર પહેલાં હતા. પણ હમણા તે દિવાન મેકર છે કે નહિ તે કોણ જાણે. હાલ તે પોતાના બાપ દાદાના વતનમાં એક અધારી ઝોરડીમાં પડ્યા રહે છે, એવું માંખળ્યું છે. કાળજી કે તેને મોતીઓ થયો છે.

હું ગિરનાર જોવા ગયો ગિરનારની પ્રખ્યાતી મે પહેલાથી સાંભળી હતી ગિરનારમાં જૈનોના દહેરા ત્યાં દત્તાત્રીના પગલા છે, ત્યાં ગયો. રસ્તો પહાડી ચઢાણવાળો છે નોકર અને હું સવારના પાચ વાગે ગયા. રસ્તો ધીરી હતો. કોઈને પૂછવાની જરૂર નહોતી વચમાં અગોદરના લેખના પથ્થરો આવ્યા. તે પથ્થરો પર અશોક રાજ્યએ પોતાની આજ્ઞા પાલી બાપમાં કોતરાવી છે.

અશોક રાજ્ય લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે. તે ખુદ્ધ ધર્મ માનતો હતો. તેણે ધણાક સ્તંભો બનાવ્યા હતા તેના ઉપર આજ્ઞાઓ લખાવી હતી. પહાડ ઉપર ગિરનાર વગેરે સ્થળમાં લિપિ લખાવી છે અને દિલ્હી, અયાહાબાદમાં લોખન્દ્ય સ્તંભ કરાવીને, તેના ઉપર અનુશાસન કોતરાવ્યા છે અગોદર રાજ્ય ધણો પ્રતાપી રાજ્ય થયો હતો. તે પહેલા ધણાજ અધર્મી હતો પછીથી તે ખુદ્ધ ધર્મનો અનુયાયી થઈને ધણાજ રૂડા કામ કર્યા છે જુનાગઢમાં અશોકની લીપિ જોઈ ત્યાંથી દમોદરની પાસે એક પુલ ગ્રીમના રાજ્યએ બનાવ્યો છે તે જોયો, તે ખુદ્ધ સારો અને મજબુત છે ગ્રીમનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં થયું હતું તેના પુષ્કળ પ્રમાણે શીક્ષા વગેરે મળે છે

દમોદરથી ચઢાણ આવે છે ત્યાં કોટવાક સન્યાસીઓ, બાવા વગેરે રહે છે. પહાડ પર ઝાડ વગેરે પુષ્કળ છે તે જોતો જોતો આજ્ઞો આડધે રસ્તે માતાજીનું દહેરું આવ્યું ત્યાં ગયો ત્યાં માના એક હાલના બનાવેલા ધરમાં બિરાજતી હતી. કોઈ પેટ બરનાર આજ્ઞણે એ મૂર્તિ સ્થાપેલી ટોપી જોઈએ એવું મને હાલમાં મદિરના ડોળ ઉપરથી જણાયું પછી હું ઉપર જવા લાગ્યો રસ્તો ધણાજ ખરાબ હતો હાલમાં ત્યાં મુન્દર પગથિયા

લાટારી (મોરડી) કાઢીને યનાવ્યાં છે. પણ હું ત્યારે ગયો હતો ત્યારે રસ્તા, ખરગચા હતા. "

દૂરથી જૈનોનાં મંદિર દેખાવવા માંડ્યાં. દૂરથી મંદિરના ચિખરો જણાયાં. પાસે પહોંચ્યો દહેરામાં ગયો દહેરાં પથ્થરનાં ચણેલાં ઠીંઠાં. તેમાં નેમીનાથ, પારમનાથ, મહાનંદ સ્વામી તથા બીજા તીર્થકરો ધ્યાનાવસ્થામાં બિરાજેલા જોયા. કોઇમાં આરસની સફેદ પ્રતિમા હતી તેા કોઇમાં કાળા સગમમરની પ્રતિમા હતી. જ્યાં ત્યાં ધૂપનો વાસ બહેકી રહ્યો હતો, જૈનો મુખડ ને કેમર ધસતા હતા. કેટલાક પૂજા કરનારાઓ મોંપર લુગડુ બાધીને પૂજા કરતા હતા તથા અર્હમત ગાતા હતા જ્યાં નજર પડતી ત્યાં બહુ સ્વચ્છ જણાતું હતું. જૈનો સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને દર્શન કરવા આવતા હતા. કેટલાક મંદિરો જોયાં. મંદિરો કાળા પથ્થરના કરેલા જણાયાં. કારીમરીમાં ચડીઆતા નહોતાં. સાધારણજી હતાં.

જૈનોનાં દહેરાં જોયાં પછી દત્તાત્રીનાં પગલાં તરફ ચાલ્યો. ત્યાં જવાનો રસ્તો બહુ બિકટ છે. પણ મારે જવાની બહુ ઇચ્છા હતી તેથી હું ચાલ્યો. હવે પહાડની એક ટોચપર નારું મંદિર છે. તે દેહકે કહેવાય મંદિર પણ એક ચોરસ વારની જગાપર ચાર નાના માંબલા અને તેથી ઉપર એક શુભટ છે. ત્યાં પથ્થરનાં પગલાં છે તેને હિંદુઓ દત્તાત્રીનાં પગલાં કહે છે અને જૈનો પોતાના તીર્થકરનાં પગલાં કહે છે. ત્યાં હિંદુઓ તથા જૈનો જાય છે. પણ હું જૈન કે હિંદુ ધર્મનો અનુયાયી નથી તે છતાં કૈતુકવિષ્ટ યજ્ઞને ઉપર ગયો. ત્યાં જઈને કુદરતનો આશ્ચર્ય દેખાવ જોયો. જ્યાં નજર ફેકતો હતો, ત્યાં આડ પાનવાળા પહાડો જોનો. આહ ! કુદરતની બહીઆરી ઝોર છે. પહાડના જેવો સુદર દરમ બીજો ક્યાં પણ જોવામાં આવતો નથી. કુદરતની ખરી લીલા શૂભિ પહાડ છે. પહાડ આડપાનથી બરપૂર જોયો. હું આસપાસ પહાડ જોતો જોતો અને ઈશ્વરની લીલાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ઈશ્વરનો હાથ, બધે અનુભવ કરવા લાગ્યો. અડધો પોજી કસાક ઈશ્વરના હાથનો સ્પર્શ કરીને હું નીચે ઉતર્યો. તે વેગાએ તડકો પડતો હતો. ઉતાવળે હોવાથી અડધી ચાલનો ઘેર ચાલ્યો. આવી પહોંચ્યો ત્યારે ૧૧ વાગ્યા

હતા. નાહીને ખાધું પછી સાંકે ઉપર કોટ જોવા ગયો.

ઉપર કોટ એ જુનાગઢની પ્રાચીન કીર્તિનો નમુનો છે. તેમાં મોટી વાવો છે. આસપાસના કિલાની દિવાલ બહુ મજબુત છે. ત્યાં પથ્થરમાં કોટલાંક લેખ છે. તેમાં પ્રાચીન રાજાઓના નામ છે. અહિંયાં તે લખવાની જરૂર જોતો નથી. આસપાસ કૂવો. ત્યાં મકાન માત્ર નથી કોટલાંક સીતા-કૃષ્ણના જાડ છે. ધીંગ મોટા પથ્થરના બ્યાં ત્યાં પડેલા છે. કિલાની દિવાલ ઉપરથી ગિરનારનો બહુ સુંદર દેખાવ નજરે પડે છે. સામે પહાડપર જાડ પાન શોભા આપે છે. અહો ! પ્રકૃતિ દેવી આપણી પાસે ઉભી ઉભી પોતાનો સુંદર દેખાવ દેખાડે છે.

એક વખતે શહેરની બહાર નવાજ સાહેબનો યાગ જોવા ગયો તે યાગ કંઈક સારો છે પણ મુખર્ષિના એક શેઠીઆના કરતાં ચઢે એવો નથી. તેમાં જાતજાતના જાડ છે તથા તરેહવાર મેદી ગોડપીને જૂદા જૂદા આકારના પશુ પક્ષીઓ ઘાસમાં તથા મેદીમાં બનાવ્યાં છે. તે દેખાવ સારો જણાય છે. ત્યાં એક બગલો છે તે પણ ઠીકઠીક છે. બગીચો કંઈ મને સારો લાગ્યો. નહિ.

જુનાગઢની પાસે કોટલાક ચોરોનાં બોંયરા છે. તે બોંયરા જોવા હું એક વખતે ગયો હતો. ત્યાં બોંયરા છે ત્યાં સફેદ પથ્થર છે, તે પથ્થર ખોદીને ચોરડી ચોરડા અંદરથી બનાવેલા છે એટલે પહાડની અંદરથી કોતરીને ચોરડીઓ કરેલી છે. તે કંઈ કારીગરીવાળી નથી પણ શાદી છે. ત્યાં પહેલા કોટલાક લુટારા રહેતા હતા એવું હાલ લોકો કહે છે. લુટારાઓએ ખોદીને શુદ્ધ જોવા મકાનો કર્યા છે. તેમાં કંઈ કારીગરી નથી પણ જે કામ કર્યું છે તે બહુ મહેનતવું છે તેમાં તો કંઈ સફેદ નથી. ત્યાં લુટારાઓ પોતાના બેરાં છોકરાં સાથે રહેતાં હતાં. ત્યાંથી હવે લોકો પથ્થર ખણીને લઈ જાય છે. આગળ જતા તે રહેશે કે નહિ તે સફેદ છે. જુનાગઢમાં જે જોવા જેવાં સ્થળ હતાં તે જોયાં. હવે મારે મનઃસુખરૂપની જોડે ક-મ્હમ્મદ જવાનો વિચાર થયો.

મકરણુ ૯૦ મું.

વેરાવળ અને સોમનાથ પારણુ.

મનઃસુખરામની જોડે જુનાગઢથી જૂન જુવાનો વિચાર થયો. તેની પહેલાં વેરાવળ તથા સોમનાથ પારણુ જોવાની મેં ઇચ્છા કરી. તેથી હું બે દહાસ પહેલાં ઉંટ કુપર બેસીને ગયો. એક રાત રસ્તામાં રહ્યો. પીને દહાડે વેરાવળ બંધ પહોંચ્યો. વેરાવળ એ જુનાગઢના તાબેનું બંદર છે. તે નાનું છે; ત્યાં મસકતના વહાણો ખજુર લઈને આવેછે તથા કાઠિયાવાડનો કેટલોક આમાન મસકત, મુખબ વગેરે લઈ જાય છે. ત્યાં આગબોટ મુખબ, કાંચીની ઉભી રહે છે. વેરાવળમાં નાનાં નાનાં ઘરો દીકાં. ત્યાં કિનારા ઉપર એક મોટી ચાલીના આકારનું જુનાગઢ સરકારનું મકાન છે. તેમાં પરોણા ઉતરે છે. તેના સિવાય ચંદેરમાં કોઇ મોટું મકાન જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં ખારવાની વસ્તી ઘણી છે. વેરાવળમાં જોવા જેવું કંઈ સ્થળ કંઈ નથી, પણ જો કુદરતની બક્ષીઆરી જોવી હોય તો પુષ્કળ છે. દરિયો છે તેમાં જલત જલતનાં માછલાં તરનાં જણાય છે. સવાર અને સાંજનો સૂરનો દેખાવ તથા બરતી ઝોટનો દેખાવ જલુ ઉતમ છે. તે જોયું, પછી ત્યાંથી સોમનાથ પારણુ ગયો. વેરાવળથી પાંચ છ માઇલ પર છે.

સોમનાથ પારણુ એક વેળાએ જલુ પ્રખ્યાત હતું. તેનું દહેર નામાંકિત હતું. તે દહેર વિશે કનિહાસમાં ઘણું લખાયલું છે. હેવાલ ઈશુ અરબીર લખે છે કે, "સોમનાથના દેવગને રીસાથી બહેલા સાગના હાપન ચાંબલા હતા. મૂર્તિ એક અધારા આરગમાં હતી. મૂર્તિની ઉચાઈ પાંચ હાથ અને ફરનો ધેર ત્રણ હાથ હતો; આટલી તો બહાર દેખાતી હતી પણ તે સિવાય બે હાથ ભોંપમાં ઘટેલી હતી. તેની પર કોતર કામ જણાતું નહોતું. અધારા દેવગમાં રાજની કચ્ચ રત્ન જડીત શુભરખ લટકાવેલાં હતાં; મૂર્તિની ખાસે ૨૦૦ મણુ સોનાની સાંકળ હતી. અને એ સાંકળને ઘંટડીઓ બાધેલી હતી. રત્ને બ્યારે એક ચોટી પૂરી થતી ત્યારે સાંકળ હલાવવામાં આવતી તેથી ઘંટના ખડખડથી ધૂન કરનાર ધીંલ ખાલણુ જાગી ઉઠતા. દેવ

બની પાસે તીલ્લેરી હતી. તેમાં સોના રૂપાની ખીલ ધણી મૂર્તિઓ હતી. તીલ્લેરીમાં રત્ન જડીત કપડાં અને ધરેણાં કિંમતી રત્નો હતા. હિંદની સૌ મૂર્તિઓમાં આ મૂર્તિ સૌથી મોટી હતી. દરેક અહણને વખતે હિંદુ લોકો ત્યાં જના કરવા જતા અને એક લાખ માણસ ભેગ થતું. હિંદુ લોકોના પુનર્જન્મના મત પ્રમાણે હિંદુ લોકો એવું માને છે કે શરીરમાંથી જુદા પડ્યા પછી બધા માણસના આત્મા સોમનાથમાં ભેગા થાય છે; દરિયામાં ભરતી ઓટ થાય છે, એ સોમનાથની પૂજા કરવાનો દરિયે અહણ કરેલો સૌથી સરસ રરતો છે. હિંદુસ્તાનની કિંમતીમાં કિમતી વસ્તુઓ સોમનાથમાં આવી હતી એ દેવળના પૂજારીઓને કિમતીમાં કિંગતી દાન મળતાં-અને દેવળને ૧૦૦૦૦ ગામ દાનમાં આપેલા હતાં. દેવળમાં ધણામાં ધણાં મૂળવાળાં અને ધણામાં ધણાં પાણીવાળા રત્નો એકઠાં થયાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં ગંગા નામે એક મોટી નદી છે, જેને હિંદુ લોકો ધણું માન આપે છે, અને મૂળા પછી સ્વર્ગે પહોંચવાની ધારણાથી મરેલા માણસોનાં હાડકાં તેમાં નાંખે છે. આ નદી અને સોમનાથ વચ્ચે આસરે ૧૨૦૦ માઈલ (૨૦૦૫૨ અંગ) નું છેદું છે, તોપણ સોમનાથની મૂર્તિને નહવડાવવા માટે લાથી દરરોજ પાણી લાવવામાં આવતું. દરરોજ હજાર બ્રાહ્મણ સોમનાથની પૂજા કરતા અને જનરાણ્યોને પૂજા કરાવતાં જનરાણ્યોની હજ્જમત કરવાને ત્રણસો હજ્જમે કામે લાગતા દેવળને દરવાજે સાડી ત્રણસો ગવૈયા ગાવા બેસતા અને એ બધાને દરરોજ નક્કી કરેલો પગાર મળતો. ”આવી રીતે ઇ. સ. ૧૧૬૦-૧૨૨૯ માં લખેલા ફારશી ગ્રંથ ઉપરનું વર્ણન છે. પણ હાલમાં તો બાગેલું દેહડું જણાય છે. તેમાંનું કંઈ નથી. વસ્તી પણ થોડી છે.

પ્રકરણ ૯૧ મું.

સ્ત્રીમરમાં બેસીને માંડવી ગયો.

મેં સોમનાથનું દેહેડું જોયું. તે જોઈને જગતની પરિવર્તનથીલતા.

અનુભવીને હું પાછો વેશવળ આપ્યો. વેશવળમાં મન સુખરામ આવ્યા. અમે બેઠે માડવી - જ્ઞાની સ્ત્રીમરમાં બેઠા. સ્ત્રીમર મોટી હતી. સ્ત્રીમર ચાલવા માડી. આમપાસના ગામ જલ્દે ચાલના હોય એવું જણાયું. થોડી વારે કાંકો દેખતો બધે પડ્યો. ધમ ધમ કરીને આવવા લાગી, પાણીને ગીરીને જલ્દે દોડતી દોષ એવું જણાવવા થાયું, આસપાસ ધાવકો આવીને સ્ત્રીમરને અથડતી, શીશુ યજ્ઞ આમપાસ કરી વળતા અને જોત જોતામાં પાણીની જોડે મગી જતા. પડ્યોટા થતાં તે તરત સમાધ જતા. આ ઉપરથી જગતનું અસારપણું જણાયું. દુનિયા નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે. તેનું જ્ઞાન થતું. સ્ત્રીમર ચાલી, ખાવાપીવા લાગ્યો. કરી કરીને આસપાસનો દેખાવ જોતો. સૂર્ય આઘમરનો દેખાવ જોઈને ધ્રુવરની લીલા અનુભવી. સૂર્યનારયણુ અસ્ત પામવાની વેળાએ કાલકંકુ કૌમુદીના આવકાર દેવા માટે આકાશમાં છાંટ્યો હોય એવું જણાયું. આકાશનો પરિવર્તનો બાગ લાલ થયો. ધીરે ધીરે તે મગી ગયો, થોડીકવારે ચક્રિશએ પ્રકાશ આપ્યો. આકાશમાં તાગજો ખીલ્યા જલ્દે આકાશરૂપી દોડણી સમુદ્રરૂપી સુંદરીએ દોડી હોય તેથી સમુદ્ર બહુ સુંદર દેખાયો. આ સુંદરતા નિરંતરે સ્ત્રી. નાંદરણી પાણીમા

જે 'ક્રમ' લાગી.

પ્રકરણુ દર મું.

માંડવી.

અમે સ્ત્રીમરથી માંડવી જાહેરે ઉતર્યા. દિવાન બહાદુર મહિબાહ જસબાહ કાઠે લેવા આવ્યા હતા. દિવાનના હિતારામાં ગયા. મહિબાહની જોડે મન-સુખરામ ને હું ગેલા લાગ્યા. માંડવી બંદરમાં હું ફરવા લાગ્યો. ચાર પાંચ દડાણ માંડવીમાં રહ્યા.

માંડવી જેવું મોટું બંદર છે. કંઈનો માલ અહિંથી ખીજ બંદરમાં જાય છે. માંડવીથી વેલજો મન્તક, જરિંગાહ અને આફ્રિકાના દિનાગ ઉપર ફરે છે. કંઈ લોકોના મોટા મોટા બંદર છે, તે આફ્રિકા

ગુજરાત, મુંબઈ, સિંધ વગેરેમાં વેપારની વસ્તુઓ લેઈ જવ કરે છે.

માંડવી શહેર ગંદુ શહેર છે. તેને ફરનો કોટ છે. શહેરના લોકો રસ્તામાં નાગા આડે ફરે છે. તેનો દેખાવ બહુ ખરાબ લાગે છે. કચ્છનાં બેસાં ધૂમટી તાણીને પોતાનું લાજણુપણું દેખાડે છે પણ નાગી લોકોના આવ જવની જગાએ આડે ફરતાં શરમાતી નથી. એ બહુ દિલગીરીનેદ વિષય છે. તેથી શહેરમાં સવારના પહોરમાં જ્યાં ત્યાં નરક પડેલું જણાય છે. કચ્છી લોકો મરનદ પાળે છે, તે કોઈના હાથનું ખાતા ખીતા નથી અને ચોખાઈ એટલી ખતાવે છે કે પોતાના મરનદ વગરના છોકરાનું, બાપનું, માનું કે કોઈનું પણ ખાતા નથી. મરનદ જલે ચોખાપણાની નીશાની સમજે છે પણ ધરના આંગણામાં જે દુર્ગંધ ફેલાયલો હોય છે તેને મરનદી શું સમજતા હશે, તેનું અનુમાન હું કરી શકતો નથી. તેથીજ મેં કહ્યું છે કે માંડવી ગંદુ શહેર છે. માંડવીના રસ્તા સાંકડાં છે. ત્યાં પણ કંઈ સફાઈ બકાઈનું નામજ પૂછ્યું નહિ. માંડવીનાં ઘર સારાં છે. દારણુ કે માંડવીના લોકો પ્રદેશમાં કમાઈને ધન લાવે છે તેથી મકાનો સારાં બંધાવે છે. પણ રસ્તા તેા નકામા જવા કહીએ તો ચાલે.

માંડવીમાં કચ્છી ભાટિયા, લુહાણા, બ્રાહ્મણો અને જોળ મેમણો છે. તેમાં ભાટિયા, લુહાણા તથા જોળ મુખ્યમાં જઈને વેપાર વણુજ કરીને સાફ પેદા કરે છે. તેથી તેઓ રાજકીય કામમાં પડતા નથી. કચ્છી માફ વેપારમાં ઘણા હોંશિયાર છે. મુંબઈમાં મોટા મોટા વેપારી કચ્છી-માફ છે. મુખ્યમાં કચ્છીઓ લાકડાંનો, કરીઆણાનો, લોહનો, ધી, તેલ, અનાજ વગેરેનો મોટો વેપાર કરે છે. મુંબઈમાં માંડવીનો જલ્લો કચ્છીથી ભરેલો છે. જોળનો વેપાર સુધી પસરેલો છે, મેમણો પણ ઘણાજ પ્રખ્યાત વેપારીઓ છે. મુંબઈમાં જ્યાં જોવામાં આવે છે ત્યાં કચ્છી વેપારીઓનો મોટો વેપાર છે. કચ્છી વેપારીઓ આફ્રિકા સુધી વેપાર વણુજ કરે છે. ઘણાખરા વેપારી વર્ગ માંડવી તરફના છે. તે મજાનુ બંધાતા છે. તેઓની સ્ત્રી પગમાં મોટા કલાં પહેરીને નાકમાં મોટી નયો, કાનમાં મોટાં ઢેળાંયાં નાંખીને તથા કોટમાં મોટાં ઘરેણાં નાંખીને માંડ-

વીમાં તથા મુળધર્માં ફરતી જોયાથી જણાય છે, તે શુભચાનના કરનાં ૦
 જળવાન છે. કચ્છના માણસોને ખોરાક કૃષ અને જાનરો છે. જ્યાં
 મોટા સાડલા પહેરે છે અને કૃષલાક ગરવ બરેસો ધાવરો, હોટણી ત
 ચોળી કાંચળી પહેરે છે અને પગમાં જોડા પહેરે છે કચ્છીઓ વધી જતાં
 વેષાર કરવામાં શરમાતા નથી. તેઓ દાણાના મોટીઆ ખજા ઉપર લાક
 વેચે છે, ઘેર ઘેર પરોચતા કરે છે. તથા પોને થેલા શીવે છે. તે
 તથા ધીના દાળા ગાયે લાકને જન્ય આવે છે. એક વેળાએ લાખોર્ષા
 ગોકગદાસ તેજપાળ પોને દાણા ખજારનાં ગાયે દાણાના મોટીઆ લાક
 લોકોને ત્યાં પહોંચાડતો હતો. કચ્છી લોકો ધનવાન છે. તેથી તેઓ કચ્છ
 પ્રદેશમાં મોટાં મોટાં મકાન બાંધાવે છે. કચ્છી લોકોને વેપારમાં સા
 કમાઈ થયાથી તેઓ નોકરીની પરવા નખના નથી. આજકાલ શુભચાન
 લેખારુ કૃષલાક સરકારી નોકરો છે. કૃષલાકને તો શુભચાનમાં યોગ
 રૂપીઆઓ મળે તેઓને કચ્છના મહારાજ મોટા મોટા પગાર આપીને રાખે
 છે. કામમાં તો પૂજારુ નહિ. ગાંધી માર્ટી એ તેઓનું કામ છે કૃષલાકે
 સારી પેઠે જનને નીચવવામાં ઓછાપણું રૂખતા નથી. માંડવીમાં કૃષ
 જોવા જેવું નથી. એક રુકુલ છે. તે કંઈક અંધેજી તરેદની જણાય. માંડ
 વીને કુડળે પણ દીકરીક જોયો. દિવાનને કિનારો તો એક ધર્મચાળાના
 મેલ જેવો જણાયો. કાંઈ ઉપર કૃષલાક બનેલા દીકા. તેમાં જાત જાતની
 વસ્તુઓ ભરતી તથા કદાની જણાતી હતી. સહેરમાં મન્યમદેલ હતો તે
 મદેલ નહિ પણ એક સાધારણ મુળધર્મ રહેવાથીઓનાજ પર જેવું જણાવું
 હતું. માંડવીની આમપાસ ખેતરો, રેતીના કુંગરા જોવા દરિયા કિનારે જવું
 રેતી તથાપ આંધે છે તેથી ત્યાં કુંગરાના જોવા દગલા થયા છે. માંડવી
 મને ગમ્યું નહિ. ત્યાં મુળધર્મ ગવનેર આવવાના હતા તેથી તૈયારી થતી
 હતી. માંડી ઓછી હોવાને લીધે કું પટેવાંથી જુગમાં ગયો. ત્યાં દિવાન
 મારેજના મકાનમાં ઉપો. દિવાન બહાદુર મહિમાઈ રોહરીસ છે અને
 ઉપર મનના છે, તેઓને ત્યાં કું રજો.

બૂજ.

બૂજ માંડવીથી આસરે ૩૦ માઇલ છે. તે કચ્છની રાજધાનીનું શહેર છે. તે કંઈક માંડવીથી સ્વચ્છ છે. પણ સ્વચ્છતા ફક્ત મોટે રસ્તે જોવામાં આવી. બીજાં બધું માંડવીની પેઠે છે. જ્યાં ત્યાં સવારે લોકો જાડે ફરે છે. રસ્તામાં કુતરાં બસે છે. શહેરમાં મ્યુનિસિપાલેટી છે, પણ તે નામનીજ કહેવી જોઈએ. ફક્ત રાજ તથા પોલીસીકલ એજન્ટ જે રસ્તે જાય આવે છે, ત્યાંજ સફાઈ છે. બીજે તો અધાઈ ખેર. અહિંયાં પણ ફેટલાંક મકાનો સારાં છે. જે કંઈ સારાં મકાનો છે, તે મુંબઈના વેપારી વર્ગના છે. માંડવીમાં સરકારી ઘર પણ સારાં છે. પણ તે બધા પ્રદેશી નોકરોના તાબામાં છે. પ્રદેશીને ઘરનું બાહુ તથા સરસામાનનું કંઈ ખર્ચ પડતું નથી. સરકારની મહેરબાનીથી ખાટલો, ખુરસી, ગિાહાના પણ મળે છે. ફક્ત રહેનાર તથા રહેનારી જોઈએ. અને ફેટલાંક મોટા કામદારોને મંજુર તથા ખાવાની સામગ્રી પણ મળે છે. મોટા કામદારોને ત્યાં તેા કેદીઓ ધરમાં વહીતર કરે છે. લુચા, બદમાસ, ચોર, છીનાળીયા કેદીઓ મોટા કામદારની વહુ ખેટીને જુએ તથા તેનું કામ કાજ કરે પણ એક ગૃહસ્થને મળવામાં તથા જોવામાં સરમ જાયું, એ શું કહેવાય ? ગુજરાતમાં જે માણસોને કોઈ યોગ્ય પગારે પણ રાખે નહિ તે માણસો કચ્છમાં મોટી હકુમત ચલાવે અને જેના બેરાં ગુજરાતમાં ચાલતા પાસેના મ્યુનિસિપાલેટીના બજારમાં ખરાબ કમડું પહેરીને જાડે ફરવા જાય તેના બેરાં બૂજમાં કેદીઓની જેડે રમત ગમત કરવાં છતાં બીજા સદ્ગૃહસ્થને મેં નહિ બતાવે તેમાં શી વડાઈ માનતા હોય તે તેઓજ જાયું.

બૂજમાં ઘણા ખરા કામદારો પ્રદેશી છે. તેઓ ત્યાંના વતનીઓને કંઈક સંદેહની નજરથી જુએ છે. તેથી બૂજના વતની પણ તેને બદલો વખતો વખત આપવાને ચૂકતા નથી. મુંબઈમાં કચ્છી કાકો તેઓ કચ્છ સમાચાર નીકળીને જે શોહ બકાર મચાવ્યો છે તે તેની સાબેતી છે. અહિં

મારે કહેવું જોઈએ કે આપણે અંગ્રેજ સમ્યક્માં અંગ્રેજોને મોટી મોટી જગ્યા આપવાના મામલામાં શોહ બંધાર કરીએ છીએ તેમ કમ્પ્લી લોકો પ્રેરણાઓને મોટી મોટી જગ્યા આપવાને માટે તે બંધારે તેમાં નવરૂઠ નથી. કમ્પ્લેના મોટા મોટા હોધાઓ આનંદકાંચ અમદાવાદીઓના હાથમાં છે. તેથી શોહબંધાર યાજ તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

જૂનમાં સમ્યક્ મહેલ જોવા જોવો છે. તે એક ઇંગ્લિશને કવો છે. તેમાં ચિત્ર આરાં છે. તે મહેલ અંગ્રેજ તરફનો છે. દરબાર હોલ બહુ ઉત્તમ છે. તેમાં ધુમટ ઉપર ચિત્રો બધાં, અંગ્રેજ પ્રશસ્તિવતના ટપનાં છે. મહેલના બારી બારણાં તથા સીડી પણ અંગ્રેજ ઢળની છે. ફરનીચર તેા મહેલને લાખક નથી. જૂની જગતનો સામાન જ્યાં ત્યાં પડેલો છે. મદારાવ ખેંગારજીને હું મળ્યો. તેઓ એક નવન આરંભમાં કોઈ વખતે દેશી એક-કમાં તેા કોઈ વખતે પુરથી ઉપર બેઠો છે. આસપાસ તેના કામદારો બેઠેલા તથા ગાંધો ભારતા જોવા છે. કામ બહુ ઓછું યાજ છે. ગાંધો પુષ્કળ મા-રવામાં આવે છે. મદારાવ આજ સ્વમાત્રના છે. તેનો લાભ કામદારો લે છે. મદારાવ કોઈને કંઈ કહેતા નથી તે તેમની બલાઈ છે, તે બલાઈ પ્રવતના મામલામાં બહુ ખરાબ યાજ છે. તે મદારાવ પોને સમજે છે. પણ કોઈને કંઈ બોલી શકતા નથી. હું મદારાવ ખેંગારને આઠ દશ વાર મળ્યો. કોઈક તે બહુ ક્ષુદ્ધિમાન છે. તેઓ મુરેખ ગયા કતા, તેઓ અંગ્રેજ સાફ બોલી શકે છે. મેં તેમને પછી કેટલાંક પુસ્તકો અર્પણ કર્યાં છે. તેમના નામની કમ્પ્લેના મદારાવ મી ખેંગારજી જીવન અસ્તિમાગા કહી છે.

મેં જૂનમાં સાંભળ્યું કે રણીઓની વિચિત્ર બહુ ખરાબ છે. તે કો-ઈને મેં બતાવની નથી. કોઈ પુરખને જનાનખાનામાં જ્યાં દીધામાં આવતો નથી. ત્યાં બધી આકરડીઓ કામ કરે છે. એક બે ખોલ જીરવે દોઝા મોટી કિંમતથી વેચાતા લાવીને તથા મોકર સખીને રણીને દવરે કરે છે. તેઓ કોઈ કોઈ વખતે રણીઓને મારે છે. જ્યારે જન રણી એક આરંભમાં સુલે છે, ત્યારે ખેલને બારણામાં ખારલે નાંખીને કાપે છે. જ્યારે જન રણી બંધાર નીકરે ત્યારે તે ખંસે છે. આનું પરેલા જ થવું હવું.

હાલમાં કંઈક ઝાણું છે. પણ એટલું તો ખરું છે કે રાષ્ટ્રીઓને મોં જોવાની મનાઇ છે, તેથી હાલના કામદારો પોતાની બાયડીઓને ખીજને મોં બતાવવાની મનાઇ કરે છે. પણ જૈરાં તો અંદરખાને શું શું કરે છે તે તેઓ પોતાના મનમાં સારી પેટે સમજે છે.

જૂજને ફરનો કોટ છે. કોટની બહાર તળાવ છે. તળાવની પાસે હાઈ-સ્કૂલ, લાઇબ્રેરી અને મ્યુઝિયમ છે. લાઇબ્રેરી તો નામની કહેવી, મ્યુઝિયમનું તો નામ. તે હજી સારીપેટે થયું નથી, ક્યારે થશે તે ઈશ્વર જાણે બગીચો દીકો તે કંઈક સારો જણાયો.

જૂજથી થોડે છેટે કાંપ છે. તે હું જોવા ગયો હતો. તે અંગ્રેજના તાબામાં છે. ત્યાં કેટલીક દુકાનો છે. તે સ્વચ્છ છે. જૂજનો કિલ્લો જોયો, તે મોટા પહાડ ઉપર છે. મોટી દિવાલો છે. તે બહુ મજબૂત છે. તેમાં કંઈ પ્રાચીન કાળની જોવા જેવી વસ્તુ નથી.

જૂજની રૂપાની કારીગરી સારી થાય છે, તે ત્રિશાયતમાં બહુ વખણાય છે. દર મેસમાં ઘણાક રૂપીઆનો સામાન જાય છે રૂપાના ઉપર બહુ બારીક કોતરણી કરીને તે બહુ શોભાયમાન કરે છે. તેને કચ્છ વર્કસ કહે છે. રૂપાના ચાંદ ખીવાના ખ્યાલા, ચાંદદાની, દૂધ રાખવાનું ઠામ, ચમચા, બાકસ, રકાખી, તાસકો ઘણીજ નમુનાદાર બનાવે છે. જૂજમાં રેશમ, બનાત, તથા મખમલના ઉપર રેશમથી બરવાનું કામ પણ તોફા થાય છે. તે કામ કરનારા મોચીઓ છે. તેઓ એક જાતના શોયાથી રેશમને બહુ જલદીથી જાળવવાના વેલ ખુદા બનાવીને બરે છે. ટાપી, રમાલ, પુટ, હાથરાની કોર, કમખા, ચાંદ દાંકવાની ટ્રીચોરી વગેરે બહુ સુંદર બનાવે છે. જૂજમાં જે જોવાનું હતું તે જોઈને હું દરાયો એટલામાં બાપુનો પત્ર આવ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, ખેતુનાં લમ કરવાનાં છે તેથી તારે એક દમ આવવું. તે પ્રમાણે મેં માંડવીથી કરાંચી યદને જવાનો વિચાર કર્યો. હું માંડવી ગયો. માંડવીથી કરાંચી જ્યાં માટે સ્ટીમરમા બેઠો.

પ્રકરણ ૯૪ મું.

કરાંચી.

હું માંડવીથી કરાંચી જવા માટે સ્ત્રીમરમાં બેઠો. સ્ત્રીમરમાંથી દરિયાની મોજ જોતો જોતો આશ્વો, દરિયામાં મોટા મોટા મોજન આવીને આગબોટને હલાવી ડોલાવીને પછા પાણીમાં લીન થઈને તેના ધોણુ થતા, દરિયામાં ચારે બાજુએ ગાજીયાં તરતાં, ઉંચુ આથું કરીને દુનિયાનો આશ્વ દેખાવ દેખાડીને પાણીમાં ડૂબી જતા, પાણીમાં જાત જાતની વસ્તુઓ કાંઈ પરથી તણાઈને આવતી હતી, તેથી પાણીનો રંગ જોર જાતનો દેખાતો હતો. જ્યાં નજર ફેંકેતો હતો ત્યાં દરિયામાં કુદરતની લીલા જોવામાં આવતી હતી. હું સમુદ્રની લીલા જોતો જોતો ધીમની પીંડ ઉપર બેસીને આશ્વો. બે દહાડે કરાંચી પહોંચ્યો.

કરાંચી એ સિંધમાં છે. તેમાં સિંધી લોકો વસે છે. મિથ પહવાવું કારણ મિથુ નદી તે પ્રદેશમાંથી જઈને કરાંચીની ખાડીમાં મળે છે, મિથુ નદી મોટી નદી છે. કરાંચી હાલમાં નવું થવું શરૂ છે. અંગ્રેજ વેપારીઓનો વિચાર છે કે કરાંચીથી યુરોપમાં માવ લઈ આપવાને માટે બે તણુ દહાડા જલદી આવી પહોંચી શકે છે અને ત્યાંથી કિંદુસ્તાનમાં રેલવેમાં ચાલી માલ યોગી કિંમતે પહોંચી શકે છે તેથી ત્યાં હાલમાં ધણીક પેટીઓ થઈ છે અને પંજાબનો માલ તે રસ્તે યુરોપમાં જાય છે. કોઈ વખતે કરાંચી યુરોપનો મેલ આવવાની જગ્યા થશે એવું કેટલાકો કહે છે. મને તેમ લા. કરાંચી હાલમાં ચકની કરાંચીમાં છે તેમાં ને કંઈ શક નથી. કરાંચીમાં વસતી સિંધી, લુપ્તજા, ખારિયા, વાણીઆ અને કચ્છના કેટલીક ન્યાતના માણસો છે. તેઓ પરચુરણ વેપાર રોજગાર કરે છે. આપને સિંધીઓને સુલતાની કહીએ છીએ. તેઓ સરદાર તાની ચકરી પાપડી બાંધે છે. કચ્છના ઉપર ઉમાં ટીવાં કરે છે. તેઓની બાપા મિંધી છે. મિંધી બેસાં કંઈક ખૂબ સુખ છે પણ જાનમાં ઘણા છે. ખાડીને મોટા મોટા

સોના રૂપાનાં ધરણાં પહેરીને બેઠાણ દેખાય છે તેમજ નાકમાં પણ મોટી બે જાતની વાળી પહેરે છે. તથા હાથમાં પાતળી તંગ હાથીદાંતની ચઢવિતરની ચુડીઓ પહેરે છે. પગમાં જાડાં કાંઠાં પહેરે છે અને ગાગરો તથા હોઠ્ઠીઓ પહેરે છે. તેઓ ધૂમરો તાણે છે. કેટલીક જાતની સ્ત્રીઓમાં બહુ પડદો છે, તેઓ ખીજને મોં દેખાડતી નથી. કેટલીક જાતના પુરૂષો લાંબી કીન-ખાખની પાઘડી પહેરે છે. તે પહેલાના મુસલમાન વ્યાદશાહની નકલ કરી છે. તે પહેરનારને આહીર કહે છે. તેઓ ક્ષત્રિય છે. તેઓ સરકારી કામમાં લાગેલા છે. તેઓની સ્ત્રીઓ પડદો રાખે છે. સિંધીમાં આહીર લોકો ધણા હોશિયાર હોય છે. તેઓ લખવાનું, વકીલ વગેરેનું કામ કરે છે. સિંધી વેપારી પણ બહુ જબરા હોય છે. તેઓની પેટી યુરોપમાં, ઇંગ્લેન્ડમાં, હિન્દુસ્તાનના ઠેક ઠેકાણે છે. મુંબઈમાં કેટલાક ગણીતો વેપાર, રેશમનો વેપાર છે.

કરાંચીનાં ધર સાધારણ છે, ધણાં મોટાં નથી તેમજ ધણાં નાનાં નથી. શહેરમાં આજકાલ કેટલાંક ધરો સારાં થયાં છે પણ ધણો ભાગ એવોજ છે ત્યાં ટ્રામવે છે. બંદર ઉપર સુંદર અગ્નેની દુકાનો છે. ત્યાં કેટલાક બગલા છે. તેમાં દેશી અગ્નેને રહે છે. શહેરમાં કંઈ જોવા જેવું નથી.

અકરણુ લખ મું.

હૈદરાબાદ.

કરાંચીથી હું સિંધ હૈદરાબાદ આવ્યો. ચારેક કલાકનો રસ્તો છે. કોટડીથી સિંધુ નદી ઝોળગવાને હોડીમાં કે નાની સ્ટીમરમાં બેગીને જવાય છે. અહિયા પુલ બાંધ્યો નથી, હમણાં બંધાય છે. હું હૈદરાબાદમાં મદૂમ નવનરાય સોબીરાય અદરાબીને ત્યાં ઉતર્યો. તેને હું પહેલાં કલકત્તે મળ્યો હતો. તેને ત્યાં ત્રણ ચાર દિવસ રહીને હૈદરાબાદ જોયું. કિલ્લો ખાલી પડેલો દોડો, તેમા મકાન બાગેચા દુટેલાં દીઠાં, હૈદરાબાદના રસ્તા સાંકડા, બજાર સાંકડી, બ્યાં નજર કરતો ત્યાં ધૂળ જણાતી, નાની દુકાનમાં વેપારીઓ બેસીને વેચતા લેતા હતા, હૈદરાબાદ એક નાવું શહેર જણાયું. થોડેક

છેટ ધાવણી છે તેમાં કંઈક ખંગલા છે. ત્યાં મોટી મોટી મરુદ છે. મે હમેશાં જોયું છે કે, ત્યાં અંગેલે વસે છે ત્યાં મોટા મોટા રસ્તા, ખંગલાની આસપાસ ચૂકેલી ધણી જગા, તેમજ મુખનાં બધાં સાધન હોય છે. દેરાબાદ તો અને સારું જણાયું નહિ. યોડે છેટ એક જાગ છે. તે કંઈક સારો દીકો, ખીજું તો હરિનું નામ ત્યાં લાકડાપર તથા માટીપરનું મુંદર કામ બહુજ સારું થાય છે.

દેરાબાદથી સકર ગયો, સકર નાનું સહેર છે. તેની રચના તથા માણસો દેરાબાદના જેવાં છે. સકરનો પુત્ર યનો હતો તે જોયો. તે પુત્ર મરો મોટો છે. ત્યાંથી મુલતાન ગયો.

મકરણુ ૯૬ મું.

મુલતાન.

મુલતાન પંલબની હદમાં છે, મુલતાન સહેરની રચના કંઈક દેરાબાદને મળતી અને કંઈક લાદોરને મળતી છે. મુલતાનમાં કેટલીક જૂની કમારુ છે. તે એકના પછી એક જોઈ. તેમાં ધણું કરીને મુસલમાન પ્રદશાહોની, બેગમોની કબરો તથા સમાધિ રચાતો છે તે બધું જોઈ મુમરના આકારનાં દીઠાં પણ તેના ઉપર ચીનાઈ ઈટા રંગભેરંગી જૂદી જૂદી બાતની બનાવીને બેસાડેલી હતી. મુલતાનમાં, દેરાબાદમાં માટીના કામવર ચિત્રામણુ કાઠીને ચીનાઈ વામજૂની પેઠે ચકચકનો રંગાન આપીને ચીનાઈ વામજો જોવાં મુંદર બનાવવાના ધણા કારખાનાં છે. તે કારખાનાં ધણાં વર્ષથી ચાલે છે. ઈટા પણ તેવી બનાવીને કુમટની બહારની બાજુએ, ફરસબધી, કબરપર બાંધે મુંદર બનાવે છે. ત્યાં માટીના મુંદર વામજો પણ બનાવે છે તે જોયાં. મુલતાનમાં કેટલીક કરીમરીની વસ્તુ સારી થાય છે જેમ કે રેશમનું વજાટ કામ, ચાટીનાં વામજો, લાકડાં ઉપર જાગ જાગ રંગનું કામ વગેરે. મુલતાનમાં ધાવણી છે. તે બહુ મુંદર ને રામુ છે.

મકરણુ ૯૭ મું.

લાહોરમાં ક્ષેમન્ત કુમારીના લગ્ન.

મુશ્તતાન જ્ઞેષ્ઠને હું લાહોરમાં આવ્યો. લાહોરમાં આપીને બાપુ નવીનચંદ્ર રાયની કન્યા ક્ષેમન્તકુમારીના લગ્નની તૈયારી કરવામાં શુંચાયો. જ્ઞેષ્ઠવારી સને ૧૮૮૫ માં બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ પ્રમાણે લક્ષ્મીનારાયણની જ્ઞેષ્ઠે લગ્ન થયાં. બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિના વિશે અહિં ચોડું લખવું નકામું નહિ જણાય તેથી ટૂંકમાં લખું છું.

એક ઈશ્વરને નિરાકાર રૂપે માનવો, તેની માનસિક ઉપાસના કરવી, નીતિથી ચાલવું, ક્રોધ પણ પુસ્તકને ઈશ્વરકૃત માનવું નહિ, ક્રોધ માણુસને ઈશ્વરના અવતાર રૂપે તથા પેગમ્બર રૂપે માનવો નહિ. ઈશ્વરને પિતા અને માણુસ જ્ઞતને બ્રાતૃબાવથી જ્ઞેષ્ઠને ન્યાતી બેદ ન માનતાં આપણાથી બને તેમ તેઓનું બહું કરવું, એ બ્રાહ્મધર્મ છે જ એ ધર્મ માને છે તેને બ્રાહ્મધર્મી કહે છે. એ ધર્મ માનનાર ક્રોધની વિવાહ પદ્ધતિ અવલપીને લગ્ન કરના નથી, કારણુ કે તે ધર્મના વ્હેમ માનવામાં આવે તેથી બ્રાહ્મધર્મની વિવાહ પદ્ધતિ જુદી રીતની ચર્ષ છે. તે લગ્ન સરકારમાં મંજુર થાય તેને માટે કાયદો કરાવ્યો છે તે કાયદાને સિવિલ મેરેજ આક્ટ કહે છે.

બ્રાહ્મવિવાહમાં ન્યાત જ્ઞતનો તદ્દાવત નથી, ક્રોધ પણ જ્ઞતનો વર અથવા કન્યા દોય, એક જણાની પુષ્પ ઉમ્મર થત હોય અને એક બીજાને પસંદ કરીને તેઓ લગ્નના ગાંઠમાં જ્ઞેષ્ઠવા વા હોય તેઓ સરકારના એક માણુમની સામે કરાર કરે અને તેના ઉપર ત્રણ સાક્ષીઓ આવે તો તે લગ્ન મંજુર થાય છે. ગમે તે જ્ઞતની સ્ત્રી કે પુરૂષ કંઈ પણ ઈશ્વરને મધ્યસ્થ નહિ કરતા ફક્ત એક સિવિલ મેરેજના કમીશનની સામે ત્રણ માણુસોની સાક્ષીથી કરાર કરે તો તે લગ્ન કાયદેસર થાય છે બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારકોએ તેમાં આટલો પોતાની તરફથી વધારો કર્યો છે કે, કન્યાના ધર્મમાં

બધા ઝોળખીવાને નોતરીને એક સાઈ દીવાનખાનું સણુમારીને પૂજા, પોત્રાં, દીવા બાતીથી શોભાયમાન કરીને વગ ગાડીમાં બેસીને તેની જોડે તેમના ઝોળખીતા સાન્નમદાનની ઠળથી બ્યારે દિવસ મુકરર કર્યો હોય-તેમાં જોશીના મુદ્દતની વરર નથી-તે દહાડે આપીને નોતરેલાની અનુમતી લઈને કન્યાનો ધામ પોતાની છોકરીને વરને સપ્રદાન કરે છે. તેની પહેલાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીને લગના શુભ મમમા મદદ માગે છે, પછી એકમેકને એ તમને ગમે છે કે નહિ, જોની જોડે લગ કરવા ઇચ્છોછો કે નહિ, તેને તમે શુભ દુઃખમા બાગિયણુ કરશો કે નહિ વગેરે સવાલો પૂછીને ખાતરી કરે છે કે તેઓ જેલ લગન કરવા ઇચ્છે છે. પછી તેમને વર તરફથી ને કન્યા તરફથી કંઈક અલકાર આપ્યા પછી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરાને પછી પ્રચારક તથા ણીજો કામ સામે બ્રાહ્મો વર કન્યાનો દાય બલીને બેલો જોડે છે. પછી તેનાપગ પૂલની માળા વીંટાળીને પછી પ્રચારક, તમે આજથી જેલ એકન થયાં, જેલજો હવે એકમેકનાં સુખદુઃખ ઉપર નજર સખવી. તમાઈ ને છે તે તેમનું ચકુ, તેમનું છે તે તમાર ચકુ. હવે તમે સંપીને ચાલજો તમારે સસારમાં બહુ વિપતિ પડશે તોપણુ એકમેકને છોડતા ના વગેરે ઉપદેશ આપે છે.

પછી ઈશ્વરની મુતિ કરીને જોડાને બળ આપવાની પ્રાર્થના કરે છે, ત્યાર પછી તે પ્રમંગને અનુસરતા ગાયનો ગાવામાં આવે છે આવનારને શોભન કરાવવામાં આવે છે અને ખુશાલીમાં કેટલીક વગાઓ દાન આપવામાં આવે છે. આવનાગજો ખુશી થતાં પોત પોતાને ધર સીધારે છે. આવી રીતે બ્રાહ્મવિવાહ થાય છે

વાચનાર! આ લગનું સારા નથી એક કલાકમાં લગ થાય એ કેવી મજાની વાત છે ડિંદુઓમાં ચાર પાય દહાડા સુધી હવન મણુપતી વગેરેની પૂજા થયા પછી વર કન્યા પાપથી મુક્ત થાય ત્યારે લગ કરવાની રીતિ છે પણુ મુસલમાન, અથેજોમાં પ્રકલ બે કલાકમા લગ થાય છે. શું તમામ ધ્યાનમા બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ ઉતરતી નથી ઈશ્વર એક છે તે શુ તમે માન્યા નથી, લગનમાં મદ શાંતક સામાટ જોઈએ ? આકાશમા મદ

ફરે છે, તે શુ પૃથ્વીના માણુઓને હાનિ કરી શકે ? એ તો બ્રાહ્મણુબ્રાહ્મણે
 મોતાનુ હોજરુ ભરવા માટે આવી આવી જનારો શોધીને તમને વડેમમા
 નાખ્યા છે ને ખરી રીતે લગ્ન કહેવામા આવે તો તે ફક્ત બેડની સમ
 તિજ લગ્ન છે એક મેકમા મળવુ એજ લગ્ન છે ફક્ત બહાગની લગ્ન
 ક્રિયા એ ખરી ક્રિયા નથી.

પ્રકરણુ ૯૮ મું.

મને ધનુર્વા થયો. હું મરતો બન્યો.

હુ લાહોરમા આપુ નવીનચદ્ર રાયની કન્યા ક્ષેમ તકુમારીના લગ્ન થયા
 પછી રહેવા લાગ્યો આપુ નવીનચદ્ર રાયના ઘરમા ભોયતળીએ એક નહા
 વાની ચોરડી હતી, તેમા ઉચ્ચો પાણીનો નાગ હતો તે નાગની ડુચી ઉપર
 હતી તે હાથ લાંબા આધી ઉભાતી નરોતી તેથી તમા એક કેમરશીનતુ
 ટીન રાખ્યુ હતુ તેના ઉપર ચઢીને નાગ ઉઘાડવામા આસતો હતો હુ દર
 રોજ તેના ઉપર ચઢીને નાગ ઉઘાડતો હતો પણ ભોગલેગે ક્ષેમ તકુમારી ॥
 લગ્ન થયા પછી એક બે દહાડે હું જ્યે ટીનની પેગી ઉપર ચઢ્યો કે તરત
 પેટી ખરીને હુ ચીતાપાટ પડી ગયો પડવાથી તે ચોરડીની સ્ટાપડીનો નકુચો
 મારી ડોકની ઉપર માથાની પછવાડેના ભાગમા લાગ્યો તેથી એક મીનીટ
 હુ બેશુદ્ધ જ્યે થયો થોડુક લોહી નીચ્યુ. ત ત હુ ઉપર જઈને હોમિયો
 પેથિકનુ પાનુ લગાડીને ખાટલાપર સૂતો થોડીક અશક્તિ જણાવના લાગી
 ઘરમા આપુની બહરીએ મારી બખર અતર પૂછી મે બધુ કહ્યુ મને તેમણે
 દિલગીર થઈને સુઈ રહેવા કહ્યુ, તે પમાણે આપુ બ્યારે આવ્યા ત્યારે તે
 પણ દિલગીર થયા પછી મે ખુ ક, થોડુ લોહી નીચ્યુ હતુ મે અમુક
 ઔપધનુ પોતુ મુક્યુ હતુ તેથી તે બધ થયુ જીજે દહાડે હું બ્યા ત્યા
 જવા લાગ્યો પબળી મિત્રોને મીઠાઈ મોકલના માટે હુ સુરજનસિહની
 દુકાનપગથી મીઠાઈ લા યો તેમજ મે પણ આધી મને લોહી નીચ્યુ હતુ

બધા ઝોળખીતાને નોતરૂંને એક સાઈ દીવાનખાનુ સણગારીને પૂત, પાંચાં, દીવા ખતીથી શોભાયમાન કરીને વર ગાડીમાં બેસીને તેની બેડે તેમના ઝોળખીતા સાજનમહાજનની દબથી બ્યારે દિવસ મુકરર ક્યો હોય-તેમાં બેઠીના મુહૂર્તની જરૂર નથી-તે દહાડે આવીને નોતરેલાની અનુભવી લઈને કન્યાનો બાપ પોતાની છોકરીને વરને સપદાન કરે છે, તેની પડેલાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીને લગ્નના શુભ કામમાં મદદ માગે છે, પછી એકમેકને એ તમને ગમે છે કે નહિ, એની બેડે લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો કે નહિ, તેને તમે શુભ દુષ્પણ બાગિયબુ કરશે કે નહિ વગેરે સવાલો પૂછીને ખાતરો કરે છે કે તેઓ બેડે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે, પછી તેમને વર તરફથી તે કન્યા તરફથી કંઈક અગદાર આપ્યા પછી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીને પછી પ્રચારક તથા જીએ કોઇ સારો બ્રાહ્મો વર કન્યાનો દાય જાહીને બેઠેને બેડે છે પછી તેનાપર પૂવની માળા વીંટળીને પછી પ્રચારક, તમે આજથી બેડે એકમ થયાં, બેડેએ હવે એકમેકનાં સુખદુઃખ ઉપર નજર રાખવી. તમારું જ છે તે તેમનું ચર્ચું, તેમનું છે તે તમારું ચર્ચું. હવે તમે સંપીને આલજો તમારે સમારમાં બહુ વિખતિ પડશે તોપણ એકમેકને છોડતા ના વગેરે ઉપદેશ આપે છે.

પછી ઈશ્વરની મુતિ કરીને બેડેને બળ આપવાની પ્રાર્થના કરે છે, ત્યાર પછી તે પ્રમંજને અનુસરતા ગાયનો ગાયામાં આવે છે આવનારને બોજન કરાવવામાં આવે છે અને ખુશાલીમાં કેટલીક જગાએ દાન આપવામાં આવે છે આવનારઓ ખુશી થતાં પોત પોતાને ધર સીધારે છે. આવી રીતે બ્રાહ્મવિવાહ થાય છે

વાચનાર! આ લગ્ન શું મારા નથી એક કલાકમાં લગ્ન થાય એ કેની મજાની વાત છે દિદુઓમાં ચાર પાચ દહાડા મુધી હવન મણપતી વગેરેની પૂજા થયા પછી વર કન્યા પાપથી મુક્ત થાય ત્યારે લગ્ન કરવાની રીતિ છે. પણ મુસલમાન, અબેજોમા ફક્ત બે કલાકમાં લગ્ન થાય છે. શું તમાન ધ્યાનમાં બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિ ઉતરતી નથી. ઈશ્વર એક છે તે શું તમે માનવા નથી, લગ્નમાં મદદ શાંતક શામાટે બેઠેએ ? આદાશમાં મદ

કરે છે, તે શું પૃથ્વીના માણસોને હાનિ કરી શકે ? એ તો બ્રાહ્મણબાધએ પોતાનું હોજરું ભરવા માટે આવી આવી બનાવટો શોધીને તમને વહેમમાં નાંખ્યા છે. જો ખરી રીતે લગ્ન કહેવામાં આવે તો તે કક્ત બેઉની સંગ-તિજ લગ્ન છે. એક મેકમાં મળવું એજ લગ્ન છે. કક્ત બહારની લગ્ન ક્રિયા એ ખરી ક્રિયા નથી.

પ્રકરણ ૯૮ મું.

મને ધનુર્વા થયો. હું મરતો બન્યો.

હું લાહોરમાં બાબુ નવીનચંદ્ર રાયની કન્યા ક્ષેમંતકુમારીના લગ્ન થયા પછી રહેવા લાગ્યો. બાબુ નવીનચંદ્ર રાયના ઘરમાં ભોયતણીએ એક નહાવાની ઝોરડી હતી, તેમાં ઉચ્ચો પાણીનો નળ હતો. તે નળની કુંચી ઉપર હતી તે હાથ લંબાવ્યાથી ઉઘડતી નહોતી. તેથી ત્યાં એક કેરોશીનવુ ટીન રાખ્યું હતું તેના ઉપર ચઢીને નળ ઉઘાડવામાં આવતો હતો. હું દર-રોજ તેના ઉપર ચઢીને નળ ઉઘાડતો હતો પણ ભોગજોજો ક્ષેમંતકુમારીના લગ્ન થયા પછી એક બે દહાડે હું જવો ટીનની પેટી ઉપર ચઢ્યો કે તરત પેટી ખસીને હું ચીત્તાપાટ પડી ગયો. પડવાથી તે ઝોરડીની સ્ટાપડીનો નકુચો મારી ડાકની ઉપર માથાની પહવાડેના ભાગમાં લાગ્યો. તેથી એક મીનીટ હું બેશુદ્ધ જવો થયો. થોડુક લોહી નીકળ્યું તરત હું ઉપર જઈને હોમિયો-પેથિકનું પાતું લાગાડીને ખાટલાપર સૂતો થોડીક અશક્તિ જણાવવા લાગી. ઘરમાં બાબુની બધરીએ મારી બળર અંતર પૂછી. મેં બધું કહ્યું. મને તેમણે દિલગીર થઈને સહ રહેવા કહ્યું, તે પ્રમાણે બાબુ જ્યારે આવ્યા ત્યારે તે પણ દિલગીર થયા. પછી મેં કહ્યું કે, થોડુ લોહી નીકળ્યું હતું. મેં અમુક ઔષધનું પોણુ મગ્યું હતું તેથી તે બધ થયું. બીજે દહાડે હું જ્યાં ત્યાં જવા લાગ્યો. પબ્લિ મિત્રોને મીઠાઈ મોકલવા માટે હું સુરજનસિદ્ધની કુશનપરથી મીઠાઈ લાગ્યો. તેમજ મેં યજુ આપી. મને લોહી નીકળ્યું હતું

તેની પરવા નહિ સંખતાં હું ખટાસ મીઠાસ વગેરે મારી મરણ પ્રમાણે ખા-
વા લાગ્યો. જાખમ પર ધીરે ધીરે પોપડો બધાવવા લાગ્યો. હું લાહોરમાં
ઉઘાડે માથે ફરતો હતો. ત્યારે મને માથામાં જાખમ થયો હતો તે વેળા-
એ ભર શિયાળો હતો. લાહોરનો શિયાળો સખ્ત હોય છે. હું ઉઘાડે માથે
પગમાં દક્ષણી જોડા અને એક ગરમ કોટ પહેરીને લાહોરમાં ફરતો હતો
અને મારી મરણ પ્રમાણે ખટાસ મીઠાસ ખાતો હતો.

જેટલા રોગ થાય છે તે નિયમ ઉલ્લંઘન કરવાનું કૃણ છે. તે હું
પહેલાં કંઈક જાણ્યો હતો પણ વાચાપર ખટાસ મીઠાસ ખાવી નહિ તથા
શીતમા ફરવું નહિ તે હું જાણ્યો નહોતો. મને માથાપર કંઈ પણ દુઃખાવો
થતો નહોતો તેથીજ હું નિયમ તોડીને બમતો હતો. ધીરે ધીરે નિયમ
તોડવાનું કૃણ ઉત્પન્ન થયું. પહેલાં મારી કમર દુઃખવા લાગી, મેં ધારું કે
બેસી રહેવાથી આમ થતું હશે તેથી મેં એકામાં ફરવાનો વિચાર કર્યો.
એક ચાલવાથી આખા શરીરના સાંધા ઢીલા થાય છે અને સારી કસરત
થાય છે. તેનાપર બેસવામાં મને બહુ મજા પડે છે. આજ કાલ પણ
એકો મજા છે તો હું ખુશીથી બેસું છું. મજાખુત બાંધના માણસને મારે એકો
એ કસરત કરવાનું કામ સારું છે હું એકામાં બેઠો, કંઈક કમરનો દુઃખાવો
આણે થયો. પછી થોડીવાર પછી ફરીથી કમર દુઃખવા લાગી, હું પાછો
એકાપર સવાર થઈને ફરી આવ્યો. આવી રીતે ત્રણ ચારવાર એકાપર
બેસીને ફર્યો પણ દુઃખાવો આણે થયો નહિ. મેં સવારે જાણુ નગીનચંદ
રાયને કમર દુઃખવાનું કહ્યું, તેઓએ ડાક્ટર આવે ત્યારે બતાવવાને કહ્યું,
ધરનો ડાક્ટર સ્ત્રીમખાં કરીને હતો ત્યારે તે આવ્યો ત્યારે હું ફરવા
ગયો હતો, જાણુએ વાત કહી. તેનાપરથી તેજે મરો ઉકાળીને પીવાનું કહ્યું,
હું આવ્યો ત્યારે મરીનો ઉકાળો કરીને પીધો કંઈ પણ ફર પડ્યો નહિ.
સવારે વધારે પગ તથા કમર દુઃખવા લાગી જાણુને કહ્યું જાણુએ કહ્યું કે,
સ્ત્રીમખાં દમખાં દારપીતાલમાં દરી, ત્યાં જઈને રેખાડીને ઓગળાવો.
હું તરત અનાડળીની ખાસે દારપીતાલમાં ગયો પણ માનથી બહુ મુરકેમીથી
જવાણું. રસ્તામાં કેટલીક જગ્યાએ બેઠા પછી ધીરે ધીરે ત્યાં પહોંચ્યો. ડાક્ટર

રહીમખાંનને વાત કહી. તેણે તરત ગને કહ્યું કે તમે ઘેર જાઓ, ધગમાં
 મોન્ન ઘાલજો. તમને ધનુર્વા ચયો છે. તેથી તમે હવે ધરથી બહાર નીક-
 ળતા ના. ગરમીમાં રહેજો. હું યોડીવારમાં આવું છું. હું ત્યાંથી નીકળ્યો.
 કેટલીક જગાએ ખેસતો ખેસતો ઘેર પહોંચ્યો. ધગમાં આવીને બાપુને વાત
 કહી એટલામાં ડાકટર રહીમખાંન આવ્યો. તેણે મને તપાસ્યો. કંઈક
 અગ્રેજીમાં વાત કરીને ચાલ્યો અને સાંજના આગવાનું કહી ગયો. હું તરત
 હોમિયોપેથિક મોપડીઓ લઈને ધનુર્વાનું વર્ણન વાંચવા લાગ્યો તેમાં લખ્યું
 હતું. એ રોગમાં હજારે એક માણસ જીવે છે એવો ભારે રોગ છે. તે
 જખમ પડયાથી સ્નાયુમાં તાણુ થાય છે તેથી ધનુપના જેવું શરીર વાંકું
 વળે છે. ધનુર્વા બહુ બયાનક છે, તે મેં જાણ્યું. હું કંઈ ડરો નહિ. હું
 મરવાને ડરતો નહોતો, ઈશ્વરની જેવી ઈશ્વજ દર્શો તે થશે. આપણું કંઈ
 કામ આવતું નથી એવો મારો નાનપણથી વિશ્વાસ હતો અને હજી પણ
 છે. ઔષધ લેતું એ ફક્ત કુદરતને મદદ આપવાને માટે છે. ઔષધ કાઢને
 જીવાડતું નથી. હું ડરો વગર તેના ઉપાયો વાચવા લાગ્યો. બાપુને એ વાતની
 મેં ખબર આપી. બાપુએ દીકરાસો આપ્યો, કંઈ નહિ એ સહજમાં સારું
 થઈ જશે. સાંજે ડાકટર આવ્યો. તેણે મારી અવસ્થા જોઈ. હું પણ બોલવા
 ચાલવામાં હોશિયાર હતો. ડાકટરે વિચાર કરીને બાપુને કહ્યું કે, અહિયા
 ધનુર્વાની સારી માવજત થશે નહિ તેને હાસપીતાલમાં લઈ જવામાં આવે
 તો ઠીક. તેને માટે એક ઓરડો જુદો કરી આપીશ તેમાં તે જ રહેશે અને
 તેમના મિત્રો મળવા આવશે તે ખેસજો બાપુએ તો જેવી તમારી ઈશ્વજ
 આવું કહ્યું પણ હેમલતા તે સાંભળીને રોવા લાગી અને બોલી નહિ, નારા-
 યણુને અહિ જ રાખો. હાસપીતાલમાં મોકલશે ના. હેમલતા બહુ રોષ
 તેની સાથે તેની છાકરીઓ પણ રોઈ. પણ મેં તેમને સમજાવીને કહ્યું કે,
 હાસપીતાલમાં ગયાથી હું સારો થઈશ. ત્યાં મારી સારી દવા થશે, એવું ડાકટર
 સાહેબ કહે છે. હું ત્યાં જઈને સારો થઈને પાછો આવીશ. તમે રોવો ના
 આવી રીતવું મેં દિ મતથી કહ્યું. આથી હેમલતાએ રોતાં રોતાં કહ્યું કે,
 તમારી ઈશ્વજ તથા ડાકટરની ઈશ્વજા એવીજ છે તો જાઓ, પણ જરા પણ

મને રહીમખાંને દવા આપી તેથી ધીરે ધીરે હું જરા શુદ્ધિમાં આવ્યો. હવે જીવાની આશા ઉપન થઈ. ઝકટર રહીમખાં દરરોજ બે વખત આવતો હતો. તેણે મારી જેવી સેવા કરી છે તેને માટે ગમે જોટલું આપીએ તો તે થોડું છે. પણ તે બધા ઝકટરે બાથુની પાસેથી મારી હકીકત સાંભળીને એક અડધી પણ લીધી નહિ. બાથુએ ૫૦ રૂપીઆની નોટ મોકલી હતી પણ તે તેણે પાછી વાળીને લખ્યું કે જે માણસ ઉપર તમે નિસ્વાર્થ પ્રેમ રાખીને મિત્રતાનું કામ કરો છે, તે માણસ મારો પણ મિત્ર છે. આ વિશે હું જ્યારે તદન સારો થયો હતો ત્યારે મને બાથુએ કહ્યું. હું તે સાંભળીને આનંદથી મારી આંખમાં પાણી આવ્યા. જ્યારે જ્યારે હું એ વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે ઝકટર રહીમખાંની નિસ્વાર્થ પ્રેમની વાત યાદ આવ્યાથી આંખમાં જળ જળિયાં આવે છે. હાલમાં આ પ્રકરણ લખું છું તે વેળાએ પણ મને આંસુ આવે છે. મુક સુધારું છું તે વેળાએ રોવુ છું. પછી હું ધીરે ધીરે સારો થયો. જેમ જેમ હું સારો થતો ગયો તેમ તેમ મને બચકર સ્વમાં આવતાં. સ્વમાં હું કોઈ વખતે જોતો કે હું એક આગબોટમાં લદાઈ કરવા ગયો છું ત્યાં લદાઈ કરે છું કોઈ વખતે બિયાબાન જગલમાં ફરતો ફરે છું. કોઈ વેળાએ મને બે પુત્રો થયા છે. એમ મને લાગે છે તે તાઢથી ક્રુને છે. મેં મારા જોડવાના ગરમ કપડાંના બે કકડા કરીને ખાટલાપરથી નાખ્યા, ખરેખર એ દવાનું કામ હતું ખરૂં પણ તે સ્વમાં જોયલા દેખાવને ખરૂં સમજીને શાલ ફાડી નાખી આવી રીતે દરરોજ કંઈને કંઈ સ્વમાં આવતા હતાં.

બાથુ નવીનચંદ્ર રાયને મારા મંદવાડમાં ધણા પૈસા ખર્ચ થયા. બે મોંજુસોનો પગાર, દરરોજનાં ૦૮-૦૧૧ ની દવા, અને મારા પડને માટે જાતજાતના ફળ મેવા વગેરે તથા મને આરામ મળે તેને માટે આરામ ચેર તથા શોકા ખરીદ્યા તે જુદા.

લાહોરમાં હું શ્રીમતી દરદેવી નામની વિધવા સ્ત્રીને જાણતો હતો. તેનો બાઈ સેવારામ ખારિસ્ટર થયા ઈંગલાડમાં ગયો હતા તેનો આપ લાહોરમાં મોટો ઈન્જનિયર હતો. હરદેવી બાથુને ત્યાં વખતો વખત આવતી તેથી વાગ કરવાનો પ્રસંગ મને થયો હતો. એ બાઈ હિદી સારી કવિતા લખે

છે. હાલમાં અસ્હાખાદમાં હાલા રાસનકાક આરિસ્ટરની જોડે પુનવિવાદ કરીને રહેલી છે. હરદેવી મને મારા મંદવાડમાં જોવા માટે આવતી. ખાખુ મારે માટે બહુ ખર્ચ કરતા હતા તે જોઈને ખાખુને મદદ આપવા માટે તેણે પોતાના ઘેરથી ૫૦ રૂપીઆની નોટ મોકલી અને લખ્યું કે આ રૂપીઆ ના-રામજીના મંદવાડમાં ખર્ચજો. પણ ખાખુએ તે કંઈ પણ ખર્ચ નહિ. ખાખુ નવીનચંદ્ર રાથે પોતાના ગીરથી ખર્ચ્યા. હું જ્યારે સારા થયો ત્યારે મને હરદેવીના ૫૦ રૂપીઆ આપ્યા અને કહ્યું કે એ રૂપીઆ તું રાખ.

હું ધીરે ધીરે સારા થયો. ગાંડીમાં જોસીને આસપાસ ફરવા લાગ્યો. મારો હાથ ધુન્વતો હતો. માનમાં શક્તિ નહોતી. હું તથ્યાર મહિના ખીમાર રહ્યો. ખીમારીથી સારા થવાથી મને બહુ ભૂખ લાગતી. હું બહુ આવાનું માંગતો પણ મને થોડું થોડું ખાવાનું આપવા માટે ઝડટરે કહ્યું હતું તેથી મને માયજ થોડું થોડું ખાવા આપતાં. મારા મંદવાડ માંજળીને ખાખુની મોટી દોકરી હેમન્તકુમારી, કલકત્તેથી મારી સેવા કરવા આવી એટલામાં હું સારા થયો.

મેં ચાર મહિના સુધી કોઈને પદાર્થ લખ્યા નહોતા તેમજ વાંચ્યા નહોતા. ન્યુસપેપર, ચોપાનિયા વગેરેના પદ્ય ગયા હતા હું તે વેળાએ ગુન્ગ રાતી તથા દિહી ચોપાનિયામાં થઈ સંખ્યતો હતો. તે બધા મને મકત મળતાં હતાં. જ્યારે મારામાં જરા શક્તિ આપી ત્યારે હું પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા લાગ્યો તેમાં મારા બાઈ વિદુલના કેટેલાક પત્રો હતા તેને પત્રનો ઉત્તર નહિ મળ્યાથી વારંવાર પત્રો લખતો હતો તેમજ માધવરાવના પત્રો પત્રો હતા. સૌરાષ્ટ્ર રૂપજીના એક અંકમાં મારું દુકુ જીવનચરિત લખેલું જોયું. હું જ્યારે જીવનગદ ગયો હતો ત્યારે મને પણજાઈ સરિદા કે જે સૌરાષ્ટ્રરૂપજીના અધિષ્ઠિત હતા તેમજ મને વાતના પ્રસંગમાં મારા જીવનનો વિષય જાણી શકી હતો તે તેમજ ઉપયોગમાં આણ્યો હતો. જે વિષય આપવામાં આવ્યો હતો તે અદિ આપરામાં આવે છે.

“શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર.”

આ રસ પ્રસિદ્ધ મદામાપુરજ કાલુ ઠા ધ્યાના ઠા ઠેના ઠા ઠેવા ઠા ઠેવા ઠા ઠે

વગેરે જાતની પૃષ્ઠા અમારા દરેક વાંચનારને અને વિશેષે કરી ધણું ચોખાનીયાં વાચનારને ધયા કરતી દુરો કેમકે એમણે દાહદાહમાં વિધવાનું જાણે સાણું ચાલતું હતું છે. અને આ બાબત અમારા સાધનાંધ આર્યસુખાધના રાષ્ટ્રમાં બાંધીએ દેએ-
 “ આજ કાલ્ય એમના બૃહસ્પતિરૂપે નિવર્યાથી વિભૂષિત યદામા ગુજરાતી મારિક-
 ચોખાનીયાં પૈકી ગોડાંજ બેનસીળ રહેતાં હશે એવા સદુદ્યોગે કરીને એમણે વિશેષતઃ
 ગુજરાતી પ્રજાની નિઃસ્વાધીપણે અચ્છી રીતો બળની છે અને બળવે છે જેને માટે
 ગરનો ગુજરાત એમનો આશ્રય છે. ” અમારા જાણમંધના જાણમાં અને એટલે
 સુધારો કરીએ છીએ કે તેમણે ગુજરાતીનું નહિ પણ હિંદુસ્થાની ભાષામાં છપાતાં
 ચોખાનીયાંને પણ આ સાદાણીમાં વિસાર્યા નથી એટલું નહી પણ કેસરે દિ દ
 વગેરે કેટલાંક વર્તમાનપત્રને પણ તેનું સાલુ પોને છે કેટલાક શ્રીમત લોકો આજ
 સમયા એકવાર સાદાણું કરીને હવે તેમને છે પણ અમારા આ મહાત્મા તે
 સાદાણીનો વરસાદ વરસાવે છે અને તે પણ જેને જેવું ધટે તેવું બાળગિમા બાળ-
 કાને ઉપયોગી દુ કા દુ કા વિષયો, તન્દુરસ્તી પ્રકારમાં વૈદ્યકના વિષયો, આત્મજ્ઞા-
 નવર્ધકને વેદાંતના વિષય, અને ખેતીવાંડીના ચોખાનીયાંને તેના ઉપયોગી વિષયો
 ધન્ય છે તેની માતા પિતાને.

“ આ મહાત્મા આપણા ગુજરાતી છે અને તે સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) જમિનું
 એક રત્ન છે ” આ વાચ્ય સાંભળી કહો ગુજરાતી અને વિશેષત સૌરાષ્ટ્ર મગરનેદિ
 ધાય ? સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવા છુપા અને જાણધાર્યા રત્ન નીકળી આવે છે. આપણે શુ
 નવત્તીએ કે આવા કેટલાં રત્ન આ દેશની જમિનમાં ભર્યા હશે ?

શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર ઓહીજીના નનેગ્જર મારામા આવ્યા હતા અને ૫-૭
 દિનસ રહ્યા હતા તેઓ દીનબ દરના વતની અને નાતે બ્રહ્મજ્ઞની છે તેમના પિતા
 હેમચંદ્ર મુળમજા જઈને રહ્યા તેથી પોતે મુળમજા જઈયા તેમની ઉમ્મર ૬૭ ૨૮
 વર્ષની છે, તબીયતે શાંત, હસમુખે એહેરે ડાળડાવ વિનાના તમામ સાદા સિખાસના
 છે પહેરવામાં એક બોલીયુ અને કોટ ખુલ્લે માથે રહે છે તેની આકૃતિને કોઈ ખરે
 ખરા નિસ્પૃહી અને સ્વતંત્ર માણુચના જેવી છે તેમણે સ સારની ધુસરી માથે લીધી
 નથી અને લેવાતા પણ નથી તેમને પુછીએ છીએ કે તમે શુ ધવો કરો છો ? ત્યારે
 તે કહે છે કે “ લખતુ અને વાચતુ ”, તેમનો કેટલીક બાબતમાં મુખ્ય અભ્યાસ છે તે
 ચોક્કસ યદી શમ્યુ નથી પણ અજ્ઞેષ અને સ સ્વતંત્રમાં સાચું જ્ઞાન મેળવ્યુ હોય એમ
 જણાય છે તેઓ કોઈના નોકર નથી તેમ આજીવી કરવા અહાતા નથી વેપાર વણુલ
 કરતા નથી તેમને લાહોરના પ્રખ્યાત બાણુ નવીનચંદ્ર રાય સાથે માદી મિત્રતા

યથ જાણી તેમનો અરથ પુરો પાડે છે અને તે આજો દહરડો પુસ્તકો વાંચી તેમાંથી ઉમદા સમદ કરે નવ્ય છે.

તેમનું કુટુંબ હજી આજ દીવમાં છે તે તેમના એક વાઈ લક્ષ્મીચંદ (૧) * ખ સાળીયામાં નોકર છે.

અમે જ્યાં સુધી તેમને ગળ્યા નહિ હતા ત્યાં સુધી તેમના નાગ તથા બાપાની શૈક્ષી ઉપરથી કોઇ દક્ષિણી દરો એમ અનુમાન કર્યો હતો. પણ તેમ કરવાનો તેનો હેતુ ગુજરાતી બાપાને પ્રીટ કરવાનો છે, કયાક કયાંક ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાં પણ ફેર આવે છે એજ દક્ષિણી લખાણની ભાંત્યુત્યાદક છે, પણ તે લખવાનું ધણું અને એકલે હાથે લખવું તે સાથે ઘણાં વર્ષથી હિંદુસ્તાનની સોનાતને કીચે રહી નહીં દરો પણ તે વિષયો ઉમદા અને લખાણ છટાળ ધ તેની આગળ પ્લગોહિ દોષાગુ-
જસદ્ધિપાતૈનિમજ્જર્તીદોઃ ફિરણાપ્વિવાંકઃ પ્રમાણે ન છલું ગણાય

તેમણે આજ સુધીમાં નાનાં મ્હોટાં ધણાં પુસ્તકો ગાદાર પાડ્યાં છે' હાવમાં એક આર્યશીતિ નામનું પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે જેમાં પ્રાચીન આર્યોની સ્થિતિ રીતિ વગેરેનું ખ્યાંત પુરાતન પુસ્તકોમાંથી સમદ કર્યું છે અને તે ઉપાવવા ધારે છે પુસ્તકો ઉપાવી તેઓ તેમાંથી નફો મેળવવા ચઢાતા નથી. ગાત્ર દેશની સેવા બનવવી એજ તેનો હેતુ છે.

શ્રીનારાયણ હેમચંદ્ર જેવા સાગર પુરવો હિંદુસ્તાનમાં ગ'ડયા રહે તે આખ-
ણા દેશની સ્થિતિ હુ કી મુદતમાં મુધરે.

સારાણદર્પણ શ્રીસેખર ૧૮૮૪"

તેના સિવાય ખીજા કેટલાક માસિક એપાનિયામાં મારા વિષયો આ-
વેલા બેધને પ્રુથી થયો.

હવે મને લાહોરમાં રહેવું પડ્યું પડ્યું નહિ. હું ઘરમાં કેદી તરીકે રહ્યો હતો. હવે પાણી-ફેર કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. હું મારા જાઇવિ-
કુલની પાસે ખબાગીઆ જવાની ધારણા કરીને તે વાન બાથુને કહી બાપુ મારા જાઇના વિશે જાણતા હતા. પણ તેનો પતો તેમજ નવજાગ્યા નહોતો. જ્યારે હું એમાનમાં હતો ત્યારે તેમણે મને વિદુલનો પતો પુચ્છ્યો હતો. પણ તે વેળાએ આરનું રાજ કહ્યું હતું, તે અફ જાણીને તેમણે ત્યાં મારા મંદ-

* પણ મારા કાઇ વિદુલ છે, ના. દે.

વાડના સમાચારનો તાર ક્યોં પણ તે નહિ પહોંચતાં માછો આવ્યો. તે પ્રમાણે ખીછ વખતે ખીજ પતાથી મોકલ્યો તે પણ પાછો આવ્યો. મારે ખંભાણિયા મારા ભાષને ત્યાં જવું છે એવું કહાથી તેઓએ જવાની હા- કહી, તરત તેમણે હરદેવીએ મારી મદને માટે બાથુને મોકલેલા પં ૩- ખીઆ આવ્યાને ખીજ વધારે કેટલા ન્તેય છે તે પૂછ્યું. મેં કહ્યું કે આટલા બસ છે.

વાંચનાર ! તમે અહિંયાં બાથુનો સ્વભાવ જ્ઞેયો હશે. શું તગારા ભાષમાં આવે ભાવ હો કદાચ કેટલાકમાં હશે. પણ મિત્રોમાં શું આવા ભાવ હોય છે ? કદાચ કેટલાકમાં હોય. પણ દુનિયા ધણીજ સ્વાર્થી છે. તેનાં દષ્ટાંત પુષ્કળ મળે છે. નિઃસ્વાર્થના દષ્ટાંત ક્વચિત મળે છે. તેથીજ મેં પહેલાં લખ્યું હતું કે, બાથુજી તમે મને જે શિક્ષણ આપ્યું છે, તેવું શિક્ષણ કોઈએ આપ્યું નથી. ખરેખર તમે મારા આદર્શ છો.

હું જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો એટલામાં હાર્ષીત લનો હેડ ક્લાર્ક ભાલા ગંગમલ મને મળવા આવ્યો. તેણે કહ્યું કે તમે સારા થયા છો એ વાત ઝકટર રહીમખાને સરજન સાહેબને કહી છે તેથી તેઓ તમને જ્ઞેવા ઇચ્છે છે. તેમણે કહ્યું છે કે તમારો કેસ મને લેનસ્ટેટ નામના લાંડનમાં નીકળતાં એક અકાઉન્ટાન્સ વૈવક સંબંધી પત્રમાં લખવો છે તેથી ત- મારી ફરજિયાત આવજો. હું ખીજે દલાડે ગયો. તે જ્ઞેને બહુ ખુશ થયો અને મને ગોતાની પાસે બેસાડીને બધી હકીકત પૂછવા લાગ્યો. તે પત્રમાં ટપકાવી લેતો હતો, મારો હાથ ધુળે છે. તે વાત કહી, તરત તેણે મારું કપડાં કાઢીને તપાસ્યો અને કહ્યું કે હું તમને વિજળીની જેટલી મૂકીને ચોડા દિવસમાં સારો કરીશ. મેં કહ્યું કે મારે પાણી ફેર કરવા માટે ઠાકિયાવાડ જવું છે. મારે તેણે કહ્યું કે તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં હાર્ષીનામમાં જઈને વિજળી મૂકાવજો, હું રાત લઈને નીકળ્યો.

મકરણુ દંદ મું.

હું મારા ભાઈને ત્યાં ખંભાળિયે જવા નીકળ્યો.

હું જોઈદારથી ખંભાળિયા મારા ભાઈ વિદુલની પાસે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ઠયોં પણ નહિ ઉતરતાં એકદમ વધવાણુ આવી તે વેળાએ રાજકોટ કે નવાનગર તરફ રેલવે ધર્ષ નહોતી, હું પણ દિવસે રસ્તાની મજા લેતો લેતો વધવાણુ પહોંચ્યો વધવાણુથી રાજકોટ જવાને માટે બળદના સીધરામ હતાં તેમાં એરીને રાજકોટ પહોંચ્યો.

રાજકોટ.—મારા ઉપર મનઃસુખરામ સર્વસમ વિશેષ કૃપા કરે છે. મારા લખાણો શુદ્ધ થઈને છપાય એવું એ મન પૂર્વક ઇચ્છતા હતા અને તેઓ એ કામને માટે વખતો વખત તેમના કૃપા પાત્ર માણુગોને કહેતા, તે પ્રમાણે મુળકામાં મારું મણિવાવ નબુબાઈને કૃત્યું હતું તથા ઇંગલવાવ હરિલાલને કૃત્યું હતું. તેઓએ કેટલાંક લખાણો સુધારીને પણ અપ્યાં હતાં. પણ બધા કરતાં નવવરામ લક્ષ્મીરામ સુધારી આપે તો બહુજ સારૂ થાય તે માટે મન સુખરામે એક પત્ર તેમના નામ ઉપર અને રાજકોટમાં જુનાગઢના ઉતારામાં રહેવાના બદોળરાતને માટે ત્યાંના માણુસના ઉપર મહૂંમ હરિરામ વિહારીદામે પત્ર લખી આપ્યો હતો. તે મારી પામે ત્યારે જુનાગઢ ગયો હતો ત્યારથી હતો. હવે હું રાજકોટમાં પહોંચ્યો. પહેલો રાજકોટમાં ઘનિવાટે સવારમા પહોંચ્યો હતો. મેં રસ્તામાં સાંભળ્યું કે સવાળી ટ્રેનિંગ કોલેજ છે તેથી હું બારોબાર મારી માંદગીથી ઉઠેલા સુકાયવાં ઘરીરે અને મુસાફરીના મેલાં પહેરેલા કપડાંએ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નવવરામ લક્ષ્મીરામને મળવા માટે મન સુખગમની ચીકૂંની સાથે ત્યાં ગયો. મારા કાલ લેઈને કઈક મારી જોડે વાતો કરી પણ કઈક અભાવની નજરે લેતાં જણાયા હું થોડીવાર એગીને લાગલો મારો સામાન ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મુકાવીને જુનાગઢના ઉતાર તરફ ગયો. પણ ત્યાં કાઈ નહોતું. મહેલો રાહેરમા મહેલો હતો, હું પણ બહુ થાક્યો હતો તેથી મેં સિપાઈને પૂછ્યું

કે અહિં ક્યાં વીસી છે? તેણે પતો બતાવ્યો હતું—જેમ તેમ વીસીમાં પહોંચ્યો અને ખાવા બેઠો. એટલામાં ચુનીલાલ બાપુજી મોઢી અને ઠાલાભાઈ પિતામ્બર દેશરાઈ આવ્યા. મને ખાતાં જોઈને શિષ્ટાચારૂ પૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે નવસરામભાઈ ખાવાને બોલાવે છે, તમે અહિં શામાટે આવ્યા? મેં કપડું કે ભૂખ લાગી હતી તેથી ખાઈને આવું છું. એઓ બેઠા. પછી અમે નવસરામને ત્યાં ગયા, ત્યાં ખાવાનો આગ્રહ થયો. મેં ખાવાનું ખાધું હતું તેથી ખાધું નહિ. ત્યાંજ રહેવાનો આગ્રહ થયો. હું ના હા કહીને આખરે ત્યાં રહ્યો હતું એક બે દિવસ ત્યાં રહ્યો. પછી હું નવાનગર તરફ જવા માટે બળદના શીગરામમાં બેઠો. ગોપાળજી સૂરભાઈએ મને નવાનગરના દિવાન મગનલાલના ઉપર પગ આગો હતો. હું તેમને ત્યાં બે દિવસ રહ્યો. એ અરસામાં જામને મળ્યો. તેની જોડે કંઈક વાતો થઈ. પણ તે વાતો કંઈ એવી ઉતારવા લાયકની નથી નવાનગરનો રાજમહેલ દીઠો, તેના અવેરાંત, ટંકશાળ, ઘોડશાળ, હાથીખાના બાગબગીચા વગેરે દિવાન સાહેબના માથુસે દેખાડ્યા.

જામનગર—નવાનગર દેશી કાઠિયાવાડી રાજ્ય છે. ત્યાની વસ્તી ગુજરાતી કાઠિયાવાડી મિશ્ર છે મોટા ભાગે રૂંટા કંઈક વાંકા ઉભા ટોપીના જેવા વીંટાળે છે. એરાં કાઠિયાવાડીના જેવાં મોટા પનાના શાડલા પહેરે છે અને કોણીથી કંઈક લાખી કાંચળી, ડગલી, પહેરે છે. હાથમા, કાનમાં, નાકમાં પગમાં મોટા મોટા જોડા ધરણ્યાં પહેરે છે. પગમાં તો બેડી હોય એવાં રૂપાના કર્વાં પહેરીને મજાણુતાઈનીં જોળખાણુ આપે છે. ગુજરાતણુના જેવી કાઠિયાવાડી સ્ત્રીઓ નાજુક નથી તેઓ હૂંટ પુટ છે. નવાનગરના પુરૂષ સ્ત્રીઓ કંઈક મોજલાં દીઠાં. તેઓનો પહેરવેશ કંઈ ભભકાદાર જણાયો. નવાનગરમાં મીઠાઈ પણ સારી બનતી જોઈ લોકોને સુખી જણાતા દીઠાં. જામના વિશે લોકોએ જાત જાતની વાત કહી, કોઈ કહેવા લાગ્યા કે રાજ બહુ ઉદાર છે, પણ દિવાન સાહેબ ખર્ચવાની ના કહે છે. રાજ સ્ત્રી લખટ તો ખરો તેથી નવાનગરમાં રાડોનો સુકાળ જોયો, તેમજ પુરૂષો સ્ત્રીઓને લખટ જોયાં. જ્યાં રાજ જેવા છે તેવી ત્યાં પ્રજા થાય છે. મેં ઘણી જ

માએ 'રાગની ચાલ' તથા મોટા માણસોની ચાલ તે શહેરના માણસો અનુકરણ કરે છે એવું મેં જોયું છે.

નંબાનગરમાં જે દહાડા રહીને પછી હું મારા બાઈ વિકૃતને ત્યાં ખંબાળિયે જવડા નીકળ્યો, ત્યાં ટકુના ટાંગા હતા, તેમાં બેસીને ગયો.

હું લખ્યા વગર મારા બાઈ વિકૃતને ત્યાં ગયો હતો. હું જ્યારે લાટોરમાં માંદો પડ્યો, ત્યારે મેં વિકૃતને પણ લખ્યા નહોતા. તેને રાતનાં સ્વપ્નાં આપનાં અને મનમાં શુંનું શું થતું હતું, અને વિકૃત લાટોરમાં પણ લખતો હતો, પણ હું બેભાન અવસ્થામાં હતો તેથી પણ કોણ વાંચે, બાથુને શુભરાતી આવકે નહિ તેથી તેઓ મને વાંચીને કહે એ પણ મારો નહોતો. જે વાંચીને સંભળાવે તો સાંભળનાર કોણ ? તેથી બધા પત્રોની પેઠે મારા બાઈના પત્રો પણ પડી રહેતા હતા. હું જ્યારે ખંબાળિયામાં મારા બાઈ વિકૃતને ત્યાં આવ્યો ત્યારે મને તેણે કહ્યું કે તમારા કાગળ નહિ આવ્યાથી તેમજ સ્વપ્નાંમાં અસંખ્ય સ્વપ્નાં જોયાથી મારા મનમાં કંઈને કંઈ થતું હતું. પછી મેં બધી હકીકત કહી. આટલું તો ખરું છે કે એક લોહીના માણસો તથા ગાદા ગ્રેમી સ્ત્રી પુરુષોનું કંઈ શરીર સંબંધી અસંખ્ય થયાથી ખીંગને કોઈ દ્વારા તેની કંઈક અસર થાય છે. ખંબાળિયામાં મારો નાનો બાઈ વિકૃત એક જીવન કારખાનામાં ઈજીનિયર હતો. તે ત્રીજા કેલાસમાં પાસ થયો હતો. તે ત્યાં પોતાની સ્ત્રી જીવકોર અને પોતાની દીકરી સહિત માટિયાના એક ઘરમાં રહેતો હતો, તેને ઘર પીવાની ટેવ મુંબઈથી પડી હતી, ઘર ત્યાં મળતો નહોતો, તેથી તે કોલનવોટર પીતો હતો. મેં તેને બ્રહ્મા વાચો પણ ટેવ છોડી નહિ. હું બહુ દિલગીર થયો.

વિકૃતને એક દીકરી તે વેળાએ થઈ હતી, તે આસરે એક વર્ષની થઈ હતી. તે મને જોઈને ડરતી હતી કારણ કે હું ઘઠી રખાવતો હતો તે પ્રેમ જાગે શું ધરતી હશે ! તે ખૂબસૂરત હતી. તે મારી પાસે આવતી નહોતી. હું તેને લેવા જતો હતો પણ તે રોતી હતી. તે છોકરી હાલ મરવાની અણી ઉપર છે. તેનું નામ લક્ષ્મી છે. તેને એક સારા પંસાદારના ઘરમાં પરણાવી છે. તેનો વર મરણ પામ્યો. હાલમાં તે લક્ષ્મીને ક્ષયનો રોગ લાગ્યો

પડ્યો છે અને તે મરવાની અણી ઉપર છે.

હું ખંભાળિયામાં એકાદ મહિનો રહ્યો. ત્યાં ડાક્ટર વીરજી ઝીણા દવાખાનામાં હતો. તેને મેં વિજ્ઞાનીની જેટરી લગાડવાનું કહ્યું. તેમણે ધણીક વખત જેટરી લગાડી. તેથી મારો મુજબનો હાથ કંઈક ઝાંઝો થયો.

ખંભાળિયા—નવાનગરનું એક નાનું તાળાનું શહેર છે. ત્યાંની વસ્તી ભાટિયા, લુવાણાની ધણી છે અને ત્યાંનો પહેરવેશ કંઈક દાદિયાવાડી નથા કચ્છીના જેવો છે. ભાષામાં કચ્છીના જેવી છે. ભાષામાં કચ્છી દાદિયાવાડી મિશ્ર છે. ધરણ્યુકે ખંભાળિયાથી માંડવી ધણેજ પાસે છે. ખંભાળિયામાં કંઈ જોવા જેવી વસ્તુ નથી. ધરો નાનાં છે અને રસ્તા પણ સાંકડા છે.

અકરણ ૧૦૦ મુ.

દારકાં.

મારો વિચાર ખંભાળિયાથી માંડવી થઈને દારકાં જવાનો થયો. ત્યાં મેં માંભણ્યુ કે મણિભાઈ માંડવીમાં છે તેથી હું માંડવી તરફ ગયો. થોડીક ખાઈ વટાવવી પડે છે. હું દરિયે કિનારેથી મહવામા જેરીને માંડવી ગયો. દિવાન મણિભાઈ માંડવીમાં હતા. હું તેમના ઉતારામા ઉતર્યો. એ ત્રણ દહાડા મણિભાઈની જોડે રહીને દારકાં જવાની ઇચ્છા થઈ. તરત મણિભાઈએ વહાણનો ખંદોળરત કરાવીને દારકાંના ઉપરીના ઉપર ચીડી લખી આપી. હું દારકાંમાં ગયો.

દારકાં વૈષ્ણવોનું તીર્થ છે. તે તીર્થમાં હજારો પ્રદેશના તીર્થયાત્રીઓ આવે છે. દારકાં ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે મદિરમાં જવાનું ડાબુ ગાયકવાડ આહાણુ સિવાય બધા ઉપર રાા રૂપીઆ લે છે. તે તેની પેદાસ છે. દારકાંની છાપ મરાવવાનું શુદ્રોમાં મોટું મહાત્મ્ય છે. મુદ્રાના આકારના થીકને ગરમ કરીને આગડી ઉપર મૂકે છે તેથી અક્ષરોની જગા આમડીના

ઉપર ઉઠે છે ને અક્ષિરોવાળા આમડી સફેદ થાય છે તે પછી હમેશા તે છે પોતાના ઝોળખીતાને દેશમાં જઈને કહે છે કે અમે દારૂકા ગયા હતા તેની છાપ કેટલાકે ધર્મ સમજીને છાપ મનવે છે. દારૂકોમાં શ્રીકૃષ્ણજીની મૂર્તિના સાધાગ્રથ દહેરાં છે તેને રૂપાના કમાડો છે મુળાઈની મહાનજની દવેલીના જેવા મહિરો છે ત્યા પૂજારીઓ પૂજન કરેછે બધો વહાલાચાર્યની દવેલીના ઘાટ જોયો. બાળગોપાલ હાથમાં ગોળ લાડુ લઈને હાંડવા બેઠા જોયા, તેના વળી કેટલાક સમય સમયના દર્શન થતા ચપનના ભોગ વગેરે દર્શનમાં લોકોની જીડ બહુ જામતી દારૂકા નાનો ખેટ છે ત્યા કેટલાક માના ધરો તથા સાકળ ગરતાઓ છે દેવગો સિવાય ખીલ્લું કંઈ જોવા જેવું નથી, પણ ફક્ત આરે બાળુએ સમુદ્રની લીલા જોયા છે હું દારૂકામાં એક દહાડો રહ્યો દારૂકા મને સાઈ લાગ્યું નહિ કાનથી એક યાત્રાગુ થઈને ગયો નડોનો પણ જોવા માટે ગયો હતો

પછી હું માડવી આજ્યો અને સાથી ખબાળિયે ગયો ખબાળિયામાં કેટલાક દિવસ રહીને નવાનગર ગયો ત્યાં પણ કેટલુંક જોઈને પછી રૂ જોઈતમા ગયો

અકરણુ ૧૦૧ મું.

રાજકોટમાં ઉઘોગ અને નવલરામ.

હું રાજકોટમાં જઈને જુનાગઢના ઉતાગમાં જતરો જુનાગઢના વહી-લારી જોડે ખાતો હતો ખાવાનું બહુ મગીન, ચર્તું કાઠિયાગડી ખેતક મગીન હોય છે. બજારીના ચેટલા, પાનુની જાડી રોમલી, અહની રાગ દમ ઉપર તેઓનો મારો વધારે હોય છે રામ એક ભાય તેા જન્ છે રાજકોટમાં બે મહિના રહ્યા હું જુનાગઢના ઉતાગમાં રહેતા હતો

નવલરામ લક્ષ્મીચમને ત્યાં દરરોજ સવારે માલ જતો હતો આે વિધિ રિતે દ દરદામાં આવતો હતો તેઓએ મારા લખણુ પણ આર સિવાય

વધારે તપાસમાં નરોનાં પણ પરચુરણ બહુ વાતો ચલી. અંગે બેકે જ્યાં દરરોજ સાંજે રાજકોટથી બહાર ફરવા જતા. રસ્તામાં પણ જાત જાતની વાતો ચલી. યોડેક છેટે એક યુવાની ઉપર બેસીને ગમ્પો મારતા, સવારમાં પણ વાતો ચાલતી. નવસરામ વિદ્વાન તો ખરા, તેઓ વાંચવાના બહુ શોખીન હતા, તેમાં તુલાના સહિત પણ ઉત્તમ હતી. પણ કંજુસ હતા. ઉત્તર દીવાના નરોના. એક વેળાએ નવસરામ અને હું ખેતરમાં ફરવા ગયા હતા એટલામ રસ્તામાં એક સવાર બીજો રસ્તેથી આવીને કહેવા લાગ્યો કે, તમે અરિ, સામાટે આવ્યા છો? મેં કહ્યું કે ફરવા, ત્યારે મેલા સવારે ક્યું કે શું તમે જાણવા નથી કે અરિ મોર સંધવાણી ફરે છે. મેં કહ્યું અમારી પામે શુ હોય કે તે લે? આનું ક્યું. ત્યારે ત્યારે ક્યું કે હવેથી સાંજના આ રસ્તે આવતા ના. અમે બેકે પાછા વળ્યા. રસ્તામાંથી પેશો સવાર અડપથી ઘેાડ અલાવતો ચાલ્યો. યોડેક છેટે ગયા એટલે નવસરામભાઈએ કહ્યું કે, એ મોર સંધવાણી હોયો જોઈએ. તમે બહુ દિગ્ભયથી જોયા. હું તો મારી વીંટીને પાધડીનીન્ટ શીકરમાં હતો. વીંટી મેં બીજા દાયમાં સતાડી રાખી, ચાલો, જલદી જલદી પાધડી ને વીંટી સ્ત્રી પછી તેઓ કોઈ દહાડે તે રસ્તેથી આવ્યા નહિ, તેઓ સાંજના મમરા ને સેવ ખાતા હતા. કપડુ પણ બજાકાદાર પહેરતા નહોતા. એક નાનાં સરખા ધરમાં રહેતા હતા. તેઓ શરતો વેપાર ધરો કરતા, તેમાં ધણું કમાવ્યું તથા ગુમાવ્યું છે. હાલમાં તેઓ મરી ગયા છે. સંબળાય છે કે તેમને પેસા સારા મૂક્યા હતા.

હું ત્યારે પહેલાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નવસરામભાઈને મળવા ગયો હતો, ત્યારે તેઓએ મને ક્યારે જાણ્યો હતો નારાયણ આવે કહી નહિ હોય. તે કોઈ મોટા માણસ હોયો જોઈએ. કોઈ નારાયણનો વેશ લઈને હાવા આવ્યો છે એવું તેમણે મારા પોશાકથી જાણ્યું તેથી મારી જોડે બહુ વાત કરી નહિ. હું જુનાગઢના ઉત્તારે ગયો ત્યારે નવસરામે યલાભાઈ તથા સુનીલાલને બોલાવીને કહ્યું કે હમણાં નારાયણનું નામ ધારણ કરીને કોઈ આવ્યું હતું. જો કોઈ સંતોષથી લખાવો મોકલે છે પણ તે મને જણાયા નહિ. એ તો એવો મેલો તથા હુબો હતો કે તેને મેં ક્યારે ધાર્યો.

સુનીલાલે મારી કીર્તિ માલપાશુના વિરો માંભળી હતી. તેણે કહ્યું કે, એમ હોવા જોઈએ. તમારી પામે મનઃસુખસગનો કાગળ છે તે પીળને શી રીતે મળે ? એ તો સાદા રહે છે. આહું બ્યારે કહ્યું, ત્યારે તેમને બાન આવ્યું. તરત તેઓને તેડવાને મોકલ્યા. આ વાત મને સુનીલાલ પાપુજી મોદીએ પ્રસંગોપાત કહી હતી.

મેં મજલકોટમાં જોવા જોવી વચ્ચે હતી તે જોઈ. રાજકુમાર કોલેજ જોઈ. ત્યાંના 'રાજકુમાર'ને દીદા. તે અરસામાં કચ્છમૂળના મહાશયના શાક કાપુઆઈ રાજકોટ છોડીને પોતાને વતન સિધારવાના હતા તેને આટે દો-કોને નોર્નરીને સાદ પાણી ગલાઆઈ પીતાંબર દેરાશનાઈએ આવ્યો હતો તે પ્રસંગે હું પણ ગયો હતો. ત્યાં કારખાસીઓની મીટીંગ બરાઈ હતી તેમા પણ હું હરિદાસની જોડે ગયો હતો.

પ્રકરણ ૧૦૨ જી.

જીનાગઢ અને અમદાવાદ.

પછી આટે હરિદાસની સાથે જીનાગઢ જવાની ઇચ્છા થઈ. હરિદાસની સાથે હું પડેલા ગોંદળ આવ્યો. ગોંદળમાં દરબારી મેમ્બાન રમા. ત્યાં મને કોચ્યો કારખાસી, પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જોડે જોગખાણુ કનચુ નોટળનો બગચો, મહેલ, બાગર, હાસપીનાથ વગેરે જોયાં, બીજે દિવસ યોગગાડીમાં બેસીને જીનાગઢ આવ્યા.

જીનાગઢમાં હરિદાસ જાઈને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં દરરોજ મરકારી પ્રેમમાં જઈને વચ્ચે જઈને હરિદાસની જોડે માહિત્ય વિને ચર્ચા કરવા લાગ્યો. યોગ દિવસમાં ગાર આર્ય કીર્તિ નામનુ પુસ્તક છાપવાનું ચર્ચા થયું તેના કેટલાક દરમા જોયા પછી હું અમદાવાદ આવ્યો. અમદાવાદમાં મર્દુમ જોગા નાથને ત્યાં ગયો. ત્યાં ખબર મળી કે મહારી દેવેન્દ્રનાથ કારે વાદિ આવરી તેને આટે વદેઅરદામનો બગચો આપે એવું કહે. તરત હું બદેઅરદાસને ત્યાં ગયો, તેમને હા પ.ડી. તેજ હદાટે હું પાવનપુર લેવા આટે ગયો.

પ્રકરણ ૧૦૩ નું.

પાલનપુરમાં મહાપિં દેવેન્દ્રનાથને લેવા ગયો.

હું અમદાવાદથી પાલનપુર ગયો. ત્યાં મહાપિં દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર એક ફર્સ્ટ ક્લાસનો ખાસ ડબ્બો કરીને આવેલા હતા. જ્યાં ધમ્મજ ધતી ત્યાં ડબ્બાને છોડાવી મૂકતા હતા. મહાપિંને ડબ્બામાં મળ્યો. વાતચીત થઈ. તેમાં જણાવ્યું કે આપ અમદાવાદમાં આવવાના છે. તે મેં કાલે સાંભળ્યું. તેથી આપને મળવા આવ્યો છું. પછી અમે અમદાવાદની વાતો કરવા લાગ્યા. બંગલો લીધો છે તે બંગલો સારો છે ઇત્યાદિ બહું કહ્યું. મેં ત્યાં ખાધું. પછી જ્યારે મેં જ આવવાનો વખત થયો ત્યારે તૈયાર થઈને સ્ટેશન ઉપર દરવાજા લાગ્યા. એટલામાં ટ્રેન આવી, ડબ્બો મેલની જેડે લગાડ્યો. ગાડી આવી. થોડીકવારે ગાડી સ્ટેશનો કરતી કરતી અમદાવાદના સ્ટેશનપર આવી પહોંચી. ત્યાં મહાપિંને લેવા માટે મહુમ બોળાનાથબાઈ, મહીપતરામ વગેરે પ્રાર્થના સમાજના મેમ્બરો આવ્યા હતા. ઝોળખાણ થયા પછી દિક્ષી દરવાજા પહેરદાસ અંબાદાસના બંગલામાં ગયા. હું પણ ત્યાં ગયો. બીજા દહાડે મેલમાં મારે મુંબઈ જવાનું કયું. ત્યાં બંગલો ભાડે રાખવાની ગોઠવણ કરવા સાઈ દેવેન્દ્રનાથને કહ્યું. તેને નોકર દિશોરી અને હું મુંબઈની મેલમાં વાંદરા ગયા. જતી વખતે બોળાનાથબાઈએ હીરાલાલ મણિલાલ ઉપર પત્ર આપ્યો હતો. તે મેડીકલ કોલેજમાં બહુતો હતો. અને બોળાનાથ બાઈનો કાંઈક સગો હતો. તે સંસારના કામમાં કુશળ છે.

પ્રકરણ ૧૦૪ થું.

હું દેવેન્દ્રનાથને માટે વાંદરામાં બંગલો લેવા આવ્યો.

અમે પહેલાં વાંદરે ઉતર્યાં. વાંદરા મુંબઈથી ૧૦-૧૨ માઇલપર સમુદ્રના કિનારાપર વસેલું છે. તેને જે મુંબઈનું શરૂ કરીએ તો ચાલે. ત્યાં

પુષ્કળ બંગલાઓ છે. મુખ્યના કેટલાક પૈસાદાર તથા ઠીરંગતાડિત વાંદરામાં રહે છે, વાંદરામાં કુમારપુત્રાનું છે. ત્યાં જનાવરોને મારીને મુખ્યમાં તેનું માંસ લાવે છે. વાંદરાનો પાછવાડેનો ભાગ કે જ્યાં પૈસાદારના બંગલા છે, તે ટેકરા ઉપર છે. દેખાવ બહુ રળીઆમજો લાગે છે. દેવ પથુ સારી છે. અમે પહેલા મહાર્ષિના છોકરા સત્યેન્દ્રનાથના મિત્ર વિદુલ કર કરેને ત્યાં ગયા. તેઓ રસ્તામાં અમને મળ્યા હતા. વાતપરથી તેઓને કહ્યું કે મને સત્યેન્દ્રનાથનો પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખે છે. કે મારા પિતા વાંદરે રહેવા આવવાના છે. તેને માટે બંગલાની તજવીજ કરજો. અમે બંગલો જોવા ગયાં. કેટલાક બંગલા જોયા પણ કોઈ ખાલી નહોતા. એક બંગલો દરિયા કિનારે અનુકરનીસ ખાલી હતો. તેનું બાહુ ઠરાવીને તે બંગલો લેવાની ઈચ્છા કરી. ઘણું જોયું પણ ક્યાંય ધણુ ખીજે સારો બંગલો મળ્યો નહિ. આખરે તે બંગલો ભાડે લીધો. હું સામાન લેવા માટે મુખ્ય ગયો. કેટલાક સામાન ભાડે લીધો ને વાંદરે મોકલ્યો.

પછીનું હીરાલાલને ગીરગામમાં મળવા ગયો. હીરાલાલ ધરમાં ન હોતો. તેની કાકી તથા કાકાની છોકરીઓ ધરમાં હતી. તેઓને હું થોડી લાંબે પાછો આવીશ એવું કહીને ગયો. ફરીને આવ્યો એટલામાં હીરાલાલ મળ્યો. બંગલો ફરનીસ ભાડે મળ્યો નહિ મેં અનુકરનીસ ભાડે લીધો છે. ફરનીસર પણ લીધું છે ઈત્યાદિ કહ્યું. પછી હું જરા ખોસીને ત્યાંથી ગયો. પછી મેં સાંભળ્યું કે હીરાલાલે ગર્હમ જોળાનાથભાઈને તાર કયાં તેમાં લખ્યું કે બંગલો ફરનીસ મળ્યો નહિ પણ અનુકરનીસ મળ્યો છે.

ખીજે દહાડે સવારે મહાર્ષિ આવ્યા તેમને લેવા માટે રેલેશનપર ગયો. પછી બંગાળામાં આવ્યા. બંગલો જોયો. મેં તેમને સમજાવ્યું પાકી કે ખીજ બંગલા કોઈ ખાલી નહોતા તેથી આ લીધો છે, ફરનીસર ભાડે લાવ્યો છે આથી મહાર્ષિએ મારી પ્રશંસા કરી. વાંદરામાં દેવેન્દ્રનાથ રહેવા લાવ્યા. હું દરરોજ એક બે કલાક મુખ્યથી આવતો હતો, દેવેન્દ્રની જોડે પ્રિયનાથ હતો, એટલે મારે રહેવાની વદર પડતી નહોતી હું મુખ્યમાં વીર મડળ ભાગ ૧ લેા આર્યવીરનું પુસ્તક નિશ્ચયસાગરમાં છપાવવાના કામમાં

શુધાયો તે પુસ્તક તા ૧૫ એપ્રિલ ૧૮૮૬મા પ્રમિદ્ધ કર્યુ તે ઠી કાપી મ
હાંતો વાદરે આપી' હુ ધણુ કરીને 'દરરોજ' દેવેન્દ્રનાથને ત્યા વાદરે જતો,
અને ધર્મ સંબંધી કોઇ કોઇ વખતે ચાંતો કર્મો હતો.

મકરણ ૧૦૫ મું.

મુળમં ઉદ્યોગ.

હું મુળમં મારા ગામો લા ખાતો અને ગીરગામના દીરાના
મણ્ડીનાથો ત્યા સુતો હતો તેની સ્ત્રી મારા ઉપર માયા રાખતી હતી તેડુ
નામ ટપકી હતું તે યડુ નાનુ હતી તે રાધતી હતી આ દીરાના
ખાતો હતો તથા નકટરી ગીખવા માટે મુળમં રહેતો હતો તે રા
નરસિંહરાવ ભોળાનાથની સ્ત્રીનો કામનો બાધ થતો હતો તથા મેંદુમ મો
ળાનાથ સારાભાઈનો કાષક સગો હતો

હું મુળમં લખના વાચનામા કાગ ગાગતો હતો સભાઓમા
જતો હતો તથા મુળમંના ક્રેટના વિદ્વાનોને ત્યા જતો આવતો હતો
મુળમંના ક્રેટનાક નાગર બ્રાહ્મણના યુવક વિદ્યાબ્યામને માટે રહેતા હતા
તેમને ત્યા પણ રખતો વખત જઈને શાન મેળવવાનો યત્ન કરતો હતો
તેમા મુખ્ય કરીને કરણુધેનાના કર્તા ત રા નદરાકર વૃગિજ્ઞરાગના પુત્રો
માનુભાઈ અને મનુભઈ તથા કૃષ્ણના અવેરીને ત્યા જતો એ ગણે
વકીતો થયા છે પણ મનુભાઈ હાનમા મહારાજ શિરાશરણનો પ્રાધનેટ
સિકેટરી થયા છે

હુ વખતો વખત ગૂજરાતીના અધિપતિ રા રા ધરજીરામ સૂર્યરામ
દેસાઈને ત્યા જતો હતો તે મારા ઉપર કૃપા કરતા હતા તે અગ્સામા
આર્યજ્ઞાન વર્ધને ચનાવતા હતા તેમા હુ વખતો વખત લખતો હતો
તેમજ ગૂજરાતી ચોપાનિયામા લખતો હતો તેમજ દિદી ચોપાનિયામા
લખતો હતો, આની રીતે એક રીતે હુ લખવામા શુધાયનો રહેતો હતો

તે અરસામા ગૂંચરાતીના અધિપતિની રા. રા ઇચ્છારામ સૂર્યરામની તારકથી હિંદ અને હિરાનિયા નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું હતું તેમને જૂના ગદમા દિવાન દરિયામને ત્યાં જોવા મળ્યું હતું દિવાન દરિયાસે મને તે પુસ્તક આપીને કહ્યું કે, આ પુસ્તક એક અંગ્રેજ કે જે પછીથી મુસનમાન થયા છે તેનું નામ મુસાદગેગ હતું, તે જાવનગરમા મનારંગન નામનું અંગ્રેજમા આપાનિયુ કાઢતો હતો તેમા પહાડ ઉપરના નિચાર એ નામથી તે નિચો આપતો હતો તેનું આપાનતર છે એશક તેમા કેટલોક સુધારે વધારે કરીને હાલના હાર્ડ રીપનની સાથે બહુ મેળવ્યું છે તેથી મે તે પુસ્તક ત્યાં વાચ્યું

તે પુસ્તક રામા ગોદતારે ધણું જ વખોડ્યું હતું, તેમા લખ્યું હતું કે એ પુસ્તક ગભ્યનીતિ નિરૂદ્ધ છે, તેમા શ્રીતુરી વખાણ છે વગેરે ધણું લાનુ વિવેચન કર્યું હતું

હું ત્યારે ગજમટમા રા રા નવરામ લક્ષ્મીરામની પામે માત વિવેચન સુધારના ગયો હતો, ત્યારે નવરામે ગૂંચરાતશાળા પત્રમા હિંદ અને હિરાનિયાને ધણું વખાણ્યું હતું તેનું બહુજ ઉત્તમ વિવેચન કરીને રા રા ઇચ્છારામની બહુ તોરી કરી હતી.

રામા ગોદતારમાના િયુના ઉપરથી મુખઈ ટાઇમ્સ તેનું આપાનતર કરીને પોતાના પેપરમા આપતો હતો, મેંએ આડરીંગના ધ્યાનમા સુ જરાતશાળાપત્રને િન્યુ કલ્પા તેથી તેમણે રા રા નવરામ ઉપર તેની કૃત્રીયત માગી તે વેળાએ હું ત્યાંજ હતો આથી નવરામ કંઈક ગભરાયા અને પડી તેમો વખ્યું તેનું કંઈ પડી શુ થયું તે હું જાણતો નથી

હું મુખઈમા રહેતો હતો, ત્યારે મે રા રા ઇચ્છારામ સૂર્યરામો બગાળીમા તેના કંગા પણ સખ્ત કાનબગી લખાવવી છે હારે તેમણે મો કહ્યું કે એકનું આપાનતર કરીને આપો તે પ્રમાણે મે ગગાગોવિદ સિહનું આપાનતર કરીને આપ્યું તે તેમના આદર્શને બેટ આપ્યું છે તેની, પ્રસ્તાવનામા જે બનાવ બન્યો હતો તે તેમણે લખ્યો છે

અકરણ ૧૦૬ હું.

દેવેન્દ્રનાથ અને હું વાંદરામાં.

હું વચે વચે હીરાલાલ મણિલાલને ત્યાં જતો હતો. તેની પાસે બાપુ નવીનચંદ્ર રાખના મિત્ર પંડિત વસંતરામ રહેતા હતા. તેમને ક્ષય રોગ થયાથી છુટી લઇને મુળાઇમાં ગીરગામમાં રામજી પરસોતમના ચાલીમાં રહેતા હતા. તેઓ વિસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. તેઓ વિદ્વાન તથા બહુ માણસ છે. પોતાનો વખત કાપવા માટે ફોટોગ્રાફિકનું કામ કરતા હતા. તેમને ત્યાં પણ હું જતો. કોઇ કોઇ વખતે તેઓના આમહથી તેમને ત્યાં ખાનો હતો. તેઓ બહુ માયા રાખે છે. એક વખતે પંડિત વસંતરામ દેવેન્દ્રનાથનો ફોટો લેવાને માટે વાંદરે આવ્યા હતા. તેમજે ફેટલીક છાત્રીઓ લીધી. વસંતરામ પહેલા દેવેન્દ્રનાથને ઝોળખતા હતા. થોડા અરસામાં ખીજે એક પાસે બંગલો ખાલી થયો તે જાહેર લીગે. એટલામાં સત્યેન્દ્રનાથ પોતાના પિતાશ્રીને મળવા આવ્યા. તે પણ મહર્ષિને ત્યાં ઉતર્યા. તેમની જોડે મારે બહુ વાતો થઇ. સત્યેન્દ્રનાથ પહેલા સીવિલ સરવન્ટ થયા હતા. તેઓ ધાર્મિક, સરળ સ્વભાવના મગતાણુ છે. તેની જોડે ધર્મ સંબંધી, સંગીત સંબંધી વાતો થઇ. હું દરરોજ સત્યેન્દ્રની સાથે ઘણા વખત વાતો કરતો હતો. એક વખત માજી મિલ્ક આજાજ મોડક એલ-શીસ્ટન હાઇસ્કુલના પ્રિન્સિપાલે મરાઠીમાં મહર્ષિના કહેવા ઉપરથી કીર્તન કર્યું. તે કીર્તન બહુ સાદું થયું. મુળાઇની પ્રાર્થના સમાજના સાવસરિક ઉત્સવને ટાણે દેવેન્દ્રનાથે સમાજમાં જઈને પચાસ રૂપીઆ આપ્યા તેમજ એક દહાડો સમાજના મેમ્બરોને પ્રીતિ બોજન આપ્યું તેની વ્યવસ્થા મેં કરી હતી. ખાવાનું ઘણુંજ ઉત્તમ કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રિયનાથને કામને પ્રસંગે પોતાના ગામમાં જવાની ઇચ્છા થયાથી તે દેવેન્દ્રનાથની રજા લઇને ગયો. મને મહર્ષિએ પોતાને ત્યાં રહેવાને 'કહ્યું'. હું વાંદરે રહેવા લાગ્યો. એક મહિનો હું વાંદરે રહ્યો. કોઇ કોઇ

વખતે મુંબઈ જતો હતો. મુંબઈમાં હીરાલાલ, વસતરામ વગેરેને ત્યાં જતો હતો. દામોદર ગોરધનદાસ મુખ્યત્વેવાળાને ત્યાં પણ વખતો વખત જતો હતો. દામોદર જે વાર લગભગ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી છે. તેઓએ શ્રી લાલજીરી મુખઈમાં કાઢી છે તથા ઘણાક જનહિતાનાં કાર્યો કરે છે. તેઓ મારા કામને વખતો વખત મદદ કરે છે. હું મુંબઈમાં વાસુદેવ બાબાજી નવરંગને તથા બાવા કૃષ્ણનાથ ઉદારીને પણ મળતો હતો. મુંબઈમાં મારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને માટે હું તત્પર હતો. હીરાલાલની કૃપાથી માધવદાસ રંગનાથદાસ, ધનકોરબાઈની ઝોળખાણુમાં વધારો થયો. તે કે હું વારંવાર માધવદાસને આગ્રેથી જાણુની સ્ત્રી માટે શાકી વગેરે ગર્ભાવધાના કામો લખતો હતો. પણ ઘણી ઝોળખાણુ તે મુંબઈમાં જ રહ્યાં.

યોગ અરસામાં દેવેન્દ્રનાથનો નાનો છોકરો રવિન્દ્રનાથ પોતાના પિતાને મળવા આવ્યો. રવિન્દ્ર બંગાલી બાપામાં પહેલા પંડિતના કવિમાં ખરે છે. તેની કવિતા બહુજ અરસા છે. તેમણે ઘણું પુસ્તકો લખ્યાં છે. તે વિદ્વાન, સરળ સ્વભાવના તથા ધાર્મિક છે. તેઓની જોડે ખાત કરવામાં મને બહુ રસ પડ્યો. તેમનું જોવાનું બહુ મધુર છે. તેઓ લાંબા વાળ રાખતા હતા. કંઈ પણ હાથ પુષ્ટ છે. તેના મોંપર તેજ છે. તેમની જોડે મારે માહિત્ય વિશે જુદી જુદી વાતો રાજ થતી. હું તેમની પાસેથી ઘણુંક શીખ્યો. એક વેળાએ મુંબઈમાં જોને એક રૂપેને ત્યાં મદરિને કોટા પડ્યાં.

એટલામાં પ્રિયનાથ ગામમાંથી આવ્યો હું હવે મુંબઈમાં રહેવા લાગ્યો હું વખતો વખત મુંબઈમાં મોટા મોટા માણસોને ત્યાં જતો હતો. આને માસિક એનિયામાં લખાણો લખતો હતો. હું આને મુંબઈમાં રહેતો હતો ત્યારે જુવ બહુદુર જોગાનાથ સારાબાઈના મંદવાડના સુગ્રામ્યાર સાંભળ્યા હતા. તેમના કીકરા નગરિંદગવ ઉર નતુબાઈ સોતાપુરથી અમદાવાદ જવાને માટે હીરાલાલને ત્યાં ઉતર્યા. તેમની જોડે મારી પહેલું ઝોળખાણુ મળ્યું. તે જો જ્ઞાનની શ્રેણીમાં અમદાવાદ ગયા યોગ દિવસમાં હીરાલાલની તરફથી સાંભળ્યું કે તા. ૧૩ મે ૧૮૮૬ માંજે આ નરેંદ્ર ત્યાગીને પરતોઆ, ગયા. આ ખબર મેં મદરિને કહ્યા તેથી તેઓ બહુ દિવગીર થયા. યોગ દિવસ

પછી નરસિંહરાવ પાછા પોતાની ચાકરી ઉપર જવા માટે મુંબઈમાં આગ્યા ત્યારે મહાર્ષિને મળવા ગયા હતા તે વેળાએ હું પણ હતો. મહાર્ષિએ ચાકરી શાસ જણાવ્યો તથા દિલ્લીગીરી જણાવીને દિવાસો આપ્યો.

ત્યારે મહાર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ દાકુર મુંબઈના વાંદરામાં ઇ. સ. ૧૮૮૬ના આરંભમાં રહેતા હતા. ત્યારે મારી તરફથી વીરમંડળ બાગ પહેલો આર્યવીર બહાર પડ્યો હતો. તેમાં વીર પુરુષોનું વૃતાન્ત હતું. તેની મેં જાહેર ખબર ગૂજરાતીમાં આપી હતી તેના ઉપરથી એના પુષ્ટગ્રંથ હાથે થયા અને તેના વિષે ઘણા સારા અભિપ્રાય ન્યુસપેપરવાળાઓ તથા ચોપાનિયાંવાળાઓ આપ્યા હતા. વીરમંડળ બાગ પહેલો મેં તા. ૪-૧૦-૮૬માં મહારાણ સંર ખેંગારજીને અર્પણ કર્યો હતો તેમના તરફથી છપાઈતો ખર્ચ મળ્યો હતો.

ત્યાર પછી મેં પુનર્વિવાહ શાસ્ત્ર સમત છે એ પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. તે પુસ્તક સામાજ્યવતી ધનકોર બાઈ માધવદાસને તા. ૪-૬-૧૮૮૬માં અર્પણ કર્યું. તેમાં પુર્ન લક્ષ્મી નહિ કરવા વિશે જે જે તકરારો છે તેનું શાસ્ત્ર સીતિથી ખંડન કરીને પુનર્વિવાહ શાસ્ત્ર સમત છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. તે પુસ્તક લોકોને મફત આપવામાં આવ્યું હતું અને તેનો બધો ખર્ચ શેઠ માધવદાસ રૂગનાથદાસે આપ્યો હતો.

મેં પહેલા લખ્યું હતું કે હું વખતો વખત મુંબઈના મોટા લોકોને ત્યાં જતો આવતો હતો. હું મનઃમુખરામને ત્યાં ઘણું કરીને એક બે દિવસો તો જતોજ હતો. કારણ કે તેમને ત્યાં ઘણાં નવાં પુસ્તકો આવતા તે જોવા મળતા અને તેઓ મારા ઉપર માયા બતાવતા હતા. કોઈ કોઈ વખત આગ્રહ પૂર્વક જંગ ડાહ્યા તેમજ સર અવસરે મને આવતું નોતારું કહેતા. હું તેમના સામેના પાટ ઉપર બેસીને વાતો કરતો ખાતો હતો. સિમલા, પન્નળ, મયુરાં વગેરે સ્થાનમાં હું તેમની જોડે રહ્યો હતો તેથી માગ ઉપર તેમનો વાવ વિશેષ થયો હતો અને મારે કામ કાઢી લેવાની સ્પર્તિ જાણીને તે બહુ ખુશ થયા હતા. તે વિશે તેઓએ પોતાના મિત્રોને કહ્યું હતું. હાલમાં તેમને કામને પ્રસંગે મામલેશ્વર જવાનું નક્કી થયું હતું. તેથી મને ત્યાં જઈને બંગલા વગેરેનો પ્રાદોષસ્ત કરવાનું કહ્યું. હું મહાર્ષિની રજા લઈને મામલેશ્વર તરફ જવા નીકળ્યો.

મકરણ ૧૦૭ મું.

મનઃસુખરામની જોડે મામલેશ્વર જણું.

હું મુંબઈથી મેં ૧૮૮૬માં મામલેશ્વર જવા માટે પુને જવા નીકળ્યો. કારણ કે ત્યાંથી મામલેશ્વર જવાને ટાંગા મળે છે. મેં એક ચાર પૃષ્ઠાની ટાંગાની ગાડી મનઃસુખરામને માટે રૂપીઆ આપીને રૂખાવીને હું એક સીટ લઈને મામલેશ્વર ગયો.

મામલેશ્વર ટોકણનો ધર્વત છે. તે ઉચ્ચારમાં હોવાને લીધે ગરમીમાં ત્યાં થડક રહે છે. મુંબઈનો ગવર્નર તથા શીખ ઓફિસરો ત્યાં ઢુનાગામાં રહેવા જાય છે. તેથી ત્યાં કેટલાક બંગલા થયા છે તથા મુંબઈના વેપારીઓએ ચાર મહિનાને માટે દુકાનો કાઢી છે. થડક હોવાને લીધે મુંબઈના કેટલાક પૈસાદાર મામલેશ્વરમાં રહેવા જાય છે. પહાડ ઉચ્ચો છે ખરો, ત્યાં વનરપતિ છે ખરી પણ દિમાલયના જેવી મહિની લીલા જોવામાં આવતી નથી.

હું મામલેશ્વરમાં પહોંચ્યો. મનઃસુખરામે મોરારજી ગોક્ળદાસનો બંગલો ગળવા મને કહ્યું હતું. તે બંગલામાં ગયો. પણ તે તો કોઈને બાડે આપ્યો હતો. મુંબઈમાં મોરારજીના છોકરાઓને ખબર નહોતી કે, બંગલો બાડે આપવામાં આવ્યો છે. તેઓએ તો એક બાડે આપનાર એજન્ટના હવાલે કર્યો હતો. સાફ બાકુ આન્યાથી તે બાડે આપ્યો હતો. હવે શું કરવું? ખીલો કાઢ હોત, તો મનઃસુખરામની પરવાનગી વગર કંઈ કરી શકત નહિ. પણ મેં વિચાર કર્યો કે મનઃસુખરામની સ્ત્રી કાઢી ગવરી સાથે આવે છે. ક્યા રહેશે? મહાન તો બેઠાંજો. શેઠના બરસે આવ્યા પણ શેઠનો બંગલો બાડે આપાયો છે. મેં તો ઘર તથા બંગલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તરત પેલા એજન્ટને મળ્યો. બંગલાના બાડા પૂછ્યા. આખી સીઝનનું બાકું માંગવા યાજ્યા. કોઈના ૫૦૦ રૂપીઆ તો કોઈના ૪૦૦ તો કોઈના ૩૫૦ રૂપીઆ ત્યાં માંગ્યા. મેં કહ્યું કે કોઈ ઘર મળે એમ છે, તેણે કહ્યું નહિ. પછી હું બંનેમાં ગયો. ત્યાં મુંબઈના એક એજન્ટનો દુકાનપર ચાકરી કરતો હતો.

तेने मझाननी जणपर पूत्री तेणे पोतानी पछ्याडे ओक धर जताव्यु. त्या गयो ते धर मे साइ ज्येयु ते धरमा कछक इनीयर हतुं ते पणु गने साइ ज्येयु मे तेनुं भाडु कराव्यु, हा हा कृता १५० इपीजे धर सीज नने गाटे भाडे राभ्यु हवे ते वरनी पाछं कडेवा लागी के पडेना इपीया आपो मन सुभरामे मने घोडज इपीया आप्या हता पणु भारी पासे ५० इपीया हता ते तेने आप्या ने धर भाडे राभ्यु जाडवा, पाण्णी नराववाने भाटे माणुम राभ्यो जलजमाथी भाधु शने सूतो. सवारना पडोरमा टागा- ना रस्ता उपर जधने मनसुभरामनी गढ जेना लाग्यो आम तेग करता घोडीक वारे गाडी ज्येयुध गाडी पाने आवी मे वधामण्णी आधी के गेठ मोराज्जने जगयो आली नथी तेथी शु करतु ? पछी मे कड्यु के १५० इपीजे धर भाडे राभ्यु छे कोछ जगयो ३५० थी ओछो मगने नडोतो आपरे धर लीधु आथी भाधं जरा गुसे थया इकल १० दहा- जने भाटे १५० इपीया जभ्या मे कड्यु के मझान मणता नथी तो शु कड ? तमे आरनाना हता अलि ज्या उतरत मेळं वपने ५०० इपीया पणु आपरा पडे, तमे ऐकवा होत तो नूडी वात हती पणु जही लक्ष्मी साये छे ज्येयु मे मझान लीधु आवु कड्यु त्तारे भाधना मगजमा उतर्यु आपरे मिझुक धाडणु भाधं ते वणी उदार शी रीने होय ? पोताना सुभने भाटे पैसा पणु मयाथी भयें ? गमे तेभ हो, हू मझानमा लछ गयो जही मररीने ते जडु पसद पड्यु अरे पछी धीरे धीरे जेज- टने पूछता भातरी यर्ष के नारायणे धर लधने साइ कड्यु मे ते सीजनने भाटे भाडे राभ्यु हतु पदर दहाडा पछी ज्यारे मन सुभराम सुयध गया त्तारे इरीथी कामने प्रसजे कञ्चना दिवान मोतीनाय लाजभाधनी ज्येडे गामजेथर जवातु इयु त्तारे तेज मझानमा उतर्या हता तेथी भारी होजि- यारीनी मनसुभराम जडुज तारीक कर ॥ लाग्या इपीया वसुय थया

दररोज सनारे मनसुभराम अने हू इरना जता हता ओक व जने वेडी रे रस्तामा घोडपर सनार यधने जता हता मनसुभरामे नीजे वणीने सनाम करी तेथी वेडी रेजे जमर अतर पूछी दररोज ज

ગવરી સંધિતાં હતાં, તે બહુ માયાળુ સ્વભાવનાં હતાં. તેમાં કંઈ અભિમાન નહોતો, સરળ સ્વભાવનાં હતાં. આસ્તિક હતાં. પૂજન પાઠમાં વખત માળતાં, સુંદર સંધિતાં હતાં. માની પેઠે સ્નેહથી ખવાડતાં હતાં. ડહી ગવરી જોકે જોમી હતાં પણ આજ કાલની કેટલીક ટચાકં સુધરેલી સ્ત્રીઓના જેવા નહોતાં. તેમના ગુણુની હું જેટલી પ્રશંસા કરું તેટલી થોડી છે. જોકે હું મનસુખમને પ્રમગી, સગદારસ્થાની, દામિક તરીકે માતૃહું, બહારથી પોતાને મોટાઇ તથા વિદ્વાનમાં ખપવાની બહુ હોંસ છે. પણ તેમની પત્ની ડહી ગવરી ખરેખરી દેવી સ્વરૂપે મને જણાઇ.

હું તે દેવી ડહી ગવરીની જોડે સાંજે મામલેશ્વરના જૂદા જૂદા પાષ્ટ તરફ દરવા જતો હતો. જ્યાં નગર ફેંકતો હતો ત્યાં હરીઆળી નગરે પડતી. મોટી મોટી ષોં નગરે પડતી. સામે તોરણનો કિલ્લો જણાતો. જે કિલ્લામાં આર્યવીર શિવાજીએ પોતાનો પરાક્રમ દેખાડ્યો હતો. તેની દિવાલો જેમની તેમ છે. પહાડ જેમનો તેમ છે, પણ તે નર નથી. આસપાસ સફેદ બગલા જણાતા. જાણે પહાડે સફેદ છત્રી ધારણ કરી હોયને. પ્રકૃતિનો દેખાવ બહુ સુંદર જણાતો. હું તો પ્રકૃતિની જોડે મળવા ઇચ્છતો હતો સૂર્ય અસ્ત થામવાની વેળાએ આઝાસપટપર કંકુ છાંટીને જવાની તૈયારી બહુ સુંદર જણાતી. જ્યાં જ્યાં જોતો ત્યાં ઝાડપાન, વેત્ર, યૂલ વગેરે જણાતા. સાંજે ઘેર આવતા. રોજ સવારમાં પરપ મનસુખરામની જોડે અને સાંજે સાંત દેવી ડહીગવરીની જોડે ફરવા જતો, જગતમાં બેકેતી જરૂર છે. બેકેતે માણસે ધારણ કરવા જોઇએ, ધર્મનો સ્વાદ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો સદ્ગારીના ગુણુ અવલંબન કરવા, પુરુષના ગુણુ અવલંબન કરવા નહિ.

અમે પંદર દહાડા મામલેશ્વરમાં રહ્યાં. એક વખતે મામલેશ્વરના દર્શન કરવા તથા પૂજન કરવા ડહીગવરીની સાથે હું ગયો હતો. તેમને બક્તિ-બાવ જોઇને હું આશ્ચર્ય પામ્યો. મામલેશ્વરમાં જે જોવાનું હતું તે જોયું. મમ પર થયું. અમે પાંજા કર્યાં. મનસુખમ મુંબઈ ગયા. હું થોડા દિવસ પુનામાં રહ્યો. મેં પુનામાં સાંભળ્યું કે સત્યેન્દ્રનાથ હાલમાં અહિં છે તેમને મળવા ગયો. તેની છોકરી ઇતીસ જોઇ તેમની બહેન સ્વર્ણ કુમારીદેવીને

નેષ. સ્વર્ણકુમારી નેડે ગેવાળી વાંતો યષ. એ જાણએ કેટલીક નવલ કથા કરી છે. તે બગાલીમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્વર્ણકુમારી મહર્ષિની દીકરી થાય છે. હું એક બે દહાડા પછી મુળ્યમાં આવ્યો.

મકરણ ૧૦૮ મું.

મુળ્યમાં ઉદ્યોગ.

હું મુળ્યમાં આવ્યો. આવીને પુનર્વિવાહ શાસ્ત્ર સંમત છે એ નાગનું સગાજ સરકાર ગ્રન્થાવળીને પહેલો અંક તા. ૪ જુન ૧૯૮૬ માં કાઢ્યો. તે અરસામાં જાણુ દેવેન્દ્રનાથ વાંદરામાં રહેતા હતા. તેમને વખતો વખત મળતો હતો અને મુળ્યમાં વિદ્વાન માણસોને ત્યાં જઈને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં લાગ્યો હતો. હું તે અરસામાં મુળ્યની કેટલીક લાખખેરીઓમાં જઈને વાંચતો હતો અને વખતો વખત માર્સિક ચોપાનિયામાં વિષય હતો. આવી રીતે મારો સપાટો જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરવામાં લાગ્યો હતો.

હું વારંવાર હીરાલાલને ત્યાં જતો હતો ત્યાંથી કેટલાક નાગરોની નેડે ઝોળખાણુ થયું. તેમાં નરસિંહરાવ, છતુ મેઠ, છતુ, કૃષ્ણરાવ, વજ્રરાવ ઇત્યાદિ હતા શોલાપુરમાં નરસિંહરાવ બોધાનાથ સિવિલ સરવંટ હતા. તેમના મિત્ર છતુ મેઠ શોલાપુરમાં જવા માટે મુળ્ય આવ્યા. તે ગયા પછી નરસિંહરાવે હીરાલાલને શોલાપુર આવવાને વારંવાર લખ્યાથી હીરાલાલ જવાને તૈયાર થયા અને પણ પોતાની નેડે લખ જવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો તેથી હું પણ શોલાપુર જવાને તૈયાર થયો.

મકરણ ૧૦૯ મું.

શોલાપુર.

અને શોલાપુર ગયા. શોલાપુર એ દક્ષિણ પ્રદેશમાં છે. ત્યાં દક્ષિણીઓ

વસે છે. શહેર નાવું દીકું. શહેરમાં ધર નાનાં જણાયાં. ત્યાં કંઈ જોવા
જોવું કંઈ નહોતું. અમે આનંદમાં રહેવા લાગ્યા. બધા મળીને ફરવા લાગ્યા.
બધા જુવાનો હતા. પાના રમતા, ખીજી જાત જાતની રમત અમત કરતા
તે વેળાએ નરસિંહરાવ ખરા દેશાભિમાની, પોતાની અસલની રીતિને અ-
વલંબીને આલનારા હતા. ધૈતિયું પહેરીને ખાતા તથા ધરમાં રહેતા હતા.
અગ્રેજ ટોપી પહેરતા નહોતા, બંગાળી ફેટા પહેરતા હતા. લાંબા પાંચ-
શાહી કોટ પહેરતા. તેમની સ્ત્રી સુશીલા પણ દેશી કાસનમાં રહેતી. તેઓ
અગ્રેજની કંઈ પણ નક્ક કરતા નહોતા. ખાવાપીવામાં પણ કંઈપણ ફેર-
ફાર થયો નહોતો. દેશી રીતથી બ્રાહ્મણ રાંધેનો હતો. મને બધું સારું
જણાયું, હું ત્યાં રહ્યો. દીવાળીને ટાણે એટલે ૧૮૮૬ માં હું શોલાપુરમાં
હવો. મેં નરસિંહરાવને પોતાના બાઈ કૃષ્ણરાવને કવિતામાં આશિર્વાદનો
છંદ લખવાને વારંવાર કહ્યું. તે પ્રમાણે છંદ લખીને મને વંચાવ્યા પછી
તે મોકલ્યો તે પછી તે છંદ તેમના કુસ્તુમભાગ્ય નામના પુસ્તકમાં લખવ
ક્યો છે. યોગ દિવસ જે જોવાનું હતું તે જોધને અમે પાછા મુબઈ આગ્યા.

હું શોલાપુરથી મુંબઈમાં આગ્યો. આવીને મૃદધર્મ છપાવ્યો. તે
અરસામાં મુંબઈમાં જૂદાં જૂદાં ચોપાનિયાંમાં લખવો હતો. અને વિદાન
માણુચેને ત્યાં જઈને જ્ઞાનની શક્તિ કરવો હતો. હું યોગદ દિવસ મુંબઈમાં
રહ્યો, ત્યારપછી વારંવાર નરસિંહરાવના પત્રો આગ્યાથી હું પાછો શોલા-
પુર ગયો. શોલાપુર જવાની વખતે મુંબઈ નિલુંબ સાગર પ્રેમમાં પુસ્તકમ
નપટક છપાવવાને આપી ગયો. તેના મુદ્દ શોલાપુરમાં મળતા, તે હું મુધારીને
મોકલો હતો. તે અરસામાં બ્રાહ્મધર્મની પાકીટ એડિશન કાઢવાની ઇચ્છા
થઈ. તે છપાવને મજબૂત કૃષ્ણજી છાપખાનામાં આપી આગ્યો હતો.

હું શોલાપુરમાં રહેવા લાગ્યો. મારા ઉપર નવુબાદનું હોત પુસ્તક હતું
દુ ગરીબ માણસ, તેઓ મોટા માણસ. ગરીબ ઉપર મોટાનો ખાદ જા-
લેજ નોય છે. હું ખુશીથી એવા લાગ્યો. નરસિંહરાવ પોતાની એડિશનમાં
મજા પછી હું લખવા વાંચવામાં કાળ મુખાવવો હતો. તે અમ્મામાં કેટલાંક
ચોપાનિયાંમાં લખાણે મોકલવો હતો. શોલાપુરની અનિસિપાલીટીના એક્ટરી

નમસ્કાનહોતે ત્યાં અમે વખતો વખત જતા હતા નરસિંહરાવ ધણુ કરીને સાઝે આંદ્રિમથાથી બારોબાર ત્યાં જતા હતા એક દહાડો એકાએક મનમાં આ ચુ કે આજેજ મુબઈ જવું તે વેળાએ મારી પાસે ધણુજ યોગ પૈમાં હતા, કેળાક રૂપીઆ મે નરસિંહગવને મૂક્યા આપ્યા હતા પણ તેઓ ટ્રેન ઉપડવાની આગમજ બગને આના નોતા મારી જવાની ધગીજ ઇચ્છા થઈ મારે જવુંજ જોઈએ એવું પોતાની મેજે મનમાં આવ્યું હું જવાને તૈયાર થયો સિપાઈ તથા માણુઓએ ઇચ્છું કે અખી સાહેબ આ યગા, પીછે જના મે તો જવાનું નક્કી કર્યું હું આવો સ્ટેશનપર જઈને જોયું તો સત્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર ત્યાં આવેલા છે તેમની પાસેથી પાચ રૂપીઆ ઉધાર લઈને હું ટ્રેનમાં ચઢીને મુબઈ આવ્યો મુબઈમાં આનતાજ બગ પડીકે બામુ નરીનચદ્ર નય મુબઈમાં શેઠ માધનદાસ રગનાથદામને લા ઉતરી છે હું તેમની પાસે ગયો બામુ મને જોલને ખુશી થયા તેમને હું મુબઈમાં મદદગાર થઈ પડ્યો માગ મનમાં આવ્યું કે બામુની પ્રીતિએ મને આંદ્રિ એથી લાગ્યો છે પેની તરફ નરસિંહરાવ બગને આનીને સા બામુ કે હું મુબઈ ગયો છું, તેથી તેના મનમાં જન જાતના વિચારો આવવા લાગ્યા નાતરબુને ચુ કોઈ બોલ્યું હશે, અથવા મારેથી તેમની જો ઇએ તેની પગલાગત થઈ નહિ હશે, આની રીતના કેટલાક વિચારો કરીને મે મુબઈ કાગજ લખ્યો, તેમાં બધા મનના વિચારો જણાવ્યા મે તેના ઉત્તરમાં લખ્યું કે, હું યોગ દિનસમાં પાછો આવીશ તે પ્રમાણે હું ગયો

ગોનાપુર્ગમાં કેટલાક દિવસ રહીને નરસિંહરાવ અને હું શોતાપુર છલામાં ફર્યા મના નરસિંહરાવ અને હું એકજ તથુમાં સૂતા હતા, આજ મારો પડેનો ત મુમાં રહેનાનો પ્રસંગ હતો બહાર તાલ પત્તી હતી, અદર પનગપર સૂતા હતા અને ગ્લઈ હોડીને ઉઠી જતા બહારની થડી કમ પણુ અમારું કવ્તી નડોતી દરરોજ સવારમાં દૂધ પીને ફર્યા જતા અને ૧૧ વાગે ગરમાગરમ હિંદુ સ્મોઈ ખાઈને પરિત્રમ થઈને જગ આરામ લઈને નનુભાઈ આંદ્રિમના કાગમાં જોડતા પામે એક તથુ હતો તેમાં આંદ્રિમ થતી હું તે અગ્માં લખતો તથા વાચતો હતો

પછી સાઘચાર પાંચ વાગે ચાલ પીને ગામની બહાર ખેતરોમાં ફરતો ત્યાં નવાઇની વસ્તુઓ જે રસ્તે મળતી તે રસ્તે જતા. કેટલાંક ગુનાં દેવળો જોતા, તેો કોઇ વખત ડુંગર ઉપર ચઢીને કુદરતનો મોહન દેખાવે જોઇને આંખને પરિવ્રમ કરતા. કોઇ કોઇ વખતે નદીના કિનારા ઉપર ચાલતા ચાલતા જત જતના પ્રસંગો કાઢીને આનંદ માનતા. વારંવાર નરસિંહરાવને કવિતા કરવાનું કહેતો. હું કોઇ દસ્ય જતાપીને આ વિશે એક કવિતા રચો. આવી રીતે હું દરરોજ કોઇને કોઇ વિશે કવિતા કરવાને ઉત્તેજિત કરતો. તે વેળાએ નરસિંહરાવની જોડે પોતાની સ્ત્રી મુશીલા તથા ઊંકરાં નહોતાં. પોતે પડે એકલા હતા, સંસારની કંઈ ગડગડ નહોતી અને આ સેવકના ઉત્તેજિત વાક્યથી નનુભાઇએ કેટલીક કવિતા રચવા માંડી. કોઇ કોઇ વખતે પોતે જોયેલા દેખાવાની કવિતા, સાંજે, રાતઃ અડધી રાતે જનાવતા હતા અને જનાવ્યા પછી મને સંભળાવવા હતા. કવિતા મને બહુ ઉત્તમ લાગતી હતી. તે કવિતાનો સંગ્રહ તેમજો કુસુમભાગામાં બહાર પાડ્યો છે. તે પુસ્તક આ સેવકને અર્પણ કરની વખતે લખ્યું છે,—

હી જે સ્વચ્છંદા હૃદયનિરિધી કાવ્ય સરિતા,
 વહી ચાલી મન્દો કદિ, કદિ કુદી તેહ ભરિતા;
 પછી સુખારમ્યે પરિ જ સદયા સેર વિરમી,
 કિધા યત્નો કોટિ તદપિ સદરી પાછિ ન રમી;
 ભમન્તો દેશોમાં અજબ કદિ જાડુગર તદિં,
 નદયો આવી સાધુ, દિહિ સવિત દુખી રજુ મદિં,
 બહી મન્ત્રો મોખા કહ્યુ પગરે દંડ પ્રદયો,—
 અને જે । ચાક્યો ત્વંદાં દિધિ બળવેગેથી પ્રરોઃ,
 ફરી ચાલી પેલી કવિતસરિતા સત્વર રમે,
 હજ ના સુકાઇ;—વહું વહું હું તેો મન્ય તબને;
 અને સાધુ ચો હું ઉપકૃતિ તજો આધુ બદ્યો ?
 સમર્પુ લે આ એ સવિતવદરી અર્પ સપનો.

જે કે આ બધું મારે મારે વધારે પડું છે. મેં તેમને વખતે વખત

કવિતા કરવાને કહ્યું હતું તે હું કબૂલ કરું છું. આ તેગની દયા છે નરસિંહ-
રાવે માફ નામ સાધુ ચરિત્ર પાડીને પોતાવું કુસ્તુભમાળા પુસ્તક મને અર્પણ
કર્યું ત્યારથી મને ધણા લોકો સાધુ ચરિત્ર નામથી ખનો વગેરે લખે છે.
એ પશુ તેમની કૃપા છે.

પ્રકરણ ૧૧૦ મું.

અશ્રુમતી નાટકની કહાણી.

હું જ્યારે શોલાપુર જીલ્લામાં ફરતો હતો ત્યારે અશ્રુમતી નાટક મેં
પહેલાં વિદ્યાન વિદ્યાસ નામના ઓપાનિયામાં કડકે કડકે લખ્યું હતું, તેમાં
કવિતા તથા સુધારવામાં આવે તો સારું એવું ધારીને નરસિંહરાવને
અશ્રુમતી નાટક સુધારવા તથા કવિતા ઉમેરવાને કહ્યાથી તેઓએ સુધારવા
માંડ્યું તથા તેમાં પદ બનાવવા લાગ્યા. મારી બાપામાં બહુ દોષ છે. કારણ
કે હું જૂદા જૂદા દેશની જૂદી જૂદી બાપાઓલું તેમજ બંગાળીના બા-
પાનતરમાં બંગાળી રૂઠી દાખલ કરું. તેમ મારા બાપની બાપા કડિયાવાડી ને
મારી માની બાપા કંઈક મરાઠી પડતી ગુજરાતી તેથી મારા બાપામા કેટલીક
ખોડ છે. તે ખોડથી ઓર તરેહની મારી બાપા થાય તેમાં નવાઈ નથી. આ
કારણથી જ્યારે નરસિંહરાવ બાપા સંબંધી મને બહુ ઠપકો આપતા, ત્યારે હું
સાંભળીને બહુ હસતો હતો તેથી તેઓ કેટલીક વખતે ગુસ્સે થતા તેમણે
હું હસતો હતો. ધણી મહેનત લેઈને અશ્રુમતી નાટક સુધાર્યું તથા તેમાં પદ
નાખીને પોતાથી બન્યું તેટલું સુંદર કરવામાં કષ્ટપિણુ ઓછાપણુ રાખ્યું નહિ
તેથી મેં તે પુસ્તક તેમને અર્પણ કર્યું, તેમા એક જગાએ મેં લખ્યું છે કે, “ઉપર
જે મૂલખડ કહ્યું છે તે પહેલા તો રૂન હતું પરંતુ મારી અગાનતાને લીધે
તેને મૂલખડ કરી મૂક્યું હતું. કેવળ તે તમાગ હાથના સ્પર્શથી તે પાછું
રૂન થયું છે. કારણ કે તમારા યત્નથી અશ્રુમતી નાટકનું રૂપ બદલાઈ ગયું
કાબ વગેરેનો ઉમેરો કરીને એક ચકચકિત રૂપ કરી મૂક્યું છે. જે ખરે-

પર અશ્રુમતી નાટકને વિશે કહેવામાં આવે તો હું કહીશ કે આ નાટકને ઉત્તમરૂપે આણુવામાં તમેજ તેના કર્તા છો. હું ફક્ત નિમિત્ત છું."

મકરણ ૧૧૧ મું

પંદરપુરમાં ફરણું.

આ નરસિંહરાવની જોડે એક ગામથી બીજો ગામ ફરણા લાગ્યો, ગામની રચના જોઈ, ખેતરોની અવરધા જાણી, માણસોનાં ખવામો જાણ્યાં, જગતની લીલા જોઈ. ત્યાં જતો હાં કંઈ નવું પ્રકૃતિનું તંત્ર અતુભવનો હતો, અને પ્રકૃતિના પ્રિયપુત્રની સુંદર કવિતા સુંદર સુખથી અને સુંદર સ્વરથી સાંભળીને આનંદિત થયો. કવિતા હૃદયનો પ્રેમ ઉછળતો જોઈને હું બહુ આસ્વાદિત થયો. કાળ પોતાનું કામ કરે છે, તે વખત હાલ નથી, પણ યાદદસ્ત તો છે, તેને પાછી મનમાં લાવ્યાથી હમણાં પણ ખુશી થાય છે. તે અરસામાં યાદધર્મ નાના કદમાં ગણપત કૃષ્ણાસ્તના છાપખાનામાં છપાતો હતો તેના પ્રોફે રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથે જોયા. થોડા દિવસ ગામઠીની મોઝ બોળવીને પંદરપુરની પાસે આવી પહોંચ્યો. હવે મારે પંદરપુર જોઈને મુંબઈ જવાની ઇચ્છા થઈ. એ વાત નવુભાઈને કહી. તરત તેમણે પોતાનો ટાંગો પંદરપુર સુધી પોંડાચાડવાને આપ્યો. હું પંદરપુર તરફ ગયો.

પંદરપુર દક્ષિણ પ્રદેશનું તીર્થસ્થાન છે, હાં પંદરીનાથ અથવા વિઠ્ઠાબાનું મોટું મંદિર છે. ત્યાં પુષ્કળ માણસો અસાધી અગિયારસે જાના કરવા આવે છે તે વેળાએ મોટો મેળો બચાય છે. પંદરપુર દક્ષિણ તરફનાં માણસોનું મોટું દેવધામમાં ખપેલું છે. પંદરપુર દેવસ્થાન છે તેથી ત્યાં કેટલીક મોટી મોટી દુકાનો છે. શહેર નાતું છે. શહેરની બાધણી કંઈક નાશક જેવી છે. વિઠ્ઠાબાનું દરેક કાળા પથરાતું મોટું છે. તેમાં કાળા વિઠ્ઠાબાની મર્તિ ગિરજા છે. ત્યાં દગ્ગરો યાત્રીઓ જઈને પૂજા કરે છે. ત્યાં વારકરી નામની એક જગ છે. તે તેના બહુ બહોનો છે. તુકારમના અબજો ગાતા કરે છે.

અને કીર્તન કરતા હરે છે. પંદરપુરમાં ચંદ્રભાગા નામની એક નાની નદી વહે છે. તેમાં તરતના જન્મેલા વિધવાના છોકરાંને નાખી દે છે. વિધવા સ્ત્રીઓ વ્યભિચાર કરીને ગર્ભ ધારણ કરે છે તેથી તેમો કલંક દૂર કરવાની પંદરપુર જગા છે. અહિં ધણી ગર્ભવતી વિધવા સ્ત્રીઓ ગર્ભનો નાશ કરવા આવે છે. તેથી પંદરપુરમાં ન્યારે લાલશંકર ઉમિયાશંકર મામત્રતદાર હતા, ત્યારે તેમણે કંઈ એકઠું કરીને અનાયાત્રમ અથવા છુપી રીતે ગર્ભમાંના બચ્ચાને જણાવીને તેતુ પાલન પોપણુ કરવાનું એક મકાન કર્યું છે. ત્યાં કેટલીક વિધવા સ્ત્રીઓ જઈને કોઈ ન જાણે એવી રીતે જણીને પછી તે છોકરાંને રાખીને પોતાને દેશ જાય છે. આ કામને માટે લાલશંકરભાઈને ધન્યવાદ ધટે છે. અનાયાત્રમ જોયું. બાલુ નવીનચંદ્ર રાયે પણ અનાયાત્રમ દાઢયું હતું, તેમાં મેં ભાગ લીધો હતો તે પહેલાં જણાવી ગયો છું.

પંદરપુરમાં જે જોવા જેવાં સ્થળો હતાં તે બધા જોયાં. જોઈને હું વાસીના સ્ટેશન ઉપર બાડાના ટાંગામાં બેસીને આવ્યો અને મુબઈની ટીકિટ લઈને રવાના થયો. મુબઈમાં આવી પહોંચ્યો.

મકરણ ૧૧૨ મું.

મુબઈમાં પુસ્તકો છપાવવાં.

મુબઈમાં આવીને નીચલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પુસ્તિકામ નાટક નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાવીને પ્રકટ કર્યો. ત્યાર પછી અશ્રુમતી નાટક તા. ૬ એપ્રિલ ૧૮૮૭ માં સ્ટેનડર્ડ પ્રેસમાં છપાવીને પ્રકટ કર્યો. અને નાનો કાલ્પધર્મ તેજ અરસામાં પ્રકટ કર્યો.

મુબઈમાં હવે છપાવવાનો કામ મારો ચાલ્યો. તા. ૨૯ મી એપ્રિલ ૧૮૮૭ માં વીરમંડળનો બીજો ભાગ વિદેશીવીર નિર્ણયસાગરમાંથી પ્રકટ કર્યો. ત્યાર પછી ઉપદેશ ચરિત અથવા સદ્બોધ વાર્તાવળી નિર્ણય સાગરમાંથી પ્રકટ કરી. આવી રીતે મુબઈમાં બેસીને પુસ્તકો પ્રકટ કરતો હતો. હું

भुण्डाभां दीसवाधने तां सनेो हनेो, अने भारा भागाने तां प्पातो हनेो. दीसवाधनी पारे अद्रिकाप्रसाद नामनेो ओक दिहुस्तानी थाहणु रहेतो हतो तेनी जेउे गारी जहु ओगप्पाधु यध् दनी. तेने रजभां काश्मीर ज्वानी जहु ध्छा हती. भने ते वारंवार कडेतो हतो के काश्मीर जेवा जेवुं छे. मे' पध् प्पायुना मे'ओ काश्मीरनुं वखुं सांभल्युं हतुं. गारी ध्छा जेवानी ध्छीन हती. पध् जेवानेो अवसर अधपि सुधी मज्जे नडेनेो. ते लध् ज्वाने ह्युय थयो. धरध् के ते रजपुताना देवयेभां नोकर हतो अने तेने पास भजे ओग हतुं, तेधी भने पौतानी जेउे आवचानेो जहु आमक हनेो. हुं तेभां राछ थयो अमे जेक काश्मीर तरङ्क ज्वाने नीकल्या

भङ्करणु ११३ मुं.

काश्मीर तरङ्क प्रयाणुं.

भुण्डाधी अमे मे' १८८७ भां काश्मीर तरङ्क ज्वाने नीकल्या. पहेंवा अजमेर उतर्वा. अजमेरभां ओक भोटा मालुसने तां उतर्वा हता. ओक मे हडाज र्दीने हुं श्रीरजपुग्ने रस्ते लाहोर गयो. अद्रिकाप्रसाद पौतानी श्री अने छोकरीने पौताना गाभभां मङ्गने अमुक हडाउे लाहोरना स्टेशन-पर आवचानुं भने कथुं हतुं तेधी हुं पहेंवां लाहोर गयो, लाहोरभां जे वध् हडाज रहेो. तांन्य ओगप्पीताओने तथा रामछ्छासने मज्जे. आसयाम क्यो. लाहोर माई जेयेहुं हतुं. जहुं जेधने तथा सोकने मण्णने स्टेशन उपर अद्रिकाप्रसादनी सह जेवा लाओ. ट्रेन आपी. अद्रिकाप्रसाद आओ. अमे जेक मज्जा. वातस्थान यध्. हवे अमे संवत्षाडी ज्वाने उपधा. गन्वर्षाडीभां आनी पहेंवा,

संवत्षाडीभां अद्रिकाप्रसादनेो हाके वेपार करतो हतो तेने तां हनयो. जतरीजे काश्मीर ज्व छे ते तेजे सांभल्युं. तां नहि ज्वुं जे पुरो हाकाओ, जतरीजने सभ्जल्युं, भने तेभने सभ्जवपाने कथुं पध्

અદ્રિકા તો વાવો વવો નહિ. એક બે દલાલ કાકાની મેળ
બતરીને અને હું કાશ્મીર તરફ જવા નીકળ્યા.

વાંચનાર, શું તમારે કાશ્મીર જવાની ઇચ્છા થતી નથી ? તમારું
અર્ગનું કુસુમ કાશ્મીર વિશે સાંભળ્યું નથી ? આહા ! કાશ્મીર જવાની
કોને ઇચ્છા નથી ? પણ રસ્તો બહુ ગિકટ છે. એવું ત્યાં જઈ આવનારઓ
કહે છે અને સુખી જવામાં બહુ ખર્ચ થાય છે. તે ગરીબનું કામ નથી.
હા, તે ખરૂં છે. જો ઇચ્છા કરી હોય તો થોડા ખર્ચથી પણ જવાય પણ
આપણા લોકોમાં કુદરતનો દેખાવ જોવા ઉપર પ્રીતિ ધણીજ ઝોઢી છે
અને કેટલાક આગમુઓ પોતાની જન્મભૂમિ છોડીને ક્યાં પણ જવા ઇચ્છતા
નથી તેથી બધું બારે જણાય છે. ગમે તેમ હો, પણ વાંચનાર ! તમે
ખાલી હાથે તથા પરાયાના પગથી મોઝ જોવા ઇચ્છો તો મારી જોડે પધોરો.

જાલો, આપણે પહેલા મરી જઈએ રાવજીવીંડીથી મરી સુધી સુંદર
સડક છે. એકાગ્રં બેરીઓ. આતે ચલાયુ આંધુ, અદિથી શું દિમાગય
ચર થાય છે ? હા, બાઈ, અદિથી દિમાગયનો આરંભ થાય છે. આ તો
આપણે ઉપર ચલાવ લાગ્યા રસ્તામાં ગ્રાહના સુડ દેખાય છે. એ પેલો
ઉચ્ચો પહાડ રહો. કેરી શોભા આપે છે. જાણે પહાડ લીસોછમ જેવો
હોય ને એવો દેખાય છે. આપણે તો પહાડની કોર ઉપર ચાલીએ છીએ.
પેલો જરા મસ્તી કરે અને જરા આડો ચાલે તો આપણે આ મોટી ખી-
ણમાં ક્યાં ને ક્યાં પડીને ચૂરે ચૂગ થઈ જઈએ એ પેલું ખીણમાં સફેદ
રૂપાના જેવું દેખાય છે ? એ તો પહાડ ઉપરથી પડતા પાણીનું નાણું છે.
બહુજ સુંદર દેખાય છે આ વળી નાનો ઝરો શેનો ? ઝરા ઉપર પુલ કરેલો
છે, તેનું પાણી રત્નાની હોટ્ટી ચાલ્યુ જાય છે. બાઈ, એ કોઈ પહાડના
ઝરાનું પાણી છે. તેની સાથે પેલા મોટા ઝરાની જોડે મળીને તે નદી
રૂપે થઈને આખરે દરિયામાં જઈને મળે છે. વાહ, ઇશ્વરની લીલા. ત્યાં ન-
જર ફૂંકું ત્યાં જાડખાન નજરે જોયું, આ પહાડ તો તદન રૈતીનો દેખાય
છે. તેમા કોડી કોડા વચમાં વચમાં દેખાય છે તથા નાના નાના ગોળ મથ્થરા
નજરે પડે છે. આ-શું ? શી રૈતિ અંદર કોડી કોડી, ગોળ મથ્થરા મથા હશે ?

આજ કાલના સુસ્તર શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પહેલા હિમાલય સમુદ્રમાં હતો તે પાણીથી બરેસો હતો ધીરે ધીરે જગતનું પરિવર્તન થઇને ત્યાં કારી જગા હતી ત્યાં પાણી થયું અને ત્યાં પાણી હતું ત્યાં જમીન થઇ. આ બધા પદાડ પહેલા પાણીમાં ડૂબ્યા હતા પછી તે ટોચ થઇને હમણાં રેતી જોજ પથ્થરા તથા કોઠી કોઠા દેખાય છે આહા! ઇશ્વરની તો બલિહારી છે. ઇશ્વર શું નથી કરતો? આ પેસો ઉચ્ચો પદાડ દેખાય છે. હવે તેનાથી આગળ ઉચ્ચો પદાડ શું નહિ હશે? બાધ, એવું ધારીશ ના, આપણે ઉચ્ચો પદાડની પાસે જઈશું કે તરત બીજા પદાડ દેખાયો. પદાડના શિખર એકના પછી એક આવના જાય છે. એવું સમગ્રનું નહિ, હવે પદાડ પૂરો થશે. તમે જે કંઈ હતું તેમજ છે. આહા! કેવા મુંદર જાડ ઉચ્ચો છે! એ કેવા લાખા ચાર્યા ગયા છે! તે બહુજ મુંદર દેખાય છે. આવા જાડ નો નીચે ક્યા પણ મેં જોયા નથી. મુંજમમાં એક બે બગીચામાં જોયલા યાદ આવે છે. પણ આ તો જંગલના જંગલ ઉચ્ચો છે. આને યુ કહેતા હશે વાર? એને ચીડના જાડ કહે છે. એ એક જાતના દેવદારના જેવા છે. તે બહુ પોચા છે તેનું લાકડું લીલુને લીલુ બને છે. તે જાણે મસાલ જેવું બળતું દેખાય છે. એમાંથી ઝખર નીકળે છે. તે બહુ કામમાં આવે છે. અદિનાં માણસો તેનો બહુ ઉપયોગ કરે છે.

ઓ પેસા સંદેહ સંદેહ પદાડના શિખર ઉપર શું દેખાય છે? એ તો ગામનાં ઘરો છે. ત્યાં ગામનાં માણસો રહે છે. તેઓ અદિ' ખેતી કરે છે. જો કેવા પદાડ ઉપર શીડીના આકારના ખેતરો છે, તેમાં મધ્ય, જુવાર વગેરે વાવે છે. ઓ પેસા ગામનાં માણસો બકરાં, મેંડાં, ગાય, બગદ વગેરે ચરાવે છે. ગાય દેવી નાની છે પહાડી ગાય નાનીજ હોય છે.

હવે તો પેસા જંગલો જણાય છે. ઓ પેસું ચર્ચ દેખાયું. હવે અમેજેના જંગલો આચ્યા. જુઓ જુઓ, કેવા પદાડના શિખર ઉપર આજ અવગા જંગલો ખાંધેલા છે. ત્યાં જવાને આજ અવગા રસ્તા કેવા કર્યા છે. ઓ પેસો જંગલોમાં જવાનો રસ્તો, તે કેટલો સીધો છે. જતા કેટલી સુરકેલી પડતી હશે. જરા આજ પાણુ ચલાય તો ખોમાં પડી જવાય. તેથી

તેને લાકડાંના કોરા બનાવ્યા છે. વાહા પહોંડ આસપાસ બહુ મુંદર દેખાય છે. ચાલો, હવે ડાગ બંગાળામાં ઉતરીએ, ડાગ બંગાળામાંથી અદિનો બહુ મુંદર દસ્ય દેખાય છે. ચાલો, હવે બજારમાં જઈએ. બજાર પણ ચંદ્રુમાં છે. આ જુઓ બજારની દુકાનો ! દુકાનદાર કેવા લેનારને સમજાવે છે. કેવા ભક્તમનસાધથી વાત કરે છે. આ દુકાનપર તો દેશી ગરમ કપડાના ચોકને ચોક બેવામાં આવે છે. સાંજ વળી બટાટા, ગોળ ખાંડ, ધી તેલ, અખરોટ, અનાજ વગેરે છે. તેની સાથે કેટલુંક વિદ્યાવતી કપડ પણ છે. ધર બધાં ઢીગણાં અને ઉંચાં નીચાં છે. માણસો તો મજાબુત દેખાય છે. કપડામાં સુરવાળ તથા મોટા જડા ડગલા પહેર્યાં છે. આ તો બાધ નીચેના માણસો દેખાય છે એ તો પોશાક તો હલકો જણાય છે તેઓ શું હવા ખાવા આવ્યા હશે ? નહિ બાઈ ! એ અંગ્રેજના નોકરો છે. મરીમાં અંગ્રેજો પુષ્કળ છે તેને માટે ખાનસામા, બખરચી, ભીરતી, આવા વગેરે બેઠાં છે તે બધા નીચેથી આવે છે. અહિંના પુરાના માણસ તો બહુ બલા હોય છે પણ નીચેનાં માણસો આવીને તેઓને પોતાનું ખરાબ દલાંત દેખાડીને ખરાબ કરે છે.

આ તો ટેકરી ટેકરીએ મુંદર બંગાળા જણાવે છે. અહિં બધા અંગ્રેજો રહે છે. કેવી મોજથી રહે છે. આપણા દેશના ધનવાનો તો કોઈ નગરે પડતા નથી, ક્યાંથી નગરે પડે ? તેઓ કમાઈ કમાઈને હોકરાંના લગ્નમાં, માખાપના દહાડામાં ભોજન આપીને વૂંચણુ બનીને બહુ ગુમાવે છે ! આહ ! બહુ દયા આવે છે. આપણા દેશના ધનવાનો કજીસના પીર છે, તે પોતાને માટે એક પાઈ પણ ખર્ચવા ચહાતા નથી. પણ અંગ્રેજો કેવું સુખ ભોગવે છે. એક વર્ષે નોકરી કરી કે એક મહિને છૂટી લઈને કોઈ પહોંડ ઉપર રમત ગમતમાં વખત ગાળે છે તેથી તે પાછા તાબને તાબ થાય છે. તેથીજ અંગ્રેજો આટલા ઉત્સાહી ઉદ્યોગી થાય છે અને તેથીજ પહોંડના શિખરો અંગ્રેજોથી ગાળુ ઉડે છે.

ચાલો, હવે આપણે આગળ જઈએ, આજકાલ કાશ્મીર મુઘી સરસ રસ્તો થયો છે પણ હુ જ્યારે ગયો હતો ત્યારે અસલ વાંકો ચૂકો રસ્તો હતો.

તે કંઈ સારું નહોતો. હું ચાલતો ગયો હતો. તમારે પણ મારી લેડે ચાલતા આવવું પડશે.

આહા ! કેવો સુંદર દેખાવ ! જાડખાનની કુટી સુંદર થટા ! પેલા પહાડ કેવા સુંદર દેખાય છે ? ત્યાં ત્યાં નાજામાંથી રવચ્છ પાણી નીકળીને રૂપેની દોગ જેવું દેખાય છે ! ઈશ્વરની બક્ષીહારી ઝોરજ છે. ત્યાં ત્યાં નજર કુટીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં બધી નવી સૃષ્ટિ જોઈને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. ગું જોઈએ અને શું ન જોઈએ ! તેનો નિર્ણય કરી શકતા નથી.

આ તો પહાડ આવ્યો. હવે ત્યાં રહેવું. ચાલો બંગલામાં જઈએ. આદિ કંઈ બાકું નથી, જે પહેલો તેની ઝોરડી, અહિં ખાટલો છે. બળ-રમાં પુરી, કળેરી, પેંડા, દૂધ વગેરે મળે છે ચાલો, કંઈ લઈને ખાઈએ. વાહ ! પુરી તો ગરમાગરમ છે, દૂધ પણ ગરમાગરમ પીને જરા આરામ કરીએ.

હવે જે અહીં વાઝા હશે હજી છ સાત માઈલ જઈ શકીશું ચાલો જઈએ. આહા ! સાંજનો દેખાવ કેવો સુંદર જણાય છે ! જાડખર કેવા સુંદર પક્ષીઓ ગાયન કરે છે ! સુંદર જાડખર કેવા સુંદર બમરા પૂલમાંથી મધું લેવા માટે ચુન્દવ કરે છે ! આહા ! મન કેવું શાંત થાય છે ! કેવી યડી હવા આવીને મનને શાંતિ આપે છે ! કેવા સુંદર જંગ જરજર કરતા વહે છે ! કુટી નીચી ઉંચી જગા પર ચાલતા કેવો આનંદ જણાય છે ! આ પેલા રસ્તા પર કેટલા ગધેડા અંગ્રેજોના વાંચુ લઈને તથા સામાનની પેટીઓ લઈને જાય છે. ઝો પેલા બકરાં ચગવનારાઓ બકરાં લઈને જાય છે. ઝો પેલો મેટો કેવો પહાડ પર ચઢીને ધાસ ખાય છે. જે પણ લપરચો તો તે ખીણમાં પડીને તેનાં હાડકાં માંસનો સુરેસુરો થઈ જાય, પણ મેટો પોતાના બગ ઉપર સુશ્નાક થઈને ચર્ચા કરે છે. ચાલો, હવે સાંજ પડી જઈથી જઈને શકે બંગલામાં એક ઝોરડી મેળવીએ. ઝોરડી તો મેળવી. સવા આશરે દસ વાગે એક નીચેનો સુસલમાન આવીને ખુમો પાડીને ઉભા ગયો. પૂછ્યું તું કોણ છે ઉત્તર મળ્યો કે તોખખાનાનો સાહેબ આવ્યો છે તે ઝોરડીમાં રહેવા ચાહે છે. તમે ખાલી કરો. મેં કહ્યું કે આ કંઈ સાહેબનો બંગલો નથી, જે પહેલો આવે તેનો છે. તમારા સાહેબ મોઘ

આત્મા છે તેઓ બહાર બંધે ઉઠે. અમે સાહેબના નોકર નથી. જે સાહેબને જોઈએ તો પોતે આવે, પછી સાહેબે તો મ્યાં વાસો કર્યો તેની કંઈ ખબર પડી નહિ. અમે તો સૂતા. આવી રીતે ઘણી જગ્યાએ અંગ્રેજના નોકરોજ આપણને અમસ્તી વેદના આપે છે. બધા અંગ્રેજો કઠી પણ જેનો હક છે તેનાથી દૂર રાખવા ચલાતા નથી. પણ આપણા ઘેઘમાની નેડીવો આપણા દેશી લોકોને અમસ્તુ કંઈ આપે છે. તેઓ સમજે છે કે આમ કર્ણથી આપણા ઉપર અંગ્રેજોને ખુશ થશે. ધન્ય તેની બહાદુરીને છે! સવારમાં ઉઠીને પાછા ચાલો, તેના તેજ દેખાવ સાદી આંખથી જણાશે પણ તેમાં ધણું નૂતત્વ જણાશે. પહેલા જેયલા તેજ ઝાડ, તેજ પડાડ, તેજ પક્ષી નજરે પડે છે પણ તેમાં ધણો ફેરફાર સૂક્ષ્મ નજરથી જોનારને માત્રમ પડશે. તેનું વર્ણન આપવાથી કંઈ સમજાશે નહિ. જે તમે ગયા હોય તો તમે અનુભવ કરશો.

આજે આઠ દિવસ થયા સ્વપ્ન દૃષ્ટિએ જોતા પહેલાનો દેખાવ નજરે પડે છે પણ ધણું જ નૂતત્વ જોતાં જોતાં અમે બારામૂળામાં આવી પહોંચ્યા.

ચંદ્રિકાપ્રસાદ અને હું કાસ્મીર જોવા જતા હતા. તે મેં પહેલાં જણાવ્યું છે. ચંદ્રિકાપ્રસાદ મરીથી ટુંકું બાડે કરીને તેના પર બેસીને આવતો અને હું ચાલતો જતો હતો. રસ્તામાં તે સંધનો હતો અને હું ખાતો હતો. એક વખતે એક જગ્યાએ તેને સંધવા માંડ્યું. પાણી પીવાનું લાવવા માટે મને કહ્યું. પાસે એક ઝરાનું પાણી વહેતું હતું, ત્યાંથી હું પાણી લાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, ત્યાંથી પાણી લાવ્યા મેં કહ્યું કે ત્યાંથી લાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે પેલા છેટેના ઝરામાંથી પાણી લાવો તે પાણી સાઈ છે, મેં કહ્યું કે, તેનું છે. આ પાણી સાઈ છે. તેથી બાધનો મીનસ ગયો અને એકદમ બાધ બોલ્યા, કામ કરનેમે સુતક ફટતી હે એટલે કામ કરવામાં ગાણુ ફાટે છે. આથી મને ઘણી દિલગીરી થઈ. તરત તેનાથી નૂરો પડીને હું એક માણસને બોલ્યો ઉપાડવાને લઈને ચાલ્યો એક જો દલાડમાં હું બારામૂળામાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મને ખબર મળ્યા કે બારામૂળામાં સમઝૂખ્યું કરીને મારો એક ઝોળખીનો ગઢે છે, તરત તેને મળ્યો. મારા આવ્યાથી તે બદ

ખુશી થયો, એ તેને નાનપણમાં કેટલીક મદદ કરી હતી તે તેને યાદ હતી, તેણે સારું સારું ખાવાનું કશીને અને ખવાડયુ તથા પોતાને ત્યાં રહેવાને આમંત્ર કર્યો. હું એ તથા દિવસ રહ્યો.

બારામૂળા એક નાનું ગામ છે. ત્યાંથી નદી સપાટ છે. કોકો નદીપર હોડીઓ બાંધે કરીને કાશ્મીર પ્રદેશમાં ફરે છે. આદિયાં પુષ્કળ હોડીઓ હતી અને હોડીવાળાઓ સિક્કારસની સીફ્ટી લઈ આવનારાઓને બતાવીને પોતાની હોડી બાંધે રાખે તેને માટે કોશિશ કરતા હતા. હું દરરોજ આ દેખાવ નદીના કિનારા ઉપર જઈને જોતો.

ઐટલામાં ચંદ્રિકાપ્રસાદ બે દહાડે ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેમને ખગર મળી કે હું એક હેઠ ઠલાકને ત્યાં રહું અને ખુશીમાં છે. કોણ જાણે તેના મનમાં આવી હશે તેણે મને પોતાની જોડે લઈ જવાને એક માણસને સમજાવવાને કહ્યું, તે માણસ રામકૃષ્ણને ત્યાં આવ્યો રામકૃષ્ણનો તે ઐજાબીતો હતો. તેને બધી વાત કહી અને ચંદ્રિકાપ્રસાદ તમને જોડે લઈ જવા ઇચ્છે છે ઇત્યાદિ કહ્યું, એ કહ્યું કે ઠીક છે પણ હું તરત તેની જોડે ગયો. ત્યાં તેણે ૧૮ રૂપીએ મહિને હોડી બાંધે કરી.

હોડીમાં ચંદ્રિકાપ્રસાદ અને હું બેઠા. તે હોડીનો માલેક એક મુસ્લમાન અને તેની સ્ત્રી હતી. સ્ત્રી ખૂબ સુરત હતી. બારામૂળામાં પુષ્કળ સ્ત્રીઓ જે જોઈ હતી તે બધી ખૂબ સુરત દેખાતી હતી. નાક, આંખ સારાં હતાં. ઘણી જાડી નદિ તેમ ઘણી પાતળા નદિ એવી જોઈ. હોડી ચલાવનારી સ્ત્રીઓ જે કે ખૂબ સુરત હતી પણ કપડાં મેલાં પહેરતી હતી. ઉપર મેલાં પહેરતી હતી અને અંદર સારાં પહેરતી હતી. કાનમાં મેઠી મોટી રૂપાની વાગીઓ પહેરીને તેઓએ કાન ખરાબ કરી નાખ્યા હતા.

અમે હોડીમાં બેસીને જતા લાગ્યા. આસપાસ સુંદર ખેતરો, ઝાડખાન જગ્યાતા હતાં. દેખાવ બહુ રમણીય જણાવતો હતો. હેટે પહાડ કોઈ બરફથી ઢાકાયલા તો કોઈ ઝાડખાનથી બરફરૂપ તો કોઈ ભોગ જગ્યાતા હતા. રસ્તા પશુ નદીના કિનારે કિનારે હતો. કોકોની આવજા થતી હતી હોડીને એક દોરડાં બાંધીને પુરખ અથવા સ્ત્રી દોરડાંને બાંધે લઈને ખેંચતી,

કિનારે કિનારે ચાલતા હતાં તેથી હોડી ચાલતી હતી.

ધીરે ધીરે રસ્તામાં નાના નાના ગામો આવતાં હતાં. ન્યાં ઉભા રહેવાને કહેતા હતાં ત્યાં તે ઉભા રાખતા પછી હોડીમાંથી ઉતરીને તે ગામમાં જતા. ત્યાં મીઠાઘવાળાની, મેવાવાળાની, માંસ વેચનારની, કપડાં શિવનારની દુકાનો જણાતી. ત્યાંથી જે આવતી ઈચ્છા થતી તે લઈને પછી હોડીમાં જઈને હોડીવાળાની સ્ત્રી સંધી આપતી. એવી રીતે અમે ખાતા પીતા ચાલવા લાગ્યા. ન્યાં નજર પહોંચાડતા હતા, ત્યાં કુદરતનો બહાર જોતા હતા.

અમે ધીરે ધીરે શ્રીનગર તરફ આવવા લાગ્યા. રસ્તામાં કેટલાંક સાકડાંનાં પુલની નીચે અમારી હોડી જવા લાગી. નદીમાં આગ અવળા સાકડાંની જાડી વળાઓ જોઈવીને તેના એક રીતના ચાંબલાં બનાવીને ત્યાર પછી તેના ઉપર મોટા જાડા પાટિયા જડીને એક જાતનો પુલ કરેલો જોયો. તેવા પુલ શ્રીનગરની આસપાસ ઘણા હતા. અમે કેટલાક પુલને વટાવીને પછી બનારની તરફના પુલની પાસે આવીને અંબરમાં ગયા. ત્યાં જે જોયું છે, તેનું ખીજે થોડેજ જોયું હશે. શ્રીનગર શહેર નદીને બેડ કાંઠે વસેલું છે. ત્યાંના ઘરો નાનાં એક માળથી બે માળના છે. રસ્તા બહુજ સાંકડા તથા ગોળા પથ્થરના બનાવેલા છે. તે પથ્થરપરથી પગ ખરી જાય એવા શુભાળા હતા. ત્યાં ઘણી ગંદકી હતી. શ્રીનગર શહેરનું નામ ખૂબ સુરતીનું શહેર છે પણ ત્યાં તે ઘરોની તેમજ રસ્તાની કંઈ ખૂબ સુરતી નથી પણ જે કુદરતની ખૂબ સુરતી કહેવામાં આવે તે તે કાનની મુઠ પકડવા જેવી છે એટલે તેના જેવી ખૂબસુરતી તે મેં કશિતજ જોઈ છે. ત્યાંના સ્ત્રી પુરુષો પણ ખૂબસુરત દેખાયાં. ન્યાં નજર દેકતો હતો ત્યાં ખૂબસુરત સ્ત્રીઓ આંખને ખેચતી હતી પણ કાનના અલકારો તેમને કદરપા કરી નાખતા હતા. કદાચ મારો આ મંસ્કાર હોય. પણ કાશ્મીરીઓની પાસે તે ખૂબસુરતમાં ગણતા હોય એવું જણાય છે ખૂબસુરતીનો ખ્યાલ જૂદા જૂદા માણસોમાં જુદો જુદો હોય છે તે હું કશુંય કહું પણ ખૂબસુરતીના જે બહારનાં લક્ષણો બધા માણસોમાં કેટલોક મેળ છે. તે પ્રમાણે અહિંની સ્ત્રીઓનો ચહેરો કંઈક લંગગોળ, નાક સુંદર, આંખ હરણુના જેવી અપળ,

શરીરનો બાંધો ધજો જાડો નહિ તેમ ધજો . પાનજો નહિ. તે જોયાથી મનને હરણુ કરે એવી દેખાઈ. જે હોડીમાં અગ્રે રહેલા હતા. તે હોડીવાળાની સ્ત્રી પણ સુંદર હતી. જ્યાં સ્ત્રીઓને જોતો ત્યાં કંઈક નવી ખૂબસુરતી જોતો હતો. તેમાં વળી પંડિતની સ્ત્રીઓની વાત પૂછીને નહિ, તેઓને ખૂબસુરતીનો નમુનો કહેવામાં આવે તો-ખોટું નહિ. તેઓની આંખ નાક પણ સુંદર હતાં. બેશક બધી સ્ત્રીના વિશે એવું સમજવું નહિ. કેટલીક સ્ત્રીઓ તો ત્રીચક્ષા પ્રદેશમાં તેના જેવી ગણવી દર્શન છે એવું જણાયું.

કુદરત પણ જાણે સ્ત્રીની જોડે સુંદર યજ્ઞને દેખા દેતી. શ્રીનગરના આસપાસ જે ઝાડની ઘટા જોતો, તે પણ મનને બહુ આનંદ આપનારી દીડી જ્યાં ત્યાં સફરચંદ પેર કાઢેમના પુષ્કળ ઝાર દીકાં. ત્યાં બગીચા પણ પુષ્કળ જોયા. કેટલાક પૈસાસરોએ ગરીબોને માટે બગીચા વાવવ્યા છે. તેમાં જે જમીન ઉપર કૃષિ પડે તે લઈ લેવાની બધાને છૂટ છે. તેથી ગરીબ લોકો પણ મીઠા કૃષિ ખાય છે.

શ્રીનગરની આસપાસ કેટલાક સરોવર છે. તે પણ બહુ વિશાળ છે. અને તેની આસપાસ ઘણાં નાના પ્રકારનાં ઝાડ છે. તેની છાયા સરોવરમાં પડીને બહુ રમણીય દેખાવ નજરે પડે છે. અમે તે સરોવરમાં ધબ્બી વખત ફરવા જતા હતા હોડી અમારી હતી, બ્યારે કહેલા ત્યારે ત્યાં હોડી લઈ જતા હતા. ત્યાં મોટા મોટાં દ્રાક્ષના બગીચા હતા. તેના પીજ કાનથી લાવીને ખેતી કરતી હતી. તે દ્રાક્ષ કંઈક ખાંધી, બહુજ ઉતમ લાગી. સરોવરમાં નાના નાના બગીચા હતા તેમાં જઈને કુદરતની લીલા જોઈ. ત્યાં એક મોટો બાગ છે, તે પણ જોયો. તે બાગ લાહોરના સ્વામી બાગના જેવો છે. તે બસબર તેની નક્કર છે. તેમાં પણ સ્વદ ઉતરતા પગથિયા બનાવીને બગીચો બનાવ્યો છે. તેમાં જઈને ઈશ્વરની અગાધ લીલા અનુભવી.

કાશ્મીરમાં જે કંઈ જોવા જેવી પ્રસ્તુ છે તેમાંની કંઈક જોઈ. ત્યાં તો કુદરતનો આંકાર છે. શું જોઈએ તેનો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. જ્યાં ત્યાં ઈશ્વરની કારીગર જોતા. ધરતીપર પહાડ ઉપર ખૂબ સુરત ઝાડ બરફ,

પાણી જોતા. મનુષ્યના ચહેરામાં ખૂબ સુરતીની ખાણ જોતા. આવી રીતે કાશ્મીરના સૌન્દર્યમાં આસરે એક મહિનો ગાળ્યો. ત્યાં ખાવા પીવાનું બહુજ સસ્તું હતું, અમે માંસ, મરગી, ઘંડાં વગેરે ખાતા હતા. તે મુંબઈ તથા દિલ્હીસ્તાન કરતા રૂપીઆના બે આનાની કિંમતે મળતા, ત્યાં મેવો તો પાણીના મૂલ્યે વેચાતો હતો. શુ' લઈએ અને શુ' ખાઈએ તેજ વિચાર કરવાનું હતું. લાલ ટળીગડ તો પાણીની જગાએ ખાતા હતા. દૂધ અને મઝાઈ તો ચહામાં નાંખતા. ચહામાં મઝાઈ ખાતા સાંભળીને વાંચનાર આશ્ચર્ય પામશે પણ કાશ્મીરમાં તો ચાહમાં મઝાઈ નાખીને ઉત્તમ ચાહ બનાવવાને કહે છે. તેમાં ચાહમાં કંઈક શોડા નાખીને લાલ પાતરાવાળી ચાહ બનાવે છે તે અમે પીતા. તેમાં ખર્ચ જરા વધારે થતો તે પીવામાં કંઈક સારી લાગતી. તે ચાહ વળી લદાકની હતી. તેનો જરા કેફ જણાતો. પનીર પણ ખાતા મુંરગી તથા મટન તો એક વખત તો ખઈ. આ બધું બનાવવામાં દુકન આઠ આના પડતા હતા તેમાં વળી અમારો રસોઆ અને રસોયણ ચોરી ખાય તે તો પકડવામાં આવતું નથી.

કાશ્મીર બધી દીને સુંદર જણાયું, પણ માણસની પ્રકૃતિમાં આસમાન જમીનનો ફેર જોયો. અહિંના માણસો ખૂબસુરત છે તે હું કબૂલ કરું છું પણ મનના બહુ મેઝા છે. બજારમાં વેચાતું લેવા જાએ તો દશખાર ગણુ મૂલ્ય હાકે છે. ત્યાં ધણી કારીગરી જોવામાં આવે છે. તેથી તે લેવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ લોકોની થાય છે જે વસ્તુ લેવાને જતું હોય તો આપણા હોડીવાળા સાથે આવીને પેઝા વેચનારને તેની બોલીમાં કિંમત બહુ હાંકવા કહે છે. તેથી એક આનાની વસ્તુની કિંમત આઠ આના કહે છે. આપણે આંખી કેટલી કરીએ ?

કાશ્મીરમાં જાત જાતના શાલ દુશાલ મળે છે તેમજ પેપરમાસીનું કામ એટલે કાગળની પેટી, તકતા, ટેમલ વગેરે કરીને તેના ઉપર ખારીક રંગીન સોનેરી કામ કરેલું તેને પેપરમાસી વર્ક કહે છે. રૂપાનું, ત્રાંચાનું, પીતલનું કામ તો જગત વિખ્યાત છે, રૂપાના ઉપરની નકમી બહુજ ઉત્તમ દરે છે. તેની કિંમત તેઓ બહુ બતાવે છે પણ જે કરીને લેવામાં આવે

તો રૂપીઆનો કોઇ વખતે આનો આપવો પડે છે. આપણે ધારીએ છીએ કે આ વસ્તુ બહુ સસ્તી છે પણ ત્યાંની મજૂરીના પ્રમાણમાં તે તેના કરતાં ઘણીજ સસ્તી યાવ છે.

શીનગરમાં મુસલમાનની વસ્તી પુષ્કળ છે. હિંદુઓ ઘણાજ ઓછા છે. તેવો વેપાર તથા લાખવા વાંચવાનું કામ કરે છે. તેઓને પઠિત કહે છે. તેઓ સારો યોગ્યક પહેરે છે. તેઓની સ્ત્રીઓ પણ સુંદર છે. મુસલમાનો તો બધા દેશમાં સરખા જોવામાં આવે છે. તેઓ કારીગરનું, વેચવાનું, નાના નાના ધંધા કરે છે. હિંદુઓ મોટા વેપારી છે.

કાશ્મીરની સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને મુસલમાનની સ્ત્રીઓ હકેલ જોઇ. તેઓ પૈસાની લાલસુ હોવાથી જ્વર કર્મ કરવામાં પણ કંઈ ઓછાપણું રાખતી નથી. કેટલીક રાંડો મહત્વા બનાવીને તેઓ સુમારૂરોને ધુતી ખાય છે. કેટલાક અંગ્રેજો શીકારની મોઝ કરવા તથા રાંડીખાણ કરવા માટે કાશ્મીરમાં આવે છે. તેઓ તેનાથી ઘણું કમાવે છે. સોનાનાં ધરણાં કાન, નાખ, હાથમાં નાંખીને બડવા રાખીને હોડીઓ ચલાવીને લોકોને કમાવે છે. કેટલાક એ કામને માટે બારામુળામાં કોઇ અંગ્રેજોને લાવવા માટે મોટા મોટા અંગ્રેજોની ચીઠ્ઠીઓ બતાવે છે. તેમાં કેટલાક બેસરમી - અંગ્રેજોએ સ્પષ્ટ લખ્યું હોય છે કે આને જ કહેવામાં આવે તે તરત પૂરું પાડે છે. એવી ચીઠ્ઠીઓ અને ચદ્રિકાપ્રસાદે વાચી સંબળાવી હતી. જે બ્યબિચારનું ઘર કહેવું હોય તથા સુંદરતામાં જ્વર કર્મનો વાસ રહેતો હોય તેા હું કશ્મીરને કહીશ.

હું એક વખતે એક સરોવર જોવા માટે ચાલતો ગયો હતો. ઘણું ચાલ્યો હતો. પાછું આવતાં ઘણો વખત યાદ જાય તેથી હોડીમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તરત ત્યાં એક હોડી હતી તેમાં એક છુટ્ટી સ્ત્રી હતી તેને કહ્યું કે આ હોડીમા બેસો જે આપણા તે લાલસ મે એક આનો આપવા કહ્યું. તરત તેને એક જુવાન સ્ત્રીને બોલાવી અને હોડી ચલાવી યોડે છેડે ગયા પછી પેલી જવાન સ્ત્રી ઇશારત કરીને આંખ મારવા લાગી અને ઇશારતને પૈસો આપો એવું કહેવા લાગી મેં પૈસો આપ્યો ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ હોડી ચલા-

વી બધે સુખીને મને પોતાની પાસે બોલાવવાની ધશારત કરવા લાગી. પણ મેં તો ગણ્યકાર્યું નહિ અને જલદી ચલાવ એ પ્રમાણે કહ્યું. પેલી વૃદ્ધ ડોશી મને ધશારત કરીને જલર કર્મ કરવાનું સમજવતી હતી પણ હું તો તેના ઉપર નજર નહિ રાખતાં હોડી ચલાવવાને કહેવા લાગ્યો. મારી હિંદુસ્તાની બાપા તે સમજતી નહોતી અને હું કાશ્મીરી સમજતો નહોતો. એટલે ધશારતથીજ પાનો થતી. જેમ તેમ કરીને હું મારી હોડીની પાસે પહોંચ્યો. અમે બધા હોડીમાંજ સૂતા હતા. કાશ્મીરમાં મુસાફરીએ આવનારા હોડીમાંજ સૂવે છે. તેની તળાવુ સપાટ હોય છે તેના ઉપર બિહાનું પાથરીને સૂવાય છે.

અમે ચૈત્રમાંની પહેલા શ્રીનગર પહોંચ્યા હતા. ત્યાં અમે રામનવમીનો મેળો જોયો. ત્યાં રામ લક્ષ્મણનો રાસ થયો હતો તે મહારાજ સાહેબ, પોલિટિકલ એજન્ટ પણ જોવા આવ્યા હતા. હું પણ તે જોવા ગયો હતો. ત્યાં કેટલીક મુસલમાની રાંડો જોવા આવી હતી. તેઓમાંથી કેટલીક આંખ મારીને પોતાની તરફ મને ખેંચતી હતી. જ્યારે મેળો વીખરાઇ ગયો ત્યારે હું મારી હોડીની તરફ જતો હતો ત્યારે એક ખૂબ સુરત રાંડ મારી પાસે આવીને બોલી. “ આવ ” હું ગમત જોવા માટે તેને ત્યાં ગયો. ઘર જોયું તો સામાનમાં એક ખાટલો જોયો ખીજું મુમસામ કંઈજ નહોતું તેની જોડે વાતચીત કરવા માંડી પણ તે તો કાશ્મીરીના સિવાય ખીજી કંઈ બાપા બોલી શકતી નહોતી. ધશારતથી જલર કર્મ કરવાને કહ્યું, હું તો બોક્ષ્યા ચાલ્યા વિના ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બધે જગાએ રાંડોના હાલ ખુશ છે.

પોસ્ટ ઓફિસમાં અમારા પત્રો, મનીઓર્ડરો આવતા હતા, પણ અહિંયાં કાગળના ફરી જે પૈસા આપવા પડતા હતા અને કાગળપર ટીકટ ચોડીને જે પૈસા એક મિપાઇને આપ્યા પછી તે કાગળ ટપાલના ખાતામાં નાખવા દેતો હતો. કારણ કે રાજ્યએ પોતાની હદમાં કાગળો આવે તેનું મહેશુચ લેવાનો નિયમ કર્યો હતો. તેથી ત્યાં પૈસા આપવા વિના કાગળો મળતા નહોતા.

દાસ્તીરના સભ્ય તરફથી ટેલિગ્રાફ ઓફિસ હતી તેમાં પોતાના પૈસા લઇને પછી અંગ્રેજ સરકારના ખાસ પૈસા લઇને ટેલિગ્રાફ મોકલવા હતા. અમે કેટલોક વખત ત્યાંના પોસ્ટના હેડ ક્લાર્કને ત્યાં રહ્યા હતા. તેમની કૃપાથી અમને ઘણું જોવાનું મળ્યું હતું, એમની કૃપાથી મહારાજનો મહેલ જોયો. તે એક લાકડાના પાટિયાના નદી કિનારે એક મુંબઈના સાધારણ ઘર કરતાં પણ ખરાબ હતો. દાસ્તીરની બધી મજા જોગવીને પાછા અમે મુંબઈ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં આગળનો દેખાવ નજરે પડ્યો. હું અમદાવાદ ઉતરી પડ્યો.

મકરણ ૧૧૩ મું.

મુંબઈમાં પુસ્તકો છપાવવા

હું અમદાવાદથી મુંબઈ આવ્યો. મેં મુંબઈમાં નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં મારી મા દેવકીરના નામની દેવકીર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિનો પહેલો ખંડ તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૮૮૮ માં છપાવ્યો. તેની પ્રતાવનામાં મેં લખ્યું હતું. “ * * મારી માતા દેવકીરના સ્મરણાર્થે સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય મુદ્રિત પત્ર પુસ્તકો પ્રકટ કરવા માટે “ ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિ ” નામની અધ્યાવણિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ધાર્યું છે. તેમાંનું પહેલું પુસ્તક અભિરૂચિ ઉપનયાય એવો, સ્ત્રી જાતિની સત્કીર્તિનો પહેલો જાગ આજે પ્રકટ કર્યો છે. તે પુસ્તકને શુભસૂચી સ્ત્રીમંડળમાં કંઈક લાભકારક થાય અને એ આપણા દેશના વિદ્યોત્સારીઓના સ્નેહ નેત્રમાં પડીને શુભસૂચી ગૃહમાં સ્ત્રીપાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વપરાય તેા માગે કરેતો અમ સરજા થયે સમઠ્ઠ્ય અને ઉત્સાહમાં મત ઘણે જીજ્ઞ સ્ત્રી, ઉપયોગી અધ્યાવણિ પ્રકટ કરવાનો યત્ન કરાશ ”

એ પુસ્તકન અર્પણ પત્ર આજે રીને લખ્યું હતું, “મારી સર્વજાગી મારા દેવકીરના સ્મરણાર્થે આ દેવકીર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિ શુભસૂચી

બાપા બલુનારી બહેનોના કસ્કમળમા સાદર અને સ્નેહથી અર્પણ કરી ”

ત્યાગ પછી દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવળીનો બીજો ખંડ મા અને ઓકમ નિર્ણયમાગર પ્રેમમા તા ૧૫ મી જુન ૧૯૮૮ મા પ્રસિદ્ધ કર્યો તે પુસ્તક મે બગાળાના દયામાગર પરિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યામાગરને અર્પણ કર્યો તેની અર્પણ પત્રિકા નીચે આપનામા આવે છે

પરમારાધ્ય લક્ષ્મીભાગન પરિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યામાગર.

કલકત્તા.

દેવ !

જે સર્વ કારણથી મનુષ્ય મનુષ્યને દેવતા તરીકે સમજે છે તે સર્વ કારણથી હું આપને દેવતા બલુ હું આ પૃથ્વીમા ધણી જમાએ સ પદની ધણીક ભતની સામગ્રી લેઈ છે અને ધણી જમાએ સૌજન્યની પણ અનેક પ્રમાણની મૂર્તિ લેઈ છે, પરંતુ સ પદ અને સૌજન્યનો એકત્ર સમાવેશ, એ દેવ ભોગ્ય સુદર વૈભવ છે, તે આપના અવનમા ઉત્તમ પ્રકારે લેઈછું પારકાના સુખમાજ સુખ સમજવું એ આપના પુ ઇયમય અવનનો મૂળ મ ન છે જ્યારે આપની દયાવૃત્તિનું સ્મરણુ યાય છે, ત્યારે પ્રભોજ આનંદ યાય છે આપે સ્ત્રીઓની અનસ્થા સુધારવા માટે જે યત્ન કર્યો છે તેનું સ્મરણુ યયાથી આનંદ ઘણુ આવે છે આપનો પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી છે આપે દુનિદેા વિપત્તિ વેઠીને પારકાના દુ ખ નિવારણને માટે જે યત્ન કર્યો છે, તે રમૂતિ પ યમા આભ્યાથી આપના જન્મનું સાર્થક થયેલું બલુને દુર્ધ યાય છે આપની માતાના સદ્ગુણોનું વર્ણન કરતા કરતા એક વેળાએ આપે કહ્યું હતું કે, મે જે મારી માતાના સે કટો ગુણોમાથી એક પણ ગુણુ મેળવ્યો હોત તો હું પોતાને કૃતાર્થ બલુત, હુ એવી માતાનો પુ ા હુ એ Glory (ગૌરવ) નો વિષય સમજું હુ ” તેથીજ દેવ ! આપ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામા મગ્યા રહોછો અને સ્ત્રી ભતિનું ભલું કરવા માટે દુમેશા આતુર રહોછો આપ એવી એક માતાના પુરછો કે તેને માટે આજો બ ગાય આપની સ્તુતિ કરે છે આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ પણ આપના જેવા પુન રત્ન ઉત્પન્ન કરવાનો છે તેથીજ ૧૪૦૦ માઇલને છેટે રહીને આપના ગુણુ કીર્તન સામળીને તેમજ પ્રત્યક્ષ લેઈને મારી સ્વર્ગવાસી માતા દેવમારના સ્મરણુાર્થ દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવળીનો બીજો ખંડ “મા અને ઓકમ” સર્વિ દૂર્વક આપના નામે ઉત્પન્ન

કરવા ઉચિત જાણું છું. કારણ કે મહાન પુસ્તકની પૂજા કરવી એ મારો ધર્મ સમજીતો તેથી આપ અંગીકાર કરશો.

મુંબઈ.

ભવદિય ગુણાસક્ત.

તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૮૮.

, નારાયણ હેમચંદ્ર.

ત્યાર પછી દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિનો ત્રીજો ખંડ સીતા પત્રવાસ મુંબઈમાં એન્જલિકેશન સોસાયટી પ્રેસમાં તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ થયું.

તેજ આરસામાં સન્યાસી નામની નવસકથા એન્જલિકેશન પ્રેસમાં તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૮૮ પ્રકટ કરી. તેની અર્પણ પત્રિકા આવી લખી છે.

“ જેના સજ સત્યપારાયણ પવિત્ર જીવનની સ્મૃતિ માત્ર આ જન્મવર્ગમાં મારું ધર્મ ખીજ થયું છે; જેના અસીગ સ્નેહ અને વાતસહયનું ચિંતન મારો મળી શાંતિસાગર છે; તે ભક્તિ ભાજન નવીનચંદ્ર રાયનું પવિત્ર નામ મદદ કરીને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે.”

સન્યાસીમાં એ મારી નીચે લખેલી પ્રતિગા લખી હતી,—

(તોટક.)

- ૧ દુઃખ ભોગવું દોટલું ને દુઃ મણું, નવ તે થકિ કાંઈ મણું દુઃ ઠણું;
- ૨ સુખ નાવ જિન્નતણું દેરિ રરો, સુખ યાક, -દુઃ એ મનભાવ વરો.
- ૩ મુજ નેન બલે જગપુર વહે, મન તે થકિ ના પરિવાય લહે;
- ૪ હરં અન્યતણાં જળ લોચનથી, ઇસાં એટલું યાચું પુરા મનથી.
- ૫ ધન યાકું ન માન ન યાકું કંઈ, નવ પ્રાણુ વિચે કંઈ પ્રીતિ રહી;
- ૬ જીવું ને દુઃ મર્યો ગી દુઃવ વિચે, ઇસાં વાંછુ સદા હુજ આસિષ એ.
- ૭ અતિ હનગ ઇસાં લિલા નિરખી, પછી યાકું અંર હઈડે દરખી;
- ૮ કર સાધન યોગ્ય મને ઇસાં હે, મરણાન્ત સુખી મન એહ ચહે.
- ૯ ભશિયું મુજ અંતર દુઃખ બરે, મચિ દુઃવ વિચેન મિતું દુઃ ખરે;
- ૧૦ કરતાં નિજ દુઃખને દેહ પડે, ઇસાં આસ મહાનજ પ્રાપું કરો.

પ્રકરણ ૧૧૪ મું.

મુંબઈમાં પેલો પેંડા ખાનાર રામજીદાસની જોડે મેલાપ.

હું ત્યારે મુંબઈમાં રહેતો હતો ત્યારે લાહોરના સેવારામ, તેની બહેન તેની સ્ત્રી તથા કન્યા પોતાના પિતાના મરવાથી ઇંગ્લંડથી લાહોરમાં જવા માટે શેઠ માધવદાસ રૂગનાર્યદાસને ત્યાં ઉતર્યા હતા. તે વેળાએ હું તેમને મળ્યો હતો. સેવારામની બહેન હરદેવીએ પોતાના બાઈની ઇંગ્લંડની વર્તણૂક મને કહી. તે બહુ અફસોસ કરવા લાગી કે, બાઈએ પુષ્કળ રૂપીઆ ઇંગ્લંડમાં ખર્ચ્યા અને ચાલ ચલણમાં પણ ખરાબ થયો. સેવારામની બહેન હરદેવી મને ચલાતી હતી, તેણે મને મારા ધનુવાંમાં પચાસ રૂપીઆ આપ્યા હતા, તે વાંચનારને કદાચ યાદ હશે. તે બહુ સરળ મનની છે તે વિધવા હતી પણ હમણાં તે સધવા છે. તે હાલ અસ્થાબાદમાં તેના સ્વામી ખારિસ્ટર લાલા રોસનવાલની જોડે ખુશીમાં રહે છે.

હું મુંબઈમાં લખવા વાંચવામાં તથા મળવામાં વખત ગાળતો અને કોઈ કોઈ વખત પુસ્તકો છપાવતો હતો મે મારી સ્વર્ગવાસી માતા દેવકોરના સ્મરણાર્થ દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પ્રગટકાવણીને પહેલો ખડ સ્ત્રી જાતિની સત્કીર્તિ કાઢ્યો, પછી મા અને છોકરાં પછી ખીજા પુસ્તકો લખવા લાગ્યો.

આવી રીતે હું વખતો વખત પુસ્તકો કાઢતો તથા લખતો હતો, તેમજ સભાઓમાં મોટા વિદ્વાનોને તથા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં જઈને જ્ઞાન મેળવવાને માટે ચત્ન કરતો.

એટલામાં થોડા મહિનામાં લાલા સેવારામ લાહોરથી આવ્યો તેની જોડે પેલો કે જેનાં જોડે આખી દુનિયાની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો, જેની જોડે ધોલપુર ગોવાલિયર જઈને હું પાછો આવ્યો હતો, તે આવ્યો. તેને જોઈને પહંલાની બધી વાત યાદ આવી. લાલા સેવારામ કેટલાક દિવસ મુંબઈમાં રહીને યુરોપની મેલ સ્ટીમરમાં ગયો. હવે રામજીદાસ હું જે સીરાલાલને ત્યાં રહેતો ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં બે જણા ફરતા હતા. આખો

દહાડો દ્રાણુ જોવું છે, દ્રાણુ દેહાણુ આથો એમ કહેતો હું તેની સામે કળના પુતલાંની પેઠે જતો હતો. અમે મુખ્યમાં ઘણી જગ્યાએ ગય રાજગામ ઠાવર ઉપર જઈને મુખ્યની જાલીદારી જોઈ. દરિયાની દીવાદાંડ ઉપર ચઢીને સમુદ્રમાંથી મુખ્યની સુંદરતા જોઈ. તેમજ વિંટોરિયા ગાડે નમાં જઈને વાદરાંના, રીંછના, સિંહના, વાઘના સ્વભાવનું જ્ઞાન મેળવ્ય તથા કુદરતના જોવિંદની લીલા જોઈને મનમાં તે મનમાં તેનું ધ્યાન કર્યું મુખ્યના વેશ્યાવોરામાં જઈને તેના વિશે કંઈક જ્ઞાન મેળવ્યુ અને તેને દહીકત જાણીને દિલગીર થયા. મતલબ કે મુખ્યમાં સાચી વાઘને ખચ સુધી જાણે અનુભવ રામજીદાસ અને મેં મેળવ્યો.

પ્રકરણ ૧૨૫ મું.

રામજીદાસ અને હું લડકા જવા નીકળ્યા.

મારો દેટલાંક મહિનાથી સીધોન તરફ જવાનો નિયત હતો. હું સીધોન જવાને બહુ તૈયારી રહ્યો હતો 'મેં' લડકાના વિશે દેટલાંક વાંચ્યું હતું ત્યાંના બુદ્ધોના દેવસો વગેરે જોવાની બહુ ઇચ્છા થઈ. ત્યાંના પદાડો પણ બહુજ સુંદર છે એવું વાંચ્યું હતું તેથી તે તરફ જવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક થઈ.

રામજીદાસને સીધોન જવાની વાત કહી, તેની ઇચ્છા પણ મદાસ અને મીધોન આવવાની થઈ. તેની પાસે તે વેળાએ આસરે જસો રૂપીઆ હતા અને મારી પાસે ૧૦૦-૨૫૦ રૂપીઆ હતા. મેં કહ્યું કે ચાલ, આપણે જઈએ તે તૈયાર થયો. તેણે દેટલાંક રૂપાના કટાણ લીધા. તે શામટ લીધા તે હું જાણ્યો નથી પણ તેનો સ્વભાવ હું જાણ્યો હતો કે જે જગતની વસ્તુ હોય તે લેવા ઇચ્છતો હતો, તેમાં ખાસ કરીને પીવાના વાસણ તે ઘણાજ આસ નાના રાખતો હતો તેણે બે વાડકા લીધા.

અમે રહેવેમા ચાલ્યા, પહેલા અમે પુનામાં ગિર્ધા, પુનામાં અમે

રાવળલાદુર ગોપાળ હરિ દેશમુખને ત્યાં ઉતર્યા, ગોપાળરાવે અમારી ઘણી સ.રી મેગાનદારી કરી. ત્યાં જે-જેવાનું હતું તે અમે જોયું. મેં પહેલા જોયું છે અને તેનું વર્ણન પણ મેં આપ્યું છે. વધારેમાં પાર્વતીનું મંદિર જોયું અને બાગ પહેલા જોયો હતો તેના કરતાં મુંદર જોયો, વળી યરોગની જેલ જોઈ. તે જેલ જહુ મોટી હતી. પછી અમે એ દિવસ રહીને શોલાપુર ગયા.

શોલાપુરમાં અગસ્ટ ૧૮૮૮માં પહોંચ્યા. તે વેળાએ નરસિંહરાવ ભો-
ળાનાથને ત્યાં રામજીદાસ અને હું ઉતર્યા. ત્યાં કૃષ્ણરાવ તથા પ્રજ્જરાય પણ
હતા. ત્યાં એક દહાડો રહીને જે જોવા જોવું હતું તે જોયું.

શોલાપુરની હકીકતમાં મેં પહેલા જે જોવા જેવા રચણો હતા તે
આપ્યા છે. તેથી વધારે કંઈ જોયું નહિ.

અમે શોલાપુરથી નીકળ્યા. બારોબાર મદ્રાસની ટીકીટ લીધી. મદ્રાસ
થઈને અમે સીક્ષિત જવાના હતા તેથી એકદમ મદ્રાસ જવા નીકળ્યા. ર-
સ્તામાં દૂરથી દક્ષિણનો રીવાજ જણાવો અને મદ્રાસની સરહદમાં મદ્રા-
સીઓની સાલચણનો આભાસ થવો. મદ્રામ તરફના માણુઓ કાળા દીઠા
અને તેહુંગી બાપા બોલતા જણાયાં. અમે રેલવેમાં મદ્રાસીઓની સાલચ-
ણ જોતા જતા મદ્રાસમાં પહોંચ્યા

મકરણ ૧૧૬ મું.

મદ્રાસ.

રામજીદાસ અને હું મદ્રાસમાં આવ્યા. મદ્રાસ એ મદ્રાસ ઇલાખાનું
શહેર છે. ત્યાં લેપ્ટોનેન્ટ ગવર્નર રહે છે. મદ્રાસમાં બધા તેહુંગુ, કનેડી
અને ટ્રાવીડ બાપા બોલે છે. કેટલાક પ્રાચીન ઇતિહાસની બોળ કર-
નારઓ કહે છે કે મદ્રાસી આર્ય નથી. તે અસલના આ દેશના વતની
છે. તેઓના ચહેરા તથા બાપા આર્યને મળતી નથી. તેઓ જે કે
હિંદુધર્મ માને છે પણ પછીથી આર્યસોદાની જોડે મળાને તેઓએ
હિંદુધર્મ પકડ્યો છે. ગમે તેમ દો. તેઓની બાપા તેા અમે સમજતા

નહોતા. મગજદાસ અગ્રેજ બોલતો હતો. અર્ધિં અગ્રેજ સમજનાર છે તેથી એકરીતે રેલવે સ્ટેશનથી નીકળીને સરખાં અથવા ધર્મશાળા દધને ચાલતા નીકળ્યા. મજુરને કહ્યું કે ધર્મશાળામાં, લઈ જા. મજુર બજારમાં એક વીસીમાં લઈ ગયો. ત્યાં જેમ તેમ સમજવીને વાતું તથા ખાવાતું કહ્યું. ખાવાતું તૈયાર હતું તે ખાધું. પછી ઉપરની ડીમાં એક ઝોરડી બતાવી તેમાં રહેવાતું કહ્યું.

વીસીમાં ખાવામાં બાત, ઘણ, બે નળ શાક, આંબલીતું પાણી હાથ વગેરે ખટાઈને ભાગ વધારે હતો. મને તો તે ખાવાતું કંઈક આવ્યું પણ મગજદાસને કંઈ આવ્યું નહિ. ખાઈને જરા આરામ કર્યા કરતા ગયા રસ્તામાં મીઠાઈવાળાની દુકાન દીડી તેને ત્યાં તેમ જેમ જીવવાને કંઈક મીઠાઈ તથા ખાઈ ખાઈ વેચાતું લઈને ખાધું પછી બજાર તરફ ગયા.

ત્યાં નજર પહોંચાડતો હતો ત્યાં કાગા જાડ, ઠીંગણા મદારી ઉપરથી આથે દેટાના આકારની પાથડી, કમ્બરે ધોતિયું પહેરેલુ નવું જાઈડીઓના શરીર ઉપર હળદ ઝોપડેલી તેથી કંઈક કમળો ચાં જણાતું, મોટા મોટા સોના રૂપાનાં ઘડેણાં શરીર ઉપર ચોભતા હતા ઉપરમાં તો આ લાખનારના જેતું તથા આ ચોપડી વાંચનારીમાં જે કદાચ ટોચ તથા મીચુ નાક ટોચ તેને ચોતાતું સ્વરૂપ કદાચ આથી દેટા રંગીલીઓએ મને કાગા કરવી, શું કરું ? જેવું જેવું છે તેવું લખ્યું.

પછી તો ઘરિયે કિનારે ગયા. ઘરિયો બહુ તોફાની જણાતો હતો ત્યાંના રસ્તા બહુ રસ્તું હતો કારણ કે, ત્યાં તો મોટા મોટા અમે સ્ટેશ હતા અને મોટી મોટી ઓફિસો મિરાજતી હતી. ત્યાં જોવાની જાનકાર હતી સમુદ્રનો દેખાવ અને કિનારા ઉપરનો ઉત્તમ દેશ મનને બાબત આપતો હતો. ત્યાંથી યુનિવર્સિટીનું મકાન દેખાતું, તે તરફ આજ કદાચ મદારી વિદ્યાર્થિયો મળ્યો તેઓના પેશાકમાં એક નાનું નગર કામ દીનું ચોતિયું અને એક ટુફે ટંગતો માથે ટોપી અથવા ફૂલો જમી પગ કંઈ નહિ, પગ ઉપાડા. મદારીમાંજ આનું જોયું મુંબઈ, કાકતી, પ્રયાગ

વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓ તો જાણે આપદાદાયી અંગ્રેજ અનેકા હોયને તે પ્રમાણે
 ખુદ, મોજન, પાટલુન પહેરીને રૂપીઆ જાણે બહુ મળતા હોય અથવા
 બવિધ્યમાં છનાછન થવાનું સ્વપ્ન જોતા હોય તેમ કપડાંમાં દુલે હાથે
 માળાપની પાસેથી ખર્ચ કરાવીને આખરે ખી. એ. એમ. એ. વીસ પત્રીસ
 રૂપીઆની નોકરીએ સ્હેવા છતાં નોકરી મળે નહિ. મદ્રાસી વિદ્યાર્થીઓને
 તેવા જોયા નહિ. શા કારણથી આમ થતું હશે ? હું ધારું કે પૈસાની
 ખોટ હશે. ગમે તેમ હો, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીના મકાનમાં મળ્યા
 એટલે રામજીદાસે અંગ્રેજીમાં ગોટપીટ ચલાવવા માંડ્યું, હું તો કમનસીબ
 કે તેમાંનું કંઈ સમજ્યો નહિ પણ રામજીની કૃપાથી તેણે કંઈ કંઈ તેનું
 બાપાન્તર કરીને મને સમજાવ્યું. અમને બધું વિદ્યાર્થીઓએ જાતાવ્યું પછી
 અમને ઉપલા ભાગમાં ચઢાવ્યા. ત્યાંથી બધું મદ્રાસ દેખાડ્યું. ઉપર ગયા એટ-
 લે અમારા પગ નીચે મદ્રાસ લાંબુ સૂતેલું પડ્યું છે એવું જણાયું. મોટા રસ્તાઓ
 જાણે નાની અમદાવાદની પોળ હોય એવા જણાતા. માણસો જાણે નાના
 ગુલીવરની મુસાફરીમાં વર્ણન કરેલા વેંતીયા માણસ જેવા જણાયા. વિદ્યાર્થી-
 યોએ અમને ફલાણી જગા આ રહી, ફલાણું આ રહ્યું વગેરે કહ્યું, પણ
 અહિંયાં તેમાંનું અમે શું જાણીએ ? જે જાતાવ્યું તે જોયું. જોયાથી કા-
 ને આનંદ નહિ થાય ? મને તો સમુદ્ર તરફનો આનંદ વધારે જણાયો.
 અમે ઉપરની મજા જોઈ હવે લાયબ્રેરીમાં ગયા. ત્યાં તો મોટા મોટા
 પડિતો ડોકિયા કાઢીને અમને કહેતા હોય કે પધારો, અમારી જોડે વાત કરો.
 પણ અમને ફરજીદ નહિ તેથી કોઈની જોડે વાતચીત કરી નહિ. અમે તો
 મરેલા જીવતા વિદ્વાનોના કરેલા પુસ્તકની તરફ જોઈને આશ્ચર્ય જનતા.
 પછી એક મેપ ઉપર દષ્ટિ એક વિદ્યાર્થીએ જેમી. તેણે કહ્યું કે, આ નકસો
 ઉપરનો છે. ત્યાં ડુગર છે ત્યાં ડુગરના આકાર છે, ત્યાં નીચાણ જમીન
 છે ત્યાં નીચાણ જમીન દેખાડી છે, આ બધું જોઈને આશ્ચર્ય જન્મ્યો. માણસ
 શું કરે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. બધું જોયું, પછી અમે આસપાસ ફરીને
 પાછા ઘરના છોકરા ધરમાં આવ્યા.

ત્યાં કંઈ ખાધું, પાછો જાત ખાધો. પાછું આમલી તથા દહી નાખેલા

શાક ખાધા. મને તો બાગ્યું પણ સમજાવસ તો પેંડાના ખાનારા 'તેને કેમ આવે. પાછા ઈજરમાં ગયા, ગરમા ગરમ ધીના ભણ્યા ખાધા. તે બહુ સારા હતા. ફરી રાતે ફરવા નીકળ્યા. રસ્તો મળ્યો ત્યાં ગયા. થોડુંક ફરીને પાછા વીસીમાં આવ્યો અતે બિગ્નું કરીને પડ્યા.

થોડીકવારે સમજાવે કહ્યું કે હું તો અહિં રહેતો નથી. હું તો હોટલમાં સુવા જાઉં છું. મેં કહ્યું શાગાટે ? તેણે કહ્યું કે અહિં ચોર લુટારા આવીને આપણને મારી નાખે, તો અમસ્તા મરી જઈએ તેથી હું તો અહિં રહીશ નહિ. મેં ઘણું સમજાવ્યું પણ બાધ તો કરે કે હું હમણાં હમણાં જવાનોજ. હું કહું કે કંઈ થવાનું નથી, પણ સમજાવે તો અમેજ નાવેલો વાચેલા તેમાં ચોર લુટારાની વાતો તથા ધર્મશાળામાં જે અધોર ફૂલ થયાલા તે તેના મનમાં આવ્યાથી ને કહેતો કે, હું તો અહિં રહીશ નહિ. તે બધા નાવેલના ઠામલા આપવા લાગ્યે. ઘણું ઘણું મેં સમજાવ્યું, ત્યારે બાધ એવી એવીથી રહેવાને તૈયાર થયા કે, આંગળાને સારી રીતે દોરીથી સજડ વાંધીને દરવાજાની પાસે મારે સૂવું. ને પ્રમાણે દોરી કાઢીને આંગળાને વાંધીને હું દરવાજા પાસે સૂતો. મચારમાં જેવા સૂતા હતા, તેવા વગ્યા એટલે ચોર તથા લુટારાએ આવી અમને મારી નાખ્યા નહોતા, એજ આશ્ચર્ય હતું. પણ સમજાવસ તો ત્યાં રહેવાને હવે રાજ નહોતો.

ખખર કાઠનાં કાઠનાં બહુસમાજના મેકેટરીને મળ્યા. તેને કહ્યું કે અમે મુગધથી આવીએ છીએ. અમને રહેવાને મુકામ આપો. તરત તેમણે બહુસમાજનો એક રૂમ આપ્યો ત્યાંથી ખાવાનું આપવા લાગ્યું. બીજે દહાડે સમજાવસે અમેજમાં બાપણુ આપ્યું તેનું બાપણુ સારું હતું ઘણું માણસો માંભગવા આવતા. છ સાત જાપણો આપ્યાં. બાપણુમાં થીવેલો યજ. દરબાજા ખાવાને માટે નથી નથી ફરમાવ સમજાવસ બહુસમાજના સિપાઈને દરનો. સિપાઈ મેકેટરીની પાસેથી પૈસા લઈને લાવતો. આવી રીતે ખાવા પીવાનું સુખ હતું મદામમાં જે કંઈ જોવા જેરી જસુ હતી તે જોઈ, મુઝિવમ જોઈ, દરિયો તો ગેજ જોતા હતા. ત્યાંના મહિરો જોયા એટલુંજ નહિ પણ મહિરની મેરવીએને ઘર પણ તેમની જોઈ

વાતચીત કરવા ગયા પણ તે બિચારી હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી કે અંગ્રેજી જાણતી નહોતી. અમે પણ બિચારા તેલુંગી, દ્રાવડી કે કેનડી ભાષા જાણતા નહોતા તેથી વાતચીત થઈ નહિ પણ તેઓની ઇશ્વારના આમે સમજ્યા પણ અમે તો તેઓની જોડે વાતચીત કરીને નવું જાણવાની ઇચ્છાથી તેઓને ત્યાં ગયા હતા. જેવા ગયા હતા તેવાજ વગર જ્ઞાન મેળવે પાછા આવ્યા.

મદ્રાસથી આરે લકા જવું હતું એવો વિચાર હતો અને તેથીજ હું મદ્રાસ આવ્યો હતો પણ સમજીદાસને મદ્રાસ જોઈને કંટાળો આવ્યો. તેનો વિચાર કલકત્તે જવાનો બહુ હતો. પણ હું તો લંકાજ જવાનો. તે બહુ સમજાવવા લાગ્યો. અતે કલકત્તે જવાનો વિચાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧૭ મું.

અમે લંકા નહિ જતા કલકત્તે જવા નીકળ્યા.

અમે હવે લંકા નહિ જતા કલકત્તે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અમારે સ્ટીમર જશે, કેટલું ભાડું પડશે વગેરેની શોધ ખોળ કરવા લાગ્યા. એટલામાં સમજીદાસે જે રૂપાના જે કટોરા લીધા હતા તે પોતાની પાસે રાખ્યાથી વિપત આવશે તેથી તે બ્રહ્મસમાજના સેક્રેટરીને લીધેલી દિ-મતે વેચ્યા.

હવે અમે ભાડાની તથા સ્ટીમરની તપાસ પૂરી કરીને સ્ટીમરની ટીકીટ લીધી. થોડુંક ખાવાનું લીધું. કંઈક મીઠાઈ, ખાર ફરસુ લઈને અમે સ્ટી-મરપર ચઢવાને માટે એક હોડીમાં બેઠા. પણ હોડી બહુજ હલતી હતી. મોટી ઉડી હોડી હતી. તેમાં જેમ તેમ કરીને બેઠા. દરિયો બહુ તોફાની હતો. મે પહેલાથી સાંભળ્યું હતું કે મદ્રાસની ખાડી બહુ તોફાની છે. તે-વુંજ જણાયું. હોડી ચાલવા માંડી. પાણીના મોજા બહુ આવતા. ઘણી મુસ્કેલીથી ખારવાઓ હોડી ચલાવતા હતા. થોડે દૂર જવાનો એક રૂપિયો આપવો પડ્યો.

ધર્મી મુસ્કેલીથી અમે આગબોટની ખાસે પહોંચ્યા. જેમ તેમ કરીને આગબોટમાં ચઢ્યા. થોડીવારે આગબોટ ચાલવા લાગી. ધીરે ધીરે મદ્રાસનો દિનારો ઝોછો જણાવવા માંડ્યો. ધીરે ધીરે જરૂર દરિયે આગબોટ જતું લાગી. અમે લીધેલા બાથામાંથી થોડુંક ખાધું પછી સાંજે ખાધું, રૂને ખાધું. દોઢ દિવસમાં બધું ખાવાનું થઈ ગયું. હવે ખાવું શું ? તરત સમઠસ બળમીની ખાગે ગયો. તેને કંઈક પૈસા આપીને બીસકોટ પાક માખણ ચાહ વગેરે લાવ્યો. તે ખાધું. દરગજ આવી રીતે લાવતો ને અમે આતા. આખાં ટેક ઉપર ફગા તથા દરિયાની મોઝ ભેટા.

ત્રણ દહાડે ગંગાનું સુખ આપ્યું. તેમાં અગારી આગબોટ જવા માડી. આસપાસનો સ્થાનગ દેખાવ, ખેતરોનો દેખાવ ભેલા ભેલા ચાલ્યા. નદીના બે દિનારે આંખવાડિયા, બગીચા, ઝાડ, ગામ, સુપડાં વગેરે જણાતા. માણસો કામ કરતા જણાતાં. ખેડુનો ખેતીનું કામ કરતાં, સ્ત્રીઓ નીડની, કડિયાગ બડ કાપતા, ત્યાં ભેનો ત્યાં કંઈને કંઈ નવું જણાતું હતું. નાની નાની ટોડીઓ આમ તેમ જની આવતી હતી. માછલાં પકડનાર માછલાં પકડવાને આતુર થઈને ઉમેલા હતા. કોઈએ હાથમાં લાંબો વાંસ લઈને ગળમાં મ્યારે માછલું બગવ કે તેને ખેંચી લે તે ભેતાં ઉમા કોષ બેલા હતા. દિનારો સંઠવ જણાવો હતો હળવે હળવે ખીચ નાની નદીઓ મોટી નદીઓની ભેડે મળતી હતી. બધું નવાઈનું લાગતું હતું. આકું ભેતાં ભેતાં અમે રૂને ૮ વાગે કચકતે પુગ્યા.

મકરણ ૨૨૮ મું.

પાછા કલકતે.

નમઠસ અને હું મદ્રાસથી સમુદ્રને રૂને સ્ટીમરમાં બેસીને કલકતે આયા. રૂને આક વાગે ડાયમંડ હારબરમાં પહોંચ્યા. ત્યાંથી એક સ્ટીમરમાં બાડે કરીને પાકે સ્ટીમરમાં મહાપિં દેવે-દત્તજીને બંગલે દસ વાગે આ-

ધ્યા તે વેળાએ મહર્ષિ સૂતા હતા તેનો શુભાર્થો નીચે સૂચાની તસ્વીરમાં
 હતો. મને કહ્યું શુભાર્થો ઓળખતો હતો તેથી તેણે આવકાર ધરને
 અમને ખાયાનું કહ્યું પણ અમે કંપુ કે અમે સ્તામા ખાધું છે. તેથી
 ખાયાનું કનનનું નથી, પછી અમે ત્યા સૂતા સનાગ્ના પરોરમાં સમજાવસ
 અને હું દરેક નીકળ્યા, એટલામાં મિપિનચદ્ર પાલ સ્તામા મળ્યો તે સ-
 મજાવમને લાલો-થી ઓળખતો હતો તેને કહ્યું કે તમે ક્યા ઉતર્યો છો ?
 સમજાવમે કહ્યું કે મને અમે મહર્ષિને ત્યા ઉતર્યા હતા પછી મિપિનચદ્રે
 પોતાને ત્યા ઉતરનાની હક કરી એટલે સમજાવસ તો તેની તન્દુ
 સા તેઓ તેને ત્યા ગયા, મને પણ ઘમડ્યો, ત્યા ચાહ પીધી, પછી
 મે કહ્યું કે હું તો મહર્ષિને ત્યા સ્વીગ સમજાવ ત્યા ન્હો હું દરેક-
 એક વખત સમજાવમને મળતો હતો તેની પામે રૂપીઆ હતા. તે ખૂબ
 ઉતરતો હતો પેલા વગેરે મીઠાઈ ખાતો હતો હું તો મારી અમલની તરે-
 દથી રંગેતો હતો હું કોઈ કોઈ વખતે મહર્ષિને ત્યા ખાતો હતો અને
 કેટલીક વખતે મારાડી બેનગમાં હવરાઈની હુકાનપંચી પૂરી કચોરી
 ખાતો હતો અને દરેક જગાની જાયુઓને મળતો તથા તેમની રીતમાત
 માહીતી મેળવતો હતો. સમજાવમની માથે ઘેલ ઘેલ વખતે જોવા જોવી
 વસ્તુઓ જોવા જતો હતો દરેક આમે જાગ મેળવવાનો તથા જોવાનો
 ક્રમ ચાલતો હતો હું કેટલીક લાયજેરીમાં જઈને જગાની પુસ્તકોની શોધ
 મોજ રંગેતો તેમજ કેઈ નસા પુસ્તકો સાગ જણાવતા તે વેચાતા હોતો.

કેટલાક બ્રાહ્મ વિદ્યાર્થીઓએ એક બેનરડિંગ કાઠી હતી તેના કેટલાક
 ઉપરીઓ મને ચકાવતા હતા, તેઓ પોતાની જો-ડિંગમાં આવતો આમદ
 રૂપા તેઓ ખસડતા હું વાગેવડિયે તેઓને મળવા જતો તેઓએ કહ્યું કે
 નમે અહિં રહે પછી મે પાર્ક સ્ટ્રીટમાંથી મારો સામાન લાવીને મારત-
 વર્ષિમ બ્રહ્મસમાજની મદિગની સામેની ગલીમાં બધા બ્રાહ્મ વિદ્યાર્થીઓની
 કનમ હતી ત્યા રહેવા લાગે. વિદ્યાર્થીયો માગવજ બહુ પ્રેમ રાખતા હતા
 ત્યા પબ્લમનો ઓધો મિત્ર આપ્યો હતો તે ગરમગરમ પૂલકા તથા મમની
 રાજ બનાવીને વખતે વખત ખસડતો હતો. કસકરામાં જે જોડા જેવી

વસ્તુઓ હતી તે તે મેં પટેલથી જોઈ હતી પણ સમજાવ્યને જોઈ નહોતી તેથી કોઈ કોઈ વખતે સમજાવ્યની માથે ફરી જોવા લાગે હતો.

મધ્યે બહુસમાજમાં હું જતો હતો. ત્યાંની મોટી મોટી લાયબ્રેરીમાં પણ જતો હતો. ચંદ્રનાથ વલ્લ, બેકિમચંદ, કેશવચંદ, પ્રતાપચંદ, શિવનાથ શાસ્ત્રી ઇન્દિયચંદ વગેરેને ત્યાં જતો હતો. અને સાહિત્ય, ધર્મનીતિનુ જ્ઞાન મેળવતો હતો. ચંદ્રનાથ વસ્તુના શાકુન્તલા તત્વનું બાપાન્તર ગૂઢજાતીમાં આવતું હતું બકિમચંદ ચટ્ટોપાધ્યાયનું વિપર્યયનું બાપાન્તર મુંબઈમાં હપાતું હતું. તેને મળવા ગયો. તેને મેં કહ્યું કે તમારા પુત્રકનું બાપાન્તર કરવા છુલુલું, તેણે કહ્યું કે તમે બંગાલી બાપા કેવી જાણો છો, ત્યાં સુધી હું સારી પેઠે તમારા વિશે નહિ જાણું ત્યાં સુધી તમને જ્ઞાન આપું નહિ તેથી મેં વિપર્યયને હપાવવાની ઘાત ઠાકી નહિ પણ મેં કહ્યું કે હું સત્યેન્દ્રનાથ શાકુન્તલી સીદ્ધી લાવું તો કેમ ? તેણે કહ્યું કે કીક. પછી હું સત્યેન્દ્રનાથને દેવકતામાં મળ્યો. તેમણે પોતાની સ્ત્રીની જોડે મારૂ જોગબાણુ દર્શાવ્યું. તેમજ પાલ નામના તેમના મિત્ર બારીગઢનુ જોગબાણુ દર્શાવ્યું. મારી બહુ પ્રમંથા કરી. પછી મેં બાણુ બકિમચંદ ચંદરજીને સીદ્ધી આપવાને કહ્યું, તેમજ તમ સીદ્ધી લખી નાખી હું તે લઈને તેને ત્યાં ગયો. બકિમ બાણુ અભિમાનનું પુત્રજી જાણ્યું. તેણે સીદ્ધી વાંચી. હારે બાઈ મારેજ લાકચુ ચપા તેણે કહ્યું કે શું આપગો. કઈ પેમા આપો તો હું તમને પરવાનગી આપું. કિદીના તરુનુઓ કરનારે મને આટલું આધુ પ્રમે શું આપરો? આનું કહ્યું, મેં કહ્યું કે એક પછ નહિ. શુભજાતીમાં ધજાન ધોરા પુસ્તકા ખપે છે. હું તો એક શોખને માટે લખુ છું તેમાં કઈ કમાઈ નથી આપું કલાંથી બાઈએ ના કહી. હું પણ મેં શરમ થઈને સવામ તથા નમઝાર કયાંવિના ચાલ્યો. આવા પ્રખ્યાત બંગાળી નવવકયા લખનારના ટંગ. બકિમ બાણુના વિશે લેજો કહે છે. કે તે ધજોન લાલચુ હતો, તેમજ બધી ઘાતમાં પૂગે હતો. તેનો હોકરો નહોતો તેથી પોતાની દીકરીના હોકરને વાગમઘર કરી નયો છે બકિમ બાણુ મરી ગયો છે તેની પુસ્તકા નવવકયાના મેં શુભજાતીમાં અનુકરણ કર્યા છે. હવે કોઈ પુસ્તકને બાપાન્તર કરવાની પરવાનગી

લેવાની હું ૧૪૨ સમજતો નથી કારણકે લંડનના પુસ્તક પ્રકટ કરનાર મેકમીલને પોતાના એક ગ્રંથનું ઉર્દુ ભાષાન્તર તેની રજા લીધા સિવાય ક્યું હતું તેમજ એક એક આરથી પુસ્તકનું ઉર્દુમાં ભાષાન્તર વગર રજાએ ક્યું હતું એ બેકએ મુંબઈની હાઇકોર્ટમાં ફરિયાદી માંડી હતી તેમાં પૂરવાર થયું છે કે, હિંદુસ્થાનને માટે ભાષાન્તર સ્વામીત્વ દરવાનો કાયદો નથી અને જે કદી હોય તોપણ તેમાં લખનારને કંઈક મગજનું કામ કરવું પડે છે. તેમજ અસલ કર્તાને કંઈ નુકશાન પહોંચતી નથી કારણ કે ખીજા ભાષામાં ભાષાન્તર થયાથી તેની ચોપડીનો ઉકાવ ઓછો થતો નથી કારણ કે તે ભાષા ખીજાને સમજતી નથી. આવું હોવાથી હવે હું ગ્રંથ કર્તાની પરવાનગી માંગતો નથી.

હું જ્યારે કલકત્તામાં હતો ત્યારે પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને મળ્યો હતો. તેના જેવો દયાવાન મેં ગુજરાતમાં તો કોઈજ નોયો નથી. અને તેના જેવો સદ્ગુણશાળી ગુજરાતી કહો કે બંગાળી કહો કે દક્ષિણી કહો કે મદ્રાસી કહો, અહાસમાજીમાં કોઈને પણ મેં નોયો નહિ. અહિં લખવું યોગ્ય ધાર્ણું કે બંગાળી અહાસમાજીઓએ જેને મહર્ષિનું ઉપપદ આપ્યું છે તેમાં પણ ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના જેવી દયા નથી. હું બેઉના ગુણ આલક્યું પણ જે ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરમાં દયાના ગુણ છે તેમાંનો મહર્ષિમાં ઘોડો નોયો. જે કે તેના કરતાં વધારે પરોપકારીના નામ સર્વભલ્યા છે. પુષ્કળ ધન ખર્ચેલું નેયું છે, પણ તે ધણાકો લોકોને બહારથી બતાવવા, લોકોમાં કીર્તિ ફેલાવવા, તથા સરમાશરમીમાં કરેલા છે. તેના દષ્ટાંત જેના હોય તો દરેક નાના મોટા શહેરમાં દરેકજ મળે છે આજે આનંદ જોગલ રજુહોડલાલ છોટાલાલ માજુક ચોકની પાસે જૂનારો બાધ્યો. નાખો નામ, કાસે તેને હાસ્પતાલ કાઢી, મૂકો મોટું પાટિયુ, પરમ દહાડે બહેરદાસ અંગમદાસે કાઢી હાસ્પીતાલ કે મૂકો પાટિયુ, ચોથે દહાડે જમશેદજી નસરવાનજી તાતાએ કાઢી મોટી યુનિવર્સીટી તો કીર્તિના બાંકા કુશાયાજી. આવી રીતે જ્યાં ત્યાં પરોપકારમાં લોકોની વાહ વાહ સબળાય છે તેથી લોકો દયાના કામ કરે છે પણ ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરમાં એવું નથી. તે પોતાના

જન મનથી દયાદિના કામ કરતા હતા, તેથીજ તેમને હું દયાસાગરના નામથી કહું છું.

હું કલકત્તામાં મળવા લેવા માણસોને મળ્યો. હું બાપુ દેવીપ્રસાદ સુવ ચોક્ષીને ઘણી વખત મળ્યો હતો. તે બહુ બરો માણસ છે.

હવે સમજાવવાની પાસેના રૂપીઆ ખુટ્યા. કાંઈ મારી પાને રૂપીઆ લેવા આવ્યા. મેં કંઈક આપ્યું મેં કહ્યું કે મારી પાને ધણું જ યોડું છે. બનરમાં લઈ જઈને ખવાડ્યો હતો. જન સખની નહિ રહેનારની આવીજ ઠસા થયેલી લેઉં છું.

હું હવે પ્રયાગની નેશનલ કોંગ્રેસ લેવાને માટે ઉત્સુક થયો. કામ્યુ કે આ સાથે ત્યાં કોંગ્રેસ હતી તેથી ઓધો મિત્ર અને હું પ્રયાગ તરફ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૨૯ મું.

પ્રયાગની નેશનલ કોંગ્રેસમાં.

હું કલકત્તેથી અહલાબાદની નેશનલ કોંગ્રેસમાં જવા નીકળ્યો. અહીં લેડે ઓધો મિત્ર હતો. અમે એક એક ઠાણમાં બેઠા અમને વગાવ મમ-જીવસ કેટલાક સ્ટેશન સુધી આવ્યો હતો. અમે એક પ્રયાગ તરફ જવા લાગ્યા. રસ્તામાં તેજ દેખાવ લેવા આવ્યા. રેલવેમાં બંગાળી બાણુઓ બેસવા, કેટલાક ઉતરવા હતા કેટલીક બંગાળી સ્ત્રીઓ સ્ટેશનપર ડેમીમાં બેસીને ચઢવા આવતી તો કોઈ ધુમરો કાઢીને ચોતાના સ્વામી સમઠની લેટે સંકોચાઈને બેસની, તેનો અહેસા કંઈક લેસમાં આવ્યો. કાંઈ નહીં વૈવના સ્ત્રીનું મુખકમળ જણાવું તો કોઈ પ્રારાવું મળીર મેં રેખાવું. રેલમાં ધણુક બંગાળીઆ ઉવાગ માથા જણાતા, વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ દિંદુસ્થાનો બેસવા હતા. જેમ જેમ ગાડી બગસ હોડીને ઉતર દિં-દુસ્થાન તરફ ચલાવ લાગી તેમ તેમ બંગાળીને અહીં દિંદુસ્થાનોનો અન્ય

રેલવેમાં થવા માડ્યો. બંગાળી સ્ત્રીઓને બધે દિંદુર્યાની સ્ત્રીઓ આવવા લાગી.

ગમે તેની જાતના માણસોને લાખને રેલવે પોતાના વખત પમારે દરેક રેલવેના પગ લાગી. ઉતાડ્યો ઉતાડ્યા તેમજ ચડવા હવા દુનિયાનો અસાધ્ય ઘાટ બધે છે આજે કોઈ જન્મ છે, કાલે કોઈ મગ્ન પામે છે. જેનો વખત આવ્યો તે આવ્યા જવાનાજ આ દુનિયા મુગ્ધાઈ પ્રમાણે કહે છે અને દુનિયાની પરિવર્તનશીલતા જ્ઞેતાં જ્ઞેતા રસ્તામાં જાત જાતના દેખાવો જ્ઞેતાં જ્ઞેતાં સાધ્યા હવે અમે પ્રયાગમાં આવી પહોંચ્યા.

પ્રયાગની આપણે પહેલાં જોવા મોહાકાકા કરી છે અને ત્યાંના મુગ્ધ દેખાવો જોયા છે એટલે આપણે શહેર જોવા નદીશુ નદિ પહોંચે તે દિંદુર્યાને માટે પ્રણામ નામકનો વિષય છે, તે જોવા જઈશું.

દિંદુર્યાને માટે જોવા નવાઈનો વિષય શું છે તે કોઈ વાંચનાર પૂછે તેના જવાબમાં હું કહું છું કે આપણા દેશમાં આપણા આર્યકુળના સંસ્કૃતિ, મહાગણઓએ, ચંદ્રવર્તી મનઓએ મન્ય કહ્યું છે, મુગ્ધમાન બાદશાહોએ, મુગ્ધાનોએ, નરાઓએ આપણા ઉપર હકુમત કરી છે પણ શું કોઈએ પોતાની સામે જોનવાનો અધિકાર આપ્યો છે? મહાસનઓની તથા બાદશાહોની સામે શુભામ જે ॥ ધરને તેની હા પર હા અને તેની ના પર ના કહેવા હતા તેવું હરમાન જે સામ્ય હતું, તેનો હુકમ જોઈ ખરો. પ્રજાની કંઈ દરકાર નહિ પ્રજાએ મેઠ અને સનએ નોકર એવી ધાન્યા તો મહામા પહોંચી તે જગાએ પ્રજાને ગળની સામે જોનવાનો અધિકાર સનએ કરેલા કાયદાના વિરુદ્ધમાં જોનવાનો તથા લખસાનો અધિકાર, નજનના કામની ચર્ચા કરવાનો અધિકાર ૨૧ બધું જિયા સંન્યમાં પહેલા મગ્ન હતું એટલુંજ નહિ પણ હાવના દિંદુર્યાને કેટલાક દેશી સંન્યમાં એક પ્રેમ તથા વર્તમાનપત્ર કાઢવાની ગળ મગતી નથી તો છુટથી ગળના મુગ્ધોપ બતાવવાતું ક્યાથીજ મગે તેથીજ હું દિંદુર્યાને માટે નવાઈનો વિષય સમજી છું.

અને તે જ સંન્યમાં મુગ્ધોએ, જાણ, રોષ, કે રોષ, રોષ પણ તેનાવી

કરતા હતા. તેઓનો પોશાક ધોતિયા, દક્ષિણીમાહી બોડા, અંગરથુ અને માથા ઉપર ચકરી પગાડી તો કોઇએ સંદેહ ફેટા પાધેના જણાતા, કેળા કાંચે તો યુદ્ધ પાટનુન મોઢે ડગનો પલ્લુ આપદાદાની પાધડી તો મૂકેલી, જુઓ પેનો દક્ષિણી બધાને માટે ફેટશી મહેનત કુટે છે ને તો બાઇ બામ કરીને રાજકોટનો ડાકટર છે. તે તો બધે નાની ઉમ્મરમા નહિ પરણુ તથા સત્ય ધર્મથી ચાલુ તેનો ઉપદેશ છે. જરાઓને કમ્ને ફરે છે તેણે તો હકરી, જુઓ જુઓ, ગ્મોડમા ખાવાનું પીરસાય છે ચાવે, આપજે ઝોડામા જઈએ, એ પેનો બામ ડાકટર બધાને હસતો હસતો પીન્મે છે કાદને જુદીના લાકુ આપે છે, તો કોઇને ગમ્મા ગરમ બજ્યા તો કોઇને પુરી આપે છે વાહ દક્ષિણીનુ મોજન. ધણું ઉત્તમ દરેક શાક બજ્યામા નારિયલ જણાય છે. તીખા તમતમતા બધા શાખ, તરહેનાર જ્વનની દક્ષિણીશાહી મીઠાઇ બનેલી છે. જેને જે ખાનુ હોય તે તૈયાર છે બધાને બેસવાને ઉત્તમ પાટવા છે, બધે રાગોગી કરી છે. બ્યા લા અગરબત્તીનો વાસ આવે છે

આ તો મદ્રાસીઓના તણુઓ છે મદ્રાગીઓ એકમેકમા તેનગી, દ્રાવીડ અને દેનડી બાધામા વાતચીત કુટે પૂન સુરતીમા તો કાળા જ્વડ દીગણા જણાય છે પણ અગ્રેજી બોવવે ગાડી શુજરાતના કમ્તા તો ઠીક જણાય છે. કેમ ન હોય ! મદ્રામમા વણાખગ અગ્રેજી બોવનાગ પુષ્કળ છે ગૂજરાતમા તો ધણાજ થોડા માણસો અગ્રેજી બાજે ॥ છે મદ્રાસીઓનુ ખાવાનુ આમલી દહીપર જ મારે છે

ગૂજરાતી તો ત્રણમા કે નહિ તેગ્માને છપનના મેળમા ગૂજરાતી તો અહિ બહુ જ થોડા દીગ તે વગી કેટલાક અમદાવાદના બાઈ સાહેબ અમદાવાદના બાઈ સાહેબને તો પગે લાગીએ એ તો બાઈ બોવના નહિ એ તો દેખાવના છે ગૂજરાતી વર્ગે તો પડ્યા ગિચાગ મનના મરીબ, તેને તો આ કાવદો મારે કે ક્યાણે ખસાય તેને શી અપદા પડી છે તે તો પોતાના બધા વેપારમા કુશળ એટલે પૈસા પૈમા અને ખર્ચવામા ચમડી જાય પણ દગડી ન જાન એવા એટલે પેમાનો ઉગારો તો બહુ થનાનો અને જ્યારે ધરમા ઠાણુટચુ આવે એટલે કુનચુટ ધરના. જે એકહુ કધુ હોય

તે બે ત્રણ દહાડમાં પાર થવાનું આવા અમદાવાદી હલભે છે. તેમાં વળી કેટલાંક હાથ નો વકીલો, બારિસ્ટરો થઈને આવ્યા છે તે તો બહુ અર્ગ-માંથી ઉતરી શકે તે જોવા બન્યા છે. બિચાર ભાઈસાહેબ એક બે મહામાંકયાં ઇડિયન નેશનલ કોંગ્રેસમાં બિરાજ્યા હતા. તેના મોં પર તેજ નહોતું. તેઓનું આવનું ખીલું રસોડું નહોતું. દક્ષિણની જોડે આવવાનું હતું. કાકિયાવાડ તો પરચું દેશી રાજ્ય. ત્યાંથી તો કોણ આવે ? એક તો ભાવનગરનો રાજમકાનો એડિટર ગીરિજાસંકર અને ખીલો કાકિયાવાડનો ગાંધી કે જે જૈનનો ઉપદેશક થઈને અમેરિકા ઇંગ્લેન્ડમાં ફરે છે તેઓ હતા. ખીલ તો બાઈ બોલો રામ.

આ તો પંચળીનો અખાડો છે, આ તો દિંદુરતાનીનો અખાડો, અર્ધિ બધા ઉદુંમાં એક ખીલની ખજર અંતર પૂછે છે. પંચળી બિચાર “ ફરે તુ બદા ! કી કરદા ” વગેરેમાં વાતો ચલાવતા બ્યાં લેખજો ત્યાં આખા દિંદુરતાનના યોડા યોડા માણસો નજરે પડતા, ને તથુઓમાં, રસ્તામાં જુદી જુદી બાપા સંબળાતી હતી.

તથુઓ એક દારથી જરાજર ગોાવી હતી. દરરોજ અધારે સાક વાલકિયરો લાવતા હતા. તે વાલકિયરો હાથ રકુવના તથા કાલેજના બાણનારા થયા હતા. બહુ સારો બદોખરત હતો. તેનું માન સ્વર્ગવાસી પરિવ અયોધ્યાપ્રસાદને હતું. તે પ્રયાગનો વકીલ હતો તેની કીર્તિ પુષ્કળ હતી.

આ થઈ બધી બહારની સૂની. હવે જે નવાઈ જોવા માટે આવજો આવ્યા છીએ તે જોવા બદખો

આ પેલો મોટો માંડવો નાખ્યો છે તેમાં બે ત્રણ દબર માણસ અમાય એટલી ખુશી, કાચ વગેરે છે. ત્યાં નારકના જેવો પ્લાટ કરમ ક્યાં છે. ત્યાં બધા સુકરર વખતે આવનારા એકલા યાત છે. ત્યાં બાપજો આવે છે. અમુકે દખાત કરી કે આ કાપદો પ્રભને માટે દાનિશરક છે આ કાપદમાં આટલો ફેશર યાત નો કીક. ખીલએ તેને પુષ્ટિ આપીને પેાનાનો મોટાક મન કલો. ત્રીજાએ તેને વળી પુષ્ટિ આપી, પછી વળી ચોથાએ આ કાપદો ખેડવાને માટે બહુ દાનિશરક છે તેથી ખેડવાને બહુ

લાચારી ખમવી પડે છે તેને સુધારવો જોઈએ. આટલો ઘરો નહિ લેતાં આટલો લેવો ઠીક છે. મીઠું ગરીબ પ્રબને મળતું નથી તેથી તેઓની તનદુસ્તી અસહ્ય થાય છે તેના ઉપરની જગ્યાત કાઢી નાખવી વગેરે વગેરે દરખાસ્ત પુષ્ટિ વગેરે થતા. કોઈ કોઈ સારો જોલનાર જરા રમુજમાં કંઈ જોલતા તેથી બંધ હસી પડતા તથા તાલિયો પાડતા. જ્યારે જ્યારે ખીરાજશા ગૂંહેતા, સુરેન્દ્રનાથ ખાનરજી, તેલંગ વગેરે જોલવા ઉઠતા ત્યારે તાલીનો વરસાદ થતો હોય એવું લાગતું, હિંદુસ્તાનનાં સુખ દુઃખતું રોવું ચાર પાંચ દહાડા રોધને પછી જે છોકરાં જ્યાંથી પોતાના સુખારક પગલાં લાવ્યાં હતાં, ત્યાં પાછા ઉપડતાં, અને પોતાને વતન જધને પોતાના જોજખીતા પાજખીતાને પ્રયાગની કહાણી સંભળાવતા. જે બધું વર્તમાન પત્રમાં આવતું, તે લોકે વાંચીને અમુકે ઠીક કહ્યું, અમુકું ભાપણુ સાઈ હતું. તે થોડા દિવસ યાદ રાખીને પછી ક્રિયા અધારમાં તે છુપાઈ જતું તેના પત્તો મળતો નહોતો.

નેશનલ કાંગ્રેસમાં વળી કેટલાક સુધારકોએ પોતાની જુજુસ ચલાવી હતી. તે જુજુસનો ઉપરી શવજદાદુર મદાદેવ ગોવિંદ રાનાડે છે. તે પોતાની તરફથી ઘણો ખર્ચ કરેછે. તે જુજુસ પણ એક જાતનો કારસ થાય છે તેમાં પણ હું ગયો હતો. ત્યાં જાપણો સાબલ્યાં. અમુકે કહ્યું કે રાંડોના નાચ જોવા નહિ, ખીજાએ તેને પુષ્ટિ આપી. ત્રીજાએ કહ્યું કે છોકરીની અમુક ઉમ્મરે લક્ષ કરવા, ચોથાએ પુષ્ટિ આપી. પાચમાએ દરખાસ્ત કરી કે મરજુની વેળાએ ન્યાતવરા કરવા નહિ. છઠ્ઠાએ પુષ્ટિ આપી. આવી રીતે સુધારો કરવાના વિચાર થયા. કેટલાક કલાક પછી તે નાટક બધ થયો. એવી રીતે બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. તેના રીપોર્ટ જહાર પડ્યા પોતપોતાના શહેરની સુધારક સભાએ કેટલાક ખોટા કેટલાક ખરા રીપોર્ટ મોકલીને પોતાની પ્રખ્યાતિનો ડકો વગાડવામાં તત્પર થયલા જોયા. તેવું દષ્ટાંત મેં મારી આંખે જોયું. અમદાવાદની સુધારક સભાએ સ્ત્રીઓની સગા મોટી ઉમ્મરે રવામી-સંગમના વિશે વિચાર કરવાની જોલાવી હતી. તેમાં ગણી ગાંઠી કેટલીક સ્ત્રીઓ આવી હતી, ન્યુસપેપરમાં મોટી સભાનો ટેલિગ્રાફ અમદાવાદની સુધારક નજીબી જુજુસ કરવારે કર્યું હતો. તેમજ જાતીય સુધારકના રીપોર્ટ

ઈમાં ખોટા ખોટા શીપોર્ટ કરેલા જોયા. આવી રીતે સુધારો તો કયો એક બાબુએ રહો પણ ખોતે તેનાથી વિરુદ્ધ આધીને ઠાઠીના ઠાંત બતાવવાના એક અને આવવાના બીજા આમ કરે છે. અમદાવાદની વ્યુથસના હેડે પોતાના પિતાના મરણની વેળાએ મોટી ન્યાન કરીને ન્યાનની વાહ વાહ લીધી. આવીજ કેટલાક ડેળ ઘણુ સુધારણની રિયતિ છે.

આવી રીતે પ્રયાગની નવાઇ જોઈને હું હુસંગાબાદ તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૨૦ મું.

હુસંગાબાદ અને ભોપાળ.

પ્રયાગની ઇ. સ. ૧૮૮૯ ની નેશનલ કોંગ્રેસમાં માગુ કેટલાક પટેલાના ઝોળાખીલા મળ્યા હતા. તેમાં મુખ્ય કરીને હુસંગાબાદનો વકીલ કાલીદાસ ચોધરી કે જે પટેલા હુસંગામાં રહેતો હતો તે અને બીજાં અંકલગે વકીલ કવિદાસ જાનરજી મળ્યા. કાલિદાસે પોતાની જોડે હુસંગાબાદ આવવાનું કહ્યું, જે પણ ભોપાલ જોયું નહોતું અને તે વખતે હુસંગાબાદથી રેલવે ચર્ક હતી તેથી હુ તેની જોડે જવા નીકળ્યો.

રસ્તામાં પહોંચવાના જોડું ત્યાં ત્યાં જોયું. બેચક કેટલુંક નું હતું પણ સાદી આંખે તે નું જાણતું નહોતું. હું જોતો જોતો ઇલારમીના ઠંઠનપર આજ્યો અને ત્યાંથી થીજી ગાડીમાં બેઠીને હુસંગાબાદ પહોંચ્યો. અને કવિદાસ ચોધરી પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. ત્યાં સાઈ સાઈ ખવાડયું. તથા નવી બૂની વાનો કરી. કાલિદાસ માગ કિપર પહેલા ગાહુ માયા રાખતો હતો પણ ધણી મુદત હરી મળ્યા નહોતા તેથી આ વખતે પાછી માયા લેખલ પણ, તે મને ઠપાં રાખે, શું ખરાડે તેની શીકરમાં રહેવા જોઈ દ મળ્યા તેને કેટલાંક ઓકગં થયા હતાં. ઓકગંની માયા થઈ હતી, તેમાલ પેલા પણ બહુ થયા હતા. ચાર કોકામા માન ખામને હતો તે હતા મારી તરફ પટેલાની માયા કામ હતી. હું જે વખતે હવાલ રહ્યો તેમાં

તેણે મારે માટે ઘણું કર્યું. પછી હું સાંધી ભોપાળ જવા નીકળ્યો.

ભોપાળ. ભોપાળ એ મધ્ય દેશમાં દેશી રાજ્ય છે. તેની રાજ્ય કર્તા મુસલમાન સ્ત્રી છે. તેને ભોપાળની બેગમ કહે છે. ભોપાળ શહેર નાનું છે. સાં મુસલમાનોનો દોર વધારે છે. ધરણુ કે જ્યાં રાજા જે જાતના હોય છે, સાં તેની જાતનું જેર વધારે હોય તેમાં નવાઈ નથી. ત્યાંના વતની મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક મારવાડી-જાતના તથા હિંદુસ્થાની જાતના છે. તેઓ વેપાર વણુજ કરે છે. અને કેટલાક કારીગરનું કામ કરે છે. વસ્તીનો કંઈક ભાગ જાલપુરના જેવો જણાયો.

નવાખી રાજની પેડે અહિં પણ ઘોડાશાળા, હાથીશાળા વગેરે છે. તે ગેં એકના પછી એક જોયા. મહેલનો બહારનો ભાગ જોયો. અંદર પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. તેથી જેઠ શમ્પો નહિ. મહેલનો બહારનો દેખાવ કંઈ સારો જણાયો નહિ. અંદરથીતો ખુદ જાણે તેમ મારે મનથી થયું.

બજાર રસ્તા તો ઠીક ઠીક હતા તેમાં કંઈ ગાલ નહોતા. બધું જોયું. પણ એક તળાવ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો એવું તળાવ મેં હિંદુસ્થાનમાં જોયું નહોતું. સોદામાં કહેવાય છે કે, “તાલમે તાલ મોપાલ તાલ સવ તલદયા હૈ” એટલે તળાવમાં તળાવ ભોપાળનું તળાવ છે, ખીજા બધા ખજોચીયા છે. તેમાં કંઈક સન્યતા છે. ભોપાળનું તળાવ બહુ મોટું છે. તે બધી બાજુએ સાઈ બાંધેયું છે. તેના સિવાય ખીજું કંઈ જોવા જેવું નહિ હોવાથી ખીજે દહાડે પાછો હું સગાળાદમાં ગયો. ત્યાં બે ત્રણ દહાડા કાલિ બાજુની મેમાનગીરી બાંધને તથા તેમની સ્ત્રી તથા ભોમખને મળીને હું રતલામની તરફ નીકળ્યો. રસ્તામાં કંઈ નવાઈતું દીઠું નહિ. હું રતલામમાં આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૧૨૧ મું.

સ્વસ્થામમાં બાણુ નવીનચંદ્ર સયને ત્યાં.

હું દુઃખગાથાદથી ખંડવા થઈને સ્વસ્થામ ગયો. ત્યાં બાણુ નવીનચંદ્ર સય રહેતા હતા તેને મળવા ગયો. સ્વસ્થામ પટેલાના જેવું ઠીકું. કંઈ નવાઈ જેવું લાગ્યું નહિ.

હું બાણુ નવીનચંદ્ર ગયો ત્યાં રહેવા લાગ્યો. બાણુની પ્રીતિ મને અધિગત કરવા લાગી. બાણુની જ્ઞાનની વાનો સાંજીને આનંદિત થવા લાગ્યો. શ્રીમતી હેમવતીનો પવિત્ર શોક પાછો મારા હૃદયને સ્માથ કરવા લાગ્યો તેમના પુત્રો મારા ઉપર હૈન દેખાડીને આનંદ આપવા લાગ્યા. બાણુની મોટી દન્યા શ્રીમતી હેમવતીકુમારી ત્યાંજ રહેતી હતી. તેનો પર સંન્યંદ્ર પણ ત્યાંજ રહેતો હતો. બાણુએ પોતાની મોટી દન્યા હેમુને જન્મકુવરીને બપુવવા માટે બોલાવી હતી અને તેના વરને ત્યાંજ કામ કરવાને બોલાવ્યો હતો. સસરો જમાઈ, મા દીકરી એકજ ઘરમા રહેતાં હતાં. અગ્નયથી એ હતી કે બાણુ નવીનચંદ્ર સય, હેમવતી, હેમુ સાદ ખીતા હતા પણ સંન્યંદ્ર સાદ ખીતો નહોતો. તેવું કારણ પૂછવાથી તે કહેતો કે, સાદના જગીયાના માલેકો મંજુર ઉપર જુલમ કરે છે તેથી નેઓની સાદ પીવી નહિ. આ વિશે બાણુ પણ જમાઈને કંઈ કહેતો નહોતો બંધુ સ્વગંધ હતું, પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાવે, કોઈ કોઈના મતમાં આગ્ર નહિ આવે જોઈતો નિવમ જે ઘરમા હોય તે ઘર સુખી થાય તેમાં નવાઈ નથી.

હું બાણુ નવીનચંદ્ર સયને ત્યાં આનંદમાં રહેતો. અગે સ્વસ્થામના મા-ણુસની પ્રવૃત્તિ તત્ત જાણવાની ઇચ્છા કરતો. ત્યાં ત્યાં માણુસના વિગિઝ શુભો જોઈને આશ્ચર્ય પામતો હતો.

સ્વસ્થામથી થોડે દુરે એક ગામમાં મેલા બગીચો હતો તે જોવાને માટે હું બાણુ મહાસાગ, દિવાન સ્થામણ કૃષ્ણ વર્મા જવાનું હતાં. મને

મામુને ત્યા આપાને કહ્યું હુ ગાડી જોડાણને ત્યા ગયો બામુ ત્યા
 વિદ્યાન પહેલાથી ગયા હતા મારી જોડે દિવાનની પીઠાન કમળી હુ પ
 લેથી શામજી કનકનવામને જોળખતો હતો તેજે ખખર અતર પૂજ્યા ત્યા
 શેરડી ॥ શાક આગ્યા હતા તેગાથી આપાને કહ્યુ તે શામજી અને દુ ખા
 વા લાગ્યા થોડીવારે મહાગન સાહેબ આગ્યા હુ ત્યાથી ઠીને મેગામા
 ગયો મેગા જોડે ગામડિયોનો સાધારણ મેજો હતો તેમા ગામડિયાની બીડ
 જણાઈ અરુ મન દીગ કંઈ નસાદુ જણા યુ નહિ પડી થોડીવારે હુ
 ગતનામગા આ યો

એક દહાડો દિવાન સાહેબો ત્યા ગયો પણ દિવાન સાહેબ ધરમા
 નડેતા તેમના પત્ની બાપીયાઈ હતા તેને હુ નાનપણથી જોળખતો હતો
 હુ મુ ઇમા જે ધરમા જન્મ્યો હતો તે ધરના માલિકી દીડરી તેની કની
 ચતી હતી તે પોતાની કાકીની જોડે હુ જ્યા રહેતો હતો ત્યા આપની
 હતી તેની જોડે હુ રન્મો હતો તે મને મારી પેડે જોળખતી હતી હુ
 તેના બાપો ત્યા વખતે વખત જતો તેથી બાણીએ મો જોળખ્યો
 અને હુ જાહિ આગે છુ તે ॥ ખખર તેમને મળ્યા હતા તેથી
 ત્યા ગયાથી મો જોળખ્યો પડી મો ખુશી ઉપર જોસાડીને ગાતો
 ના ગમ્યાગ ચનાગ્યા તેમા ટ્રેલીક પોતાના રામીની કબુસાઈની
 ચાતો કરી તેજે કહ્યુ ક મારો વગ કંઈ ગુજગતી ચોપડીઓ લેતા નથી
 આપાનું પણ માત પિતજી મુમઈથી મોકલે છે એમ ખીંટો દાડેમ, મસુખી
 વગેરે કાઢી ખવાડુ આ બંધુ મા ॥ બાપ મોખે છે એટલુજ નહિ પણ
 મટના કરાને માટે પટણી ચોખા પગુ બાપા મોકલે છે પછી મને કહ્યુ
 કે ગુજાતી પ્રેસની આ મીનાઈટ મન્યદોહન વગેરે પુસ્તક બાણુ નવીનચક
 નાચના નામથી આવે તેમ કરજો, તેના પેસા હુ આપીને લઈ જઈશ આમ
 કહ્યુ મે ખીજે દહાડે ગુજરાતીમા પા લખ્યો હતો તેથી પુસ્તક આવ્યા
 તે તેમને પગેગ્યા હતા એવુ પછીથી બામુએ મને કહ્યુ હતું વિદ્યાનમા
 ખપના માણસો પોતાની સ્ત્રીને માટે ગુજાતી પુસ્તક નહિ અપાવે ચો
 તે વગા પસે ટકે સારી સ્થિતિમા હોજી નહિ અપાવે એ કેવુ કહેવાય ॥

ધણીક સ્ત્રીઓને વાંચવાનો શોખ હોય પણ પુરુષ બાહ્ય પુસ્તકો વેચના લેતા નથી. તેના દાખલા માત્ર પુસ્તકો ચેચનાર કહે છે કે અમુક બાહ્યે અમુક પુસ્તક રાખ્યું પણ તેમના સ્વામીએ લીધું નહિ. અમુક પુસ્તક અમુકની માએ પસંદ કર્યું પણ છોકરાએ ના પાડી આવી રીતે કેટલુંક રીતે જ્ઞાનનો વિસ્તાર ચોટા કરવામાં પુરુષ વર્ગ અડચણો નાળે છે એટલુંજ નહિ પણ સારું પુસ્તકો ઘરમાં નહિ હોવાથી તેઓ કુળજાઓ કરે છે અને ઘરની બે આખર કરે છે. કેટલાક પેસાદાર પોતાની સ્ત્રી, બહેન, દીકરી વગેરેને માટે કંબુસાહથી પુસ્તકો ખરીદતા નથી. પણ પોતાને માટે અંગેશ પુસ્તકો લેવામાં આશુ પાછુ જોતા નથી. તે મેં ધણી જગાએ જોયુ છે અને તેથી સ્ત્રી વર્ગને જ્ઞાનથી રહિત કરવાની કોશેશ થયલી હું સમજું છું તેના દાખલો મેં બાણીના વિશે તેમજ ખીજ ધણી જગાએ જોયો છે.

મેં શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માના વિશે જુદી જુદી વાતો સાંજળીને પછી હું ધર ગયો.

એક વેળાએ બાપુ નવીનચંદ્ર રાય દિવાન અને તેમની પત્નીને જામવા તેડ્યા હતા, તે વેળાએ મારી જોડે દિવાને ધણી વાનો કરી. તેમજો મને યાદ લેવડાવ્યું કે તમે મને પુસ્તકો છપાવવાના વિશે મદદ, આપી હતી. તમે મને દયાનંદ સરસ્વતીને ત્યાં જવાને કહ્યું હતું વગેરે વગેરે.

હું નાનપણથી શ્યામજીને ઝોળખતો હતો. તે છપીકદાસ લલુભાઇને ત્યાં તેમની કન્યા બાપુને શીખવવા જતો હતો. તે વેળાએ હું છપીકદાસને ત્યાં જતો હતો તેના ઉપરથી મારૂ તેની જોડે ઝોળખાણુ થયું. ત્યાર પછી તેમને રોઈ કોઈ વખતે મળેનો હતો. દયાનંદ જે વેળાએ આવ્યા હતા તે વેળાએ પહેલાં માધવજીવ અને હું જતા હતા તે મેં પડેલા જણાવ્યું છે. તે અરસામાં મને શ્યામજી મળ્યો. મેં કહ્યું કે દયાનંદને ત્યાં જાઓ, તે સંસ્કૃત સાઈ જોશે છે પછી તે ત્યાં ગયો. તેમને ત્યાં તેજે કંઈક સંસ્કૃતમાં જોડવાનો માદાવરો કર્યો. પછી દયાનંદનું એક સંસ્કૃત પુસ્તકનું બાબાંતર કર્યું તે છપાવવાનું શું કર્યું તેજે મને પૂછ્યું, ત્યારે મેં બે ત્રણ પુસ્તકો છપાવ્યાં હતાં.

હું યોગ દિવસ સત્યામમાં રહીને તથા બાપુ નવીનચંદ્ર સાય તથા હેમલતાને સ્નેહ મેળવીને પાછો મુંબઈ આવ્યો.

મકરણ ૧૨૨ મું.

કચ્છના મહારાવની મોલાકાત.

હું હવે મુંબઈમાં રહેવા લાગ્યો અને પુસ્તકો રચવા લાગ્યો. મેં ઈ. સ. ૧૮૮૮માં કેટલાંક પુસ્તકો છપાવ્યાં. હું તે વેળાએ ઘણું જ લખતો હતો તથા મોટા મોટા માણુમોની જોડે વાતચીત કરીને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ તથા સભાઓમાં જઈને જ્ઞાન મેળવવાનો ઉત્સુક થયો.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ના એપ્રિલ મહિનામાં કચ્છના મહારાવ સર ખેંગારજી મુંબઈમાં આવ્યા. તેના પ્રધાનમંડળની જોડે પહેલાનું ઝોળખાણ હતું તેથી હું તેમને પહેલા મળ્યો. તેઓ તે વેળાએ મહાશક્તીપરના એક ખોળના બંગલામાં રહેતા હતા.

હું મહારાવને મળવા ગયો. જે વખતે ગયો હતો, તે વખતે દોષ પણ ત્યાં નહોતા. બધા ખાવાને પોતપોતાને મુકામે ગયા હતા. મેં સર ખેંગારજીને માફનામ મોકલ્યું તેથી તેમણે મને ખોલાવ્યો. હું ઉપર ગયો. તેઓ ખાઈને બેઠા હતા. હું સલામ કરીને ઉભો રહ્યો ન્યારે ખુરશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું ત્યારે હું બેઠો. તે વેળાએ મારા પુસ્તકની તારીફ કરી. મારા કામને વખાણ્યું. કારણ કે મેં તેમને વીરમંડળના જે ભાગ અર્પણ કર્યા હતા. બીજો ભાગ તેમના યૂરોપના પ્રવાસને દલાડે સ્ત્રીમરમાં જઈને અર્પણ કર્યો હતો. તે મેં પહેલા જણાવ્યું છે પણ બીજી વારો શરૂ થઈ. તેમાં જીવનચરિત્રની ચૂરસંની બાપામા ખોટ છે તે જણાવી તથા દેશની સારી સ્થિતિ કાવવાનું મુખ્ય સાધન સોક્રેને સુંદર નમુનો દેખાડ્યો એ છે. તેને માટે મને તેના ચરિત્ર લખવાને કહ્યું ત્યાર પછી જુદા જુદા પ્રસંગો કાઢીને પોતાની જ્ઞાનની માહીતીની ઝોળખાણ આપી. હું એક કલાક સુધી

મહારાવની જોડે વાતમાં લાગ્યો હતો. તેના ઉપરથી અને આગળ ગોલા-
દાતથી હું અનુભવી થકુહું કે મહારાવ કચ્છના મહારાજ સર ખેગારજી
વિદ્યાના શોખીન છે. તે પૂછપાછ કરીને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા માટે ત-
ત્પર થતા જોવા.

મકરણ ૧૨૩ મું:

રમણસાઈ અને વિદ્યાગવરીના લગ્નમાં અમદાવાદ જવું.

હું મુળધમાં જનવારી ૧૮૮૯ ની અધ્યાયમાં હતો. હું ચોપાનિ-
યાંમાં લખાણો લખતો તથા કેટલાક પુસ્તકો તૈયાર કરતો હતો.
મારો ઉદ્યોગ આગળ જોયો ચાલેલો હતો સવારના પહોરના ઉઠીને દાંતણુ
પાણી કર્યા પછી ચાહ પીને હીમલાયને ત્યાંથી નીકળતો, તે કોઈ વેળાએ
મનઃસ્થુખરમને ત્યાં તો કોઈ વખતે નંદશંકરના છોકરાઓને ત્યાં જતો,
કોઈ વખત ત્રણ ત્રણ વખત ત્રણ ત્રણ જગાએ ચાહ પીતો હતો. અને
દશ વાગા કે બરાબર મામાને ત્યાં તથા મારા બાઈને ત્યાં જમવા જતો
હતો તે વેળાએ વિદ્યુષ મેંકડ ક્યાસ ઇજનરિંગમાં પાસ થયો હતો અને
તે વેળાએ તેને વનમાળા નામનો છોકરો થયો હતો, તે વેળાએ તે બેહારી
મિલકમાં કામે ગયો હતો તેની સ્ત્રી મુળધમાં રહેતી હતી. હું તેને ત્યાં કોઈ
કોઈ વખતે ખાવા જતો હતો પણ મામાને ત્યાંજ હું ઘણું કરીને ખાતો હતો.

એ અરસામાં નરસિંહરાવ શોલાપુરથી અમદાવાદ જવાને આવ્યા, તે
વેળાએ નનુભાઈની મારા ઉપર બહુ કૃપા હતી. તે અમદાવાદમાં પોતાની
નાની બહેન બાળાની દીકરી વિદ્યાગવરીના અહિપતરામ રૂપરામના છોકરા
રમણની સાથે લગ્ન થવાનાં હતાં તે પ્રમગે જવાને માટે આવ્યા હતા.
મને પોતાની જોડે આવવાની ઘણી તાંણુ કરી. જે મારા ઉપર પ્રેમ કરે છે
તેનું વેણુ હયાપતું એ મને સાઈ લાગતું નથી જો તે વાળી હોય તો
અને તેમાં મારી નુકસાની નહિ થતી હોય તો. હું તરત તેમની જોડે આવ્યો.
હું અમદાવાદમાં પહોંચ્યો.

રમણ અને વિદ્યાના મોટી ધામધૂમની જોડે લગ્નમાં હું માહલવા છાગ્યો. હું કન્યાને ત્યાં એટલે કન્યાના પિતા ગોપીનાથને ત્યાં જગતો તથા બીમરાવના ઘરમાં નનુભાઈ તથા મનુભાઈની જોડે સૂતો એસતો હતો, નાગરના વિત્તાહ મેં અહિં પહેલાં દીઠાં. તે ઘણું કરી બધા હિંદુઓની પેઠે થયલા જોયા. હસ્ત મેળાપની વખતે ગ્યાલેગીમાં કેટલાક મહિપતરામ તથા ગોપીનાથના ઝોળખીતા અંગ્રેજો હતા અને કેટલીક મડમો હતી. તેને લગ્નની ક્રિયા સમજાવવાનો ભાર મનુભાઈ તથા નનુભાઈએ લીધો હતો. તેઓ સમજીને હસ્તા, ત્યારે બધાને પગે લાગવા આવ્યા ત્યારે સાહેબ અને મડમોને પણ જોડું પગે લાગ્યું.

તે વિવાહના પ્રસંગમાં નરસિંહરાવે અંગ્રેજો, પારસીઓ તથા દેશી લોકોને પાર્ટી આપી. તેમાં તેમને સાઈ અચ્યુ હતું. મને આવવા કહ્યું હતું પણ હું પાર્ટીનો બહારનો દેખાવ જોવા ગયો હતો પણ અંદર ગયો નહિ.

તે વેળાએ રમણભાઈએ વિવાહ પદ્ધતિ પ્રકટ કરી હતી. એ તેનું પહેલું પુસ્તક હતું.

ત્યારપછી તેણે કેટલાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે તે મારા જાણવામાં નથી. પણ આટલું તો જાણવામાં છે કે તે કેટલાક વર્ષથી જ્ઞાનસુધા નામનું એપાનિયું ચલાવે છે પણ તે ઘણુંજ અનિયમિત છે. તેમાં ઘણા જ થોડા તેમના વિષયો આવે છે ખીજું તો ઠીકાઠીક.

મકરણ ૧૨૪ મું.

મનુભાઈ, મુકુન્દરામ અને ખીજાઓની સાથે હું હજીરે ગયો.

રમણભાઈ તથા વિદ્યાગવરીના લગ્ન થયા પછી હું અમદાવાદમાં મનુભાઈ ઉરે કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથને ત્યાં રહેતો હતો, તેઓ મારા ઉપર બહુ માયા રાખતા હતા. તેઓ મારી મહેમાનદારી ધણીજ કરે છે. હું તેમને ત્યાં વર્ષના વર્ષ રહ્યો છું. તેની સ્ત્રી પ્રિયવદા તથા તેનાં છોકરાઓ બિપિ-

નખિદારી તથા સુધાકર મારા ઉપર બહુ માયા રાખે છે. હું વારંવાર બ્યારે અમદાવાદ આવું છું ત્યારે તેમને ત્યાં રહું છું. તેઓ મારા ઉપર બહુ બંધાઈ કરે છે.

હું અમદાવાદમાં રહેવા લાગ્યો. તે અરસામાં મુકુન્દરામ નિત્યારામ કંઈક માંદ પડ્યા હતા. તે મહીપતરામ રૂપરામને ત્યાં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રહેતા હતા. તેમની સ્ત્રી પણ ત્યાંજ રહેતાં હતાં. દરરોજ કૃષ્ણરાવ તથા પ્રિયંવદનો પડાવ સાંજથી મહીપતરામને ત્યાં રહેતો હતો અને હું પણ વખતે વખત ત્યાં જતો હતો. ધણીક વાર મહીપતરામ રૂપરામને ત્યાં આઈ પીતો હતો. મહીપતરામ મને એવા હતા, પણ ખાવા પીવાના સંબંધે ઉદાર હતા. તે કનૂન કર્યો સિવાય બાકે એમ નથી.

ચોડા દિવસ અમદાવાદમાં રહ્યા પછી બધાનો વિચાર થયો કે સુરતની ખામે હજીરામાં પાણી ફેર કરવા જવું. તે વેળાએ એપિલ મે હતો. ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે તેથી અમે બધા સુરત ગયાં સુરતમાં એક બે દિવસ રહીને પછી તાપી નદીમાં એક મહાવામાં બેસીને હજીરે જવા નીકળ્યાં. હોડી સારી મોટી હતી. મનુભાઈ, તેમની સ્ત્રી પ્રિયંવદા, તેમનો પુત્ર વિમિન, મુકુન્દરામ તેમની સ્ત્રી અને મુકુન્દરાવનો બતરીજો, એક બે નોકર લઈને બેઠા. મનુભાઈ હોડીમાં બેસતા હતા હતા તેઓ નીચેના બાગમાં જોમ તેમ બેઠા. અમે ઉપર જરા ધાર ઉપર બેસતા તો તેઓ ફેટલુક સંબંધાવતા. તે બહુ ડરવા વાળા છે જોમ તેમ કરીને હજીરે જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં ઉતરવાનું એકજ મકાન હતું તે તો બરાબર હતું મુકુન્દરામે કંઈક પહેલાથી બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે દિવા દાડીના તાબામાં એક નાની બગીચી હતી તેમાં રહેવાનું મળ્યું, ને બગીચી સારી હતી તેમાં અમે બધાં રહ્યા. ખાવાનું બેરાં બનાવવાં. તે બહુ મીઠું લાગ્યું. શાક બાજી સુરતથી લાગ્યા હતા. તે ખુટયા. હજીરામાં કંઈ મળે નહિ. જો માહિયા ખાનારા હોત, તો પ્રુકામ મગત હું સિવાય બીજા કોઈ ખાનાગ નહોતા તેથી શાક બાજીની ગામમા સૌંધ માટી કંઈક મળી. પણ બીજું કંઈ સાફ ખાવાનું મળ્યું નહિ તેથી મેં અને બીજાએ સુરતમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તરત

અમે મહત્ત્વે બાડે કરીને સુરત ગયા ત્યાંથી કંઈ ખાવાનું લાવ્યા અને કંઈક સુરતની મીઠાઈ લાવ્યા. તે ખાવા લાવ્યા. ભૂખ કહે કે માઈ કામ. ખરેખર ભૂખ બહુ લાગતી. જે ખાતા તે થોડીવારમાં હજમ થઈ જતું હતું.

હજારો એ દરિયા કિનારે એક નાનું માછીમારનું ગામ છે. ત્યાં દીવા દાંડી છે. આસપાસ દરિયાનું પાણી સિવાય ખીન્નું કંઈ દેખાતું નથી. અને કોઈ કોઈ વખતે એકાદી આગબોટ દૂરથી ધૂવાડો કાઢતી દેખાતી હતી અને વખતો વખત નાના નાના મહવા પણ દેખાતા હતા. ખીજ તરફ જમીન ઉપર રેતી જણાતી હતી. અને કેટલાક પાસેના ગામના ઝુંપડાં જેવા ઘરો દેખાતા હતાં અને કોઈ કોઈ ગામના માણસો અલ્યા ક્યાં જાયરે, તું ક્યાં ગિયો તો, હું તો સુરત ગિયો તો. આવી વાતો સંભળાતી અને અમારી શુદ્ધ ગૂજરાતીમાં પાના રમવામાં, ઠંઠા મસ્કરી તથા હાર છત િ વાતો થતી. પણ ભૂખ કહે માઈ કામ. ખાવાનું કોઈ સાઈ રાંધનાર રમોઈઓ નહોતો. જે હોત તો વળી સામાનની પંચાતી પડત અને જે સામાન લાવવામાં આવત તો ભૂખી ખારસ એકઠી થઈ હતી. તેથી થોડીવારમાં ખીન્ને સામાન લેવા સુરત તરફ ભાગવું પડત. જે થતું તે બધા પેટ ભરીને ખાતા. હું તો દીવાદાંડીની નીચે બેઠો બેઠો લખતો અને મનુભાઈ, પ્રિય વદા, મુકુન્દરામ દરૈજ પાના ચીપના અને હારછતની વાતો કરતા હું જ્યારે લખવા થાકતો ત્યારે સમુદ્રની તરફ કે દીવાદાંડીના ઉપર જઈને કુદરતની બળીહારી જોતો તથા નીચે બગલામા જઈને રમતની તથા સુંદર ચક્રેશની લીલા જોતો. આવી રીતે કેટલાંક દહાડા હજારની હવા ખાઈને કેટલાંક સુરત કેટલાંક અમદાવાદ ગયાં અને સેવક મુખઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૨૫ મું.

પારિસનું પ્રદર્શન જોવાની ઇચ્છા અને તૈયારી.

મે પહેલાં લખ્યું હતું કે હું એક વાર યુરોપ અમેરિકા જવાને તૈયાર થયો હતો. પહેલાં હું મૂળજી નામના બાર્ટિયાની સાથે જવાને નીકળ્યો

હવે પણ મારા મામાના મામા સિવરાંકર ગોવિંદરામના કહેવાથી હું ગયો નહિ પણી રામજીદાસ અને હું આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યા હતા પણ રામજીદાસનો સ્વભાવ વિચિત્ર હોવાથી હું ગયો નહિ.

હું ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં મુંબઈમાં હતો. તે અરસામાં રા. રા. વ્રજરાય . સંતોષરાય દેસાઈ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કુલના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. તેઓ ગીરગામમાં રોક રામજી પરસોતમની ચાલીમાં રહેતા હતા અને હું તે ચાલીમાં હીરાલાલ મેણિલાલ કુ કે જે મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેને ત્યાં સવા બેસવાનું રાખ્યું હતું. તેથી રા. રા. વ્રજરાયની જોડે મોલાકાવ થઈ તેમજ તે નરસિંહરાવ ભોળાનાથના મિત્ર હતા તેથી તેની જોડે વધારે વાતચીત થતી હતી. વ્રજરાય ખી. એ. થયેલા હતા અને વળી મુંબઈના એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર એટલે પૂછવું શું ? તેઓ રાજ મુબઈ ગેઝેટ મંગાવતા હતા તેમાંથી કંઈક સારી ખજર હોય તો તેઓ સબખાવતા હતા. તેઓ મારા ઉપર ઠીક માયા રાખતા હતા. ઠાઈ ઠાઈ વખતે ખાવાનો આગ્રહ કરતા પણ મારે પહેલાના વિચારમાં કંઈ પણ કરક પડ્યો નહોતો એટલે ખીજને ત્યાં ખાવાને હું યત્ન સમજતો, તથા નાનો ટુટે છે એવું હું સમજતો હતો તેથી હું ક્વચિત ડાખને ત્યાં ખાતો.

એક દહાડો તેમણે મુંબઈ ગેઝેટમાં વાંચ્યું કે એક કાણુલી યુરોપમાં ફરે છે. તેને અંગ્રેજ આવડું નથી, તેને પોતાની ખાસે કેટલીક ચીઠ્ઠીઓ લખાવીને રાખી છે. જ્યારે પાણી પીવાની તરસ લાગે છે ત્યારે પાણી આપવાની ચીઠ્ઠી લોકને બતાવે છે એટલે માણસ પાણી આપે છે. બૂખ લાગે છે ત્યારે બૂખ લાગી છે તે ચીઠ્ઠી બતાવે છે તેથી ખાવાનું મજે છે. સૂચને મારે ખીજ ચીઠ્ઠી બતાવીને બિહતું મેળવે છે. આવી રીતે કેટલીક જાતની ચીઠ્ઠીઓ તેની ખાસે છે. તે બતાવીને પોતાની જરૂર પૂરી કરે છે. આ દેવાલ સાંબળાને મારા મનમાં એકદમ વિચાર સૂચ્યો કે હું પણ તેમ કરી શકું છું. મને અંગ્રેજ આવડું નથી હું પણ તેમ કરીને યુરોપ ફરી શકું છું. આ વિચાર આજ્યો પણ તે કાલમ રહ્યો નહિ. યોગ દિવસમાં તે વિચાર જ્યાં ક્યાં સંતાઈ ગયો તેનો પતો લાગ્યો નહિ.

હું યોગ વખતમાં અમદાવાદ ગયો. અમદાવાદમાં શ. શ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથને ઘેર રહ્યો અને તે આરસામાં મેં કેટલાક નવા પુસ્તકો છપાવવા માંગ્યા. તેમાંથી નીચલા પુસ્તકો હતાં.

જીવન પ્રભાત, યુદ્ધદેવ ચરિત, બહારની વસ્તુની સાથે ગાનવ પ્રકૃતિનો સંબંધ વિચાર, વિદ્યાવતી માળી.

યોગ દિવસમાં કેટલાક પુસ્તકો તૈયાર થયા. એટલામાં એકદમ પુરોપ જવાની હિંમત યદ્ય આવી. તે વેળાએ પારિસનું એકઝીપીસન હતું. તે જોવાની બહુ ઇચ્છા હતી. યદ્ય પણ હાથમાં પૈસા નહોતા. જે દિવસે મનમાં પારિસ જવાની બહુ ઇચ્છા યદ્ય તે દહાડે ભોગજોગે મેં કંઈના દિવાન મોતીલાલ લાલભાઈ અને જીનાગઢના નાયબ દિવાન પુરષોત્તમરાવ મુંદરજી ઝાલા કંઈ કામ પ્રસંગે આવ્યા હતા, તે મારા જાણવામાં આવ્યું તેથી હું પહેલા પુરષોત્તમરાવને ત્યાં ગયો, તેની જોડે વાતચીત કરી પછી તેમણે મને પૂછ્યું, નારાયણરાવ અહિંથી તમે હવે ક્યાં જશો ? મેં કહ્યું કે મારો પારિસ તરફ જવાનો વિચાર છે. એકઝીપીસન જોવાની પુષ્કળ ઇચ્છા છે. હું જવા ચાહું છું. રાયજીએ કહ્યું કે તમે અંગ્રેજી શીખો પછી તમને જવાને માટે હું ખર્ચ આપાવીશ. તમે અહિંયાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરીને જાઓ. મેં તેના જવાબમાં કહ્યું કે તેમ યશે નહિ. મારાથી અભ્યાસ યશે નહિ હું ત્યાંજ અભ્યાસ કરીશ. મને ધણું સમજાવ્યું પણ મેં તો જવાનોને જવાનોજ. અણતું કહ્યાથી તેના મનમાં ઈચ્છિરે પ્રેરણા કરીને મને કહ્યું કે હું તમને ૧૫૦ રૂપીઆની મદદ આપીશ આથી મેં તેના આભાર માન્યો અને તે વખતે મનમાં હિંમત આવી પછી તેજ દહાડે મોતીલાલ લાલભાઈને ત્યાં ગયો ત્યાં પણ વાતચીત કરી અને પછી જેમ પુરષોત્તમરાવે મને પૂછ્યું તેમ તેઓએ પણ પૂછ્યું, ક્યાં જશો ? મેં તેના ઉત્તરમાં પારિસ જવાનું કહ્યું, અને ૧૫૦ રૂપીઆ પુરષોત્તમરાવથી મળવાના સમાચાર કહ્યા. ત્યારે દિવાને કહ્યું કે જે તમે મહારાજ સાહેબ મુંબઈમાં હતા તે વખતે કહ્યું હોત તો તમને પૈસાની મદદ આપવાનું કહેત. પછી મેં કહ્યું કે, હવે તમે જૂજમાં જઈને મારે માટે મહેરબાની

કર્યો તો એથી આખી યજ્ઞ દિવાન સાહેબે કહ્યું, કે હીક, તમે કામગી
સમજો. આવી રીતે એ તરફથી પૈસા મળવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ

૧. આરે હું અમદાવાદમા રહેતો હતો, ત્યારે બીમરામ બોળાનાથની
દીકરી સત્યવતી જ્ઞાનગ ધી અમદાવાદમા આવી હતી. તેમણે મને બાવ
નગરમા આવીને પોતાને ત્યા રહેવાનું નોતરૂં દીધું હતું તેથી હું પડેના
બવનગર ગયો. લલુભાઈ સામગ્રીસને ત્યા રહેવા લાગ્યો તેમની મારા
ઉપર બહુ માયા થઈ તેમની આલ અવશ્ય મને બહુ સારી લાગી તેમનો
નીખાવસ પ્રેમ જોયો તેથી હૃદય બહુ આનંદિત થયું તેની નીચાની તરીકે
મેં જીવન પ્રભાત નામનું પુસ્તક તેમના અનુભવતા અર્પણું કર્યું યોગ્ય દિવ
સમા તેની ખચર પડી લલુભાઈની મોગી દીકરી જુષીયી તે વેળાએ
દોઢ એ વર્ષની હતી તેની માયા મારા ઉપર બહુ હતી તેથી તેને જાનરુ
ખાવાનું લાવીને ખવાડતો તથા તેની જોડે રમતો હતો તે છોકરી પછું
જાણુ કાણુ જોલીને ગને બહુ ગમત આપતી. તે જુષીયી હાનના બાવનગ
ના દિવાન વજલભાઈ ગવરીશકરના પુત્ર હરિભાઈના દીકરા મોતીભાઈની
જોડે પરણી છે

હું બાવનગરમા લલુભાઈને ત્યા રહેતો હતો આ રહેરની ચર્ચા જોતો
હતો મને પારિસના એકઝીમીસનના મદદ તરીકે લલુભાઈએ ૧૫૦ રૂપીઆ
આપ્યા તે મેં માન પૂર્વક લીધા પછી ત્યાથી હું જુનાગઢ ગયો ત્યા દિ
વાન હરિદાસને ત્યા ઉતર્યો ત્યાથી મને ૫૦ રૂપીઆ અને પુરખોતમસયન
કહેવાથી જુનાગઢના નવરાજ સાહેબે ૧૫૦ આપ્યા આવી રીતે કેટલક
રૂપીઆ લાઇને હું અમદાવાદ આગ્યો

મકરણ ૧૨૬ મું.

મદદને માટે ભૂજ તરફ જવું.

જે વે. દિવસ પછી ભૂજમા દિવાન મોતીશ ૧ ઉપર ૫૫ લાગ્યો.

તેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ, ખીજો કાગળ લખ્યો તેનો પણ જવાબ મળ્યો નહિ પછી મેં પોતે જૂજ જવાનો વિચાર કર્યો. તેથી અમદાવાદથી વઢવાણ ગયો અને વઢવાણથી મોરબી પહોંચ્યો. તે વેળાએ મોરબીના રાજાએ રેલવે બંધાવી હતી. તે નાની છે. ડમ્પા પણ નાના છે તેમાં બેસીને હું મોરબી આવ્યો. મોરબીમાં વાઘજી આશારામ કે જે મોરબી મંડળીના નાટકો રચી આપતા હતા. તેને ત્યાં ઉતર્યો. તેનો બાઈ મૂળજી આશારામ પણ ત્યાંજ હતો. તેની ગાડી હતી. તેમાં બેસાડીને બધું શહેર દેખાડ્યું. તેમજ જે નેવા જેવા સ્થળો હતા તે પણ દેખાડ્યા.

મોરબી. મોરબી જોકે કાઠિયાવાડમાં નાનું શહેર છે પણ તેમાં યુરોપના બધા સુધારા તથા બધી સભ્યતાની ગોઠવણો છે. નદી ઉપર યુરોપના જેવો કુલ્નો પુલ છે. તેમજ રસ્તામાં ગ્વાસલેટના ફાનશો પણ બહુ ઉત્તમ જાતના છે, રાજાના મહેલમાં વિજળીના દીવા પણ બજે છે, રસ્તામાં ટ્રામવે પણ છે. બજારનો કેટલોક ભાગ લડનના રીજન અને પીકેડેલીના જેવા ઘરો બંધાવવાની તજવીજમાં હતો. તે હાલ તૈયાર થયા છે. નદી ઉપર ઘણાજ સુંદર પુલ છે. રસ્તા બહુ સ્વચ્છ છે. તેમજ ટેલીફોન પોતાના મહેલથી બધા મહાલમાં નાખ્યા છે. તેથી કાકોર સર વાઘજી તેઓની જોડે વાતચીત કરી શકે છે. ટ્રામવે ધોડાની, બજારની અને ઉંટની પોતાની હદમાં કરી છે મોરબી નાનું છે. પણ બધી રીતે એક મોટા શહેરને ટકર મારે એવું છે. તે જોઈને હું બહુ ખુશી થયો. વાઘજી તથા મૂળજીએ મારી જે પરિણાગત કરી તે પણ બહુ અછી હતી તેથી એમનો ઉપકાર માનું.

મોરબીથી હું વઢવાણીઆ કે જે મોરબીની હદ છે ત્યાં ટ્રામવેમાં ગયો. સવારે ત્યાં પહોંચી તે વેળાએ ત્યાંથી દરિયાની ખાડી વટાવીને સામેપાર કચ્છની હદ છે, ત્યાં ગયો ખાડીમાં જ્યારે પાણી આવે છે, ત્યારે. નાની આગખોટ ચાલે છે તે ૬-૭ કલાકમાં સામે પાર લઈ જાય છે. હું નાની આગખોટમાં બેઠો. ત્યાં સેવાળના જેવા છોડવાઓ તજરે પડતા અને કેટલેક દૂર ખાડીમાં બધા છોડ છોડ જણાતા હતા. આગખોટ ધીરે ધીરે ચાલતી હતી. હું કચ્છની હદમાં આવ્યો. જ્યાં ઉતર્યો તે એક નાનું ગામ

છે. ત્યાં કચ્છની દરખાસ્તની ગાડી કાઢી કાઢી વખત આપે છે. ત્યાં
 ખમર કાઢી પશુ કંઈ વાહન નહોતું. તેથી એક ભાગનું બળદનું ગાડું કરીને
 હું આજે મારા જોડે કેટલાક કચ્છી ત્યાંના રહેવાસીઓ હતા. જે દહાડે
 અમે જૂજમા પહોંચ્યા. સવારના પહોરમાં હું જૂજ ગયો. બારેબાર સવખા-
 હદુર મોતીલાલ લાલભાઈને ત્યાં ગયો ત્યાં વાતચીત કરીને આઠ પીધી.
 પછી એક બીજા ધરમાં જમા બતાવી કે. જેમાં હાલમાં ઓફિસ છે. ત્યાં
 સુખા બેસવાનું રાખ્યું. હું પહેલા મર્દુમ દિવાન બાહદુર મણિભાઈ જસના-
 ઈના વખતમાં જૂજ ગયો હતો. તેમજો મને પોને જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં
 એક સારા ઓરડામાં રાખ્યો હતો. મણિભાઈ મારા ઉપર સ્નેહ રાખના હતા
 અને મનલા ઉદાર હતા તેમાં તે કંઈ શક નથી મોતીલાલના વિશે કહે-
 વાય છે કે તે કંજુસ છે. તે મનલા ઉદાર નથી ગમે તેમ હો, મને પો-
 તાને ત્યાં રાખ્યો તેથી આભારી છું. મોતીલાલ લાલભાઈના સ્ત્રી ચોડ
 મહિના ઉપર મરી ગઈ હતી તેનો દીકરો હતો. જેનું નામ રિયામાગર
 પાડ્યું હતું. તે ઊંચગને રાખનાર એક ખવાસ હતો તેનું બહુ જાતન કરતો
 હતો. બ્યારે હું જૂજમાં દિવાન મોતીલાલને ત્યાં રહેતો હતો, ત્યારે દરરોજ
 મોતીલાલ સવારના પહોરમાં રમોડાની પાસે જ્યાં જમવા બેસતા હતા ત્યાં
 દિવાન નાહીને અથેજી સરીકરું પથ ગગાયણ તથા ગૂજરાતીમાં દેવી બાગવત
 વાંચતા હતા. સાત સાત માત્ર વાગે આઠ પીતા હતા. તે અસ્તામાં હું ત્યાં
 જતો તે વેળે એ વાતો થતી હતી. તેની જોડે દરરોજ પદાડની, દિંદુરયાનની
 વાતો થતી તેમાં તેઓ ધણી વખતે કહેતા કે દવે હું પેન્સન લઈને ત-
 મારી જોડે દરવા આવીશ તમે અને હું સાથે રહીશું. હું પણ દવે થોડા
 દિવસમાં રાત્રી લેનાર છું મને પણ દરવાની બહુ સોંમ છે. ઊંચગે છે એ-
 ટલે દવે લમ બમ કરવા નથી. દવે મારી ઉખર થઈ છે. દવે પગમ ઈ
 આપવો જોઈએ આવી રોને ધમ મંગળી તથા વૈજ્યવ સંજયી પાતો
 નિત્ય દિવાન મોતીલાલ કરતા હતા, દિવનના ધરમાં દિવાનના બાઈની સ્ત્રી
 તેના છે કરાં દનાં અને દિવાનની ઊંચગી હતી. હું જૂજમાં રહેવા લાગ્યો.
 જમીને આસપાસ કેટલાક ઓગખાય વળાને ત્યાં જતો હતો. તે વેળે

કરીમ નાનજી એન્જીનેરીંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ હતા તેને મળ્યો. વિઠ્ઠલજી નામનો પી. એ. હાઇસ્કૂલમાં માસ્ટર હતા તેને મળ્યો. તે હાલ એન્જીનેરીંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ છે. પહેલા હું કેટલાકને ઓળખતો હતો, તેમને ત્યાં વખતો વખત જતો હતો. તે વેળાએ રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ પણ ત્યાંજ હતા. તેમને ત્યાં જઈને ગપ સપ કરતો હતો. આવી રીતે ભૂજમાં રહેવા લાગ્યો.

ચાર પાંચ દિવસ પછી મહારાજ સર ખેંગારજીની જોડે મોલાકાત થઈ તેમણે યુરોપને માટે ૧૫૦ રૂપિયા આપ્યા. તે મેં માનપૂર્વક સ્વીકાર્યા. પછી હું ત્યાંથી અમદાવાદ થઈને મુંબઈ જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૨૭ મું.

મુંબઈમાં યુરોપ જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

હું મુંબઈમાં આવ્યો. આવીને પારિસનું પ્રદર્શન જોવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો મારા ઓલખીતાઓને મારે યુરોપ જવું છે તેની ખબર કહી. દીરાલાલ, વજીરામ, માર્ફડ અને કૃષ્ણલાલ ઝવેરી બહુ ઉત્સાહથી મને જોઈતી ખબરો મેળવી આપતા. માર્ફડ અને દીરાલાલે બજારમાંથી સારા મેકરના છુટ મોજા અપાવ્યા તથા ખીજાઓએ ટામસ કુક એન્ડ સનને ત્યાં જઈને ખબર કહી, સ્ટીમરની શોધા શોધ કરવા લાગ્યા, કેમાં જવું તે નક્કી કરવા બેઠા. મારે તો સસ્તામાં જવું છે એવું મેં બધાને કહી રાખ્યું હતું તેથી સસ્તી અને સારી સ્ટીમરની તપાસ કાઢવા લાગ્યા. અંતે ડેકેમ્બર ૧૭૦ રૂપિયા પી. એ. કંપનીની સ્ટીમરમાં બધાએ જવાની સજાહ આપી તરત ટામસ કુકને ત્યાં બધા દોડ્યા ત્યાંથી ખબર મળ્યા કે ફર્ટ ક્લાસ અથવા સેકન્ડ ક્લાસવાળાના નોકરને તે મળે છે તેથી તમને એકલાને તે મળશે નહિ. વિદ્યાર્થીઓએ મારી ગરીબાઈ જાણવી અને તેના ઉપરીને સમજાવવી પી. એ. કંપનીમાં ટીપીટ લેવા મોકલ્યો તે ગયો પાછા ફરતા વાર થઈ, અમારાથી સહ જોવાઈ નહિ તેથી અમે પી. એ. કંપનીની ઓફિસમાં

મયા ત્યાં પેલો ટામમ કુકનો આલ્મી હતો તે મજબો તેજે કશું કે આપ-
 પાની ના કહે છે તે છતાં અમામમાથી ધૂ મૂવાય પીએ ક પનીના ડેઠની
 પાને લઈને મને ડેકની ટીકીટ મો તેને માટે અગ્ન કરી પણ તેજે
 પેલાનો નિવમ નોડવાની સાદ ના પાડી પછી અમે ટિયામમાં પડયા
 એટલામાં રૂપીટીનો હંટાલિયન રૂપીમરના ટામમ કો અગર આપ્યા તેથી
 તેની દોડમે રૂપીઆની છનોવાની ટીકીટ લેવાનો વિચાર કર્યો પછી બીજો
 દહાડે રૂપીઆ લાવીને ટીકીટ લીધી. તેમજ ટામસ કુકના છનોવાના
 એલન્ટપર બ્રહ્મામજુ પત્ર લખી લીધું તેમા લખ્યું હતું કે આ માજુમને
 ફેન્ચ કે છટ સિયન બાવા આડની નથી તેથી તેને પરિસની પ્રાં કવામની
 ટીકીટ કરી આપજો

મારે સિમવામાં જે પોલીમ તરફથી આપના બોગવી પડી હતી તે
 મને માદ આડી તેથી ફેટલાક મોગ માજુનોના મારા વિગે અભિપ્રાયે અમ્મા
 કર્યા તેમાંથી નીચલા કેટલાક અભિપ્રાય લઈને તેની નાની મોપડી છપાવી.
 તે અદિ આપવામાં આવે છે

To all who may happen to see this I say, greeting, that it
 gives me very great pleasure to be able to bear my testimony to
 the simple, unassuming and almost ascetic character of Mr
 Narayan Henrichandra author of many useful tracts in Gujarati.
 He is a native of Gujarat But has spent many years on the spurs
 of the Himalayas He is exceedingly fond of travelling and
 viewing works of nature and of man wherever he can find them
 He has visited most parts of India It is now his desire to visit
 England which he regards and rightly regards as the land
 of wonders—the land in which literature, science, philosophy,
 and arts are cultivated in their highest perfection—the land
 moreover which every where affords traces of the disadvantages
 of nature having been overcome by the genius and industry of
 man I wish him health and opportunities to gratify his curiosity

and hope to see him back to his native country, full of wisdom, full of the knowledge of that great country, its people and its civilization which no books and no newspapers can impart but which can only be obtained by a personal visit.

JAVERILAL U. YAJNIK,

Sheriff of Bombay.

Bombay, 28th September 1889.

I have known Mr. Narayan Hemchandra for some time and have always admired his simplicity of character, his zeal and devotion to duty, and habits of close application and industry. A Gujarati by birth he has thoroughly mastered the Bengalee language and has translated several standard works of Bengalee literature into his own language. He is desirous of embarking for England to acquire a knowledge of English and to improve himself generally. I wish him every success.

SATYENDRANATH TAGORE,

Bombay Civil Service

Calcutta, 24th September 1889.

Mymensing, 25th September 1889.

Mr DEAR SIR,

With your thorough knowledge of Bengali, and your consummate ability in writing Gujarati you have I have no doubt, done ample justice to my work in this translation which is welcome to me. You are welcome to translate my *Jivan Sandhya*

into Gujarati and I shall be happy to get a copy of your translation when it is published

Believe me,

Yours truly,

ROMESH CHUNDER DUTT, C S

MY FRIENDS AND WELL-WISHERS

It gives me great pleasure in introducing to you Mr Narayan Hemchandra I have known him for many years He has written numerous books in Gujarati His habits are so simple and ascetic that his appearance can not give us the correct idea of his real merits and worth The more I have known him, the more admiration I have felt for him He is indeed a wonderful person. I am sorry he will, helpless in many respects as he is, find much difficulty in England inasmuch as he does not know English But he has made up his mind to go and he will go He carries my best wishes with him in his sojourn. With respects,

I am yours sincerely,

HARIDAS VIHARIDAS,

Desai of Nadiad, Divan of Junagadh

Junagadh 2nd September 1889

I have known Mr. Narayanrao Hemchandra since a very long time and have great pleasure in attesting to his many virtues Every one who has known him admires his disinterested work as a Gujarati author His life is marked by industry, honesty of purpose and simplicity, and beyond all by such a con

tentment, restricting his wants and desires to the bare necessities of life as is ordinarily ascribed to an ascetic. He is very fond of travelling and intends to take a trip to Europe, where he might make any use of this letter if he thinks it will serve him.

BECHURDAS VIHARIDAS,

Member, Legislative Council, Bombay,

Sardar, Bahadur, Desai of Nadiad

Nadiad, Gujerat, 31st August 1889

BOMAY, GIRGAUM,

29th September 1889

MY DEAR DR LEITNER,

This will be presented to you by Mr Narayan Hemchandra, along with another introduction from Babu Navina Chandra Ray. I have known Mr Narayan for a very long time and take great interest in him as he has consecrated his life for the good of his countrymen. He has translated nearly 52 books from Bengali into Gujarati and published them at the cost price. I admire his disinterestedness and singleness of purpose. He proceeded to England with double view of picking up the English language and acquiring more general knowledge. I trust you will be kind enough to extend your helping hand to such a deserv-
ing man.

Believe me

Sincerely yours,

MANASUKHARAM SURYARAM TRIPATHI, J P

Fellow of the Bombay University and Agent to H. H. the
Nawab of Junagad &c

Khandwa, (C. P.)

3rd September 1889.

Mr. Narayan Hemchandra, a native of Bombay, has admirably passed his whole life time in literary pursuits without earning riches or caring for money or even marrying, which are the aims and objects of life of the generality of mankind. Besides possessing a high moral character he has been a benefactor of his countrymen inasmuch as he has written and published about two scores of useful books in Gujarati, his mother-tongue. He knows also Marathi, Hindi, Bengali and Punjabi languages and is now about to proceed to England with a view to learning the language &c. of that country. I wish him a safe voyage and every success in his undertaking

NAVINA CHANDRA RAI PANDIT,

(Late Assistant Examiner of P. W. A. and L. Secretary,
State Council, Rutlam, Fellow of the Punjab University.)

DEAR SIR,

I hereby introduce to you, the bearer, Mr Narayan Hemchandra, a simple, unassuming and disinterested man, whom I have known for the last twenty years. Simple as he is, and simpleton as he appears, he possesses remarkable abilities, persevering industry, and loveable independence. Lover of nature and her work, he has travelled through the whole of India almost as a *Sanyasi*; and having profited himself by his travels in having acquired competent knowledge of various Indian languages and sound acquaintance with their literature, he has benefited

his Gujarati fellowmen by translating and writing in the Gujarati language as many as 52 books without at all enriching himself with the emoluments from their sale. Single though he is, his moral character is perfectly unquestionable. I have found him highly deserving of all favour, sympathy and kindness, and hope you will find him so too. He has come to your country, even the language whereof he does not know, with the same end in view which led him all over this country. Alone and helpless as I think he may find himself there, although he is perfectly indifferent about it, I request you to do all that you can for him, for which I shall feel highly obliged to you.

Believe me,

Sir,

Yours ever truly,

MADHAVDAS RAGHUNATHIDAS

Widow Re marriage Hall, Girgaon,

1st October 1889

To,

SIR MONIER WILLIAMS

GIRGAON

Bombay, 1st October 1889

MY DEAR SIR,

The bearer, Mr Naray in Hemchar dra is a native of Gujarat, but has spent a good portion of his on the spurs of the Himalayas. He is an excellent Gujarati scholar, having contributed many useful and entertaining tracts to Gujarati literature. It is now his desire to see England of which he has read a great deal. His knowledge of English is limited.

I take interest in him and will feel thankful to you will be so kind as to give him such advice as he may need in a foreign country. He is a man of unassuming and almost ascetic habits.
 Hoping you are quite well,

I remain,
 Yours sincerely,
 JAVERILAL U YAJNIK

To

SIR, THEODORE HOPE, K C S I C S I

Bombay, 30th September 1889

MY DEAR DARMESTETER,

The bearer of this is my friend Narayan Hemchandra whom we recognise here as a Pandit and a public benefactor

He does not know English nor French either. But all the same, or perhaps the more on that account you will welcome him and seek to further his wishes which are pure and disinterested. His thirst after knowledge is truly beyond praise. With kindest regards

Yours sincerely,
 B M MALBARI

My DEAR MISS MANNING

The bearer is Mr Narayan Hemchandra, who was introduced to you at Ahmedabad and whom I hope you remember, as a simple man, lover of nature and her work, fond of travelling, and author of numerous Gujarati works

With the desire of observing nature, he travelled all over India almost as an ascetic and returned, to his native place, with

a sound knowledge of various Indian languages and the literature contained in them He has even written not a few works for the amelioration of the condition of women generally and widows especially of this country.

With the same ardent love of nature and the same end in view, he has come to your country, the land of the rulers of India. But he believes, and rightly, that no books can give such knowledge of a country containing diverse and even opposite elements of nature, as a personal visit to and observation of it. Moreover, as the land of the rulers of his country, he claims it to be his and feels bound to see it. Thus inclined, he resolved, and, has come there, although he does not know even a dozen words of English.

Self-gratification is not his sole aim as I have said above. It is his inward desire to turn his acquisitions into a substantial gain to his countrymen. Such a man, with such a noble purpose at heart, and with a high moral character, is indeed deserving of all kindness and favour anywhere, and the more so in a land, where he is little known, whereof he knows still less, and where he is an utter stranger, with what scanty pecuniary support a *Sanyasi* is expected to possess

I, therefore, request you to take care of him and help him as you can; for which I shall feel highly obliged to you.

Believe me,

Yours very truly,

MADHAVDAS RAGHUNATHDAS

Widow-Remarriage Hall,

Girgaon, 1st October 1889.

પ્રકરણ ૧૨૮ મું.

યૂરોપ જ્ઞાની પહેલાં મારાં પુસ્તકો.

હું ત્યારે યૂરોપમાં જ્યાં નીકળ્યો ત્યારે મારાં નીચે લખેલાં પુસ્તકો છપાયાં હતાં.

<p>૧ પ્રાર્થનાવલિ.
 ૨ ધર્મસીધિકા.
 ૩ સત્યતાં વચન.
 ૪ પિતાપુત્ર વિશે ઉપદેશ
 ૫ વેદ અને પુરાણુ વિશે ઉપદેશ
 ૬ આર્યધર્મ નીતિ.
 ૭ ખ્રિસ્તધર્મ નીતિ.
 ૮ ક્રોધનિવર્તનો સાર.
 ૯ તપવકાશે ઉપનિવર્તનો સાર.
 ૧૦ ભગવદ્ ગીતાનો સાર.
 ૧૧ જરૂરોસ્ત ધર્મનીતિ.
 ૧૨ જ્ઞાનત્રેદ અને ભોજન વિચાર.
 ૧૩ નારીધર્મ.
 ૧૪ સ્વેતાશ્વરો ઉપનિવર્તનો સાર.
 ૧૫ અગ્નિસંસ્કાર.
 ૧૬ એક કે તેનરીક કરોડ દેવતા.
 ૧૭ આદ્યધર્મ. (ખીજીઆવૃતિ)
 ૧૮ આદ્યધર્મનાં વ્યાખ્યાન.
 ૧૯ આદ્યધર્મ મનસાગ.
 ૨૦ આદ્યધર્મ મન અને વિશ્વાસ.
 ૨૧ સત્ય ધર્મ
 ૨૨ વૈશ્વવ.</p> | <p>૨૩ યોગવલ.
 ૨૪ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે વિવેચન.
 ૨૫ આર્યમણી રૂત (હિંદીમાં)
 ૨૬ વીરમંડળ ભાગ પહેલો
 ૨૭ અશ્રુમતી નાટક.
 ૨૮ પુરુષિકમ નાટક.
 ૨૯ વીરમંડળ ભાગ ખીજો.
 ૩૦ સદ્ગોધ વાર્તાવલિ.
 ૩૧ શુદ્ધધર્મ.
 ૩૨ પુનર્વિચદ શાસ્ત્ર મંગલકે.
 ૩૩ સ્ત્રીજ્ઞાનિની સહીતિ
 ૩૪ આર્યકીર્તિ.
 ૩૫ ધર્મ એ શું છે ?
 ૩૬ પરોપકારી અગળાઓ.
 ૩૭ ગા અને છોકરાં.
 ૩૮ સીતાવનવાસ.
 ૩૯ હજરત મહમદ માહેજનું જીવન
 ચરિત.
 ૪૦ સંન્યાસી.
 ૪૧ મગા ને રિંદમિદ.
 ૪૨ સદ્ધર્મસૂત્ર.
 ૪૩ વિવાયતી શકમહાદેવા ખીજા
 વાવવા વિશે.</p> |
|---|--|

૪૪ બહેન ડોરનું છવન ચરિત્ર	૫૦ બાલની વસ્તુની સાથે માનવ
૪૫ પ્રિન્સ આલબર્ટનું છવન ચરિત્ર	પ્રકૃતિના સંબંધ વિશે વિચાર.
(ચોકુક હખાણું છે.)	૫૧ છવન પ્રભાત.
૪૬ ભારત માહિલા.	૫૨ પૌરાણિક આખ્યાયિકા.
૪૭ વિપવૃક્ષ.	૫૩ મહાર્ણ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનો ઉ-
૪૮ બુદ્ધદેવ ચરિત્ર.	પહાર.
૪૯ વિવાયતી માગી.	

આના સિવાય મેં ઘણાંક ચોપાનિયાંમાં જાત જાતના વિષયો લખ્યા હતા તેમજ કેટલાક વર્તમાન પત્રમાં રજૂ કરીય તથા તે વેળાની ચર્ચાના વિષયો હખાળ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૨૯ મું.

મારી સ્મરણ પોથીની નોંધ.

હું પહેલાં દરરોજની કામની નોંધ લખતો હતો. મારી ઘણી નોંધ શુદ્ધ હતી પણ હાલમાં તે મળતી નથી કેટલીક હાલમાં મળી છે તેમાંથી કેટલુંક ઉનારામાં આવે છે. તેના પરથી મારી કેટલીક ખાશિયત જણાશે.

મુંબાઈ તા. ૧૪ જુન ૧૮૮૯ વાર શુકર.

પ્રકાશકાળી—આજે મને ૩૪ વર્ષ પૂરા થઇને ૩૫ મું વર્ષ બેહુ તેથી સવા-
રના પહોરમાં ઉઠીને નાહો. ત્યારબાદ ઈશ્વરનું ચિંતન કરતો બેઠો અને ૩૪ વ-
ર્ષમાં શું શું કર્યું છે. તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો, તે બધા વિચાર આબ્યાધી
કોઈ વખતે ખુશી થતી અને કોઈ વખતે ખેદ જાત્ર થતો. ત્યાર પછી ઈશ્વરની આ-
ગળ પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભુ! મને તારો સેવક બનાવ, સત્ય ઉપર આસ્થા રાખતાં
શિખાડ તારા સૌન્દર્યમાં હુબાડ, અને તાર સ્વરૂપ પ્રત્યેક વસ્તુમાં જોઈ જોવી વસ્તુ
આખ. જ્યારબાદ રા. રા. ચિમનલાલ સેતરવાડને ત્યાં પુસ્તકો વિશે, લોકોના ચરિત્ર

એવું મોતીલાલે કહ્યું તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણરાવે કહ્યું કે તે ઠીક થશે નહિ કારણ કે જે વૃતમાં મૂળ છે તે વૃતમાં અને તેજ સખ્દ સખ્યાથી ઠીક થશે નહિ. મોતીલાલે તેના જવાબમાં કહ્યું કે આગળ જતાં ગુજરાતી ભાષા પૌઠાવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે તેથી તેજ સખ્દ સખ્યાથી ઠીક થશે વગેરે વાતચીત કરીને ટાલા પાગે નિકળ્યા. હું કૃષ્ણલાલને ત્યાં ગયો, ત્યાં વિમાન સંબંધી વાતો થઈ. વિમાનમાં ગ્યાસ કરવા માટે મુંબઈમાં કાગળ લખાવ્યો. તેમાં લખ્યું કે તમે અહિં તમારા ઓબરલાલને ગ્યાસ બનાવીને આપશો વગેરે કૃષ્ણલાલે લખાયું. ત્યાર પછી ત્યાંથી નિકળીને મનુભાઈને ઘેર ગયો ત્યાં ખાધું પછી

મધ્યાહ્નકાળે ૧૨ વાગે પ્રેસોમાં ગયો ત્યાં છુક બાંધવાની ગોઠવણ કરી. ત્યાંથી મનુભાઈને ઘેર ગયો. ત્યાંથી મોતીલાલને ત્યાં ગયો. ત્યાં મન:સુખરામનો પત્ર વંચ વ્યો તેમાં કારણસ સલાતો વિશે લખ્યું હતું તેનો ઉત્તર લખ્યો પછી સાયંકાળે ૫ વાગે ફરવા નીકળ્યો. ફરતો ફરતો ૬ વાગે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ગયો ત્યાં ગદીપતરામનો પત્ર હતો તેનો જવાબ લખ્યો પછી મનુભાઈને ઘેર ગયો. ત્યાં કૃષ્ણરાવની સાથે તરેહવાર ગપ્પો મારીને ખાધુ પછી રાત્રે ૧૦ વાગે સૂતો.

+ + + +

ભાવનગર તા. ૨૬ મી જુન ૧૮૮૯ વાર બુધ.

પ્રાતઃકાળે ૫૧૧ વાગે ઉઠ્યો ઉઠીને જામેજમસેદ વાંચ્યું ત્યાર બાદ ઉપર ગયો પણ આજે કરવા ગયો નહિ તેથી નીચે આવીને ટાળા બધમા આ પીધી, આ પીને ગર્ખાં માર્યાં. પછી ટાલા વાગે ઉપર જઈને વિવાહ તત્વસિંધુને માટે કંઈક લખ્યું. પછી ૧૦૧૧ વાગે ખાવા ગયો. ખાઈને ખેંકા અને કેટલીક અહિંની તહિંની વાત કરી, ત્યાર પછી.

મધ્યાહ્નકાળે ૧૨૧૧ વાગે સૂતો. પછી ઉઠીને કાશીનું વર્ણન વાંચ્યું અને પછી સુદારાક્ષસંતું ભાષાન્તર વોરાએ કરેલું છે તે જોવા લાગ્યો કારણ કે મેં કેશવ હર્ષદ મુના ભાષાન્તરની છાપેલી પ્રત પ્રેસમાંથી લાવીને વાચી હતી (હજી સુધી તે પ્રકટ થયું નથી તેનાં પુકા તૈયાર થાય છે) તેની સાથે મેળવતો ગયો. કેશવનું ભાષાન્તર થયું જ ઉત્તમ થયાનું એવું જણાયું.

સાયંકાળે ૫૧૧ વાગે પિકલ કૃષ્ણાઈને ત્યાં ગયો, તે મારી લણેજ બેઠો

ભાવનગર તા. ૨૯ મી જુન ૧૯૮૯ ને વાર શનિ.

પ્રાત કાલે મા વાગે હોતીને ન્યુસપેપર વાચવા બેઠા વાનીને ઉપર ગયા અો પત્રી ફરવા વારતે હુ, લલુભાઈ અને બુપતરામ ગયા આને પણ આકારનો દેખાવ ધરોજ ઉત્તમ હતો તેથી અમે વિચાર કર્યો કે ટેન્ડર ઉપર ચઢી દેખાવ જોવા તેથી હુ વાની તરફ ગયા ખેતરમાથી જવાનુ હુજ ખેતર ખેડતા હતા તેમા જુવાર વાવતા હતા લલુભાઈએ કહ્યુ કે તમે આ કામ કરી શકોછો? મે કહ્યુ કે આમ કઈક ક્યુંજે પણ બુપતરામે કહ્યુ કે આપો કામ કરીજો તો કઈ હાનિ છે? મે કહ્યુ કઈ નહિ પણ એક ખગર ઉપર એક પગ મૂકીને બળદ ચલાવા લાગ્યા અને બીજો પગ તેના ઉપર મૂકવા ગયા એટલે બે પગ પાસમા બરાઈ ગયા તેથી જરા લોહી નીકળ્યુ પાસે ફૂલો હતો તેમા પગ વોધા અને રૂગાનનો પાગે બાધ્યો પણ ધર આવ્યા આવીને ટાળામા આ પીધી પણ બદામનો રોટનો ખાધને જરા જીખીયાની સાથે વાતચીત કરીને પણ ૧૦૧ વાગે લલુભાઈ આવીને કહ્યુ કે જાવાનુ તૈયારજે મારા મનમા હુજ ટા વાગ્યા હશે તેથી હુ જ નહીથી નાહીને ૧૦૧૧ વાગે જમવા બેઠા પણ ક કક વાતચીત કરીને મધ્યાનકાલે ૧૨ વાગે સૂતો સૂધને ઉઠયા પણ મુબઈ સમાચારના માલિકને, ફરસુહના અધિપતિને મુબઈ સમાચારના જરકુનને અને મારાભાઈને પત્ર લખ્યા પણ ૭ વાગે નીચે આવી યોડીક સત્યવતીની સાથે તેમજ જીખીયાની સાથે વાતચીત કરીને પણ પોસ્ટ આફિસમા ગયા ત્યા ચાર પત્ર નાખીને કાર્ડ લઈને આવ્યો અને દનપત કાવ્ય વાચવા બેસે તેમા સત્યેન્દ્રનાથ ટાંગોરની કવિતા વાચીને પણ બીજી એક બે કવિતા વાચીને ઉપર આવ્યો આવીને પ્રદાવાદિ સત્યાન દ અમિટોનીને બે સ ગીત પુષ્પાવળી મોખવા લખ્યુ પણ

સાહે પા વાગે નીચે ઉતરીને રૂવા પુરીની તરફ ફરવા ગયા રસ્તામા ઇશ્વરનું રતવન કરતો કરતો આવ્યો રૂવાપુરીના મદિર પાસેથી પાગે વળ્યો રસ્તામા કુદર તની હીના જોતો જોતો આવ્યો આસપાસ નાના હુ ગરા દેખાતા હતા અને ત્યા ત્યા પાગીના ખબોચીઆજ શરેલા હતા કેટલી જગાએ ખેતો હજ અનાવતા હતા ગુસારૂં પોતાના મુકામ જવાને હોડતા હતા કેટલી સ્ત્રી અને પુરુષ લાકડાનો બોલે લઈને જતી હતી મે દા ગને બડગ ચરીને પોતાના માનખની સાથે ગુખચુપ જતા હતા આમરામા પક્ષીઓ કલોત કરીને ઉડતા હતા તે વેળાએ આકારમા વાદળાથી કકાધલો રવિ આખમતો હતો આને દેખાવ જોતો જોતો અને ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ જરતો કરતો

શને જા વાને ધર આગ્યો આવીને ટપાણમાં સ્ત્રી મિત્રનો મોથો અંક આનેડો
 જોયો તે ઉખેલીને તેના મથાવા વાંચ્યા પછી જાણ વાને જાપાણીને ત્યાં ગયો. શ-
 રણ કે રસ્તામાં દુરેશયની તરફથી ખબર મળ્યાં હતા કે ગુનીલાલ માસજાહે આગ્યા-
 છે. તેથી તેમને મળવા ગયો પણ તેઓ જાદાર ગયા છે એવું ત્યાં જઈને સાંભળ્યું
 તેથી પાછો આગ્યો. આવીને લખવા બેઠો. તે વેળાએ સ્ત્રી મિત્ર સંબંધી વાનો ઘડ
 અને ગુજરાતી પુસ્તકો સંબંધી વાતો ઘડ, તેમાં સરસ્વતીચંદ્રની ઘણી તારીફ મળે
 અને તેની બીજી આટલી થાય છે એવું લલિતાર્થએ કહ્યું. તે પુસ્તકોનો ઘણો ફેલાવો છે
 પણ મેં કહ્યું કે પ્રભ તરફથી તે આસરે ૫૦૦-૬૦૦ લેવાઈ દરો બીજી તો કાલિયા-
 વાડના રાજાએ તરફથી લેવાઈ છે ગુજરાતી વાંચનારા નથી. કંઈક કાલિયાવાડના તેમજ
 કંઈકના વાંચનાર છે. તે શિવાય બીજાં નથી. પ્રભ તરફથી પાંચસોથી વધારે ખપટી ન-
 થી. ત્યાર પછી જમવા બેઠા તે વેળાએ મેં કહ્યું કે મટીપતરામનો વનરાજ વાંચનારી
 પાંચ આશુની ઘડ છે. ત્યારે લલિતાર્થએ કહ્યું કે સાચી તે ઘડ છે. દુર્લભરામ જાનીએ
 કહ્યું કે તે મટીપતરામની ચોપડીઓ રકુડમાં ચાલે છે. અને જુર કમેટીમાં તેની સીફા-
 રણ ઘડ છે તેથી તેની નકલો ધુગ ખપે છે. આ સાંભળીને પ્રજ્ઞે બ્લેન સત્યવતી યજ્ઞી
 ગુસ્સે ઘડને બોલી કે તમે સુખ રહો. તમે જાણતા નથી તમે જ્યાર હામના બાલો જા
 આવી રીતે ખીયારાને ખસીઆલો પાડ્યો તે છતાં તે બાલ્યો આપને તેવું કેમ હાને
 છે ત્યારે સત્યવતી બોલી ગમેતેમ ઠો. બોલો ના આ જુધ સાંભળીને મારું મન ઘણું જ
 દુ ખાયું. એક સતારી આવી રીતે એક જાણને ખસીઆલો કરે તે ઘણી બેહતી વાન
 છે ઘણા સદ્ગુણસ્થોનો અભિપ્રાય છે કે મટીપતરામે વનરાજ આપડાના વિશે
 બેઈમાની કરી છે. ગુજરાતના પ્રખ્યાત મનુષ્ય આ વાત માને છે કે મટીપતરામ પો-
 તાના ક્યોનો ઉગ્ર કરાવવા માટે ઘણીજ બેઈમાન કર્યો. આવે છે. ગમેતેમ ઠો.
 ખાઈને પણ જીભીલીની સામે વાતો કરવા લાગ્યો પછી આ વાગે ઉપર ગયો, ત્યાં
 ચોટા વાર બેસીને પણ નીચે આગ્યો અને લખ્યું પણ હાથ વાગે પાછો ઉપર ગયો
 ત્યાં કેટલીક વાનો કરીને ૨૦૧ વાને નીચે આવી રૂનો.

જીનાગઢ ૨૮ મી જુલાઈ ૧૮૮૬ ને વાર ગરેહ.

પ્રાતઃકાલે યા વાને જામો. જીને આંધું એટલામાં રિવાન સાહેબ દિનજ
 કરતા હતા તેને મળ્યો. તેમણે ખબર અંતર પૂછ્યા. ક્યાં મયાં હતા, ક્યાંથી આગ્યા,
 જાવનમરમાં કેને ત્યાં રતા હતા તમેરે પૂછ્યું. પણ હાંતલુ કરીને આ પીધી. ત્યાર

બાદ જા વાગે બાનુશંકર કે જે પ્રેસના માલિક છે તેને ત્યાં ગયો. પુસ્તકો સંબંધી વાતો તથા પ્રેસ સંબંધી વાતચીત કરી પછી ત્યાંથી છગનલાલને ત્યાં ગયો. તેની સાથે વિલાયતની વાતો કરી અને પુસ્તકો સંબંધી વાતો કરી. ત્યાંથી ૧૦૧ વાગે દિવાન સાહેબને ત્યાં આવ્યો. આવીને બેઠો એટલામાં અહિંના ફેજલદાર આવ્યા તેની વાત-ચીત મને આહંકારી લાગી તેથી કંઈક ગુસ્સો આવ્યો અને તેને ખીજવાઇને બોલ્યો. પછી ૧૧૧ વાગે નાહો. નાહીને,

મધ્યાહ્નકાલે ૧૨૧ વાગે 'ખાધુ'. ખાઈને ૧ વાગે બાનુશંકરના પ્રેસમાં ગયો ત્યાં છપાયલા પુસ્તકો જોયા અને પુસ્તકો સંબંધી વાત કરવા બેઠો. ત્યાર પછી ગો-રાલાલના પ્રેસમાં ગયો. ત્યાંના છપાયલા પુસ્તકો જોયા તે પ્રેસનું કામ સારું થાય છે. તેથી તેને જા રૂપીએ ફારમ જ્વન સ્ટુઅર્ટ મિલનું જ્વનચરિત ૫૦૦ નકલ છપા-વવા આપી. ત્યાંથી પુસ્તકોત્તરણને ત્યાં ગયો. ત્યાં વિલાયત, પારીસ, લલુભાઈની વાતો કરી. ત્યાંથી છગનલાલને ત્યાં ગયો ત્યાં પણ વિલાયત, પારિસ, લલુભાઈ સત્ય-વતીની વાતો કરી. પછી ૩૧૧ વાગે ઘર આવ્યો. આવીને દિવાન સાહેબની વાતો સાંભળવા લાગ્યો. ૪૧૧ વાગે નવાબ સાહેબની સ્વારી નિકળી તે જોવા ઉભો. આજે નવાબ સાહેબના પિતાનો વારસિક દિવસ હતો તેથી મહરબામાં જવા નિકળ્યા થો કંઈક ક્રિયા કરવા જાય છે એવું સાંભળ્યું. પછી.

સાથકાલે ૬ વાગે ફરવા નિકળ્યો નરસિંહ મેતાના ચવડાની પાસે યઇને મક-ળાની તરફનો મેજો જોવા ગયો મેજામાં ચાર પાંચ ચીચોટા હતા આસપાસ મીઠા-વાળાની, પાનવાળાની, ભાટીઆરાની અને રમકડાની દુકાનો હતી જુગાર રમતા હતા. મુસલમાનો ધણો ઠાકમાઠ કરીને, મોં લાલચોળ કરીને, તરવાર અને લાલ રીંઘા રાતા વગેરે રંગના હાથમાં દુપટા લઇને અહિંથી તહિં ફરતા હતા. કોઈએ પાલ, કોઈએ જરીની પાઘડી વીટાળીને પાન લેતા તથા મીઠાઇ લેતા હતા, બાળકોને માટે રમકડાં લેતા હતા, અને બાળકોને સગળવતા હતા, ચીચોટામાં બાળકો ગેલ રતા બેઠા હતા. કેટલાક નાના છોકરાં પિતાના બોળામાં બેસીને ઉત્સુકચિતથી અહિં-થી તહિં જોતા, ટરતા બેઠા હતા ચીચોટો ગોળ ફરતો હતો કેટલીક છોકરીઓ લાકડા-ના ઘોડા ઉપર ચીચોટામાં સવાર યઇને મોજ માસતી હતી. આસપાસના લોકોનાં ટોળાં વિ ટલાઈ ખુશીની ખબર કહેતા હતા. અને વાતોમાં આનંદ માનતા હતા. મહરબાની એક બાજુએ કેટલાક ભગવા પહેરેલા વસ્ત્ર ધારી સંન્યાસી પ્રજાચારી પેસા લેવાને માટે કેટલાક એકાંજ ચિત્તથી અહિંથી તહિં જોતા ફરતા હતા, કેટલાક

લુનાગઢ ૧૯ મી લુલાઇ ૧૮૮૯ ને વાર શુક્ર.

પ્રાત્ર કાઠે પાા વાગે કકરો હડીને જાનેજમરોદ, ગુજરાત ગજેટ વાચ્યુ ત્યા
 ળી વનમાળી લાપાનુ લોહગમ નામનુ પુસ્તક ઉાર ઉપરથી લેયુ તેમા જૂન
 રોતિ ૧ શુક્રન વોરનુ જોડાઠા લખ્યુ છે પછી ૮ વાગે ના પીધી ત્યાર પછી દિવા ।
 વિદારે ગોતે મદારામા મુસાફરીએ ગયા હતા તેનુ વર્ણન કર્યુ તે વર્ણન ધણજ
 વગ દવ મદારામા મુસાફરીએ જવાનુ કારણુ ખીડી ગીખડી મદારામા જવાનુ
 ઇ, તાન તેરના મદિર, પડચરી એ વાનુ / સાર શહેર છે તેના રસ્તા ત્યાના મકા-
 ઠા વગેરે વિનાયતનો કહ ધ્યાત આે છે જાપાની અડચર તે દૂર ફરવાની તદનીર
 ડર કરવાનુ વર્ણન કર્યુ પછી એ માખુસ આગો તેને ઉપદેશ આપેા પોતે સારા
 વધારી પોતાને કુટુંબને અને જે ઠારો લાભ છે મોટા આદમી થયુ એ પ ડ પ ડ
 ડર / છે તેનુ દુષ્ટાત લેઈએ ખીલ વર્તે છે રાજનો પનં એ છેકે પોતે શુદ્ધ રીતે વાચન
 તેથી પ્રભ પાનુ સારી આવરો રાજ પ્રભનો નોનર છે તેના નિશે દાછરાજ અને
 હડરના મદારાજની સાથે વાતનીત કરી હતી તે કહી બેન્યામનો દિનવાદ અે
 સુખવાદ ઉપર દિવાનજનુ ધણજ ધ્યાન હવ તેના મતની સાે ગજતા હતા
 લોકોનુ સુખ અે દિન કરેડ એ મોદામા મોદી ફરજ છે વગેરે દિવાનજના કહેવાને
 ગાખર્થ હતો પછી ૧૩ ગગે પાધુ ખાઈને પછી દિવાન સાહેબની સાથે ન્યાયપરના
 નિશે વાતો યઈ ન્યાયના મદત્વ નિશે ઘણુ જીતમ દણુ પોતાને જે ન ગને તે
 ખીલને નદિ ગમવુ લેઈએ એની વ્યાખ્યા એક વેચારીને કટી પછી જગનવાય આ
 વ્યા તેની સાે સત્યવજ્ઞાના માલે સ જધી વાતો કરી તેના ઉપરથી મારી ખાતગી
 ઈ કે ખરેખરો ન્યાયવાનુ અને સત્યવાનની છળી લેડી હોય તો દિવાન સાહેબનુ
 ઇમ કહેવા લેયુ છે ત્યાર પછી મોદીરામ કે જે વડાજામા રહે છે તેની સાથે વાત
 ન કરવા બેઠો ત્યાર પછી દિવાન સાહેબની પાસે વાતો સામગના મેઠો તેમની
 તો ધણીજ ન્યાયવાણી અને સ્પષ્ટ સત્ય કહેવાવાણી હતી એક માણુમ સવાદ
 હવા આવ્યો હતો તેને સત્યવાત કહીને આન દિત કર્યા ત્યાર પછી ગણપતરામો
 ઠા જમવા ગયો ત્યા મેટ ડીક વાતો મ્નીને પછી ત્યા પાધુ ખાઈને

સાય કાઠે ૫ વાગે ફરવા ગયો ફરતો ફરતો મકરવાની તરફ ગયો આજે
 જોજ વરસાદ આવતો હતો તે છતા મોટા નવાળની કબર ઉપર ચદર નાખવાની
 ડા નવાળ સાહેમે કરી હતી તે લેઈ પછી મદરેસામા દરબાર ખરાયો તેમા કેટ-
 ડ અગલદારો અને જોનારો તમાસગીરો હતા ત્યા નાય થયો તે નાયનારીએ

બાદસુરત કેટલીક સંડો હતા મયની પેઠે આને મેલો બસાયો નહોતો કાલુ કે વર સાદને લીધે ધણાજ આળ્યા હતા ત્યાર પછી ફરતો ફરતો

સાને જાનામે વેર આળ્યો આવીને દિવાન સાહેબની વાતો સામજીના હાથે પછી ૧૦૧ વાગે સૂતો

જીનાગઢ ૨૦ મી, જુલાઈ ૧૮૮૬ ને વાર શનેઉ.

પ્રાત કાલે ૫ વાગે હકયો હઠીને દિવાન સાહેબની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો એનાના સિવાઈએ આવીને ખબર આપી કે બે વર પછી ગયા છે અને કેટલાક મા ભણે જામી તેમજ દળાયા છે તેથી દિવાન સાહેબે ગાળી મગાઈને કુ અને દિવાન સાહેબ પટેલા મકાનની તરફ આળ્યા બે તાના જુ પગના ઉપર એ મોટી દિવાન પડી અને ખીલ એ ધરમાથી માલસને ધણુ જ વાચ્યુ હજ તેને દારૂથીવા લમા વર્ષ જતા જોયા એના મકાનમાથી ત્રણ મનુષ્યો દળાઈ ગયા તેને કાઢવાને માલસો લાગ્યા બે જલદીથી કાઢવા ની કોશીસ કરી તેખધા મરી ગયા નિક લ્યા એ પુરુષ ગાઈડી અને અમીઆર વવના છેકરાની અવસ્થા જોઈને ના મા આગુ ને આ જગતમા મનુષ્યની જીવની પરોટા જેવી છે અને મનમા ધણે / અફસોસ થયો ત્યાર પછી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરતો કરતો ગાળીમા બેસીને સ્વેચ્છાપર જના નિકા સ્વેચ્છાન ધણુ સુદર બધાધણુ છે તેની રચના પુ િ સારી છે ત્યાર પછી દારૂથીવાલમા યા ત્યા પેલા જામીને જોયા તે સારી હાલતમા હતા ત્યાથી પુરનાતમરાયને ત્યા ગયા કુ ત્યાથી હમનલાવને ત્યા ગયા ત્યા પ્રવૈક વાતો કરીને ૧૦ વાગે ધર આળ્યો આવીને દિવાન સાહેબની સાથે વાતો કરવા બેઠો પછી

મધ્યાહ્નમાજે ૧૨ વાગે ખાણુ ખાઈને પછી સૂતો તે ૧૧ વાગે હકયો હઠીને મિલકુ જવન ચરિત લખવા બેઠો પછી

સાથ કાલે ૫ વાગે ત્રેતમા ગયો ત્યાથી ફરવા ગયો ફરીને ૭ વાગે આળ્યો આવીને વાતો કરવા બેઠો

સાને ૬૧ વાગે ખાણુ ખાઈને પછી ૧૦૧ વાગે સૂતો

જીનાગઢ ૨૧ જુલાઈ ૧૮૮૬ ને વાર શનેઉ.

પ્રાત કાલે ૫ વાગે હકયો હઠીને ન્યુસપેપર વાચવા બેઠો વાતોને ૭ વાગે કુ અને મોતીરામ ફરવા ગયા જાગતા જલે ૬૧ વાગે પાગા આ

વ્યા. એટલામાં માનસાહેબ નડિઆદથી આવ્યા તેની વાતો સાંભળવા લાગ્યો ત્યાર પછી.

મધ્યાનહુકાળે ૧૨૫૫ વાગે ખાધું. ખ્યાઈને લલુભાઇને, વિઠલને, રતીલાલને પત્રો લખ્યા પછી અહિંથી તહિં ફરવા લાગ્યો ત્યાર બાદ ૩ વાગે પ્રેક્ષર્મા ગયો જ્યાંથી ભાનુશંકરની સાથે કેટલીક વાતો કરી પછી ફરતો ફરતો ગણપતરામને ત્યાં ગયો ત્યાં પુસ્તકો સંબંધી વાતો કરીને,

સાચંકાલે ૪૫૫ વાગે આંગ્યો આવીને દિવાન સાહેબની માન સાહેબની વાતો સાંભળવા લાગ્યો પછી ફરવા ગયો. આજે શિરનારની તરફની કેાટની દિવાલ ઉપર ફરવા લાગ્યો અને ઇશ્વરની મહાન કૃપાનું નિદર્શન જોવા લાગ્યો. ઇશ્વરની અગાધ કૃપાને માટે તેની સ્તુતિ કરવા બેઠો. પછી ફરતો ફરતો.

૨૩ વાગે આંગ્યો આવીને વાતો સાંભળવા બેઠો પછી ચા પીધી. પછી ૬ વાગે પાછો ફરવા ગયો ફરીને ૮૫૫ વાગે આંગ્યો આવીને ૯૫ વાગે ખાધું ખ્યાઈને દિવાન સાહેબની વાતો સાંભળવા બેઠો. વાતોપરથી એનું ન્યાયપણું અને સત્યવાદીપણું જાહેર થતું હતું. અહીં ૧૦૫૫ વાગે સૂતો.

અંકરણુ ૧૩૦ મું.

યૂરોપ જવા માટે ઉપડયો.

જવાની તૈયારી પૂરી થઈ. મનઃસુખરામ સુર્યરામ તરફથી નાના સાહેબ સા. રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના બે તૈયાર સુટ મળ્યા. ગરમ પ્રેમાં આ બે સુટ અને એક મોટો ઓવર કોટ રા. રા. હીરાલાલ મણિ-વે આપ્યો તથા તેમણે કેટલાક સફેદ પાટલુન આપ્યાં. જાનરમાંથી એક કુ ગરમ બનુસ તથા એક દેશી કાળી ધાંબળી લીધી, તેમજ મારી પાસે સ્મીરની આદર હતી તે અને ત્રણ ધોતિયાં ચાર પાંચ પહેરણો લઈને બે રી કતાનની દેશી પાકીટ કે જે એક એક રૂપીએ લીધી હતી તેમાં ભરીને ઉપર માઈ અગ્રેજી નામ હીરાલાલે લખ્યું આટલીજ મારી તૈયારી હતી. અને કેટલીક ગૂંચરાતી અગ્રેજી અર્થની ચોપડીઓ. ડીક્સનેરી રા. રા.

कृष्णसूत्रात् अवेरीणि आपी तेमन् डेव्याश्च अत्रेत्, केच्य छडावियन जोः
 - आश्रता भाषान्तर गृह्यतीमं गाँड तथा कृष्णसूत्रात् लष्णी आभ्या, ते सिवा
 भारी पासे शयन रीरना अर्थ, भाषान्तर पाठभाषा वगेरे अत्रेत् एी
 अचानां पुस्तके इतां-तेमन् अंगलीमां प्रिन्स आश्रयर्तनुं इवच अरि
 तथा विरुक्ष पुस्तके इतां-अरुक्षु के ते अे पुस्तके मुण्डमां छपातां इतां
 -तेनुं भाषान्तर स्त्रीमरुमां तथा वृशपथी इरीने मोक्षवानी छच्छा इती.

आचामो मेः भावनगरथी लनीनी पासेथी जहामना शरदा भंग्या
 इता. तेमन् मुण्डथी अग्नीयं गेतरिदृच्छनी दुडानं विपरथी इक्षवे, इरनी
 पुरी, उां वगेरे भीहाछ लछ लीधी अने इरगान अग्नीने मेव गांडीया तथा
 जोपापुरी लीधी तेमन् पोया लीधा तथा मुसणी लीधु, दडेग, भाटा डा-
 गदी लीधु लीधा-आरुतुं भाषानु लधने हुं ता. १ ली अकरोत्पर १८८८
 भां-शेड. भाषवदास इगनाधदासने त्वां आम्ने 'तेमनी' गाडीमां जेरीने
 पासवना णंइरे उपर 'गेड' भाषवदास तथा ग्रेषणी धनेडारुयाछ भूक्ष्य आभ्यां
 इतां. तेओ पासवना णंइरे उपर जेडां. दु नीकगवानी पडेसो भून् वृभगवने
 मगया गयो इता ते-वेगाअे दिदुओनी रीन प्रभाजे सोपारी तथा. ना-
 मण आभ्यां इतां.